

TAKÁCS JUDIT

HOGYAN LEHETÜNK SOCIO-SZEXUÁLISAK?

ELŐSZÓ A SZEXUALITÁS A TÁRSADALOMBAN CÍMŰ KÜLÖNSZÁMHOZ

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.1

Mi magyarok magyarul nemet mondunk a „szexre” (azaz a *sex*-re), s talán azzal próbáljuk áltatni magunkat, hogy ezáltal egyszerűsödhet a dolgunk – ám korántsem oldjuk meg ezzel a szex és a szexualitás megkülönböztetésének kérdés(kör)ét. Mert ami a szex a szexualitásnak, az a nem a nemiségnek? Neme ugye nemcsak a nemiségnek van, míg a szexualitás nem születhetett volna meg szex nélkül – mint ma már annyian... (Az is elgondolkodtató, hogy magyarrá lényegült szex szavunknak miért nincs többes száma: szexek emlegetése helyett inkább belegravitálunk „a szex” egyes számú birodalmába, ami egyszerre lehet olyan félelmetes és vonzó, mint egy fekete lyuk – naná!)

Történetileg, legalábbis, a szexualitás nem születhetett volna meg szex – mint szexuális gyakorlatok – nélkül, amivel azt is állítom, hogy ha a szex régi, a szexualitás új: de csak annyira, hogy a „szexuálissá válás” modern folyamatának eredményeire utaló gyűjtőfogalomként lassan már több századik születésnapját ülhethé. S persze meg kell jegyezni, hogy a szexuálissá válás alanyai itt elsődlegesen társadalmi jelenségek, intézmények, diskurzusok, melyek jelentései egyre bővülő szexuális tartalmakkal gazdagodnak, míg az utóbbi néhány évszázad során a szex organikus tényei is egyre fokozódó társadalmi figyelemre és jelentőségre tettek, tesznek szert.

Hogyan alakul az organikus tényyszerű(ként látott) szexből – vagy inkább hogyan szerveződik köré – a szexualitás külsődleges és kényszerítő társadalmi ténye: hát, ez itt az igazi társadalomkutatói kérdés. Minderre azonban viszonylag kevesen gondoltak az 1970-es, 80-as évek előtt – néhány olyan kivételtől eltekintve, mint Westermarck vagy Malinowski –, vagy ha gondoltak is, viszonylag keveset írtak erről.

Ki gondolkodott el vajon Foucault (1976) előtt azon, hogy a szexualitásnak története vagy történelme lenne? Talán még Marcel Mauss sem, akiről pedig Mary Douglas úgy emlékezik meg (1996:72), mint aki már az 1930-as években megkérdőjelezte a természetes viselkedésformák létét, s a szexuális viselkedésre is egyfajta kulturálisan tanult testkontroll részeként, társadalmi tanulás eredményeként tekintett. Foucault meg jól belegondolt, s arra jutott, hogy a modern szexualitás a szekularizálódó Európában a 18. század végén megindult diszkurzív erjedésből forrt ki, s a 19. századi viktoriánus pszeudo-repressziós közegében erősödött új tudáskategóriává, a *scientia sexualis* központi fogalmává.

Amikor Gayle Rubin 1984-ben „*The time has come to think about sex*” [Elérkezett az idő, hogy a szexről gondolkozzunk] (1984:3) felkiáltással radikális elméleti programot hirdetett, akkor a történelemnélküli és társadalmi meghatározottság-mentes szexualitás lehetetlenségére mutatott rá, s nem „csak” arra, hogy a szexuális esszencializmust kidolgozó és alkalmazó (orvosi, pszichiátriai, pszichológiai, szexológiai) tudományosság

hogyan járul hozzá a szexuális értékek hierarchijára, az erotikus igazságtalanságokra és szexuális elnyomásra épülő társadalmi rendszer fenntartásához. A kapitalizmuskritikával keveredő új megközelítések hatására egyre nagyobb éberség támadt a szexuális viszonyok kapitalista társadalmi mederbe terelésének stratégiái iránt, melyek a folyószabályozáshoz hasonlóan bizonyos területek lecsapolása, míg mások felduzzasztása révén próbáltak mesterségesen biztonságos kereteket biztosítani a hatékonyabb biopolitikai hasznosíthatóság érdekében. E stratégiák működését jól illusztrálják a kapitalista termelési viszonyok családi életre gyakorolt ellentmondásos hatásai. A szex és a nemzés szétválasztása (bár kétségtelen, hogy történetileg a nemzés előbb vált el a szextől, mint a szex a nemzéstől), valamint a családi élet gazdasági funkcióinak gyengülése révén egyre inkább reális lehetőséggé vált a származás szerinti családon kívüli, illetve attól független élet, ami hozzájárult a munkapiac által kívánatos munkaerő-mobilitás megteremtéséhez; ugyanakkor a munkaerő következő generációinak „kitermeléséhez” legalább időlegesen továbbra is szükségesnek mutatkozott a klasszikus családi keretek – retorikailag pedig a klasszikus családi értékek és ideálok – fenntartása. John D’Emilio (1983) a kapitalizmusnak a melegidentitások kialakulásában játszott (fő)szerepéről szóló klasszikus tanulmányában érvel így, hogy témája szempontjából kiemelten fontos érvként azt is elmondhassa: végső soron a kapitalizmus adott teret annak a heteroszexuális nukleáris családi kereteken túli társadalmi közegnek a létrehozására és fenntartására, ahol a melegek és a leszbikusok (is) létezhettek – ám ennek a társadalmi formának ezzel együtt továbbra is alapvető érdeke nem csak a munkaerő, hanem a heteroszexizmus és a homofóbia reprodukciója is.

Ide kívánczik még Giddens (1992) magyarázata az intimitás modernkori átváltozásáról: úton a „plasztikus” – azaz képlékeny, s nem, mégsem műanyag – szexualitás (*plastic sexuality*) és a „tisztá” – azaz az explicit gazdasági érdekevezéreltséget (nagyreszt) nélkülöző – párkapcsolat (*pure relationship*) kialakulása és elterjedése felé. Ez az újfajta szexualitás – a tiszta párkapcsolat egyik potenciálisan kiemelkedő jelentőségű összetevőjeként – „decentralizált” nem csak abban az értelemben, hogy reprodukciós kényszerektől mentes, hanem úgy is, hogy a tradicionális férfivágy-központúság helyett immár a női vágyak felé is nyitott (1992:2).

Későmodern szexualitásdefinícióinkban társadalmi intézmények – jog-, vallás-, rokonsági rendszerek – által szabályozott tevékenységekhez kapcsolódnak a szexuális gyakorlatok, melyekben éppúgy szerepet kapnak a testek, mint a szavak, a képek, a szertartások és a képzelet (Weeks 1985:3). Ezek után szinte felesleges is mondani, hogy kulturális reprezentációk és személyes interpretációk nélkül ma már szinte elképzelhetetlen, és talán reménytelen is, a szexualitás működésének megértése vagy az erről szóló tudás akarása.

A különszámunkban megjelenő írásokat – ha tetszik – történetileg meghatározott társadalmi gyakorlatokba ágyazott vágyak reprezentációiként nyújtjuk át az Olvasónak. A kilenc tanulmány között találunk történeti, illetve társadalomtörténeti jellegű, empirikus és elméleti szociológiai, valamint antropológiai megközelítéseket alkalmazó munkákat egyaránt.

A történészek által írt tanulmányok mindegyike a múltban szexuális jelentőségűvé vált, máig aktuális témákat mutat be. Kurimay Anita, az amerikai *Bryn Mawr College* egyetemi adjunktusa például Tormay Cécile alakjának mai politikai-kulturális reprezentációival foglalkozik, és többek között azt vizsgálja, hogy a „Nemzet Nagyasszonyává” történő valós idejű átlényegítése során Tormay (szexuális) életének vajon mely mozzanatai válhattak (volna) kényelmetlen örökséggé.

Bezsenyi Tamás, történész-szociológus PhD-hallgató a korábbi szakdolgozatához gyűjtött gazdag anyagból kiindulva készítette el egy magát Pipás Pistának nevező, – a 20. század első felében az Alföldön – férfiként (meg)élő nő nemváltoztatásával és gyilkosságaival kapcsolatos emlékezetkonstrukciókat áttekintő munkáját, melyből jól kitapintható a szerző kriminológiai érdeklődése is. Van-e a bűnnek emlékezete? – teszi fel a szerző a költőinek tűnő kérdést, amire aztán válaszokat keresve az 1930-as évek heteronormatív elnyomást rejtő tanyasi viszonyai között kalauzol bennünket többek között a „kékfényes” Szabó László és a dokumentumfilmes Ember Judit bűn-emlékművelő munkáinak segítségével.

Szegedi Gábor, aki jelenleg a bécsi Wiesenthal Intézet kutatói ösztöndíjasa, a Közép-Európai Egyetemen 2014-ben megvédett, a magyarországi házassági tanácsadás és a házasságkötések előtti orvosi vizsgálatok történetével foglalkozó doktori disszertációjának témájához kapcsolódva írta meg *Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban* című tanulmányát. Vizsgálata fókuszába a keresztény-nemzeti rendszer által irányadónak tartott szexuális felvilágosító anyagok bemutatása, valamint a – többek között a „fajgyalázás” fogalmát is bevezető – 1941-es „harmadik zsidótörvény” elemzése került.

Tóth Áron, a Nagyvárad Egyetem történettudományi doktori iskolájának hallgatója mikrotörténeti lépésekben kívánta a 20. század eleji Nagyváradon működő bordélyházakat és kéjnőtartókat bemutatni. Munkája során a Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltárában őrzött eredeti dokumentumok alapján próbálta rekonstruálni a korabeli nagyvárad prostitúciós infrastruktúra bordélyházi jellemzőit – főként a bordélyházak tulajdonosaira, illetve „menedzsereire” koncentrálni.

Takács Erzsébet, a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének tanársegédje a kortárs francia szociológiai szakirodalom nemzéssel és terhesség-megszakítással foglalkozó megközelítéseit foglalja össze – nagy szolgálatot téve ezzel a franciául nem (eléggé) értő és/vagy olvasó, ám e témakörök iránt érdeklődők számára. A szerző részletesen foglalkozik Luc Boltanskinak a projekt-kapitalizmus és a gyermekvállalás összefüggéseit tárgyaló elméletével, valamint Dominique Memmi elemzéseivel, aki a „diszkurzív felügyelet” koncepciójának kidolgozása során terhesség-megszakítást és mesterséges megtermékenyítést kérelmező páciensekkel, valamint a beavatkozásokat végző és kísérő orvosokkal, ápolókkal interjúzott, elsősorban a beavatkozások indokaira és motivációira koncentrálni.

A Gregor Anikó szociológus és Rédei Dorottya antropológus szerzőpáros a magyarországi 15–29 éves fiatalok véleményét vizsgálta az azonos nemű párok együttéléséről, elsősorban a *Magyar Ifjúság 2012* című kutatás adatainak felhasználásával. A tanulmány központi fogalma a szerzők által a heteroszexualitás társadalmi normává válását elősegítő és fenntartó diszkurzív gyakorlatok együtteseként definiált heteronormativitás. A magyar fiatalok „heteronormatív vélekedésekkel való telítettségének” mérésére fókuszáló empirikus elemzés többek között arra hívja föl a figyelmet, hogy a vizsgált sokaságon belül a heteronormatív vélekedések kevésbé jellemzőek a lányokra, a városokban élőkre, a diplomás szülők gyermekeire és a jobb anyagi helyzetűekre, mint a többiekre.

Az antropológiai megközelítéseket alkalmazó munkák szerzői mindhárman a Közép-Európai Egyetem *Gender Studies* programjának doktoranduszai. Béres-Deák Rita, az LMBTQ – leszbikus, meleg, biszexuális, transz* és queer – személyek és családjaik többszörös előbújási (*coming-out*) dilemmáit mutatja be azonos

nemű párokkal, illetve családtagjaikkal készített etnográfiai interjúk alapján. A szerző elméleti kiindulópontként a Goffman-féle *ragadás stigma* elméletet használja, mely szerint a stigmatizált személy „szégyene” közvetlen környezetét is „szégyenbe hozhatja”: vagyis legtöbbször stigmamenedzsment-munkálatok várnak (illetve várának) az érintettek közeli családtagjaira is, akik aztán különböző módokon vágnak bele e feladatok megoldásába vagy elkerülésébe.

Turai Katalin Ráhel szexuális hármassokkal kapcsolatos tapasztalatokat bemutató írása négy életút-interjú mélyelemzésére épül. A Magyarországon empirikusan még alig kutatott biszexualitás témakörét ilyen irányból megközelítő vizsgálat a négy élettörténetben kibontakozó eltérő biszexualitás-jellegzetességeket ír le – míg a szerző ügyel arra, hogy emlékeztessen bennünket: a biszexuális vonzalom nem feltétlenül jár együtt biszexuális identitással.

Rédai Dorottya írásának sokatmondó eredeti címét azért érdemes itt megosztani az Olvasóval, mivel remek – ám tördelésttechnikailag fájóan hosszú – foglalatát adta a tanulmánynak: *„Ők azt hiszik, hogy ez a természetes, hogy ha neki jó, akkor a lánynak is jó volt” – A gender dichotómia konstruálása a szexuális öröm diskurzusain keresztül középiskolás diákok körében*. Az iskolai etnográfia e kidolgozott példáján keresztül kézzelfoghatóvá válnak a nemek közötti különbségek a nemi öröm diskurzusainak konstruálása során a szexuális nevelés tantárgyat oktató védőnő és a diákok szexről való megnyilatkozásaiban. A heteroszexuális interjúalanyok beszédmódjának narratív elemzése alapján például szembetűnő, hogy míg a lányoknak „tanulniuk kell” a nemi öröm elérését, addig a fiúk tanulás nélkül, „természetesen” élik át ezt az élményt.

Az elemző tanulmányok mellett a különszám része Nóvé Béla *Hadibordélyok önkéntesei* című forrásismertető fejezete a szerző *Patria nostra: '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* című történeti monográfiájából, valamint a szexuálszichológus Szilágyi Vilmosnak – aki egyébként részt vett a Heleszta–Rudas (1978) féle első, és jórészt máig példa nélküli, magyarországi szexuálszociológiai kutatásban is – *A nemiségtudományok múltjáról, jelenéről és jövőjéről* szóló cikke a Kitekintő rovatban.

Végül a címben feltett (*Hogyan lehetünk socio-szexuálisak?*) kérdésre e különszám alapján adódik a válasz: Így (is), ahogy a socio.hu tanulmányaiban szerepelnek a „szexuálissá válás” modern folyamatának különféle megnyilvánulásai. Meg úgy is, hogy – a helyi diszkurzív tér szexuális erjedését elősegítendő – folytatjuk az olvasást, az írást és a kutatást a s(z)exre továbbra is nemet mondó nemzetünkben, rendületlenül.

HIVATKOZÁSOK

D’Emilio, J. (1993 [1983]) Capitalism and Gay Identity, 467–478. In Ablove, H – M.A. Barale – D.M. Halperin (szerk.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge.

Douglas, M. (1996 [1970]) *Natural Symbols. Explorations in cosmology*. London – New York: Routledge.

Foucault, M. (1978 [1976]) *The History of Sexuality. Volume I. An Introduction*. London: Penguin Books.

Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.

Heleszta S. – Rudas J. (1978) *Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete.

Rubin, G. (1989 [1984]) Thinking sex: Notes for a radical theory of the politics of sexuality, 267–319. In C.S. Vance (szerk.) *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*. London: Pandora.

Weeks, J. (1985) *Sexuality and Its Discontents. Meanings, Myths and Modern Sexualities*. London and New York: Routledge.

KURIMAY ANITA

TORMAY CÉCILE:

A „NEMZET NAGYASSZONYÁNAK” KÉNYELMETLEN ÖRÖKSÉGE¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.5

ABSZTRAKT

A tanulmány Tormay Cécile, nemzetközileg elismert író és a magyarországi konzervatív nők mozgalmának alapítója, emléke hivatalos rehabilitációjának történelmi folyamatait és a kortárs magyar politikusoknak az ezzel kapcsolatos motivációját vizsgálja. Tormay Cécile, a Horthy korszak ünnepezt íróőjének és a konzervatív–keresztény eszme élharcosának közéleti szerepe és a magánélete között szöges ellentét feszült. Sőt, valójában már közéleti szerepvállalása is „normasértés” volt a korszak férfiközpontú közéletében. Tormay soha nem tapasztalta meg a nőársai számára kívánatos mintaként hirdetett házasságot és az anyaságot. Nőekkel való együttélése nyomán pedig az 1920-as évek legnagyobb szerelmi botrányperének homoszexuális szeretőjeként is megjelent a korabeli közbeszédben. A Zichy Rafael – Pallavicini Eduardina – Tormay Cécile háromszög a korabeli Budapest társasági életének egyik legizgalmasabb témájának bizonyult, miután Zichy Rafael válást kezdeményezett felesége, Pallavicini Eduardina ellen az asszony és Tormay között állítólagosan fennálló „természetellenes” kapcsolat miatt. A válás és az azt követő rágalmozási per, amelyet a két asszony indított Zichy és a válóper koronatanúi, a szolgák ellen, évekig szóbeszéd alapjául szolgált a főváros pletykára éhes lakosságának. És mégis, mindezek ellenére Tormay (és Pallavicini) csillaga megállíthatatlanul emelkedett, és Tormay az 1937-ben bekövetkezett haláláig a magyar keresztény-konzervatív politikai és kulturális elit vezető tagja maradt. Tormay állítólagos homoszexualitása nem csak a két világháború közötti években, hanem a rendszerváltás után sem jelentett problémát a konzervatív és a szélsőjobbboldali politikusoknak és véleményformálóknak, hogy őt a huszadik századi Magyarország hazafias nőideáljának kiáltsák ki. A paradoxon, amivel a cikk is küzd, a kormányzati rendszerek köz- és magánéleti szexualitáshoz való hozzáállásából származik. Azáltal, hogy Tormay magánéleti szexualitását irrelevánsnak tekintik, így mind a két világháború közötti, mind a posztszocialista konzervatív kormányok magukénak tekinthetik Tormay antikommunizmusát, antiszemitizmusát, nacionalizmusát, illetve a hagyományos nemi szerepekről szóló normáit.

Kulcsszavak: Tormay Cécile, homoszexualitás, emlékeztörténet

¹ A szerző köszönetet mond az anonim bírálóknak javaslataikért és a kézirat végső formájának létrehozásában nyújtott segítségükért.

ABSTRACT

The study examines the motivations behind official efforts of Hungarian politicians since 1989 to rehabilitate the memory of Cécile Tormay, the internationally recognized writer and founder of the conservative interwar women's movement in Hungary. An inherent tension existed between the public and private lives of the celebrated writer and leading proponent of the official conservative Christian nationalist views. Indeed, during the interwar years Tormay's public life was in and of itself a „norm violation” in Hungary's male-centered public life. In addition, Tormay never experienced the prescribed model for women of her time; marriage and motherhood. Residing only with women, Tormay also appeared as one of the homosexual protagonists in Hungary's largest sexual scandal of the 1920s. The Rafael Zichy – Eduardina Pallavicini – Cécile Tormay triangle proved to be one of the most exciting topics in contemporary social life in Budapest, after the husband, Rafael Zichy's filed for divorce claiming that his wife (Pallavicini) and Tormay had an „unnatural” relationship. The divorce and subsequent defamation lawsuit brought by the two women supplied fodder for Budapest's rumor mill for years. And yet, stunningly Tormay's star continued to rise. Until her death in 1937, Tormay was a leading member of the Hungarian Christian-conservative political and cultural elite. Neither during the interwar years nor since 1989 has Tormay's alleged homosexuality stopped conservatives and far right politicians from embracing her as Hungary's ideal patriotic female figure of the twentieth century. This article contends that the reason for this paradox lays in official conservative attitudes to public and private sexuality. By considering Tormay's private sexuality to be irrelevant to her political life conservative governments between the two world wars and also during the post-socialist era have been able to identify with and utilize Tormay's anticommunism, antisemitism, nationalism, and public support of traditional gender norms.

Keywords: Cécile Tormay, homosexuality, commemoration

BEVEZETŐ

A kollektív emlékezet és a változó nemzeti emlékek tanulmányozása a posztszocialista Kelet-Közép-Európában virágzó területnek számít. Az energia, amit 1989 óta a korábbi keleti blokk nemzeti kormányai fektetnek abba, hogy újraértékeljék és újraalkossák saját történelmüket, termékeny interdiszciplináris kutatási területtel szolgált. Általánosságban, az eddigi kutatások alapján megállapítható a történelmi emlékek újrendezésének folyamata, a kommunista múlt elítélésével, valamint a nemzeti hagyományok felélesztésével és újraalkotásával történik (Mink 2013, Buckler–Johnson 2013). A „használatos múlt” (*usable past*) kialakítása keretében a kelet/közép-európai kormányok civil és magán szervezetekkel együtt nemzeti évfordulókat, múzeumokat és műemlékeket hoztak (újra) létre.² Az egyik leglátványosabb aspektusa a történelem államszocialista értelmezés korrekciójának, a szocializmus ünnepezt közszereplőinek új, nemzeti hazafias történelmi nagyságokra való lecserélése. A jelen tanulmány egy olyan személyt emel ki, akit a Fidesz vezette magyar kormány és a parlament szélsőjobboldali pártja, a Jobbik felmagasztalt, és ezáltal kitűnő példája ennek a korrekciónak, legalábbis a

² *Usable past* – történészek által használt kifejezés, ami alatt a múlt ábrázolása, azaz a történelem jelenkori célok felhasználása értendő. Lásd például Halbwachs 1992. A kifejezést először Van Wyck Brooks használta 1918-ban.

felszínen. Bizonyos, hogy íróként és a két világháború közötti Magyarország konzervatív női mozgalmának elnökeként Tormay Cécile ideális képviselője az államszocializmus által elítélt keresztény konzervatív, két világháború közötti korszaknak. Sokak szemében Tormay buzgó nacionalizmusa, antiszemitizmusa és a nemekkel kapcsolatos konzervatív nézetei vitathatatlanul a magyar nemzeti becsület és nagyság megtestesítőjévé teszik őt. Mégis, amint megvizsgáljuk Tormay magánéletét, aminek részletei feltűnően távol álltak mind a kortárs, mind a jelenlegi konzervatív és szélsőjobb elképzelésektől, Tormay fenntartás nélküli rehabilitációja egyre meglepőbbé válik. Miért ölelte a keblére egy magát konzervatívnak tartó (legyen az a Horthy vagy a Fidesz) rezsim a múltban vagy akár 1989 óta egy olyan nőt, akinek magánéletét befeketíti Magyarország talán legnagyobb (homo)szexuális botránya? Hogyan tud a jobboldal „magyar zseniként” (Pósa 2010) megemlékezni egy egyedülálló nőről, aki sohasem volt férjnél, nem voltak gyerekei és állítólag leszbikus volt? És végül, mit fed fel Tormay kánonba visszahelyezésének kísérlete a két világháború közötti magyar történelem és a kortárs politikusok kapcsolatáról? Ezeket a kérdéseket tanulmányunk korabeli és '89 utáni források segítségével a gender-, illetve szexualitástörténet elemzési módszereinek értelmezésével igyekszik megválaszolni. A Budapest Főváros Levéltárában található peranyagok (jogi és orvosi szakvélemények, a főszereplők és a tanúk vallomásai), valamint az egykorú sajtóban megjelent újságcikkek alapján diszkurzív elemzéssel vizsgáljuk a kérdést a két világháború közötti nemi és szexuális tudás kontextusában. Tormay szexualitásának historizálása mellett tanulmányunk arra is rámutat, hogy a korabeli konzervatív szemlélet – amely élesen elkülönítette a férfi és női szexualitást, valamint a magán és nyilvános nemi szerepeket – paradox módon hozzájárult ahhoz, hogy Tormay Cécile-t nem normatív gender és szexuális viselkedése ellenére a Horthy-korszakbeli és a mai konzervatív és szélsőjobb oldal egyaránt elfogadhatta ideáljának.

TORMAY CÉCILE: EGY KONZERVATÍV SAPPHO?

„A huszadik századi magyar irodalomnak talán egyetlen jeles alkotója sincs, akit olyan méltatlanul sújtott volna a feledés, mint Tormay Cécile-t, s mindez az igen „eredményes” kultúrpolitika következménye volt. Valójában a legnagyobbak között lenne a helye, hiszen írónk közül egészen a legutóbbi időkig ő járt legközelebb az irodalmi Nobel-díj kiérdemléséhez, aminek beteljesülését talán csak korai halála hiúsította meg” (Tormay 2006, borítólap).

Csakugyan, az 1920-as és 1930-as években sok magyar ember szemében Tormay Cécile a csonka Magyarország megmentő lelkét jelentette. A legtöbb magyar és külföldi számára a *Bujdosó könyv* (1920), a kommunizmus bűneiről szóló, nemzetközileg elismert regény íróőjeként vált ismertté.³ A mű Tormaynak az I. világháborút követő, őszirózsás forradalom és rövid életű magyarországi Tanácsköztársaság borzalmairól szóló személyes tapasztalatainak elbeszélése volt. 1989 óta a történészek rámutattak, hogy Tormay számos eseményen nem lehetett jelen, melyeket „szemtanúként” mesélt el. Miközben egyes szám első személyben ír, Tormay könyve a magyar dzsentri és kiváltságos réteg nevében szólal meg, akiknek korábbi életét és hatalmát elsöpörték a kommunisták. Ha figyelembe vesszük az európai uralkodó osztályok egyre növekvő félelmét a terjedő kommunista veszéllyel kapcsolatban, akkor érthető, hogy Tormay könyvét miért fogadhatták

3 Kollarits Krisztina Tormay Cécile irodalmi életművének kutatója szerint Tormay külföldön is komoly sikereket ért el: „*egyes művei nemcsak angol, francia, német és olasz nyelven olvashatóak, hanem dánul, finnül, hollandul, spanyolul, svédül, bolgárul, lengyelül is*” (Magyar Nemzet, 2012. április 1.).

lelkességgel nem csak Magyarországon, de sok külföldi országban is (Kollarits 2010).

Tormay, akit az olyan műveinek köszönhetően, mint *Az Emberek a kövek közt* (1911) és a *Régi ház* (1914), az első világháborút követően már fontos irodalmi személyként ismertek el, a *Bujdosó könyv* (1920) című művével műfajt váltott és nyíltan politizálónak vált.⁴ Férfi kollégáihoz hasonlóan, és talán még a többségüknél is jobban, a *Bujdosó könyvben* Tormay nyíltan fejezi ki politikai nézeteit (Szerb 1937). Az irodalmi napló az Osztrák-Magyar Monarchia bukásával és a független Magyarország megalapításával kezdődik. Majd Tormay egy rövid szemelvényben írja le érzéseit úgy, mintha a Magyar Parlament előtt állt volna, amikor 1918. november 16-án nyilvánosan kihirdették a Magyar Demokratikus Köztársaság megszületését:

„És gyalázatunkra, most sem akadt egy magyar mozdulat, amely önvédelemből torkára forrasztotta volna a szót. A magyar parlament ünnepi termében, Lenin ágense, kényelmesen kibonthatta a bolsevizmus zászlaját, megfújhatta a szociális forradalom riadóját és hirdethette a világforradalom eljövételét, mialatt kinn az Országház terén Jászi Oszkár kíséretében Lovászy Márton és Bokányi Dezső hitül vitték a népnek, hogy a Nemzeti Tanács kikiáltotta a köztársaságot. A kőlépcső pihenőjén Károlyi Mihály is szónokolt. Lenn a téren pedig: Landler Jenő, Weltner Jakab, Buchinger Manó, Böhm Vilmos és Preusz Mór dicsőítették a köztársaságot... Nem volt közöttük egyetlen magyar sem. És ez mindennek a megvallása volt! Fenn az álarc: Károlyi Mihály, alatta az igazi arc: egy idegen faj, amely tudtul adta uralmát” (Tormay 2009:141).

Ahogy a bekezdés felfedi, Tormay megvetette a szociáldemokrata kormányt, és különösen az azt követő kommunista kormányzást, mondván, az ellenkezik Magyarország és az „igaz” magyarok érdekeivel. Tormay művében hosszasan deklamál a zsidóság ellen (Károlyi Mihály kivételével minden egyes Tormay által említett személy zsidó származású), és részletes leírással szolgál borzalmas bűneikről. Ezzel szöges ellentétben a magyar ellenállás felemelkedését megdicsőítő módon meséli el. A napló leírja az igaz keresztények számára visszakövetelt Magyarországgért hozott áldozatokat.

Az egész könyvben Tormay úgy állítja be magát, mint a zsidó-kommunista fenyegetés elleni küzdelemre hivatott hősök egyikét. Nem szerénykedik kiemelni saját szerepének fontosságát az ellenállás előmozdításában, spirituális vezetőként ábrázolva önmagát, aki hite által támogatást nyújt az iszonytató pillanatokban:

„Magam csak egy bolyongó láng vagyok, vigyenek a tűzből, hordják szét a sötétben, világítsanak be vele az otthonokba, hogy derengésénél átvirasszuk az éjszakát, míg újra magyar és keresztény lesz a reggel. Mert Istenemre, eljön még a mi reggelünk” (Tormay 2009:205).

Így, aláásva az ellenségek hírnevét, a *Bujdosó könyv* a rendíthetetlen keresztény magyarság megváltó erejét is bemutatja. Az ellenforradalmároknak (önmagát is beleértve), azaz a nemzet igaz képviselőinek és hősiességük megmentőinek története biztosíték volt rá, hogy amint Horthy Miklós kormányzó és a konzervatív erők megszerzik az irányítást az ország felett, a könyv irodalmi sikereket érjen el, és íróját kulturális és politikai magaslatokba emelje.

1920-ban Magyarországon a konzervatív hatalom helyreállításával Tormay a Horthy kormányzósága nyomán Horthy-korszakként ismert (1920–44) időszak egyik legismertebb arca volt kulturális és politikai értelemben egyaránt. Horthy Miklós a legnagyobb becsben tartotta Tormayt, és támogatta szakmai, valamint

⁴ Az *Emberek a kövek közt* egy tragikus szerelmi kisregény, míg a *Régi Ház*, egy 19. századi Pesten játszódó családregegy egy elmagyarosodó német patrícius család három nemzedékének sorsáról (Kollarits 2010).

politikai tevékenységeit, melyek közül néhány – mint pl. az, hogy az akkoriban legrangosabb konzervatív irodalmi folyóirat, a Napkelet (1923-ban indult útjára, és a Nyugat katolikus-konzervatív ellenpontja volt) első női főszerkesztője lett – korábban elképzelhetetlen volt a nők számára. Cserébe Tormay fáradhatatlanul dolgozott a Horthy által vezetett konzervatív magyar államért: a *Bujdosó könyv* ünnepelt szerzőjeként és a két világháború közötti legnagyobb női mozgalmának, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) elnökeként Tormay a hivatalos keresztény nemzeti konzervatív doktrínákat propagálta (Szabolcsi 1966, Hankiss 1939).⁵

Tormay csillaga magasan tündökölt annak ellenére, hogy az 1920-as évek közepén belekeveredett a Horthy-korszak egyik legnagyobb botrányába. A botrány másik női szereplője, gróf Zichy Rafaelné született Pallavicini Eduardina őrgrófnő felmenőit a Magyar Királyság legbefolyásosabb arisztokrata családjai közt tartották számon. Tormayhoz hasonlóan Pallavicini Eduardina is aktív közszereplője volt a Horthy-korszaknak: a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének alapítóelnöke, a Magyar Vöröskereszt helyettes elnöknője, valamint a Magyar Irodalmi Társaság alapítóelnöke. Vagyis mind Tormay, mind pedig Zichyné a keresztény-nemzeti – és természetesen irredenta – politikai kurzus aktív támogatója, sőt megisméjlesztője is volt. A korszak legbefolyásosabb, közéletileg és politikailag aktív szerepet vállaló női közé tartoztak, akik egyúttal Horthy Miklós kormányzó legszűkebb köreibbe is bejáratosak voltak. A férj, gróf Zichy Rafael, aki felesége és Tormay közötti szexuális viszonyra hivatkozva kezdeményezte a válópert, és aki ennek következményeként a kirobbanó botrány kiváltója volt, szintén a legrangosabb és legbefolyásosabb magyar arisztokrata családok sarja. Zichy Rafael az 1900-as évek elején a főrendiház tagja volt.

Zichy Rafael válókeresetet nyújtott be, felesége és Tormay Cécile „természetellenes” kapcsolatára alapozva a vádat (Válóper 1923). Míg a perlekedő arisztokraták, valamint a politikai elit hatalmi harcainak, köszönhetően a korabeli bulvárlapoknak, már nem hatottak az újdonság erejével, addig a feleség lesbikussága miatti válóper precedens nélküli volt, és ezért azonnal komoly sajtóvisszhangot kapott – mindebből pedig évekig tartó nyilvános botrány kerekedett. Négy év és három különböző bíróságon tett kísérlet után a tárgyalás a gróf válási kérelmének elutasításával, és becsületsértésért való elítélésével végződött. (A per részletes jogi elemzését lásd Döme 2013; Kurimay 2012)

A pereskedés végén a bírósági ítéletből egy fekete-fehér kép tárul elénk, amelyben az egyik oldalon egy gonosz, szexuális éhségéről hírhedt arisztokrata férj áll Zichy Rafael személyében, míg a másik oldalon két hithű és tiszta erkölcsű nő, Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina. Annak ellenére, hogy a „természetellenes” szexualitás és maga a szex eredetileg központi kérdése lett volna a jogi pereknek, az ítéletekből a bíróságok még a szexualitásra való utalásokat is mellőzték. A két nő közti bensőséges viszony és az együtt töltött éjszakák tényét a büntetőbíróság így értelmezte:

„...szükségszerű, de mindenesetre a legérthetőbb, legtermészetesebb útja volt az, hogy a közéleti céljaikért lelkesen együtt munkálkodó, egészen különös lelki tehetségekkel megáldott, kifinomult szellemi életet élő két nő a magánéletben is fokozatosan szorosabb, melegebb kapcsolatba került egymással” (Büntetőper, 1927:76).

⁵ MANSZ 1918-ban alakult a magyar asszonyok, leányok és női szervezetek keresztény és nemzeti alapon való összefogására. A szervezet a keresztény világnézet erősítése, a nemzeti hagyományok ápolása és a keresztény nők jogainak védelme mellett szociális tevékenységet is folytatott. A Tormay vezetése alatt közel félmillió tagot számláló országos szervezetté alakult MANSZ rendíthetetlenül kampányolt a trianoni békeszerződés revíziójáért (Burucs 1993).

A Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina közötti kapcsolatot tehát a bíróság olyan erkölcsileg tiszta és szexualitástól mentes bensőséges barátságként értelmezte, amelyet a közös szenvedély: a haza újjáépítése iránti buzgalom táplált. Vagyis a bírák nem adtak hitelt az ennek ellentmondó vallomásoknak, hanem átvették a két nő álláspontját. Nem meglepő tehát, hogy az ítéletben Tormay tanúvallomását hosszan idézték (Válóper, 1923).

Dacára a bizonyítási eljárás során felsorakoztatott számos terhelő bizonyítéknak, illetve a szakértői véleményeknek, melyek alapján ellentétes döntés is születhetett volna, a két világháború közötti politikai vezetés leginkább Tormay Cécile nevének tisztára mosásában volt érdekelt.⁶ Horthy Tormayhoz fűződő személyes lojalitása mellett, az 1920-as évek közepére Tormay már a keresztény-nemzeti rezsim jelképének számított. Munkásságában Magyarország nagyságának és évezredes múltjának lenyomatát látták, őt magát pedig a nemzet ikonjaként ünnepelték. Ebből fakadóan a Horthy-rezsim nyilvános arca elleni támadás, még ha az illető magánéletéről is volt szó, a rezsim elleni támadásnak értelmeződhetett. A jogerős bírósági ítélet egyértelműen jelezte, hogy a rezsim elleni ilyen támadást nem tolerálják. Gróf Zichyt (a per koronatanúival egyetemben) a bíróság megalázta és börtönbe vetette. Ezzel egy időben a bíróság mindent elkövetett a két kiemelkedő női patrióta, Tormay Cécile és Zichy grófnő, jó hírvének helyreállítása érdekében. A bűnvádi per bírónak szavait idézve:

„Az egyik oldalon egy szenvedélynek mindent föláldozó, azért mindent letipró, még a bűncselekménytől is vissza nem riadó, merőben a maga önző céljainak élő fél áll, – a másik oldalon ellenben két szellemileg és etikailag magas fokon álló, a köznek értékes szolgálatokat teljesítő személy alakja bontakozik ki a pör során, – olyanoké, akiknek erkölcsi tisztaságát ennek a pörnek az anyaga egyetlen árnyalattal, egy szemernyivel sem homályosította el” (Büntetőper 1924:86).

Azaz ítéletükben a bírák félreérthetetlenül világossá tették, hogy a per hogyan kerüljön be a köztudatba és hogyan maradjon fent az utókornak. Ebből fakadóan nem csak a tárgyalás kimenetele volt biztosított, hanem annak utóélete is. A kényes anyagok eltűnése a bíróságról, beleértve a szemtanúknak és a szakértőknek a homoszexualitás vádjával kapcsolatos vallomását, valószínűleg nem tekinthető a véletlen művének. A hatalmas mennyiségű jogi dokumentáció ellenére egyedül a bíróság döntése és ítélete, valamint a szolgák tanúvallomása maradt meg.

Következésképp, közéleti szerepvállalása mellett (ami már maga is normasértés volt a korszak férfiközpontú közéletében) nem veszélyeztették Tormay csillagának emelkedését a nőkkal folytatott állítólagos viszonyai, valamint hogy sohasem ment férjhez. A két világháború közötti időszak egyik leginkább szem előtt lévő és intellektuálisan elismert magyar nőjeként tartották számon, aki tekintélyes nemzetközi figyelmet is kapott. Kétszer jelölték irodalmi Nobel-díjra (1936, 1937) és 1935-ben, Marie Curie halálát követően a Népszövetség Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságába (*The League of Nations Committee on Intellectual Cooperation*) is beválasztották. A magyar politikai vezetőknek Tormay maradt a keresztény nemzeti Magyarország legismertebb női képviselője, még 1937-ben bekövetkezett halálát követően is.

⁶ Zadravecz István naplója szerint – aki a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke volt és tisztségénél fogva bejáratos volt Horthyhoz – Horthy saját kezűleg avatkozott be a perbe Tormay érdekében (1967).

TORMAY DICSŐSÉGES NAPJAI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

1948 után, a II. világháborút és a kommunista diktatúra megalakulását követően, Tormay műveit betiltották „fasiszta” és „antikommunista” tartalma miatt. Amikor a keleti blokk országainak egy családként kellett egyesülniük a szovjetek óvó szárnya alatt, keresztény-nemzeti és irredenta világnézete miatt Tormay munkásságát hivatalosan is elutasították. A kommunizmus négy évtizede alatt Tormay neve tabu volt, műveit pedig csak a Magyarországon kívüli emigráns közösségekben (USA, Franciaország) nyomtatták ki. Az 1989-es évet és a hidegháború végét követően kezdetben hasonlóan elutasító légkör uralkodott Tormayval szemben. Az 1990-es évek alatt mind a közélet, mind a politikusok érdekelték voltak Magyarország demokratikus hagyományainak felélesztésében. Újtörténelemértelmezésre volt szükség, mely bemutatta, hogy Magyarország – rögzött történelmi útja ellenére, megtapasztalva mind a jobb, mind a baloldal szélsőségeit, valamint a nagyhatalmak rabigáját, legyen szó az Ottomán, a Habsburg vagy a szovjet birodalomról – demokratikusnak rendeltetett. Ahogy máshol is a volt szovjet blokkban, a magyar vezetőknek olyan történelmi hagyományokat és felhasználható múltat kellett (újra)alkotniuk, mely egybecsengett az újonnan felfedezett demokráciával (Culic 2005, Rathkolb–Günther 2013). Miközben a régió arra vágyott, hogy Nyugat-Európához csatlakozzon, ahova az új nemzeti történelem szerint mindig is tartoztak, egy múltbeli nemzeti szerepmoddellre is szükségük volt, amely megtestesítette az új demokratikus szellemet. A volt szovjet blokk országainak EU-tagságért folytatott versengésének velejárója volt ezen országok igyekezete, hogy demonstrálják európaiságukat. E vállalkozás részeként a kommunista történeteket, írásos és képi formáikat egyaránt, körültekintően kiválasztott „pro-európai” történelemmel (Bihari 1992) és történelmi szereplőkkel helyettesítették. Ezek közül a leglátványosabb, ahogy Kelet-Közép-Európában a korábbi legendás szocialista szobrokat a demokráciában hívó államférfiak szobraira cserélték (például Podmaniczky Frigyes és Széchényi István szobrait).⁷ Ebben a légkörben Tormay Cécile és az általa képviselt, két világháború közötti időszak emléke nem kaphatott kiemelt figyelmet.

A 2000-es évek politikai változásai véget vetettek a hat évtizedes csendnek Tormay emléke körül. Amikor világossá vált, hogy a demokrácia nem tudja kielégíteni az emberek jelentős részének reményeit és álmait, sőt sokak rosszabbul jártak 1990 után, mint a ’70–80-as évek során, Magyarország politikai átrendeződésen ment át. Magyarországnak az Európai Unióhoz való 2004-es csatlakozása után a politika polarizálódott és két párt köré rendeződött. Az egyik oldalon a szocialisták álltak (MSZP), a másikon pedig a volt liberális pártból nemzeti-konzervatív párttá vált Fidesz. A demokráciát és liberális kapitalizmust ünneplő euforikus napok elmúltak. Ugyanebben az időben, először 1989 óta, a növekvő anyagi problémák és szélesedő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek közepette, radikális nacionalista és EU-ellenes nézetek kezdtek terjedni (Paksa 2012). A széleskörű csalódottság légkörében a legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz, és a gyorsan felemelkedő szélsőjobb oldali párt, a Jobbik, radikálisan nacionalista és EU-ellenes programot képviseltek. A populista nacionalizmusra való váltással egy időben nyilvánvaló változás állt be a politikai nyelvezetben. A buzgó nacionalizmus mellett antikommunizmus, antiszemitizmus és konzervatív nemi normatíva uralta még a *mainstream* politikai értekezéseket is. Megérett az idő Tormay újbóli felbukkanására.

Tormay 2010-ben jelent meg újra, amikor elsőprő győzelme után a Fidesz–KDNP-kormány a keresztény

⁷ A Budapestben emelt szobrok átfogó listáját lásd: Budapesti Szobrok Katalógusa, http://www.budapest-foto.hu/Budapesti%20szobrok%20katalogusa_1.htm

nacionalizmus visszaállítását tűzte központi céljául (Bozóki 2008). Azon felül, hogy az EU-val és az IMF-fel is szembement, a jobboldali politikai elit célja, hogy megvédjék a nemzeti érdekeket, szintén sok változást hozott Magyarország két világháború közötti történelmének megítélésében. Habár 1989 óta nyilvánvaló volt a nézőpontbeli különbözőség Magyarország két világháború közötti történelmét tekintve, a hivatalos értelmezés kritikusan tekintett erre az időszakra (Gerő 2002, Romsics 2005). Igyekeztek hangsúlyozni az időszak antiszemita és antidemokratikus politikáját és a kormányzás egyre növekvő tekintélyelvű és fasiszta természetét, mely a Holokausztban és hatszázezer magyar zsidó lemészárlásában tetőzött. Ez mind megváltozni látszott, mivel az új kormány 2010-ben a szélsőjobb és kereszténydemokrata koalíciós partnere által feltűzelve, a két világháború közötti időszak újraértelmezését tűzte ki céljául. (A Jobbik megjelenése és es megerősödése közvetlenül kötődni látszott a történelmi revízióhoz. Az alapító tagok az ELTE történelem szakán találkoztak, és megalakulása óta a Jobbik élen jár a magyar történelem felülvizsgálatában.) Jobboldali populisták és történészek (például Schmidt Mária és Tőkéczi László) hatására 1918–1919 demokrata és kommunista forradalmi egyaránt negatív megvilágításba kerültek. A történelmi újraértelmezés egyik legfeltűnőbb megnyilatkozása volt Károlyi Mihály, az első Magyar Demokratikus Köztársaság miniszterelnökének emelt szobor eltávolítása a Parlament mellől (2012). Továbbá a kormányhoz közel álló történészek (például Schmidt és Tőkéczi) és laikusok egyaránt a Nyilaskeresztes Párt és általában a szélsőjobb történelmi felelősségét is inkább csak a Holokauszt kapcsán hangsúlyozták.⁸ Azzal, hogy ezek a jobboldali értelmezések a Kun Béla vezette szélsőbalt és a Szálasi által képviselt szélsőjobbot tették felelőssé minden történelmi bűnért, átfogó kísérletet tettek, hogy a Horthy-rezsimet olyan népszerű és hatékony rendszernek állítsák be, amely sikeres társadalom- és gazdaságpolitikát folytatott (pl. Püski 2013). Tormay Cécile munkái ezt mind alá tudták támasztani.

A 2010-es, kormány által pénzelt, nyilvános Tormayt népszerűsítő kampány részeként nem kevesebb, mint 14 különböző Tormay-könyvet jelentettek meg, legtöbbjük először került nyomtatásba az 1930-as évek óta. Az írásai mellett Tormay irodalmi és politikai jelentősége is egyre jobban foglalkoztatta a kormánypárti jobboldali médiát (pl. Magyar Nemzet). Tormay *Bujdosó könyvének* 2010-ben történt újranyomtatása nem is lehetett volna időszerűbb. Az „*egyik legnagyobb és leghíresebb magyar író*”-ról szóló, „*Elfeledett zseni*” című könyvkritikájában a Magyar Nemzet szerint: „*Minden magyarnak muszáj volna elolvasnia; megérthetné belőle a hazaáruló nemzetközi bolsevizmus filozófiáját és démoni erejét*” (Pósa 2010). Tormay ismételt felbukkanását összehangolták Magyarország történelmének egyik legvitatottabb periódusának (1918–1919) rekonstrukciójával. A jobboldali kritikusok szerint Tormay életművének teljes kitörlése a kommunista rezsim megalakulását (1948) követően Magyarország történelmének kommunista eltorzítását szimbolizálta (Seszták 2010). Írásaikban továbbá rámutattak, hogy az államszocializmus évei alatt (1948–1989) 1918–1919 demokratikus és kommunista forradalmi hogyan kerültek kedvező megvilágításba. Különösképp ez volt a helyzet a tiszavirág életű Magyar Tanácsköztársasággal, amit úgy állítottak be, mint a II. világháború utáni kommunizmus előfutárát. 1989 óta ez a történetírási irány megváltozott, és az új tanulmányok (pl. Salamon 2001) kiemelten hangsúlyozták a rövid életű Magyar Tanácsköztársaság katasztrofális és erőszakos természetét. Ugyanakkor a jobboldali történetírás (pl. Schmidt és Tőkéczi) 2010 után már az 1918-as őszirózsás forradalmat

⁸ A Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom egy magyar nemzetiszocialista párt, mely 1944. október 15. és 1945. március 28. között volt hatalmon.

sem kívánta a demokrácia előfutárának tekinteni, inkább a szélsőbaloldal erőszakának és káoszának előjeleként látták.⁹ Ebben a légkörben megkezdődhetett Tormay és az – állítólagosan első kézből származó beszámolóira alapozott – *Bujdosó* könyv reneszánsza.

Tormay *Bujdosó* könyvének újranyomtatása egy jól átgondolt eseménynek tűnt, mely széles felületet nyújtott a liberális és szocialista ellenzéktámadásához, valamint mutatta, hogy Magyarország politikatörténetének értelmezései konzervatív irányba mozdultak el. A következőket a *Magyar Nemzet* írta Tormay művének (újbolí) megjelenésének alkalmából:

„A méltatlanul elfelejtett Tormay Cécile azért vált már a Horthy-korszakban is erős befolyással rendelkező baloldali liberalizmus céltáblájává, mert A bujdosó könyve című, kétrészes regényében leleplezte Károlyi Mihály hazaárulását, az őszirózsás forradalom nemzetellenességét és a tanácsköztársaság iszonyatát. A korabeli baloldali sajtó a jelenlegi médiagyakorlatához hasonló eszközökkel, az író nő magánéletének aljas megrágalmazásával kergette halálba a szívbetegséggel küszködő Tormay Cécile-t. Kevesen tudják, hogy az író nő nem csak nominálva volt Nobel-díjra, 1937-ben már odaítélték neki a legmagasabb világirodalmi elismerést, ám mivel 1937 áprilisában elhunyt, nem kaphatta meg. A Nobel-díj szabályai ugyanis drákóiak, posztumusz jelleggel nem csak a pénzösszeget, a címet sem nyerheti meg senki sem” (Kutassy: 2010).

Ahogy ezt a cikk is bizonyítja, a '90-es évek történelemszemléletében megfigyelhető tárgyilagosságra való törekvését felváltotta a jobboldaliak frontális támadása. Nyíltan követelték nem csak a magyar történelem újrazigazgálását, de újjáértelmezését is. Tormay ezekben a cikkekben nem pusztán egy író, akit igazságtalanul mellőztek politikai nézetei miatt, hanem törvényes hangja az 1918–1919-ben történtek tolmácsolásának. Újdonsült támogatói szerint Tormayban egy elfeledett „magyar zsenit” fedeztek fel (Pósa 2010). A legtöbb közszolgálati sajtóorgánus – ami 2010 után kormányzati ellenőrzés alá került (Dunai 2014) – valamint a jobboldali portálok ünnepezték Tormay rehabilitációját és műveit, nemcsak úgy, mint egy elfeledett és újra felbukkant hősnőt, de mint olyan valakit is, akinek élete és munkássága erkölcsi üzenettel bír a jelen és jövő generációi számára (Bajomi-Lázár 2013). Ahogy egy *Magyar Nemzetben* megjelent cikk főcíme sugallja: „A történelmünk csupa hazugság, ami jó lenne benne, az kitaláció?” (Seszták 2010), így hibáztatva a '89 utáni baloldalt, amiért eltorzították a történelmet. Azzal, hogy túlzott felelősséget vállaltak az antiszemitizmusért és Magyarország fasiszta múltjáért, illetve túl sokat időztek az ország történelmének árnyoldalain, a kormánypárti kritikusok (pl. a Magyar Nemzet publicistái) szerint az 1989-et követő kormányok nem csak a múltat ábrázolták hibásan, de veszélyeztették a jövőt is. Ehelyett, ahogy ezt például a Seszták-cikk sugallja, a jobboldali vélemények szerint ideje lett volna Magyarország történelmének pozitív aspektusaira koncentrálni, és használható múltat létrehozni, melyben a jövő generációi számára pozitív ideák és szerepmodellek találhatók.

Látványosan hiányzott azonban Tormay szexualitásának és magánéletének nyilvános, explicit megtagyargalása. De érdekes módon ez nem azt jelentette, hogy ne hozták volna szóba. A fent említett Seszták-cikk jó példája annak, ahogy a *Magyar Nemzet* és a jobboldal meg a szélsőjobb publikációikban (kuruc.info) sikeresen elkerülték, hogy részleteket szolgáltatssanak a szexbotrányról, és ezzel egy időben történeti hazugság

⁹ Ezen felül Károlyi Mihály szerepét hangsúlyozták a trianoni határok kialakulásában. Lásd pl. Gulyás László történész előadását. <http://szegedma.hu/hir/szeged/2012/04/gulyas-laszlo-karolyi-mihalynak-felelossege-van-a-trianoni-hatarok-kialakulasaban.html>

címén el is hessegezzék azt. A Tormay-Pallavicini szexuális botrányával kapcsolatban a teljes hallgatás helyett a *Magyar Nemzet*nek például, sikerült úgy utalni rá, hogy azzal a médiát kritizálják, mely – a jobboldal értelmezése szerint – „a halálba kergette az írónőt” (Kutassy 2010). Ahogy a legtöbb konzervatív médiaforrás, a *Magyar Nemzet* is elkerülte, hogy nyíltan megtárgyalja, vagy bármi részletet szolgáltatson arról, hogy mivel vádolta Tormayt a média az 1920-as években, illetve hogy a *Magyar Nemzet* következtetése szerint mégis mi vezetett az író nő egészségének leromlásához. A jobboldalon elítélték a (jelenlegi és történelmi) baloldali és liberális médiát „erkölcstelen” beszámolóik miatt anélkül, hogy utaltak volna a botrányra, vagy a Tormay szexualitását érintő bármiféle kérdésre.¹⁰ A *Magyar Nemzet* sajátos logikája szerint, mivel a szocialista és liberális média erkölcstelen volt (a múltban és jelenben egyaránt), ezért a bal és liberális média volt az, akik saját sztorikat gyártottak és eltúlozták a beszámolóikat. Így bármivel is vádolták Tormayt, az hamis volt. Emiatt nem is volt rá ésszerű indok, hogy megtárgyalják Tormay magánéletét. Tehát Tormay csillaga folytathatta felemelkedését.

2012 a Magyar Művészeti Akadémia által meghirdetett Tormayról való megemlékezés éve volt:¹¹ gyakran szerepelt az országos sajtóban, rádióban, TV-ben, interneten. Tormay első családregejnyét, *A régi házat* mint a Nemzeti Könyvtár sorozat nyitó darabját adták ki, mely kezdeményezés célja a „magyarság és hazaszeretetének” bemutatása (Tölgyesi 2012). 2012-re nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervatív kormány komolyan gondolja Nagy-Magyarország helyreállítását, még ha nem is szigorúan geopolitikai értelemben. Így a magyarság és a hazaszeretet szavak olyan populista-nacionalista felületet alkottak, melyre a minden magyart körülölelő, Trianon előtti Magyarországról szóló látomások rávetíthetők voltak. Minden magyar célközönségnek számított, beleértve a határon túli magyarokat; a cél „nemzeti önbecsülésünk erősítése” volt.¹² Ennek megfelelően, ahhoz, hogy visszaállítsák a magyar önbecsülést, fontos lett megnevezni és feltámasztani a megfelelő történelmi hősokeket, akik újra felélesztik majd a nemzeti büszkeséget. A sorozat miniszterelnöki megbízottjának szavait idézve „a hősokek” úgy lettek kiválasztva, hogy képviselve legyenek „nem csak azok, akik lírai költeményeket alkottak, hanem azok is, akik ténylegesen tettek valamit a nemzet felemelkedéséért Trianon után” (Nemzeti Könyvtár honlapja). Ezek az igaz hősokek, mint Tormay Cécile, szimbolizálni voltak hivatottak a magyarok konok erejét és hazafias rezilienciáját.

2010 után a társadalmi és politikai légkör megérett új bűnbakok keresésére és a két világháború közötti konzervatív korszak történelmi személyeinek rehabilitációjára, melyet túlságosan vitatott lett volna megpiszkálni az EU-t támogató időkben. A Fidesz vezette 2010-es kormány volt az első magyar kabinet, amelyik nyíltan kifejezte ellenszenvét az EU iránt (akár annak gazdasági megszorításaival szemben, vagy az Unió nemzeti szuverenitást sértőnek ítélt beavatkozásait bírálva). Ezzel egy időben a kormány a nemzeti érdekeket előbbre helyezte az európai integrációnál (The Economist, 2012). A jobboldal előnyt kovácsolt ebből, és a médiában tovább tüzelték az EU-ellenes érzelmeket, melyek 2008 óta folyamatosan erősödtek (Kovács 2011, Hanebrink 2013). A korábbi keleti blokk legtöbb országában az embereknek egyre súlyosbodó gazdasági nehézségekkel, szűkülő szociális

10 2010-re megjelent pár online esszé és blog, mely érintette a Tormay szexualitását övező botrányt, általában szenzációhajhász irányból közelített, vagy csak szimplán kijelentve, hogy Tormay leszbikus volt. Lásd pl. Onagy Zoltán, „Tormay Cécile” <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile>

11 Lásd például: http://www.mma.hu/documents/10180/54961/tormay_nyomdai.pdf/5d64cbd3-62ba-4afb-85de-9e6cc5b6af2e

12 A Nemzeti Könyvtár honlapjának küldetésnyilatkozata szerint: „A válogatás első szempontja az olvasmányosság, a második a sokszínűség, a harmadik pedig nemzeti önbecsülésünk erősítése”. Letöltve: 2014. május 31. <http://www.nemzetikonyvtar.hu>.

támogatással, valamint a politika, illetve az Európai Unió iránt érzett egyre növekvő csalódottsággal kellett szembenéznük. A nemzetközi színtéren Orbán Viktor miniszterelnök, szembemenve az EU döntéshozóival, intenzíven munkálkodott „Magyarország autonómiájának helyreállításán”, és közben más kisebb tagállamokat is erre biztatott (*The Economist* 2011). Törekvései sok helyen a világon megszólaltatták a vészcsengőt, és több elemző rávilágított „arrogáns személyiségére és pártjának (Fidesz) nacionalista, antidemokratikus politikájára” (*The Economist* 2013). Harca azonban Magyarországon Dávid Góliát elleni küzdelmeként lett lefestve, ami a 2014-es választási eredmények alapján sokak szemében népszerűnek bizonyult.

Amíg az EU-n belül a kormány Magyarország érdekeiért határozottan kiállt, belföldön folytatta saját kiadású magyar történelmének átértelmezését és intézményesítését. A Magyar Köztársaság Alkotmánya 2011-es átírása és Magyarország Alaptörvényére való átnevezése a legnyilvánvalóbb példája annak, hogy milyen komolyan vette és veszi a (2010 óta) vezető jobboldali elit a Horthy-korszak történelmének átértékelését. A Fidesz vezette kormány kifejezett szándéka volt a két világháború közötti korszakot a konzervatív keresztény rend és szenvedélyes hazaszeretet példájává megtenni. A Horthy-rezim korszakhatárait módosították, amely szerint ez Magyarország 1941-es II. világháborúba való belépésével, illetve az 1944-es német megszállással lezárult, az új hivatalos álláspont pedig felmentette a Horthy-rezsimet a Holokauszt és az etnikai tisztogatás bűnei alól. Ezt a megközelítést tükrözi az új Alaptörvény Nemzeti Hitvallás című része is:

„Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének” (Magyarország Alaptörvénye).

A Horthy-kor büntelenségének kinyilvánítását követően itt volt az ideje annak eredményeit és örökségét megünnepelni. Országszerte kulturális eseményeket rendeztek, hogy a két világháború közötti kultúra és társadalom megbecsülését helyreállítsák.

EMLÉKEZÉS ÉS NEMI RESTAURÁCIÓ

A magyarság becsületének helyreállításán fáradozó konzervatívok részéről nem volt véletlen, hogy Tormayt olyan szívesen fogadták. Konzervatív nézetei a férfi és a nő felelősségéről a haza szolgálatában szintén egybevágtak a Fidesz céljával: a magyar családok elsőbbségével és a családközpontúság helyreállításával. Tormay két világháború közötti, a közösséget az egyén fölé helyező ideái nem is lehettek volna időszerűbbek akkor, amikor az Alaptörvényben csak a gyerek(ek)et nevelő, heteroszexuális házaspárokat definiálták családként. A következő idézet a *Bujdosó* könyvből jól illusztrálja Tormay elképzeléseit az ideális férfi és női állampolgárokról. Miközben személyes hangon szól 1918–1919 demokratikus és kommunista kormányainak borzalmairól és kifejezi az ellenforradalmi erők iránti feltétlen hűségét, Tormay felvázolja a magyar nők és férfiak normatív nemi szerepeinek lényegét:

„A magyar történetében olykor hosszú évtizedekre eltűntek az asszonyok, – nem látszottak. A jogaikért nem kellett küzdeniük, mert nincs törvénykönyve a világnak, mely az asszonyok jogát jobban megvédte volna, még a legsötétebb századokban is, mint a mienk. Csendben élhettek és ilyenkor a háttérben csak vízióyszerűen suhant el egy-egy szép, keskenyvágású magyar nő arc a tűzhely enyhe fényénél. Ezek voltak Magyarország boldog napjai. De ha égett itt a föld és a szerencsétlenség aratott, akkor mindig ott volt

lehelől a magyar asszony. Nagyobb szenvedés soha sem érte a mi országunkat, mint most, tudtuk hát mindannyian, akik együtt voltunk, hogyha hívni fogjuk őket. Jönni fognak és el fogják vetni a nemzeti ellenforradalom csóvját. Nem gyűléseken, nem is a piacon, hanem otthon, a háborútól kimerült férfiak lelkében, akik ma még csüggedtek, de holnapra majd nem merik már meghazudtolni az asszonyokat, akik hisznek a bátorságukban...” (Tormay 2009:182–183).

Tormayszerint a nők az I. világháborúig védett, kiteljesedett életet éltek otthonaikban. A háborús felfordulások során korábban soha nem látott számban alkalmaztak asszonyokat férfimunkáknál. Azonban Tormay szerint a háború befejeztével eljött az idő, hogy visszatérjenek otthonaikba, mivel a magyar asszonyok csak ott válhattak az ellenforradalmi rendszer részévé. Így, paradox módon, saját magánéletével ellentétben, azaz: házasság és anyaság megtapasztalása nélkül, Tormay hitt abban, hogy a nők hozzájárulása a keresztény Magyarország helyreállításához a biztonságos otthon megteremtésén és férjeik lelki támogatásán keresztül vezet. Saját megfogalmazása szerint a keresztény Magyarország mindenekelőtti elvárása a nőktől: a „szentháromság, melyért mindent tenni akarunk: A keresztény és nemzeti világnézet, az ország oszthatatlansága és a család” (Tormay 2009:183). A két világháború közötti időszaknak Európa-szerte elterjedt, jobboldali és konzervatív női mozgalmaihoz hasonlóan, a Tormay vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége is abban hitt, hogy a nőnek ki kell egészítenie férfi társát a magánszférában, sok egészséges gyereket kell szülnie, valamint hazafias és mindenekfelett keresztény elvek alapján kell élnie (Bacchetta–Power et al. 2002, Pető 1997, Kovács 2003). Tormay ideálképe, mely az 1920-as és 1930-as években meghatározta a nőkről szóló, hivatalos konzervatív retorikát, a 21. század magyar szociál- és kultúrpolitikájában újra időszerűvé vált, legalábbis a kormányzó politikai elit szerint.

Ha figyelembe vesszük az előregedő lakosságot, a csökkenő házassági és termékenységi rátát, valamint a nem hagyományos családformában élők növekvő számát, melyekkel a Fidesz–KDNP kormánynak szembe kell néznie, Tormay víziója, még ha a 21. századhoz is igazítva, említésre méltó. A Fidesz koalíciós partnerével, a kereszténydemokratákkal karöltve legfontosabb céljának tűzte ki a több gyereket vállaló (heteronormatív) családmódel restaurálását.¹³ Ez az új Alaptörvényben a következőképpen jelenik meg:

„(1) Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.

(2) Magyarország támogatja a gyermekvállalást.

(3) A családok védelmét sarkalatos törvény szabályozza.” (Magyarország Alaptörvénye; L) cikk)

Ebben a kontextusban Tormay immár közel százéves üzenete, mely előírta a hatalomhoz való alkalmazkodást, az egyház iránti lojalitást, a házasság szentségét és a gyermekvállalás fontosságát, időszerűnek bizonyult. Vagyis láthatjuk, hogy Tormay víziójának 21. századi újjászületése mennyire kötődött a nemekről és a családról szóló újkonzervatív nézőpont intézményesítéséhez. Ennek egy további pontja volt a 2012 márciusában Tormay egykori lakhelyéhez közel a budapesti Józsefvárosban emelt mellszobor, amint azt Kocsis Máté, Józsefváros polgármestere kifejtette Tormay „nemzetföltő remekművei” emlékéül.¹⁴

13 Harrach Péter: „A családpolitika célja a társadalom egészséges szerkezetének biztosítása” KDNP honlap 2011. <http://kdn.hu/kdn/tudositas/csaladpolitika-celja-tarsadalom-egeszseges-szerkezetenek-biztositasa>.

14 Lásd: <http://www.kocsismate.hu/hirek/191/felavattak-tormay-cecile-szobrat-jozsefvarosban.html>

TORMAY ESETE A NEMZETI ALAPTANTERVVEL

Tormay mellszobrának felavatása kiemelkedő momentum rehabilitációjának történetében. Bár Tormay (újra) megjelenése előtt is voltak bíráló hangok, a tényleges megemlékezés ténye beindította a politikai baloldalt, liberálisokat, civileket, zsidókat, sőt még az LMBT¹⁵ szervezeteket is. Együttesen kritizálták egy olyan íróról való nyilvános emlékmű felállítását, aki antiszemita volt, és aggodalmukat fejezték ki egy ilyen cselekmény utóhatásaival kapcsolatban. Az antiszemitizmus csak egy volt a Tormayt kritizálók érvei közül. A fasizmus iránti csodálata volt a másik. A hivatalos bálványozását ellenzők sokszor idézték Tormay állítását: *„Fasiszta voltam mielőtt Mussolini feltűnt volna a láthatáron”* (idézi Varsányi 2011) – és azzal érveltek, hogy ha Tormay nem is élte meg a fasizmus ideológiájának katasztrofális kimenetelét, az nem szolgálhat kifogásként a nézetei tartalmát tekintve. Végül az ellenzékiek – az LMBT szervezeteket leszámítva – megjegyzéseket tettek Tormay állítólagos homoszexualitására, kiemelve, hogy mennyire ironikus az, hogy a konzervatívok egy „hírhedt” lesbikusról állítanak szobrot (Magyar Narancs, Népszava, Mandiner 2012-13). E hangok arra is felhívták a figyelmet, hogy a Tormayról való különféle megemlékezések az író fasiszta, irredenta és antiszemita nézeteinek elfogadását sugallják (Magyar Narancs 2011).

Néhány héttel az átadás után Tormay mellszobrát megrongálták: piros festéket öntöttek rá (MTI 2012). Nem Tormay volt az egyetlen nemrég rehabilitált személyiség, akinek a szobrát megtámadták: Horthy Miklós és Wass Albert (1908–1998), a két világháború közötti időszak vitatott írójának szobraira horogkeresztet festettek¹⁶ (Index 2012). Feltehetően erre válaszul néhány héten belül számos antiszemita cselekedet is történt Budapesten és más városokban. A békéscsabai zsinagógának használt épület sárga festékkel való leöntése, és a Raoul Wallenberg szobrára akasztott disznóláb a nemzetközi sajtó figyelmét is felkeltette (Friedman 2012). A kormánypárti sajtóban a különböző incidensek együttesen „szoborrongálássá” szelődtek, amit a Fidesz szóvivői egyszerűen a (jobb, illetve a baloldali) szélsőségesek számlájára írtak, mondván, *„a szélsőségesek egymásból táplálkoznak”* (idézi Magyar Nemzet 2012). A kormánytól független baloldali és liberális hírportálok Tormay szobrának piros festékkel való leöntését az író – és vele együtt a két világháború közötti korszak – átgondolatlan rehabilitációjából fakadó frusztrációval magyarázták, míg a zsidó épületek és szobrok megrongálását az egyre erősödő és artikulálódó antiszemitizmus jeleként értelmezték (Mandiner, Magyar Narancs, Népszabadság 2012). Ez idő alatt heves vita tört ki a történészek és közéleti értelmiségiek között a „tudományos antiszemitizmusról” (Kovács 2014).¹⁷ A Tormay szobra körüli események, az egyre erősödő feszültség és a növekvő ellenállás volt az eredménye a Fidesz vezette kormány konzervatív és nacionalista értékek elterjesztéséért tett erőfeszítéseinek. Hamarosan azonban a kérdés már nem csak abban merült ki, hogy vajon Tormay megérdemli-e, hogy az utókor megemlékezzen róla: amint 2012 nyarától nyilvánosságra került, az Emberi Erőforrások Minisztériumának az a szándéka, hogy Tormayt az új nemzeti alaptantervbe felvegye, a Tormay örökségéről szóló vita egyben már Magyarország jövőjéről is szólt.

¹⁵ Lesbikus, Meleg, Biszexuális és Transznemű

¹⁶ A Horthy szobrot megrongáló tettest, Dániel Pétert, később azonosították.

¹⁷ Ez idő alatt heves vita tört ki a történészek és a közéleti értelmiségiek között a „tudományos antiszemitizmusról”. A folyó viták tömör értelmezését ld: Éva Kovács, *„Timing History – A Hungarian Historikerstreit in 2012”*, előadás *The Holocaust in Hungary, 70 Years On: New Perspective Conference*, Florida Gulf Coast University, Fort Myers, 2014. március.

2012 őszén, egy hónappal szobrának avatása után, Tormay ismét egy országos botrány központi szereplőjévé vált. A Fidesz, miközben megkísérelte központosítani a hatalmat és (ismét) átplántálni a konzervatív nacionalista értékeket, hű követőit kinevezte a nagyobb kulturális intézmények, pl. a Nemzeti Színház, és a fontosabb tudományos szervezetek és intézetek élére (Hockenos 2013). Magyarország kulturális és tudományos értékei átforgatásának részeként a Fidesz nekilátott az oktatási rendszer megreformálásához, beleértve a Nemzeti Alaptantervet. Az előkészületek során a kormánypártok és főként a Jobbik, aktívan lobbizni kezdtek a két világháború közötti időszak korábban elhanyagolt íróinak, köztük Tormaynak a tantervbe emeléséért. Érvelésük szerint az új Nemzeti Alaptanterv hiányos és torz lett volna a keresztény világnézetű írók nélkül, akik ténylegesen foglalkoztak a nemzet sorsával (Takaró 2012). A jobboldal – és főleg a szélsőjobb – számára Tormay tantervbe vétele, Wass Alberttel és másokkal egyetemben (erről lásd: HVG, Eduline 2012 cikkei), egyet jelentett a kommunista és posztkommunista történelem kiigazításával: olyan magyar alkotók kulcsfontosságú rehabilitációja volt ez, akik egy keresztény Magyarország szószólói voltak. Mint azt Takaró Mihály kifejtette, „Az új Nemzeti alaptanterv hiányos és torz lenne Wass Alberték nélkül” (Magyar Nemzet 2012). A jobb és szélsőjobb szerint ezek a korábban elnémitott írók képviselték az „igaz” magyarságot, és sokkal hitelesebb perspektívával szolgáltak, mely a magyarokat nem meghunyászkodó embereként mutatja be, hanem olyan népként, akik kiállnak azért, ami történelmileg megilleti őket. Ebből a szempontból Tormay vonzereje megkérdőjelezhetetlen volt, és sokakban egybecsengett azzal az érzéssel, hogy a trianoni egyezményből hasznot húzó győztes szomszédok történelme, az elnyomó kommunista korszak, és az 1989 utáni „holokauszt ipar” után éppen ideje volt, hogy a közvélemény a magyarság pozitív és közösségi aspektusaira koncentráljon (Buncsik 2014).

Az ezt követő, Tormay tantervbe való beviteléről szóló országos vita megmutatta a két világháború közötti Magyarország történelmi emlékezetében létrejött mély árkokat. Ahogy a *Népszabadság* egyik újságírója éles szemmel megjegyezte: „Sokakban érzelmi hullámokat kelt a ’nemzetben való gondolkodás’, Trianon fájdalma és a Horthy-kor áértelmezésének lehetősége. Ez a közönség egy biztos(nak látszó) nemzeti identitást keres” (Varsányi 2012). Még a szocialisták, a Fidesz kritikusai és a szélsőjobb is felismerte, hogy Tormay és munkásságának vonzereje abban áll, hogy egy erős Magyarország képét kínálja, melyben tiszta erkölcsök és társadalmi rend uralkodik. A jobboldal számára a két világháború közötti írók munkásságának újbóli bemutatása történelmi méltányosság kérdése volt: a korábbi politikai elit történelmi torzításainak rég esedékes korrekciója.

A szélsőjobb a különböző portálokon (mint pl. kuruc.info) kampányolt a magyar történelem korábbi, elnémitott korszakának felélesztéséért és Tormay, Wass és Nyíró Nemzeti Tantervbe való felvételéért. Kerényi Imre miniszterelnöki megbízott szavaihoz hasonlóan, a szélsőjobb szerint ezek az írók és munkáik fontosak a jövő generációinak megfelelő nemzeti oktatása érdekében.¹⁸ De hogy pontosan milyen tulajdonságokkal bír egy ilyen karakter, az nem volt teljesen világos. Figyelembe véve Tormay, Wass, vagy Nyíró nyílt antiszemita és irredenta harcos nézeteit, a liberális és szocialista kritikusok számára egyértelműnek látszott, hogy ezeknek az íróknak felvétele az új tantervbe a diszkriminatív, konzervatív, sovinszta és Európa-ellenes világnézetek jóváhagyása lenne (Magyar Narancs, HVG, Index 2012). Nem teljesen ellenkezővel ezzel az értelmezéssel, a

¹⁸ Kerényi a Nemzeti Könyvtár bemutatása kapcsán kifejtette, hogy azokat az írókat helyezik előtérbe (Tormay Cécile-lal kezdve) akik „nem csak lírai költeményeket írtak, hanem valamit tettek is annak érdekében, hogy Trianon után hogyan lehet felemelni a hazát” (Tölgyesi 2012).

Jobbik és a szélsőjobboldal általánosságban amellezt érvelt például a kuruc.info lapon, hogy Tormay és a többi, két világháború közötti író az igaz hazafias magyarságot képviselték, és ezért mint történelmi szerepmodelleket kellene őket a magasba emelni. A szélsőjobboldal számára egyértelműen vonzóak voltak ezeknek az alkotóknak az antiszemita és irredenta nézetei. Az, hogy Tormay magánélete, normaszegő nemi és szexuális viselkedése szöges ellentétben állt a Jobbik által aktívan támogatott magyar nemzeti karakterrel, nem volt mérvadó.

A Fidesz és a kormány közeli jobboldali kommentárok igyekeztek nem állást foglalni és úgymond a szakemberekre bízni a feladatot. A szakemberek pedig – mint Takaró Mihály – azt hangsúlyozták, hogy a jövő generációinak szempontjából kulcsfontosságú a „*valódi patrióta és keresztény világnézetű*” magyar íróknak (pl. Tormay Cécile-nek) a Nemzeti Alaptantervben való megjelenése.¹⁹ Figyelembe véve, hogy a Fidesz a nemzeti kulturális intézmények élére szisztematikusan kormánybarát, általuk megbízhatónak tartott vezetőket (pl. Fekete Györgyöt a Magyar Művészeti Akadémia, Vidnyánszky Attilát pedig a Nemzeti Színház élére) nevezték ki, akik az igazi (értsd: nem zsidó), hazafi, konzervatív magyar írókat éltető eseményeket és előadásokat szerveztek. Ahogy egy újságíró megjegyezte: „*a Tormay örökségéről szóló nyilvános vitatkozás gyűrzése jól mutatja a kultúráról folyó nyílt politizálást*” (Varsányi 2012).

Politikai és ideológiai hovatartozástól függetlenül a legtöbb kommentátor szórakoztatónak (és az olvasók számát szaporítónak) találta felhívni a figyelmet arra, hogy a szélsőjobb és a jobb oldal abszurd módon egy homoszexuálist bálványoz. Az olyan főcímek, mint a „*Leszbikust követel a Jobbik a tankönyvbe*”,²⁰ gúnyt űztek a szélsőjobb és a kormánypártok képmutatásából, amiért Tormayt mint nemzeti ikont állítják be, annak ellenére, hogy „közismert leszbikus” volt. Ebből fakadóan az, hogy a szélsőjobb és a konzervatív oldal – csakúgy, mint hasonlóan gondolkodó társaik az 1920-as években – stratégiai némaságba burkolózott Tormay magánéletét illetően nem segített lecsillapítani azokat, akik buzgón felhívták a figyelmet, hogy pont akkor bálványoztak egy állítólagos leszbikus nőt, amikor nyíltan ellenséges és diszkriminatív politika folyt Magyarországon az LGBT kisebbség közösségei ellen. A Fidesz 2010-es hatalomra kerülése óta küldetésének tekintette a hagyományos, „normális” családok megmentését, és az Alaptörvényben, a házasság férfi és nő közötti kizárólagosságának kimondásával, intézményesítette a melegekkel szembeni diszkriminatív politikát.²¹ Bár a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye továbbra is fennáll, a 2011-es alaptörvény és a 2013-as új polgári törvénykönyv láthatóan hierarchiát kívánt teremteni a férfi és nő közötti házasság és a bejegyzett élettársi viszony között.²²

A Jobbik ennél jóval tovább menve nyílt háborút hirdetett az ún. „homoszexuális életmód” ellen. Oroszországtól véve az ihletet, 2012-ben a Jobbik egyik parlamenti képviselője az Alaptörvény módosítását javasolta, mely alapján a „homoszexuális életmód népszerűsítése” – bármit is jelentsen ez – bűncselekménynek számítana, és három évig terjedő börtönnel lehetne büntetni.²³ Magyarázatában a szélsőjobboldali párt

19 MTI 2012, idézi Galamus: http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=120834

20 Lásd: http://index.hu/belfold/2012/04/24/leszbikust_kovetel_a_jobbik_a_tankonyvbe/; <http://www.168ora.hu/arte/leszbikust-kovetel-a-jobbik-a-tankonyvbe-95014.html>

21 Az LGBT emberek jogait képviselő civil szervezetek részletes kritikáját lásd: http://index.hu/belfold/2011/03/30/tuntetnek_a_melegek_az_alkotmany_miatt/

22 Az Alaptörvény teljes szövegét lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV

A polgári törvénykönyv erre vonatkozó szövegét lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300177.TV

23 A benyújtott tervezet teljes szövege itt olvasható: <http://www.parlament.hu/irom39/06721/06721.pdf>

szóvivője azzal érvelt, hogy a hajlam nyilvános mutogatását (melybe az is beleszámított, ha két azonos nemű megfogta egymás kezét a nyílt utcán), és ezzel a nem normatív (értsd: homoszexuális) viselkedést be kéne tiltani, hiszen „minden normális ember úgy ítéli meg, hogy a jövő generációja pszichés fejlődését kifejezetten negatív értelemben befolyásolják” (MTI). A törvénymódosítást nem fogadták el, és még a Fidesz is elhatárolódott egy ennyire nyíltan homofób fellépéstől.²⁴ Ugyanakkor a heteronormatív politikai légkör ellenére sem tűnt Tormay szexualitása problémának sem a Jobbik, sem a Fidesz számára.

A Nemzeti Alaptanterv utolsó verziója, mely 2013 januárjában lépett hatályba, végül nem tartalmazott semmilyen utalást Tormayra és munkásságára.²⁵ A minden oldalról érkező hangos kritikák közepette, beleértve néhány jobboldali kritikust is, úgy tűnik, a Fidesznek stratégiaileg nem érte meg a tudományos közösség javaslatai ellenében beleerőszakolnia Tormayt az új alaptantervbe.²⁶ Bár, míg a Fidesz és a szélsőjobb elvesztett egy csatát Tormay kizárásával, összességében a szélesebb körű politikai kultúrharcban továbbra is kiütéses győzelemre áll(t).

Tormaynak a Nemzeti Alaptantervből való kimaradását követően, 2013 májusában a Fidesz–KDNP és Jobbik képviselők támogatásával javaslat született arról, hogy az egyik budapesti közterületet Tormayról nevezzék el (Szombat 2013). A közterület átnevezése vigaszdíjul szolgálhatott volna a konzervatívok és Tormay legelszántabb pártolói, a szélsőjobboldali Jobbik számára. A kormánypárt egyik képviselőjétől érkezett javaslatot követően a Fővárosi Közgyűlés megszavazta, hogy közterületet nevezzenek el Tormayról (ATV 2013). Azonban a gördülékeny ügyintézés helyett a Fidesz által támogatott főpolgármesterének minden irányból helytelenítéssel és heves kritikákkal kellett szembenéznie. Például Ronald S. Lauder, a Zsidó Világkongresszus elnöke kiemelte, hogy egy köztér Tormayról való elnevezése mennyire ellentmond a Fidesz ígéretének, miszerint gátat vetnek az egyre növekvő antiszemitizmusnak: „Az Orbán Viktor miniszterelnök Fidesz pártjának egyik tagja által vezetett budapesti önkormányzatnak ez a döntése kérdésessé teszi azt a zsidó közösségnek adott ígéretet, amely szerint a magyar hatóságok erőteljes harcot folytatnak majd az antiszemitizmus ellen” (World Jewish Congress, 2013 – idézi magyarul: Szombat 2013).

A kialakult helyzetben a Fővárosi Közgyűlés hivatalos állásfoglalást kért a Magyar Tudományos Akadémiától azzal kapcsolatban, vajon jogos volt-e a közgyűlés döntése egy korábban névtelen II. kerületi közterület Tormay Cécile közzé való átnevezéséről. Mivel ebben az időszakban zajlott a Magyar Tudományos Akadémia kutatóhálózatának szervezeti centralizációs átalakítása, amit többen a Fidesz hatalmát megerősítő következő lépések egyikének gondoltak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának szakmai döntése arculcsapásként érthette a nemzeti konzervatív erőket. Ugyanis, megértő támogatás helyett, az MTA állásfoglalás kategorikusan elutasította Tormay tiszteletreméltó nemzeti ikonként való reprezentálásának jogosságát:

„Mind írói, mind közéleti tevékenységének vezérelve volt... a fajvédelem és a faji kategóriákban

24 Bár nyíltan nem foglalt állást a melegek védelmében, Kósa Lajos a Fidesz alelnöke mint „égbekiáltó baromságra” utalt a Jobbik törvényjavaslatára. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=132526

25 A teljes szöveget lásd: http://www.budapestedu.hu/data/cms149320/MK_12_66_NAT.pdf

26 Az erről szóló vitával kapcsolatban két vélemény: http://mandiner.hu/cikk/20130617_b_boogieman_a_kulturkampf_sztalingradja_tormay_cecile; és erre adott válasz: http://mandiner.hu/cikk/20130626_aristo_a_kulturkampf_purrrhoszi_gyozelme_tormay_cecile

való gondolkodás. Népszerűsége és tekintélye révén hatékony képviselője és terjesztője volt annak a katasztrofális következményekhez vezető szemléletnek, amely a történelmet és a politikát „fajok” létharcaként próbálta értelmezni. Büszkén vallotta magát antiszemitának és fasisztának, e nézeteit sohasem vonta vissza.

[...]

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja kérésre szívesen összeállítja a fővárosi önkormányzat számára azon magyar írók listáját, akik Tormay Cécile-nél jelentősebb irodalmi életművet hagytak hátra, és nincs róluk Budapesten közterület elnevezve, noha tevékenységükkel közvetetten sem járultak hozzá embertársaik – köztük író társaik – hátrányos megkülönböztetéséhez, meghurcolásához vagy erőszakos halálához, sőt számos esetben ennek megakadályozásán dolgoztak” (Mandiner 2013)²⁷.

Következésképp a végeredmény azt is tartalmazta, hogy semmilyen körülmények között nem szabadna közteret elnevezni Tormayról. A véleményt idézve Budapest főpolgármestere engedett, és a köztér átnevezésének tervét ejtették (Magyar Hírlap 2013).

A nagy nemzeti médiafigyelem ellenére az incidens összességében sem a Fidesz, sem a főpolgármester számára nem volt politikailag negatív hatással. Sőt: miközben a szélsőjobb oldaliak csatlódtak hozzá, addig a Fidesz az MTA-t mint független szervezetet okolhatta a döntésért. Emellett az MTA-állásfoglalás azt is demonstrálta, hogy a nemzetközi felháborodással ellentétben a kulturális és tudományos intézetek még mindig függetlenek, és nem vonódtak közvetlenül a kormány uralma alá. Ugyanakkor a Fidesz ezzel bebizonyította a szélsőjobb oldali szavazóinak, hogy ők tényleg megpróbáltak emléket állítani Tormaynak. Az átnevezés kálváriája sokkal fontosabb esemény volt a folyamatban lévő, két világháború közötti konzervatív Horthy-rezsim rehabilitációjáért folytatott kulturális hadjárat szempontjából. Az, hogy az ország legfelső tudományos szaktekintélyei kijelentették, hogy Tormay „ideológusként és propagátorként szerepet játszott a későbbi önkényuralmi rendszer szellemi hátterének és társadalmi beágyazottságának kiépítésében” (Mandiner 2013), világos üzenete volt annak, hogy a magyar történelem nemzeti újraértelmezése folyamatosan ellenállásba fog ütközni. Másfelől, miután 2014 áprilisában ismét hatalmas többséggel megnyerte az országgyűlési, majd az Európai Parlamenti, s végül az önkormányzati választásokat is, félreérthetetlenül világossá vált, hogy a Fidesznek nem áll szándékában befejezni a magyar történelem átírását. A nemrég alapított Veritas Történetkutató Intézet várhatóan az egyik legszembetűnőbb példája lesz annak, hogy a két világháború közötti Horthy-korszak felmagasztalása folytatódni fog.²⁸

QUO VADIS, MAGYARORSZÁG?

Az 1989-ben elkezdődött demokratikus változások után két évtizeddel a magyar politika mind hazánkban, mind a nemzetközi szinten kedvezően alakult ahhoz, hogy Magyarország integrálódjon az Európai Unióba. Ez idő alatt történészek, értelmiségiek és politikusok egyaránt nekiláthattak végre Magyarország államszocializmus előtti és alatti történelmének felméréséhez. Az új, a korábbiakhoz képest sokkal objektívabb történelmi elbeszélések keresése közben a nézőpontok is megváltoztak. Mindazonáltal a legtöbb értelmiségi és politikus

27 Forrás: http://mandiner.hu/cikk/20130904_bolcseszettudomanyi_kutatokozpont_allasfoglalas_tormay_cecile_rol

28 A Veritas Intézet alapvető céljaként a magyar és külföldi történészek többsége a Fidesz kormány ideológiájának kiszolgálásában látja (Teczár 2013).

a Horthy-rezsimet továbbra is kritikus fényben ábrázolta. 2010-ben, miután a Fidesz hatalmas többséggel megnyerte a választásokat és a Jobbik a harmadik legerősebb párt lett a magyar Parlamentben, a Horthy-korszak pozitív megvilágításba került és felmagasztalódott. Így, a Tormay Cécile-ről szóló egyre hevesebb viták, Tormay örökségének értelmezésén túl, egyben a két világháború közötti konzervatív rezsim legitimitásának újraértékeléséről is szóltak. Szoboravatása, amely során mint a „legnagyobb magyar asszonyról” emlékeztek meg róla és a tervek, melyek munkáit a Nemzeti Alaptanterv részévé tették volna, róla pedig közteret neveztek volna el, azért váltottak ki egyre hevesebb vitákat, mert a magyar történelem egyik legvitatottabb korszakának újraértelmezését tükrözték. Attól, hogy ezek a konfliktusok éppen akkor történtek, amikor a magyar politika szkeptikussá, sőt ellenségessé vált az EU-val szemben, nem lehetett elvonatkoztatni. Tormay rehabilitációja és a róla szóló megemlékezés az egyre erősödő EU-ellenes érzelmek kifejezési eszközeként is szolgált (Párkány 2011). A Tormay örökségéről és Magyarország múltbéli szerepéről szóló vita egyúttal az ország jövőjéről folyó vita színterévé vált: ám míg Tormayval kapcsolatosan az ellenzék és az EU támogatói nyertek, addig a Magyarország Európában elfoglalt jövőbeni helyéről szóló harc kimenetele már közel sem ennyire biztos.

Talán nem az a legmeglepőbb Tormay rehabilitációjával kapcsolatban, hogy a konzervatívok és főleg a szélsőjobboldal vonzónak, és épp kapóra jövőnek találták – több más két világháború közötti ismert ember (mint pl. Wass, Nyíró) mellett – Tormay antiszemitizmusát, irredenta, erősen nacionalista beállítódását, valamint hagyományos nemi szerepeket támogató nézőpontját. Hanem az, hogy mindezt tették anélkül, vagy éppen annak ellenére, hogy figyelembe vették volna Tormay magánéletét, mely megtestesítője volt mindannak, amit a konzervatívok és a szélsőjobboldal elítélt. Ha a Tormay szexualitását övező kérdések a mai napig megválaszolatlanok is, addig a normától elütő társadalmi nemi magatartása megkérdőjelezhetetlen: nevezetesen egy erős független nőként jelent meg, aki soha nem ment férjhez, nem szült gyerekeket, férfi szakmában helyezkedett el, és – valószínűleg – saját neméhez vonzódott.

Miközben Tormay írásai és munkássága jól illettek a családcentrikus elképzelések és hagyományos nemi szerepek felkarolásához, Tormay magánélete messze elmaradt a 20. század konzervatív és szélsőjobboldal ideológiáinak elvárásaitól. Mégis, a Tormay magánélete és 21. századi rehabilitálóinak politikai programja közötti disszonancia ellenére, feltétel nélkül kiálltak mellette. A konzervatívok és a Jobbik támogatói vagy homokba dugták a fejüket, vagy elutasítottak minden Tormay magánéletéről szóló kérdést, mondván: az irreleváns, illetve a politikai ellenzék sárdobáló kampányának a része. Továbbá, ha kizárólag Tormay irodalmi munkásságára és közszerepléseire fókuszálunk, akkor mind a neme, mind a szexualitása irrelevánssá válik. Valójában éppen Tormay szexualitásának és nemének megtagadása tette őt felhasználható személlyé. Azzal, hogy nem vették figyelembe, hogy Tormay nő, szabadon mozoghatott (az irodalmi és nyilvános) férfikörökben, miközben (nem normakövető) szexualitásának megtagadásával minden nő nevében felszólalhatott a patriarchális politika és nézőpontok mellett.

E megközelítéseket a nemek és a szexualitás történelmében, és különösképpen a nem-normatív szexualitás hivatalos megközelítéseinek történelmében, elhelyezve feltárul, hogy ezek a 21. századi stratégiák közel sem egyediek. (A nemek és nemzet közötti kapcsolatról lásd: Yuval-Davis 1997, Sinha 2006.) Ahogy szélsőjobb és konzervatív történelmi kollégáik Magyarországon és máshol a Jobbik és a Fidesz számára is egy absztrakt konzervatív nőalak nem csak szószólóként, hanem a két párt ideális nemzetről alkotott

elképzeléseinek megtestesítőjeként is szolgálhatott. Következésképpen, irodalmi művein keresztül, melyek nők és férfiak hagyományos és egymást kiegészítő normáit mutatták be, Tormay nem csak a magyar nők, hanem a magyar nemzet szimbólumává is válhatott. Ezen felül, Tormay hagyományos nemi normákról szóló víziójának időszerűségének és inspiráló voltának hangsúlyozásával egyidejűleg, Tormay valódi magánéletének irrelevánsként való feltüntetése egyáltalán nem volt kivételes eset. Szexualitással kapcsolatos megközelítésükben a 21. századi magyar konzervatív és szélsőjobboldali politikusok a két világháború között és az államszocializmusban tevékenykedő társaik nyomát követték. A párttagok, valamint védenek problémás, erkölcstelen szexualitásáról szóló nyilvános kibeszélések hiányából fakadó nyomasztó csend számos politikai rendszerben meg tapasztalható. Következésképpen, e politikai rendszerek mindegyike összefoghatott olyan személyekért, akiknek magán- és szexuális élete kívül esett a rezsimek heteronormatív családcentríkusságát támogató ideáin. Habár különböző céllal, de politikai programjaiktól függetlenül, mindegyik rendszer általánosságban támogatta a monogám házasságra épülő heteronormatív családformát. Így Tormay konzervatív és szélsőjobboldali körök általi – közel sem újszerű – támogatása jól reprezentálta a titokban normaszegő nemi életet élő közszereplők idealizálásának történelmi gyakorlatát.

Végül megemlítendő, hogy még azok is kerülték a Tormay szexuális orientációjával kapcsolatos kérdések kibeszélését, illetve az ezekkel kapcsolatos kritikai reflexiót, akik kifogásolták a Tormayról való megemlékezést. Szóbeszédre és a korai 2000-es évek egyik, az 1920-as évek botrányának néhány részletét megemlítő, újságcikkre hivatkozva, készpénznek vették, hogy Tormay leszbikus volt (Kádár 2003). A Tormay körüli botrányral való hanyag és kritikátlan bánásmód megerősítette, hogy a szexualitás, ahogy az 1920-as évek során is, leginkább pusztán politikai (és személyes) célok elérését szolgáló eszköz volt. Az 1920-as években a tárgyalás, melyen Tormayt azzal vádolták, hogy egy férjzett nővel létesített nemi kapcsolatot, nem Tormay szexualitásáról szólt, hanem, mint azt Laura Doan történész kifejtette: „*csak eszközként szolgált, politikai vagy személyes célok elérésére*” (Doan 2001:32). A Zichy–Pallavicini–Tormay ügyről fennmaradt hiányos források is világossá teszik, hogy a Tormay és Pallavicini Eduardina közötti állítólagos homoszexuális kapcsolat nem közvetlenül a homoszexualitás elleni támadásról szólt – a vád sokkal inkább Zichy Rafael gróf, Pallavicini férjének válását, valamint Magyarország prominens politikai személyiségeinek megszégyenítését szolgálta. 1927-ben, a botrány véget érte, mindkét cél sikertelennek bizonyult. A férj börtönbe ment, a két nő pedig a Horthy-rezsim ünnepekként maradt.

Majd egy évszázaddal később a leszbikus vádjá még mindig politikai célokat szolgál, ugyanakkor rávilágít a média állhatatos homofóbiájára. A baloldal és a liberálisok ugyanolyan nyugodt szívvel használják fel a szexuális orientációt politikai céljaik érdekében, mint a jobboldal. Ami Tormay szexualitását illeti: továbbra is kérdéses még, hogy valóban a magyar (homo)szexualitás történelmének hagyatéka lesz-e. Egyrészt, a Horthy-rezsim kortársainak szigorú hallgatása, valamint a normaszegő szexualitás II. világháborút követő kommunista rezsim alatti elhallgatása komoly (de talán nem megoldhatatlan) akadályokat gördít Tormay szexualitásának rekonstruálása és értelmezése elé. Másrészt az, hogy a közelmúltig még az LGBT közösségek sem üdvözölték Tormayt, és nem állt szándékukban integrálni őt a szerveződő LGBT közösségek „használható múltjába”, annak sok köze van Tormay politikai nézeteihez. Tormay antiszemita, fasiszta és irredenta hiedelmei vélhetően túl vitatottá teszik őt a magyar leszbikusok szemében ahhoz, hogy a magyar leszbikusok „őseként” emlékezzenek meg róla.

HIVATKOZÁSOK

- A Budapesti emelt szobrok átfogó listája. Budapesti Szobrok Katalógusa. Elérhető: http://www.budapestfoto.hu/Budapesti%20szobrok%20katalogusa_3.htm. [Letöltve: 2014-03-03]
- A Kultúrka Sztálingrádjája: Tormay Cecile (2013) Tutiblog. Elérhető: http://www.tutiblog.com/2013/06/a-kulturkampf-sztalingradja-tormay.html?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201501 [Letöltve 2014-12-14]
- A Kultúrka Sztálingrádjája: Tormay Cecile (2013) Mandiner. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20130617_b-boogieman_a-kulturkampf-sztalingradja-tormay-cecile [Letöltve 2014-12-14]
- Az antiszemita tormay cécile a fidesz és a jobbik szavazataival kapott utcát Budapesten (2013) *Szombat*. Elérhető: <http://www.szombat.org/politika/az-antiszemita-tormay-cecile-a-fidesz-es-a-jobbik-szavazataival-kapott-utcat-budapesten> [Letöltve 2014-12-14]
- Állásfoglalás Tormay Cécilről (2013) *Mandiner*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20130904_bolcseszettudomanyi_kutatokozpont_al-lasfoglalas_tormay-cecile_rol [Letöltve 2012-12-14]
- Bacchetta P. – Margaret Power M. (szerk.) (2002) *Right-wing Women: from Conservatives to Extremists Around the World*. New York: Routledge.
- Bajomi-Lázár P. (2013) The Party Colonisation of the Media The Case of Hungary. *East European Politics & Societies* 27(1), 69–89.
- Bihari P. (1992) *A 20. század története fiataloknak*. Budapest: Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat – Holnap Kiadó.
- Bozóki, A. (2008) Consolidation or Second Revolution? The Emergence of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 24 (2), 191–231.
- Börtönnel büntetné a homoszexualitás „népszerűsítését a Jobbik (2012) *Mandiner*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20120411_bortonnel_buntetne_a-homoszexualitas-nepszeruseset_a-jobbik [Letöltve: 2014-03-03]
- Brooks V. W. (1918) On Creating a Usable Past. *The Dial*. 64 (7), 337–41.
- Buckler J. A. – Johnson E.D. (2013) *Rites of Place: Public Commemoration in Russia an Eastern Europe*. Evanston, Ill: Northwestern University Press.
- Buncsik M. (2014) *Politikai Inkorrekt? Független Újságírók Szövetsége*. Elérhető: <http://www.fusz.hu/fuszdrupal/?q=content/politikai-inkorrekt> [Letöltve 2015-01-20]
- Buruch K. (1993) *Nők az egyesületekben*. História Digitális Tankönyvtár. Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-02/ch12.html> [Letöltve 2014-12-14]
- Büntetné a homoszexualitás népszerűsítését a Jobbik (2012) *Origo*. Elérhető: <http://track.origo.hu/itthon/20120411-buntetne-a-homoszexualitas-nepszeruseset-a-jobbik.html> [Letöltve 2013-09-20]
- Choquette L. (2001) Homosexuals in the City. Representations of Lesbian and Gay Space in Nineteenth-Century Paris. *Journal of Homosexuality* 41 (3–4), 149–167.
- Czene G. (2013) Bűnök a múltból: Krausz és Tőkéczi a magyar hadseregről. *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/belfold/bunok_a-multbol__krausz_es-tokeczki_a-magyar-hadseregrol-1375045 [Letöltve 2014-01-14]
- Doan L. (2001) *Fashioning Sapphism: the origins of English lesbian culture*. New York: Columbia University Press.
- Döme A. (2013) *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy: a Tormay Cécile per*. Keszthely: Balaton Akadémia Kiadó.
- Dunai M. (2014) How Hungary’s Government Shaped Public Media to its Mould. *Reuters*. Elérhető: <http://www.reuters.com/article/2014/02/19/us-hungary-media-insight-idUSBREA1I08C20140219> [Letöltve 2013-09-20]
- Elkapták a szoborrongálókat (2012) *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/belfold/elkaptak-a-szoborrongalokat-1078944> [Letöltve 2013-09-20]
- Europe: The Long March of Fidesz ; Hungary’s Government (2012). *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/node/21542422> [Letöltve 2012-12-14]
- Felavatták Tormay Cécile szobrát Budapesten (2013). *Hadjú Online*. Elérhető: <http://www.haon.hu/felavattak-tormay-cecile-szobrat-budapest/1945221> [Letöltve 2014-12-14]
- Felavatták Tormay Cécile szobrát. *Józsefvárosi Önkormányzat Honlapja*. Elérhető: http://jozsefvaros.hu/hir/817/felavattak_tormay-cecile_szobrat_fotok/ [Letöltve 2013-09-20]
- Fidesz-KDNP: szélsőséges az MSZP reagálása a Tormay Cécile közre (2013) *Kisalföld*. Elérhető: http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/fidesz_kdnp_szelsoseges_az_mszp_reagalasa_a_tormay-cecile_kozre/2335669/ [Letöltve 2014-12-14]
- Friedman R. (2012) Raoul Wallenberg statue defaced in Hungary. *Times of Israel*. Elérhető: <http://www.timesofisrael.com/raoul-wallenberg-statue-defaced-in-hungary/> [Letöltve 2013-09-20]

- Gerő A. (2002) *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest: Kossuth.
- Halbwachs M – Coser L. A. (1992) *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hanebrink P. (2013) The Politics of Holocaust Memory. In Himka, J. P. – Michlic J.B. (szerk.) *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 261–291.
- Hankiss J. (1939) *Tormay Cécile*. Budapest: Singer & Wolfner.
- Harrach P. (2011) A családpolitika célja a társadalom egészséges szerkezetének biztosítása. *KDNP honlap*. Elérhető: <http://kdn.hu/kdn/tudositas/csaladpolitika-celja-tarsadalom-egeszseges-szerkezetenek-biztositasa> [Letöltve 2014-12-14]
- Hockenos P. (2013) A Scholar Is Back Home and Defiant in Hungary. *The New York Times*. Elérhető: <http://www.nytimes.com/2013/12/09/world/europe/a-scholar-is-back-home-and-defiant-in-hungary.html?pagewanted=all&r=0> [Letöltve 2013-09-20]
- Horogkeresztet festettek Wass Albert debreceni szobrára (2012). *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/05/21/horogkeresztet_festettek_a_debreceni_wass_albert_szoborra/ [Letöltve 2013-09-20]
- Iordachi C. – Trencsényi, B. (2003) Search of a Usable Past: The Question of National Identity in Romanian Studies, 1990–2000. *East European Politics and Societies*, 17 (3), 415–453.
- Kádár J. (2003) Az Antiszemizmus Jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika* (3), 9–12.
- Kiss N. (2012) Tormay Cécile-ről higgadtan. *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/grund/tormay-cecile-rol-higgadtan-1110025> [Letöltve 2014-01-14]
- Kollarits K. (2010) *Egy bujdosó író – Tormay Cécile*. Vasszilvagy: Magyar Nyugat.
- Kovács A. (2011) *Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary*. Leiden; Boston: Brill.
- Kovács É. (2014) *Timing History – A Hungarian Historikerstreit in 2012*. Előadás. The Holocaust in Hungary, 70 Years On: New Perspective Conference, Florida Gulf Coast University, Fort Myers.
- Kovács M. (2003) Hungary. In Passmore K. (szerk.) *Women, gender, and fascism in Europe, 1919–45*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press 79–91.
- Kurimay A. (2012) *Sex in the “Pearl of the Danube”: The History of Queer Life, Love, And its Regulation in Budapest, 1873–1941*. PhD.-disszertáció, Rutgers University.
- Kutassy M. (2010) Klebelsberg–Tormay–Dohnányi-émlénapok Pesthidegkúton. *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/migr/klebelsberg-tormay-dohnanyi-emleknepok-pesthidegkuton-203579> [Letöltve 2013-09-20]
- Leszbikust követel a Jobbik a tankönyvbe (2012) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/04/24/leszbikust_kovetel_a_jobbik_a_tankonyvbe/ [Letöltve: 2014-01-31]
- Magyar Művészeti Akadémia. Tormay Cécile Emléké*. Elérhető: <http://www.mma.hu/konferenciafuzet/-/content/10180/1/tormay-cecile-emlek-konferenc-2> [Letöltve 2014-12-14]
- Magyarország Alaptörvénye*. Az új Alkotmány végleges változata 2013 április 1 óta van érvényben. Elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV [Letöltve: 2014-01-31]
- Magyarország Alaptörvénye; L cikk* (2011). Elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV#laj1param [Letöltve 2014-05-31]
- Mink G. (2013) *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- MTA-BTK szerdán ismertette állásfoglalását (2013) *Magyar Hírlap*. Elérhető: <http://archivum.magyarhirlap.hu/torvenyi-tilalom-alatt-nem-lesz-tormay-cecile-koz-illetve> <http://cink.hu/nem-neveznek-el-utcat-a-jobboldali-antiszemita-leszbiku-1250619016> [Letöltve 2015-01-20]
- Nemzeti Könyvtár honlapja*. Elérhető: <http://www.nemzetikonyvtar.hu> [Letöltve 2014-05-31]
- Onagy Z. (2009) *Tormay Cécile*. Elérhető: <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile> [Letöltve 2014-12-14]
- Orbán and the Wind from the East (2011) *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/11/hungarys-politics> [Letöltve: 2014-10-01.
- Paksa, R. (2012) *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest: Jaffa Kiadó és Kereskedelmi KFT.
- Parlamenti javaslat a szexuális magatartászavar népszerűsítése ellen*. Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/06721/06721.pdf> [Letöltve 2015-01-20]

- Papp S. Zs. (2012) Ajánlott olvasmányok. *Népszabadság*.
- Párkány L. (2011) Ólomöntés. *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/olomontes-162466 [Letöltve 2013-09-21]
- Pető Á. (1997) Minden tekintetben derék nők: A nők politikai szerepei és a nőegyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In Nagy B. – S. Sárdi M. (szerk.) *Szerep és alkotás : női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 268–279.
- Pető Á. (2004) *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: A nők a valódi esélyegyenlőségért Alapítvány.
- Polgári törvénykönyv* (2013). Elérhető: <http://ptk2013.hu/kategoria/uj-ptk-normaszoveg> [Letöltve 2015-01-20]
- Pósa Z. (2010) Egy elfeledett magyar zseni. *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/egy_elfeledett_magyar_zseni-201840 [Letöltve 2013-09-21]
- Püski L. (2013) *A Horthy-Korszak 1920–1941*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Romsics I. (2005) *Magyarország Története a XX. Században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rathkolb O. – Ogris G. (2010) *Authoritarianism, History and Democratic Dispositions in Austria, Poland, Hungary and the Czech Republic*. Innsbruck [Austria]; Piscataway, N.J.: Studien Verlag: Transaction Publishers.
- Salamon K. (2001) *Nemzeti önpusztítás 1918–1920: Forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom*. Budapest: Korona.
- Sinha M. (2006) *Gender and Nation*. Washington, DC: American Historical Association.
- Schmidt Mária publikációi 2008 óta. Elérhető: http://www.schmidtmaria.hu/szakma/cikkek_publikaciok/cikkek_publikaciok.html
- Szabolcsi M. (1966) *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szerb A. (1937) Tormay Cecile. *Nyugat*, 5. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19588.htm> [Letöltve 2012-12-14]
- Seszták Á. (2010) Dugovics Titusz, az antihős, Történelmünk csupa hazugság, ami jó lenne benne, az kitaláció? *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/dugovics_titusz_az_antihos-249128 [Letöltve 2013-09-20]
- Takáró M. (2012) Wass Alberték nélkül torz lenne az alaptantern. *Lánchíd Rádió*.
- Teczár Sz. (2013) Tudományosnak Álcázva – Történészek a Veritas Intézetéről. *Magyar Narancs*. Elérhető: <http://magyarnarancs.hu/belpol/tudomanyosnak-alcazva-torteneszek-a-veritas-intezetrol-87677> [Letöltve 2014-12-14]
- Tiltakozások az antiszemita tormay cécile-ről elnevezett utca miatt (2013) *Szombat*. Elérhető: <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/tiltakozasok-a-tormay-cecile-utcanev-miatt> [Letöltve 2014-12-14]
- Tizenkét fővárosi közterület elnevezése változik (2013). ATV. Elérhető: http://www.atv.hu/belfold/20130529_tizenket_fovarosi_kozterulet_elnevezese_valtozik [Letöltve 2014-12-14]
- Tormay C. (1920) *Bujdosó könyv feljegyzések 1918–1919-ből*. Budapest: Pallas irodalmi és nyomdai r.t. kiadása.
- Tormay C. (2006) *Aeterna Hungaria: örök Magyarország*. Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- Tormay C. (2009) *Bujdosó könyv*. Szeged: Lazi Kiadó.
- Tormay Cécile emléktáblája (2012) MTI. Elérhető: http://os.mti.hu/hirek/75460/tormay_cecile_emlektablaja [Letöltve 2014-12-14]
- Tormay önkényuralmi rendszert alapozott (2013) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/budapest/2013/09/04/tormay_fajvedo_volt/ [Letöltve: 2014-01-31]
- Tókéczki L. (2013) *Történelmi arcképek II.: magyar politikusportrék a két világháború közötti időszakból*. Budapest: XX. Század Intézet.
- Tölgyesi G. (2012) Nemzeti Könyvtár: Tormay Cécile műve az első kötet. *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/grund/nemzeti-konyvtar-tormay-cecile-muve-az-első-kotet-1109302> [Letöltve 2013-09-20]
- Varsányi Gy. (2011) Mándy, Tormay új utakon. *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/kultura/20110830-mandy__tormay_uj_utakon-1184541 Letöltve: 2014-10-01
- Varsányi Gy. (2012) Tünelkeny törekvések? *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/kultura/20121030-tunekeny_torekvesek_-1342789 [Letöltve: 2014-10-01]
- Viktor's Justice (2013) *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/news/europe/21573589-hungarian-government-defies-europe-over-constitutional-change-viktors-justice> [Letöltve: 2014-10-01]
- Vörös festékek öntötték le a lesbikus író emléktábláját (2012) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/05/20/veros_festekkel_ontottek_le_a_leszbikus_irono_emlektablajat/ [Letöltve: 2014-01-31]

- Wass Albert lektűríró, nincs helye a NAT-ban. Magyartanárok Egyesülete. *Eduline*. Elérhető: http://eduline.hu/kozoktatasi/2012/5/17/Magyar_tanarok_Egyesulete_Wass_Albert_lektur_JSFRZ5 [Letöltve 2014-12-14]
- Wehner T. (2008) Értékek és kordokumentumok elvesztése- avagy hogyan tüntessünk el egy szobrot? Tanulmány. *Új Forrás* 40 (10). Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00140/081015.htm> [Letöltve 2012-12-14]
- World Jewish Congress (2013) *Budapest decision puts Hungarian government's pledge to act against anti-Semitism into doubt*. Elérhető: http://www.worldjewishcongress.org/en/news/13550/lauder_budapest_decision_puts_hungarian_government_s_pledge_to_act_against_anti_semitism_into_doubt_ [Letöltve 2014-02-14]
- Yuval-Davis N. (1997) *Gender & Nation*. London; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Zadravec I. (1967) *Páter Zadravec titkos naplója* (szerk. és bev.) Borsányi Gy. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Büntetőper Budapest Főváros Levéltára. VII. 5.c Budapesti Királyi Büntető törvényszék peres iratai 4516/1924.
- Valóper. Budapest Főváros Levéltára. VII. 2. C. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 45162/1923

EMLÉKEZETKONSTRUKCIÓK PIPÁS PISTA NEMVÁLTOZTATÁSÁRÓL ÉS GYILKOSSÁGAIRÓL

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.28

ABSZTRAKT

Az 1930-as évek elején, az Alföldön egy családi perpatvar alkalmával az intézkedő csendőrök olyan fenyegetésekről értesültek, ami miatt eljárást indítottak egy tíz évvel korábban történt öngyilkosság ügyében. Kiderült, hogy az első világháború után egy magát Pipás Pistának nevező, férfiként élő nő akasztott fel olyan férfiakat, akiktől saját családjuk kívánt megszabadulni. E bűnügyek révén arra keressük a választ, hogy a bűnnek van-e emlékezete, és amennyiben van, ez pontosan miben érhető tetten. Többféle – társadalmi, kulturális és kriminológiai – szempont figyelembevételével készült vizsgálatunk arra hívja föl a figyelmet, hogy Pipás egyedisége ellenére az ügy sok szempontból jól illusztrálja a korabeli női szerepváltozásokat is, amelyek során a nők nem csak azt sajátíthatták el, hogyan birkózzanak meg a férfiak relatív hiányával, de adott esetben át is vehették a maszkulin szerepeket. A tanulmány az eredeti bűnügyi iratok, valamint korábbi interpretációk – köztük elsősorban Szabó László, egykori bűnügyi újságíró és Ember Judit, dokumentumfilm-rendező megközelítései – alapján a Pipáshoz kötődő gyilkosságsorozat emlékezetének felfejtésével a bűnemlékezet feltárásához kíván hozzájárulni.

Kulcsszavak: Pipás Pista, nemi határ-áthágás, társadalomtörténet, emlékezet

ABSTRACT

By exploring the case of Pista Pipás, a female criminal who, after taking up a male identity, murdered a number of men by hanging them in the Hungarian countryside during the 1920s, this study examines the question whether there is a memory of crime, and if so how it could be accurately reconstructed. By analysing the social, cultural and criminological contexts of the case, this study argues that its uniqueness notwithstanding, the Pipás affair in many ways better epitomized the changes female criminality underwent in the wake of the war during which women not only learned to cope with the relative absence of men, but were also often compelled to take over roles that were previously considered to be exclusively masculine. This text seeks to reveal the different levels of the memory of crime on the basis of criminal records, and other accounts, including the interpretations of László Szabó, a former journalist and Judit Ember, a documentary film maker.

Keywords: Pista Pipás, gender transgression, social history, remembrance

„MÁS FÉRFI NEM VOLT NŐ...”

- [...] A Pipás szamaras kordén hordta az irtást meg a vesszőket. Féltünk tőle. [...]
Úgy kellett szólítani, Pista bácsi, de kendő volt a fején.
- Miért féltetek tőle?
- Hogy férfi.
- Más férfitől is féltetek?
- Más férfi nem volt nő.¹

A bűn és az emlékezet viszonyát kívánom vizsgálni Pipás Pista, egy alföldi gyilkosságsorozat elkövetőjének esete alapján. Az 1929–31-es gazdasági világválság idején, a biatorbágyi vasúti viadukt felrobbantását követően, a trianoni Magyarország déli határszélén, a Szeged melletti Átokháza tanyavilágában különös gyilkosságokra derült fény. Egy családi perpatvar alkalmával az intézkedő csendőrök olyan fenyegetésekről értesültek,² ami miatt eljárást indítottak egy tíz évvel korábbi látszólagos öngyilkosság ügyében.³ Kiderült, hogy egy férfiruhába öltöző és annak megfelelően is élő nő, aki Pipás Pistának nevezte magát, akasztott fel olyan férfiakat, akiktől a saját családjuk kívánt megszabadulni. Az esetből azonnal botrány kerekedett, feltehetően ennek is köszönhetően a nyomozati szakaszt befejezték két gyilkosságra vonatkozó vádemelés után. Pipás esete bizonyos értelemben túlmutatott a tiszazugi mérgezéseken,⁴ azt ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchia idején a csendőrök jól ismert, úgynevezett tipikus női gyilkossági módként értékelték (Ismeretlen 1903). A Földi Viktória néven született nő, aki pásztor munkákat végzett fiatalon, idős férjét hat gyerek megszülése után elhagyta, hogy olyan identitásváltáson essen át, amely példátlanul számított saját környezete és a médianyilvánosság számára is.⁵

Pierre Nora (1999) az „*emlékezethely*” (*lieu de mémoire*) elméletének felhasználásával kívánom feltérképezni a bűn és az emlékezet kapcsolatát. Nora állítása szerint a spontánul időszerűsítő emlékezet az aktualitás mulandó hártájára váltotta fel az élő közösségek számára adott hagyományokat képviselő, immanens emlékezeti megnyilvánulásokat. Az emlékezet helyhez kötése az emlékezetközösségek eltűnése, illetve a nemzeti emlékezet szétaprózódása miatt vált fontossá Nora (2010) számára az 1970-es évek végén: miután az emlékezetet és a tudományos célokat konstruáló történelmet szétválasztotta, úgy érvelt, hogy az emlékezet monopóliumát követően a tudományos igényű történelem dominanciája mellett már csupán az emlékezethelyekben érhetőek tetten a közösségek gyakorlatai, (regionális) identitásai. A norai ötlet végső soron a nemzeti keretek túlhangsúlyozását eredményezi, és különböző országok „megemlékezés-típus” és emlékezethely-listáinak megalkotására készíti a társadalomtörténeteket (Nora 2010:294). Ugyanakkor felmerül a kérdés: vannak-e/lehetnek-e más típusú emlékezethelyek? Igaz, az emlékezet be is szorul ezek közé a nemzeti keretek közé, de alkalmazhatnánk nem nemzeti megközelítésben is. Ezen felbátorodva, jelen szövegben az emlékezethely nemzeti identitást kije-

1 Részlet Ember Judit és Szögi Istvánné Tandori Vica párbeszédéből (Ember 2003: 152-153).

2 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Szeged Alsóközpont jelentés 1932. június 7. (Sáringer Ignác, Gálík István)

3 Dobák Antal halála (1932) Délmagyarország, 1932. július 24:4.

4 A politikai elit próbálta a tiszazugi mérgezéseket az első világháború sokkhatásához kötni, ám ez inkább a kormányzati szemléletből, politikai indítékokból következett, mintsem a tényekből. Remek példa erre Klebelsberg Kunó Tisza-zug című cikke, ami a Pesti Naplóban jelent meg 1929. augusztus 25-én.

5 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista/Rieger Pálné elmeorvosi jelentése.

lő szerepköre helyett a viselkedés normatív határainak meghatározásaira és definíciós eljárásaira törekszem rákérdezni. A nemzeti keret természetesen nem veszti érvényét, hiszen az igazságszolgáltatás joghatóságától kezdve egészen a nyelvi közösségig bezárólag sok aspektusból magyar bűnesetként prezentálható az egész ügy. Azonban országos jelentőséget, identitásképző erőt éppen a nem helyi értelmiségi interpretációs ötletei alapján kap. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a bűnügyet feldolgozók az elítélendő szempontok alapján, negatív módon kijelölhetik a magyar, az alföldi paraszt identitást, de még inkább a társadalmi-politikai rezsimek szerepfelfogását, illetve a rendszerek egymásra vonatkozó állításait. A szocialista kor híres újságírójának interpretációja a fasisztoid Horthy-kor kegyetlen rurális világáról az ellenzéki rendezőnő elbeszélésében visszatér, mint a szocialista eszmék ígéretének megbukása. Az eset emlékezetéből kibontakozik a látszólag antagonisztikus ellentétben álló patriarchális, falusi világ és a szocialista társadalom valójában párbeszédese viszonya.

Az alábbi szövegben tárgyalt tanyasi világot, a Pipás-ügyet valójában olyan új audiovizuális eszközök és mediális megjelenítési formák fejezik ki, amelyek a modernitásban újraalakítják a kollektív identitást. Hasonló műfajú filmek vagy irodalmi alkotások imázsteremtő képzetekként a nemzetközösség formálásában is szerepet kapnak. Legtöbbször csoportemlékezetként beszélnek el az ország egységére rá nem kérdező emlékezeti típusokat. A közösségformálásnak meghatározó részét képezik a tabuk, a kijelölt normatív határok, amelyek áthágása, illetve a határ fenntartására való törekvés, egyben az adott társadalmi rendszer átalakulásokkal szemben dacoló fenntartását is biztosíthatja. Ennek fényében felmerülhet az a kérdés is, hogy a sok esetben széles nyilvánosságot kapó bűnözők tevékenysége alapján vajon beszélhetünk-e emlékezhelyekről? S konkrétan, Pipás ügye alapján, vajon mennyiben létezhet emlékezete ennek a bűneset-sorozatnak?

Ebből következően lehetséges-e olyan emlékezeti gyakorlatokat, típusokat feltérképezni, amelyek általánosságban igazak lehetnek más bűnesetek, vagy magának a bűnesetnek az emlékezetére? A bűn fogalma nem tud értéksemleges fogalomként megmutatkozni semmilyen szinten, amennyiben a közösség saját folyamatos újrászerveződő gyakorlatait, a normakövető célok meghatározását segíti elő. A bűn miatti felejtésvágy és kényszerű emlékezeti rítusok nem a normaszegők világáról mesélnek plasztikusan, hanem sokkal inkább a normakövetők univerzumáról, ahol – a bibliai Káin és Ábel történetétől kezdve – a bűnnek a világ értelmeként való megkonstruálásában van oroszlánrésze. Felmerül a kérdés, hogy az emlékezet – mint folyamatos időszerűség, a megélt kötődés az aktuális jelenhez – miként konstruálódik ilyen esetekben? A bűn emléke, diszkurzív értelembe, harcot folytat a különböző szinten érintett személyek felejtésvágyával. A bűn emlékezete hozza létre a bűn megismerhetőségének problémáját. A tabusított, tiltott emlékezet és annak történeti kivetülései befolyásolják a történelmi szempontból megismerni kívánt téma határait és jellegzetességeit. Az alább ismertetett feldolgozások a Pipás ügyről olyan intellektuális emlékezhelyek, amelyek a szövegvalóság szintjén egy nem kívánt identitást kényszerítenek rá a Szeged környéki tanyavilágon élőkre, mintha az a regionális identitásuk elfojtott aspektusa lenne. Intellektuálisak ezek az emlékezhelyek, mivel a nagyvárosi publicisztika, az ország adott korszakban élő értelmisége vállalja a felelősséget, hogy a bűnt, a határsértést érthetővé tegye, amihez az ott élők inkább felhasználandó anyagokként, forrásokként, mintsem alkotó közegekként járulnak hozzá.

Pipás többszörösen volt határsértő a korabeli normák szempontjából. Az egyedül női identifikációját elfogadó társadalmi közegbe úgy kívánt reinkorporálódni, hogy feminin jellegét megtagadva elsősorban maszkulin

jegyei alapján kívánta meghatározni magát. Pipást el lehet képzelni a Hastrup-féle harmadik nem koncepció alapján (Hastrup 1978), vagyis határozottan megkülönböztethető a női-férfi dichotómiától, így abban a kategorikus identifikációs gyakorlatokra épülő tanyai mikroközösségben, ahol szocializálódott, a biológiai nemi határok áthágásával úgymond „*valós hely*” nélkül maradt. Ezért saját *memoriae loci*-ra van szükség a láthatóvá tétele érdekében. A Pipásra vonatkozó mnemonikus palotához más típusú megjegyzendő dolgok szükségesek, mint egy férfiként vagy nőként identifikálódó személy esetében: így a hozzá társított térbeli szeletek alapján más építmény alkalmas az identifikációjához, ami az emlékezetét megragadhatja.

A trianoni határon túlnyúló illegális kapcsolat a déli határ mentén, a férfinapszám mellett, jövedelmező állásnak bizonyult Pipás számára is. A Tompa egykori cigánysorán élő idősebb Fliber Antal – Fliber Józsefnek, a szóbeszéd szerint Pipás Pista kocsis társának a fia – úgy nyilatkozott, hogy édesapja és Pipás Pista rengeteg árut csempészték át Szabadkáról a határon keresztül Szegedre.⁶ Hasonló jövedelem-kiegészítésként vagy illegális problémamegoldásként értelmezhető Pipás azon határsértő cselekménye, hogy feleségek megbízásából férjeket gyilkolt.

Pipással kapcsolatban legendák alakultak ki a megvádolását megelőzően, valamint azt követően is. A per során már probléma tárgyát képezte, vajon milyen szexuális beállítottságú lehet az elkövető, ahogy az újságok azt is kérdésessé tették, hány áldozata lehetett valójában, és mennyire jól ismerhette saját közege a tetteit. Miután az eset napvilágot látott, a korabeli magyar média bulváros érdeklődéssel közelített az ügy felé, amelynek köszönhetően sok konfabulált részlet és mozzanat vált – és válik – a Pipás-emlékezet részévé mind a mai napig. Az *Est* című napilap korabeli beszámolója szerint folyamatosan érkeztek a levelek a hatóságoknak is, amelyek Pipás Pista bűnös és titokzatos életének különböző részleteivel foglalkoztak (Dessewffy 1932).

A második világháború után az államszocialista korszak népszerű bűnügyi újságírója, Szabó László (1968) fedezte fel újra az esetet. Szabó a polgári-fasiszta időszak neves bűnelkövetői köré sorolta Pipást, akinek életét a fellelhető legendák és híresztelések alapján próbálta rekonstruálni. Ebben az elbeszélésében olyan legenda-részletek éltek tovább, mint az, hogy csupán a börtönben, egy kényszerrel lefolytatott mosdatáskor derült ki Pipásról, hogy valójában nő.

Az 1970-es évek második felében Ember Judit kívánt játékfilmet rendezni az esetből, amelyre nem kapott lehetőséget. Ugyanakkor, az 1980-as évek elején egy televíziós szerkesztővel, Bubryák Istvánnal (2013) közösen elkészíthette az ügyről szóló dokumentumfilmjét, amelyben a valóság bemutatása céljából utazott Átokházára, ahol Pipás született. Ember Judit volt az első, aki a Pipás Pista ügy fennmaradt periratait áttanulmányozhatta a Csongrád Megyei Levéltárban, ám sajnos csak az ítéletet használta fel saját kutatómunkájában. Ember Judit az 1983-as dokumentumfilm forgatása közben több, az ügyben érintett személy leszármazottjával és helyiekkel készített interjúkat annak érdekében, hogy Pipás hétköznapi életébe is bepillantást nyerhessen a néző.

A rendszerváltás után a Szegedhez kötődő értelmiség tagjai újra felfedezték saját maguk számára Pipás Pista ügyét. Egy egykori határőr, Iharossy Oszkár (2005) álnéven publikálta a Pipás-gyilkosságokról mesélt legendákat. A szegedi szépírók társaságának elnöke, Veszélka Attila (2006) pedig a tisztázás szándékával a levéltári

⁶ Interjú Fliber Antallal – készítette: Bezsényi Tamás; Tompa – 2010. július 4.

forrásokat kívánta a fenti szerzőkhöz hasonlóan saját elképzelései szerint értelmezni. Az egykori tanyavilágot – benne Átokháza területét, s kiemelve Pipás alakját, a IV. Szegedi Képregényfesztivál, valamint a Szegedi Nemzeti Színház tanyawesternként definiált Pipás Pista című darabja is megidézte.⁷

Pipás Pista esete hivatalos formáját tekintve egy bűnügy, amellyel kapcsolatosan a Horthy-kor Magyarországon az igazságszolgáltatás szervei keletkeztettek iratokat a nyomozás megkezdésétől kezdve egészen az ítélethozatalig, majd az elítélt haláláig. A bíróság elé került büntetőügy iratai a Csongrád Megyei Levéltárban találhatók: ezek jelentős része a kézzel írott jegyzőkönyveknek, feljegyzéseknek és magának az ítéletnek gépelt formájú másodpéldányai.

A Csongrád Megyei Levéltárban található Pipásról szóló periratok, mint elsődleges források rendkívül szűkszavúak az elkövető szexuális beállítottsága, identitása kérdésében. A korábban említett feldolgozásokkal összevetve lehet a leginkább a gyilkosságok emlékezetét megragadni – valamint ezen belül azt, hogy a bűn emlékezete milyen kapcsolatban áll a szexualitás jelentőségével Pipás Pista esetében társadalomtörténeti és emlékezetpolitikai szempontból.

A vizsgálathoz kézenfekvően adódik a diszkurzív szemlélet felhasználása. A Szabó Márton (2014) által ismeretelméletileg kritikai társadalomszemlélet legtöbb szempontja haszonnal bírhat, így az, hogy minden objektívnek tűnő, látszólagos módosíthatóságában is konstruált valóságelem jelentéssel bír, és az ezek közötti reláció annak a realitásnak a része, amelynek az előbb említett megismerhető tárgyak is a részei. A Pipás ügy esetében vizsgálendő tanyavilági mikrokozmosz egyben beszédközösség is, mivel az ott élők által képviselt értékek orális kifejtése reális téteket rejt magában. Az emlékezők szövege az igazságkereső kutatók és újságírók értelmezései alapján performatív erővel, valóságteremtő kötőerővel ruháznak fel, éppen azért, bár sokszor öntudatlanul, hogy a megismerés, vagy még inkább a nyomozás, lehetővé váljon.

Empirikus kutatásom célja az volt, hogy az elsősorban a Szabó László, Ember Judit, Veszélka Attila, Bubryák István és egyéb szerzők által alkotott szövegvalóságon belüli világra vonatkozó kutatási feltevés minél megalapozottabb lehessen, mely szerint a bűn emlékezete alapvetően kettős: egyrészt makroszintű, kényszerítőeszközök elszenvedőjeként láttatja a bűnt, amely a világban tapasztalható egyenlőtlenségeknek csupán tünete. Míg a másik elgondolás szerint normatív szempontok alapján ki lehet emelni az egyén pszichikai jelentőségét, amely befolyásolja a társadalmi valóságot, nem pedig szimptómája annak. A fenti kutatási feltevésekkel azt kívánom megérteni, hogy az emlékezők miként értenek egyet vagy válnak vitapartnerre; mennyiben sűrítik metaforikus jelentéstartományokkal saját szövegüket, és ez mit árul el az ő beszéd szerepeikről (Szabó 2014).

Először Pipás ügyét tágabb történeti kontextusba helyezve értelmezem, majd rátérek személyének szimbolikus jelentésrétegeire. Ezek háttérül szolgálnak annak a mikrokozmosznak a bemutatására, ahol a bűnügy megtörtént. A bírósági anyagokat és más kutatási, illetve irodalmi feldolgozásokat nem különböztetem meg, mivel a történeti valóság részeként tekintek mindegyik forrástípusra. A realitást és reprezentációt rendkívül nehéz társadalomtörténeti kutatásokban megkülönböztetni, ebben az esetben is azért hasztalan, mivel a va-

⁷ Lásd: „A Szegedi Nemzeti Színház 2013. január 25-én ősbemutatóként tűzi műsorára Pozsgai Zsolt: Pipás Pista című zenés tanyawesternjét. A színház előzetes feladatként felkéri a 4. Szegedi Képregényfesztiválra érkező alkotókat, hogy a képregény műfajának eszközeivel jelenítsék meg Pipás Pista alakját.” Forrás: <http://www.sk-szeged.hu/1087> [Letöltve: 2015-02-03].

lóságot meghatározta a Pipásról alkotott társadalmi reprezentáció. Pierre Bourdieu *Az identitás és a reprezentáció* című tanulmányában szögezi le, hogy a társadalomtudományos megértés céljából sokkal hasznosabb, ha a valóságba beleértjük „a valóság társadalmi reprezentációját, pontosabban ezen reprezentációk harcát” (1985:11). Ezek az értelmezések, emlékezések minőségüket tekintve nem pusztán mentálisak, hanem társadalmi megnyilvánulások. Befolyásolják az adott történeti téma, büntetőügy valóságos képviselését, amelynek rendszerint az „a feladata, hogy a reprezentációkat olyan megnyilvánulásokként szervezzék, amelyek képesek megváltoztatni a mentális reprezentációkat” (Bourdieu 1985:11). Ezért válik fontossá, hogy a valóság megértéséhez miként használja fel a fikció eszközeit az igazságszolgáltatás, az újságíró, a filmrendező vagy a drámaíró annak érdekében, hogy Pipás társadalmi nemét és gyilkosságait érthetővé tegye.

ÖLTÖZÉK ÉS IDENTITÁS: PIPÁS NŐKÉNT FÉRFISZIMBÓLUM

A biológiailag nőként születő, ám férfi társadalmi szerepeket felvevő nők jelensége létezett a Balkánon már az 1800-as évektől kezdve a Dinári hegység vonalán, a mai Bosznia-Hercegovinától egészen Albániáig (Grémaux 1994). Ez az átöltözési szokás feltehetően az itteni tradicionálisan rurális társadalmak sajátja, amelynek legitimitását a kevés megművelhető földterület egyben tartása adta. A szokás legkorábbi megjelenését nehezen lehet megállapítani, mivel az európai kultúrkörben az ilyen típusú diskurzusnak és jelképrendszernek az ókorig vezethetők vissza a gyökerei.⁸ Két holland kutató koraújkori németalföldi forrásokban talált férfinak öltöző nők nyomaira, akik tradicionálisan férfias munkaköröket töltöttek be: volt köztük katona és tengerész egyaránt (Dekker–van de Pol 1989). A férfiként öltözés sok esetben járt egyéb tiltott tevékenységgel: például nővel való házasságkötéssel, mely révén a házaspárok az elvárt társadalomkép hű szolgálóiként tűnhettek fel.

A nők határsértő öltözködése és viselkedése egyáltalán nem tekinthető bizonyos kulturális, társadalmi berendezkedéshez kötött speciális jelenségnek, ugyanakkor több kutatás is foglalkozott a férfiként élő nők kultúráként és társadalmanként eltérő viselkedésével (Wheelwright 1989). Egyesek közülük határozott okokból, háborús helyzetnek engedelmeskedve vagy gazdasági szükségszerűségből váltak férfivé, míg mások saját önkifejezési módjukat találták meg az adott kor normáit megszegve egy általuk kívánt identitás felvállalásában.

Az életvitelszerűen a másik nemre jellemző ruházat, kiegészítők viselésére a 19. században nem jogilag szankcionálható törvénysértésnek, hanem inkább betegségnek, patológiás elváltozásnak tekintettek – elsősorban Richard von Krafft-Ebing eredetileg 1894-ben, majd 1926-ban *Psychopathia Sexualis*, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre című igazságügyi orvosi munkájának hatására. Krafft-Ebing effeminációnak nevezte, ha a férfi elsődleges nemi jegyei ellenére, pszichikai szempontból, társas viszonyaiban femininnek érzi magát; viraginitásnak pedig azt, amennyiben a biológiailag nőként élő személy férfias magatartást tanúsított. A szerző ennél súlyosabb szintnek tekintette, amikor a testalkat, a fizikai jellemzők is hasonlóságot mutattak az abnormisnak tekintett személy pszichikai jellemzőivel (Oosterhuis 2004). Androgynia esetében a férfiak feminin viselkedésen túl női attribútumokkal bírnak, fizikai megjelenésükben is nőként reprezentálódnak. Gynandria esetén

⁸ Elég csak Aphroditus és a későbbi Hermaphroditus istenek kultuszaira gondolni. Ugyanakkor létezett a konkrét, racionális okból történő nemek közötti átjárás az ókori görög mitológiában, amikor, példának okáért, Héraklész megvásárolta Omphalé, Lúdia királynőjéja, majd női ruhában végzendő szolgai munkákkal büntette. Ez az egyik első példa az európai kultúrkörből, amikor úgy álltak bosszút a férfiakon, hogy nőuralom alá vetették őket.

pedig a nőként megszülető személyek maszkulin jellegüket és férfias magatartásukat hangsúlyozzák, valamint ennek megfelelő ruházatot és attribútumokat hordanak. Krafft-Ebing megfogalmazásában: „*Oly nőkről van itt szó, akiknek csak a nemi szerveik nőiek, érzésükben, gondolkodásmódjukban, tetteikben és egyáltalán külső megjelenésükben teljesen férfias színben tűnnek föl*” (Krafft-Ebing 1926:311). Ezt a típust illusztrálta a Vay Sarolta grófnőről szóló esettanulmány, aki Sándorként, mint újságíró élt férfiéletet. Vay arisztokrata családban lánynak született, de édesapja, József főherceg koronaőre eltökélten férfit kívánt nevelni belőle (Borgos 2007).⁹

Vay alakja ugyan társadalmi és kulturális helyzete alapján élesen elkülöníthető Pipás Pistától, hasonlóságot mutat azonban az önálló egzisztenciateremtés kényszere tekintetében. Pipás igazságügyi elmeorvosi vizsgálatából is az derült ki, hogy az önkifejezés vágya helyett az is motiválhatta, hogy apja olyan munkavégzéseket várt el tőle, amelyek kizárólag fiatal férfiak esetében megszokottak, továbbá saját férfi magatartását is inkább anyagi szempontokkal magyarázta.¹⁰

A dél-alföldi területen Pipás Pistára nem használtak egy olyan általános elnevezést, mint a virgina (Grémaux 1994:242), hanem külön névvel illették: Pipás Pista, Pipás Viktor. A kérdéses személy által is elfogadott nevek egyértelmű maszkulin referenciája a helyiek számára is nyilvánvaló volt. Az Ember Judit 1983-as dokumentumfilmjében szereplő visszaemlékezők, gúnyolódási vagy ironizálási szándékból, a fenti keresztnevekhez kapcsolták a néni, asszony kifejezéseket. Feltehetően a házasság, a gyermekszülés utáni állapotban lévő női szerepet tekintették érvényesnek Pipásra nézve.

Ember Juditnak a dokumentumfilmjéhez készült kutatásaiból tudható például, hogy miután egy helyi asszonyt, Császár Marcsát meggyőzte férje megölésének helyességéről, és az asszony már a Pipással való együttélésbe is beleegyezett, akkor egy véletlen folytán kiderült valós biológiai neme (Ember 2003). A lovas kocsirol leugorva úgy vizelt, hogy Kiss Antalné Császár Marcsa meg tudta lesni. Pipást szembesítette vele, hogy az általa csak Szent Péter hasadéknak nevezett nemi szervén keresztül vizel, tehát nem lesz alkalmas a közös életre, így férje meggyilkolásától is elállt. A külső csoport általi és saját meghatározása szerinti identifikáció különbségeit jelezheti, hogy egyes helyiek a letartóztatása előtt látták Pipást szoknyában, miközben férfialapot hordott más férfiruhákkal együtt.

Az elvárt külsőségek egyértelmű megtagadására épülő ellenállás, vagy egyszerűen önkifejezési gesztus douglasi¹¹ értelemben természetes sajátja volt Pipás Pistának is. Magának Pipásnak a megjelenése önmagá-

9 Borgos Anna (2007) szerint Krafft-Ebing Vay Sándor/Sarolta esetét a perverz és a megbecsült ember közötti ellentétes szempontok szerint értelmezte. Emellett azonban alapvető fontosságú, hogy vajon maga Vay, aki tudatosan távol tartotta magát a kor más hasonló magatartást tanúsító személyeitől, ugyanakkor elfogadta saját úgynevezett perverzitását, miként értékelte a nemi szerepek áthágását.

10 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista/Rieger Pálné elmeorvosi jelentése

11 Mary Douglas (1966) a természetes szimbólumokról (Natural Symbols) szóló könyvében fogalmazta meg, hogy a nők szociális hálózata sokkal kevésbé strukturáltak a férfiakéval szemben. Mivel a nyilvános térben ritkább a megjelenésük, illetve a közügyek befolyásolására szolgáló intézményekben kisebb szerepeket töltenek be, ezért személyközi viszonyaik lazább szerkezetűek, az informalitás sokkal jellemzőbb. Douglas érvelése szerint a nők közötti konfliktusok, veszekedések csupán visszaverődései annak, ami a férfiak hasonló cselekedetei közben történik. Ez a visszhangszerűség olyan természetes szimbóluma a női kapcsolatoknak, amely Douglas egész könyvének végigvonuló érvelése szerint egyáltalán nem magától értetődő, nem természetes, hanem társadalmilag meghatározott. A „természetes szimbólumok” önmagukban társadalmi konstrukciók, a látszólag egyértelmű fogalmak kifordíthatósága miatt a nők ezen visszhangszerű szociális létén csak úgy lehet változtatni Douglas szerint, ha összezavarják a férfinép férfiasságához kötődő szimbólumait.

ban alkalmas volt arra, hogy összezavarja a férfiak önmagukról vallott és láttatni kívánt maszkulin értékeit. Pipás ehhez a kívülálláshoz éppen azokat a maszkulin jegyeket veszi fel, amelyek segítségével mások felett zsarnokoskodni lehet. Az ő kívülállóságát éppen az adja, hogy a védtelen, periférián élő csavargó státuszában olyan személyiségjegyeket, a maszkulinitáshoz kapcsolódó tulajdonságokat használ, amelyek a strukturált, erős kötőerővel rendelkező férfinálzatok tagjai számára adóttak. Kívülállásával a meghatározó jelentőségű férfitársadalom mindennapjait borítja fel, mivel relativizálja, tanulhatóvá teszi azokat a maszkulin jegyeket, amelyeket addig születésileg adottnak tekintetett a helyi társadalom.

Pipás a saját Szeged környéki szórványtanyai világában olyan mérvű tényleges és társadalmi távolsággal rendelkezik, amely kétségessé teszi, hogy őt mint versengő individuumot, a társadalmi nyomásnak való teljes engedelmesség alapján értelmezzük. A heteronormatív elvárásoknak Pipás a teljes megfelelést képviseli, amennyiben a heteroszexuális férfi értékrend számos attribútumát magának vindikálja a bírósági dokumentumok és a legendák értelmezése szerint egyaránt. Mindazonáltal, saját kívülállóságával, egyéni önbíráskodó viselkedésével egyéni szerepet tölt be a saját közegében. Az mindenképpen állítható, hogy öngyilkosságnak beállított gyilkosságai révén – amiket férfiakból álló bandája élén hajtott végre általában az áldozat családjának beleegyezésével – olyan különleges szerepkörbe helyezkedett, amely azóta is a helyi emlékezet része. Azok a fenyegetések, amelyekkel az asszonyok óva intették urukat attól, hogy bántsák őket, mind Pipás emlegetésével kapták meg reális veszélyt jelentő súlyukat. Ez utóbbi szempontok miatt a heteronormatív közeg normarendszerét úgy értelmezte magára Pipás, hogy közben az ezek alapján képviselt értékek és szokások célracionalitását saját létével, de még inkább hírhedtté vált tetteivel meg is kérdőjelezte.

Pipásnak a legendák szerinti hatalmát egyrészt nyilván a biológiailag determinált ereje adhatta, másfelől feltehetően azok a maszkulin cselekvési módok, amelyeket tipikusan férfiakat jellemeztek. A Rieger családhoz kötődő helyi ember elmondásában *„szokatlan volt, hogy a bakon ült és ő hajtotta a lovakat, mint egy kocsis”* (Ember 2003:151). Ez a példa is azt mutatja, hogy a férfias reprezentáció rendkívül fontos volt Pipás mindennapi életében, még ha a közösség tagjainak olykor szemet is szűrt, ahogy a szokatlan szó használata mutatja. A vállalni kívánt maszkulin identitás kifejezése megkövetelt sajátos gesztusokat és gyakorlatokat a részéről.

Egyes biológiai aspektusok Douglas (1966) értelmezése szerint jelenthetnek hatalmat vagy veszélyt is a különböző kultúrák képviselői számára. A test határfelületein található izzadság, hajzat, nyál vagy köröm kontingens értelemben jelölheti egyes emberek sebezhető pontjait, valamint a hatalmát reprezentáló szimbólumait. Pipás esetében több mint kontingensek ezek a – Douglas terminológiáját követve – testi margók. A Pipás által gyakran viselt kalap alá tűrt haj, magától értetődő módon, veszélyeztette nyilvános terekben a férfiként való elfogadottságát. A könnyek és a vizelet hasonló módon kétségbe vonhatták maszkulin megjelenését: az előbbi a fájdalom explicit megnyilatkozásaként negligálhatja a fizikai erő jelentőségét, az utóbbi viszont egy kényesebb problémára vonatkozik. Pipás társadalmi nemét tekintve egyértelműen férfiként identifikálja magát, azonban biológiai nemének meghatározottsága miatt a kocsmákban vagy más helyeken a megfelelő, helyénvalónak tekintett viselkedést nem tudta reprodukálni, tehát a férfinadrágban folyamatosan azt kell imitálnia, mintha székelnie kellene.

A testi erejét szimbolizáló férfias viselkedés, a folyamatos pipázás mint testi margó olyan hatalmi tulaj-

donságként manifesztálódik, hogy az bizonyos helyzetekben Pipás testi megjelenésében szimbolikus szerepet vagy szempontot tükröz. Pipás esetében viszont inkább inverz testmargókról lehet szó. Az alföldi parasztvilágban a hosszú haj egyértelműen nem volt a férfiasság jele, azonban a kalap a maszkulin szerepfelfogás egyik elengedhetetlen kellékének számított. Ebből következően, ha egy hosszú hajú nő kalappal tünteti el feminin mivoltára utaló hajzatát egy a férfitársadalom jelképének tekintett fejfedővel, akkor ezt egyfajta inverz testi margóként lehet definiálni. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy az inverz megfordítja a kijelölést, vagyis a megjelölt dolgok nem lesznek jelöltek, hanem az addig nem jelölt részekkel, ruhával vagy akár kalappal válnak kijelöltté.

Pipás inverz testi margóival folyamatos bizonytalanságban tarthatta saját környezetét: saját személyiségét a bevett határokon kívülre tudta helyezni, amennyiben definiálhatatlan maradt a tanyai mikrokozmoszban a különböző nemi jegyek együttes megjelenése. A nők saját nemük más képviselőivel folytatott intim kapcsolatának definiálatlansága rámutat a nyugati társadalom gyökereiben is megtalálható heteronormativitásra. Csak a férfiak, a patriarchális társadalom vezetői életét kell és érdemes szabályozni, hogy a normasértő, a heteronormatív szempontból nem produktív intim viszonyok tiltottak legyenek. A nők esetében az ugyanilyen szabálysértő viselkedés implicit módon megmaradhat vágykeltő szinten, illetve praktikus szempontból a produktívnak tekintett viszonyra bármikor rákényszeríthető a heteronormatív szempontból esszenciálisan gyengébbik nem.

Ember Judit kutatásaiból tudjuk, hogy Pipás többször nyilvánosan „szoknyába volt, de báránycsma a fején, mint a férfiaknak, hozzá férfizakó, ez a kék kordbársony. A zsebéből kilógott a kostök dohányzacskó, hosszú sallangja a csizmaszárát verte” (Ember 2003:151). Ezek az attribútumok és Pipás viselkedése okozza, hogy olyan férfi-szimbólumként lehet róla beszélni, amely tagadott nőiségeből fakad. „Meg se halotta, ha azt mondták neki, Viktor néni, azt szerette, ha úgy szólják, Viktor bácsi vagy Pista bácsi” (Ember 2003:151). Ugyanakkor, inverz testi margói, a maszkulin test technikái miatt az emlékezete rendkívül szétartó. Egyfelől a helyi férfiak kiemelik: „jó, hogy felakasztották,¹² mert ha nem akasztották volna fel, ő akasztott volna fel bennünket” (Ember 2003:150). Másrészt az is él az itteniek emlékezetében, hogy „nagy kurva volt a Viktor... A muszka foglyok mind hozzá jártak. Hívtak engem is. Gyere, papa, mennyünk Pipányi. Ment a rosseb, akikhez űk jártak. Szép volt. Nagy fara volt. Nadrágban is látszott, hogy asszony, nem ember” (Ember 2003:152). Az előbbi idézetből kibontakozó bosszú angyala toposz olyan normatív alapállásból táplálkozik, amely lényegében kizárja az utóbbi idézet megközelítésmódját, ahol Pipás „csupán” asszonyként identifikálható.

BALLADAI HOMÁLYBA BURKOLÓZÓ VALÓSÁG

A tanyai életmód a Szeged környéki rurális világban némiképp megváltozott a 19. század második felében. Az 1850-es évektől a város nem adott el újabb szállásföldeket, hanem meghatározott idejű (először 10 éves periódusokra, majd később 30 évre) bérbeadással hasznosították a földeket. Megközelítőleg 64 ezer katasztrális hold korábbi közbirtok bérbeadásával megindult a tanyásodás. Erdei Ferenc rendszerező kutatásából egyértelműen kiderül, hogy az átokházi tanyavilág szórványtanyás rendszerű volt. Külön-külön éppen olyan tanyák ezek,

¹² Az akasztásáról szóló történet csak a legenda része, valójában a börtönben halt meg.

mint a farmtípusú tanyák. Teljes elkülönülést és önfenntartást megvalósító gazdasági és háztartási egységek, azonban a belterületről távol, saját maguk által alkottak társadalmi egységet, Erdei fogalomhasználatával élve „szórványfalusi társadalmat” (Erdi 1976:149). Ez okozza, hogy a városhoz kapcsolódó belterület számukra társadalmilag egy másik világot jelent, ahova csak nagyon fontos probléma vagy ünnep okán mentek el.

Aprótelkes gazdaságok jellemezték a térséget. A kisebb földdel bírók leginkább akkor fogadtak maguk mellé bérest, ha nem volt fiuk. A kisparaszt és a föld nélküli zsellér egyaránt béresnek küldte fiát. Pipás hasonló munkákat végzett, noha ő már idősebb volt, túl volt egy házasságon. A nagyobb birtokokon, ahol több fiatal bérest alkalmaztak, ott a „pelyhedzőállú legény” (Kiss 1981:78) mellett, Pipás az állatok legeltetését végző személy lehetett.

A századfordulótól kezdve a tanyavilág házai vert falból vagy vályogból készültek. Mindkettő anyagát a helyiek székfődnék nevezték. A fal kimeszelése jelentette a higiénias viszonyok alapját. A korabeli „házibuliknál” ennek megvolt a jelentősége. Az alföldi mulatságok nagyrészt a téli hónapokra maradtak, illetve a nagyobb településeken gyakorta rendeztek vasárnapi táncmulatságokat. A szórványtanyai területeken, ahol nem volt központ, jobbra a disznóvágások vége, az este jelentette a szórakozást, amikor tambura zene mellett fogyasztottak a környékbeli tanyák lakói (Juhász 2008). Átokháza környékén, a szórványtanyákon a téli időszakban a disznóvágásokon kívül az úgynevezett csutrik jelentették az egyetlen közösségi szórakozást. Az alföldi területeken csutrinak nevezett mulatságot más szóval dugott bálnak hívták, mivel nem jelentették be a hatóságoknak, máskülönben csak borkimérési engedéllyel rendelkező gazdák rendezhettek volna ilyen táncos eseményeket. Ebből következően, a hivatalos szervek tudomására jutott csutri büntetést vont maga után. Eladó borral rendelkező idősebb házaspárok adták oda saját tanyájuk lakóházát a mulatságot szervező fiataloknak. A meghívott vendégek rakták össze a pénzt borra és a zenészre. Külön fizetniük kellett úgynevezett méspénzt, ami a házat kiadó család költségeit fedezte. Azért nevezték méspénznek, mert egy-egy ilyen mulatság után ki kellett megszelní. A verekedések és a bicskázások is gyakoriak voltak a bódult állapotban lévő fiatalok között. A sérülteket azonban maguk látták el, a közösség érdekében nem jelentették az eseteket, hogy a hatóságok nehogyan tudomást szerezhessenek a titkos eseményről.

A fiatal férfiak általában 17–18, míg a lányok 15–16 éves koruktól jártak el a csutrikra. A mulatság rendszerint délután hat óra tájban kezdődött el. Az esti lámpagyújtás időszakában a lányok csapatostul hazamentek, és jobbra csak férfiak maradtak egészen hajnalig a vigasságon. A kor „házibulijait” céciónak és csiricsárénak is nevezték Bács-Kiskun megyében (Tömörkény 1963). A zenészt a dél-alföldi területen gyakran bangásznak hívták, és leginkább tamburán játszani tudó személyeket preferáltak, mint amilyen Pipás is volt. Juhász Antal (2008) kutatásai szerint már az is normásértőnek számított, ha egy fiú egyedül hazakísért egy lányt. A megismerkedésre a csutri alkalmat adhatott, de minden más csak a szülők beleegyezésével történhetett. A kommentálást, vagyis a fiatal férfiak dicséretét a gúgyúasszonyok, vagyis a házasságközvetítésre felkért, gyakorta rokon asszonyok végezték a lányok számára.

Ember Judit kutatásaiból tudható, hogy Átokháza környékén főként Dobák Antal házában tartották a csutribálokat, „a tanyasi ifjúság féllegális házibulijait, s Pipás szolgáltatta a zenét tamburán” (Ember 2003:173–174). Pipás tehát, a többi, nőiségét hangsúlyozó lánnyal szemben, nem ment haza estefelé, hanem a férfiakkal

együtt mulatott, pontosabban elősegítette az ő mulatozó kedvüket. A biológiai nem jelentőségének társadalmi szintésre történő extrapolálhatósága miatt elképzelhetetlen lett volna, hogy máskülönben egy nő részt vegyen a férfiakkal együtt a mulatozásban és részegségben. Amennyiben ez megtörténhetett, bizonyosan olyan normaszegésként értékelték volna, hogy a következő eseményekre az érintettet – ellentétben Pipással – nem hívták volna meg.

Az elkövetett gyilkosságok napvilágra kerülése után az országos nyilvánosságban a biológiai nemét megtagadó Pipás személyének elfogadhatóságát teljesen kétségbe vonták. Az *Est*, a két világháború közötti legolvasottabb napilap több cikkben is foglalkozott a titokzatos gyilkos kilétével. Az *Est* népszerűségét annak köszönhette, hogy a különböző, korabeli „devianciákat” bemutatta az olvasóközönség számára. A tájékoztatás és a szórakoztatás kettőségét úgy ötvözte, hogy a deviancia értelmezhetőségének különböző szintjeivel játszott, vagyis a nyilvánosság révén hozta közelebb a magánemberi attitűdöket a nyilvánosság előtt is vállalt morálishoz (Takács–Csiszár 2014).

Az *Est* 1932. július 29-én szentel először hosszabb, *Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot* címmel cikket az esetnek. Először még úgy állítják be, mint 42 éves asszonyt, akinek jó anyagi körülmények között férjétől négy gyermeke született, majd ura halála után nem a saját, hanem négy gyermekének a fenntartása érdekében járta a közeli tanyákat munkát keresve. A férfi nélküli élet, a cikk narratívája szerint, törvényszerűen szegénységbe és kilátástalanságba sodorhatta, így kényszerülhetett a férfi szerep felvállalására. Két nappal később, július 31-én már helyesbítenek: a hír, hogy a férj életben van, felborítja az egész narratívát, hiszen már nem a tragikus elszegényedés áll a „nemváltás” hátterében. A gyermekek iránti altruista szeretet helyett egyre inkább előtérbe kerülnek Pipás egyéni, deviáns személyiségjegyei, amelyeket a helyszíni beszámolók szerint a jómód helyett a szegénységből fakadó kényszerű szenvedés alakított ki benne (Dessewffy 1932). Szeptembertől kezdve inkább a bizonyosan elkövetkező kivégzésére fókuszál Az *Est*, ennek elkerülhetetlenségével való szembenézést az újság az elkövetők, elsősorban Pipás szájából próbálja kurzívval szedett idézetekkel kihúzni.¹³ A novemberre meglévő tételes ügyészégi vád ennek inkább csak a részletezésére szorítkozik, teljesen elfelejtve az októberben még a lap által is megszeglőztetett egyéb nyomozásokat, amelyeket névtelen bejelentők információi alapján indítottak. A tanyai világ szokásjogát képviselő Pipás-kép helyett a férfias életmódot követni kívánó, egyéni okokból deviánssá váló Pipás imaginációjához jut el a lap a januári tárgyalásról készült beszámolóiban.¹⁴

A tárgyi bizonyítékok híján a tanúvallomások dominálták a szöveget, amelyekből egyrészt kidomborodott Pipás kérelhetetlensége saját múltbeli cselekményeivel kapcsolatban, másrészt a bíróság erőteljes elvárásai is tetten érhetők abban, ahogy lefojtották Pipás védőjének azon kérdéseit, amelyek a vádlott szexuális beállítottságát tennék megismerhetővé. A vallomások egymásnak ellentmondó mivoltát a legtöbb tanú és vádlott Pipás fenyegető viselkedésére vezette vissza, aki megígérte a felbújtó asszonyoknak, hogy amennyiben beszélnek az általa elkövetett gyilkosságokról, vissza fog jönni és őket is megöli. Az *Est* beszámolója szerint a bíróság elnöke által feltett kérdések és az egész tárgyalás, leginkább csak arról „a nagy nyomorúságról” adott tanúságot,

13 „Pipás Pista” tudja, hogy akasztófa vár rá. Az *Est* 1932. szeptember 11:3.

14 Pipás Pista a felbújtóival és bűntársaival a törvényszék előtt. Az *Est* 1933. január 11:1–3.

„amelyben a vádlottak padján ülők valamennyien tengődtek”.¹⁵ A bizonyításhoz szükséges tárgyi bizonyítékok hiányában, a bűnügyi nyomozók és az igazságszolgáltatás más szereplői, a vádlott életének fikciósításával próbálták számukra érthető, jogerős ítélethez szükséges racionális interpretációs keretek közé zárni a Pipás ügyet.¹⁶

Pipás a nyomozás során még azt sem tudta pontosan megmondani, hogy mikor született. A bíróság nem igazán volt képes a vádlottak és a tanúk elmondásán túl használható bizonyítékokat és iratokat felmutatni, amelyeket egy ellenőrzött állami szerv hozott volna létre. A normatív intenciójú fikciósítás előtt már magának a vádlottnak a megértéséhez is szükséges volt egy fikciósítás, amennyiben a különböző elbeszél emlékekből egy lineáris, ok-okozati összefüggésekkel rendelkező szöveget kellett megalkotni ahhoz, hogy Pipás megítélhetősége lehetővé váljon.

Irodalmi szempontból Pipás esetét legkönnyebben a ballada műfajával lehetne rokonítani. Az epikus egység töredezettségét a lírai eszközökként használt szavak önmagukon túlmutató jelentésárnyalatai, metonimikus összecsengései ellensúlyozhatják. A ballada történetisége is lehetővé teszi, hogy a Pipás esetében képviselt falusi archaikusság kifejeződjön, illetve a tipikus balladai témák (mitologikus, történeti, egyéni) szinte egymásra rakódjanak, mivel az egyéni tragédia mitologikussá növekszik, miközben erejét saját történeti keretei és gyökerei adják (Ortutay 1953).

Pipás esetének irodalmi és történeti jelentőségét is a normaszegő lét és annak különleges megfogalmazódása adja. A nőből férfivá váló bérgyilkos vagy a bosszúálló sorozatgyilkos karakter egyaránt az alföldi tanyavilág látszólag anómiás állapotáról árulkodik, habár saját közege igazolásának tűnhet évtizedekig háborítatlan élete.

1932. június 7-én Szeged Alsóközpont rendőri kirendeltségén két tiszthelyettes jelentett egy különös esetet, amit az aznapi őrjáratukon tapasztaltak. Szolgálati útjukat járva egy asszony szólt nekik, hogy Németh Veront becipelte egy férfi egy közeli tanyára. Sáringer Ignác főtörzsőrmester későbbi tanúvallomása szerint a kérést komolyan vették Gálik István törzsőrmesterrel, és meg is jelentek a nevezett tanyán. A helyszínen találták Németh Veront Vér Józseffel perlekedve. A kérdőre vonás hatására Németh Veron elmondta, hogy három hétig vadházasságban élt Vér Józseffel, de mivel a férfi nem tudta eltartani, a kapcsolatot megszakította. Ezen a napon Börcsök Imre esküdthöz sietett, hogy bizonyítványt szerezzen a cselédkönyv kikéréséhez. Útközben ragadta el Vér József, és cipelte be a tanyába, hogy az együttélés folytatását mégis kieszközölje. Ezt Németh Veron elutasította a csendőrök jelenlétében is, ezért Vér József kényszerű távozása után a nő megkérte a tiszthelyetteseket, hogy kísérjék haza. Útközben elmondta, hogy Vér Józseftől hallotta azt a történetet, miszerint tíz éve Dobák Antal nem öngyilkos lett, hanem a felesége egyetértésével Pipás Pista akasztotta fel, amiért száz liter bort és két birkát kapott. Ezt Vér Józsefnek a felesége Tombácz Piros (Dobák Antalné lánya) mesélte el, amikor

15 Megdöbbenő tanúvallomások a borzalmak éjszakáiról a Pipás Pistáék mai tárgyalásán. Az *Est* 1933. január 12:4.

16 A valóságot nem szándékozom sem számon kérni, sem beleérteni az elemzett legendákba. A történelem és fikció kapcsolata az irodalomtudomány és a történettudomány felől nézve is rendkívül fontos szerepet kap. Ricoeur állítása szerint az olvasás „közös teret teremtett a történelem és a fikció keveredésére. Úgy tettünk, mintha elhittük volna, hogy az olvasás csak az irodalmi szövegek befogadását érinti”. Az „úgy tettünk” magatartás minden valószínűség szerint inkább a befogadói oldalra igaz, hiszen az alkotók jobbára tudatában voltak annak, hogy „a történelem és a fikció is egyaránt csak úgy valósíthatja meg (*concrétisent*) a szándékosságát (*intentionnalité*), ha azt a másik szándékosságától (*intentionnalité*) kölcsönzi” (Ricoeur 1999:354).

egy családi veszekedés alkalmával Vér Józsefet azzal fenyegette meg, hogy úgy vigyázzon magára, hogy könnyen Dobák Antal sorsára juthat. A két tiszthelyettes tanúkihallgatásra berendelte Vér Józsefet és később Tombác Pirost is. Ennek apropóján indult meg maga a nyomozás.

Az 1932. július 22-én felvett első tanúvallomásában Pipás¹⁷ annyit ismert el, hogy Börcsök István halálát követően az áldozat fia, Börcsök Ferenc szólt neki apja haláláról, és arra kérte, menjen el a rendőrségre jelenteni a halálesetet. Ezután Börcsökhöz ment, ahol lovat fogatott be egy szekér elé, és elment értesíteni a hatóságokat. Más semmit nem tudott mondani az esetről. Továbbá azt is tagadta, hogy Börcsök halálában való bűnrészességét említette volna Dobáknénak.

Habár az esetet követően 13 évvel nyilatkozott, Pipás mégis emlékezett, ki jött el hozzá Börcsök haláláról szólni, bár Börcsökné a vallomásában nem nevezi meg egyértelműen ezt a személyt. Továbbá arra sincs magyarázat, mi szükség volt Pipást a Börcsök tanyára (vissza)hívni, ha már ott volt Török János, Börcsökné bátyja és Ótött Kálmán szomszéd is. Pipás az 1932. július 30-ai második vallomásában, talán éppen fizikai kényszer hatására már¹⁸ elismerte bűnrészességét, és részletesebb vallomással szolgált.

Börcsök Istvánnéval való megismerkedését 1916-ra teszi, amikor a közelükben lakott, és többször vetőmagot is cserélt Börcsök Istvánnal. 1919 elején egyezett meg Börcsökkel, hogy odamegy a tanyájukba lakni, amiért ötvenezer koronát fizettek neki. Már hónapokkal korábban panaszkodott Börcsökné az ura iszákosságára és elviselhetetlen magatartására. Pipás elmondása szerint Börcsökné ajánlgatta a gyilkosságot, mondván a férje az ital miatt úgyse élne sokáig, ő pedig adna érte búzát, kukoricát és egyéb dolgokat, mi több, Pipás lányának a kiházását is megígérte. Az asszony többször zaklatta az akasztás gondolatával, Pipás szerint maga Börcsökné ajánlotta, hogy egy társat is fizet, és a kötel is az ő ötlete volt, mivel ezzel a legkönnyebb az öngyilkosság látzatát kelteni. Vecsernyés János felbérletét úgy mesélte el, ahogy maga Vecsernyés:¹⁹ 1919 májusában Pipás felkereste Vecsernyést a lakhelyén, és közölte vele, ha segít Börcsök István felakasztásában, akkor nagy összeget kereshet. Vecsernyés munkanélkülisége miatt konkrét összeg megbeszélése nélkül egyezett bele. Pipás, a vallomása szerint, arra már nem emlékezett pontosan, vajon Börcsök Imre együtt ment-e velük a Börcsök tanyára vagy csak ketten mentek Vecsernyéssel. A hangra azonban kijött egy lámpával Börcsök István, aki ekkor Vecsernyés Jánossal egészen az udvarig dulakodott, ahol Pipás a kötelet az áldozat nyakára tette. Vecsernyéssel együtt az áldozatot bevonszolták és felakasztották. Börcsökné kérésére átvitték a kamrába a testet, ott akasztották fel újra. Sem Vecsernyés, sem Pipás vallomásában nem szerepel az a Börcsökné által említett körülmény,²⁰ hogy már majdnem hajnalodott, vagyis mindez elég kockázatos volt. Pipás szerint Börcsök Imre is segített a holttest cipelésében, majd a munka végeztével először Vecsernyés, és azt követően Pipás is távozott a tanyáról. Az eset után hajnali öt-hat óra felé Börcsök Ferenc keltette fel, és kérte, menjen el a rendőrökhöz, mert az apja felakasztotta magát. Börcsökné még aznap azt mondta Rieger Pálnénak, költözzön át a kistanyából a nagytanyára hozzá. Egy évig itt élt, elmondása szerint, és segített a gazdaság körül.

17 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Börcsök István haláláról.

18 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista folytatólagos vallomási jegyzőkönyve.

19 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Vecsernyés János vallomási jegyzőkönyve.

20 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Börcsök Istvánné vallomási jegyzőkönyve.

Pipás július 19-én tanúvallomást tett Dobák Antal halálával kapcsolatban, melyben bűnösségét csak részben ismerte el.²¹ A családdal való megismerkedését az I. világháború utáni évekre tette, de pontosan nem jelölte meg. Egy környéken laktak, és később 1921-ben 2–3 hónapig náluk élt, amíg a szomszédságban lévő tanyát ki nem tatarozta. Lehetősége volt megtapasztalni a rossz viszonyt a házastársak között. Dobákot ideges, indulatos természetű embernek írta le, aki családját napi rendszerességgel az őrületbe kergette vagy elzavarta otthonról.²²

Dobákné 1922. elején több alkalommal panaszkodott az urára, elviselhetetlennek tartott élete miatt állt elő azzal a gondolattal, hogy meg kellene ölni a férjét. A Dobák gyilkosságban Pipás két bűntársa nagyrészt egybehangzó tanúvallomást tett. Bende a Dobák gyilkosság előtt két hónappal ismerte meg Pipás Pistát, mivel kíváncsiságból meglátogatta. A találkozás alkalmával Pipás felvetette a jó bolt lehetőségét és a könnyű pénzszerezés módjaként Dobák Antal megölését tűntette fel. Bende pedig munkanélküliként hajlandó volt rá, ha jól megfizetik. A vallomásából nem derül ki egyértelműen, vajon Pipás vagy a feleség volt-e az értelmi szerzője a gyilkosságnak. Később Bende szólt Császár Józsefnek az ügyről, aki szintén hajlandó volt a gyilkosságban részt venni.²³

Pipás szerint viszont 1922. márciusában egy vasárnapi napon Dobákné Bende Istvánnal meglátogatta őt, hogy áthívják a tanyájukra, ahol már Császár József is várta őket. Itt Dobákné előadta, hogy elhatározta férje megölését, ehhez keresett segítséget: *„nézzed komám, ha úgy lesz, és segítesz a férjem elföldelésében, akkor 1 mm búzát, 1 sonkát és 28 liter bort fogok neked adni”*.²⁴ Ugyanilyen paraméterekben ajánlott fel díjazást Császárnak és Bendének is. Pipás szerint ők hárman kérdeztek rá, miként képzei a gyilkosságot Dobákné: *„az anyja ide-oda Istenit, kössétek fel, akkor nem veszik úgy észre, mintha úgy vernétek agyon”*.²⁵ Pipás, tanúvallomása szerint, akkoriban nagyon szegény volt, a betevő falatja is alig volt meg, emiatt úgy válaszolt, hogy hajlandó ott lenni, de nem vesz részt a vállalkozásban, mert mint Dobákné tudja, ő a halott embert nem fogja meg. Ennél a mondatnál valamilyen közös tapasztalatra vagy beszélgetésre hivatkozhatott, ahol előkerült kettőjük között a halál és a halottak kérdése. Ám a Pipás legendának része az a hatóságok előtt is felvállalt tulajdonsága, hogy akasztás után a halotthoz csak a segédek nyúlhattak. Ezen a megbeszélésen történt a gyilkosság dátumának kijelölése, de vallomása szerint ezután távozott, míg Bende és Császár ott maradtak, és valószínűleg az emberölés további részleteit beszéltek meg.

Pipás személyében igen csavaros eszű bűnözőt ismerhetünk meg, mivel saját elmondását, hogy Dobákné találta ki az önakasztást, Császár József vallomása is megerősítette.²⁶ Pipás úgy állítja be magát, mint aki felajánlja szolgálatait „kiszolgáltatottnak tűnő” feleségeknek. Korábbi akasztásaiból egy esetet megoszt a kvázi felbujtóval (bizalmat akar ébreszteni, de önvédelmi okokból nem mond többet), akit meggyőzve a bűntársak előtt már valódi felbujtóként tud felmutatni, mivel megosztja vele az önakasztásnak látszó taktikát.

21 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.

22 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.

23 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Bende István vallomási jegyzőkönyve.

24 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.

25 Uo.

26 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.

A kijelölt időpontban az esti órákban megjelent Dobákéknál, amikor még csak a három gyermek volt otthon. Bende és Császár kevéssel utána érkezett, majd negyedórával később Dobák maga lépett be elsőként a konyhába, ahol az elrejtőzött Bende és Császár közösen elkapták, nyakára kötelet húzva vonszolták be a szobába. Ott égő lámpa mellett Pipás várt a három gyerekkel együtt, akik azonnal kiszaladtak, mihelyt apjukat így látták. Dobákné a konyhaajtóban állt, így akadályozva meg, hogy bárki a gyerekei közül elhagyja a szobát. Pipás nem látta, ki rakta a kötelet még a konyhában Dobák nyakára, de Bende István hozta magával a kötelet. A szobában az áldozatot Császár fogta meg, míg a kötelet Bende átvetve a mestergerendán 5-6 percig húzta. Pipás nem látta, hogy Dobák rúgkapált volna a kötélén lógva, ezért úgy gondolta, már a konyhában elvesztette az eszméletét attól, hogy kötelet húztak a nyakára. Vallomása szerint nem vett részt a gyilkosságban, csak a halál beállta után, Dobákné kérésére, vette ki Dobák zsebéből a bugyellárisát, és adta oda az újdonsült özvegynek. Ez egy olyan momentum, amely megdönti Pipás vallomásának és legendájának azt a darabját, miszerint nem nyúl sohasem halotthoz.

Bende leengedte a kötélről a testet, hogy Császár átkarolhassa, és együtt kivihelessék a kamrába. Dobáknéval együtt Pipás is követte őket, a gyermekek is látták, sőt a kamrába be is mentek, mikor a testet újra felakasztották. Egy szakajtót tett Bende a hulla alá, és többször elmozdította, mintha Dobák rúgta volna ki, illetve a szakajtó körül toporgott, mivel Bende megállapította, hogy ugyanolyan csizmát visel, mint ami Dobák lábán van. A test elrendezése után egy hordóból bort szívott ki egy pohárba, amit megivott, mintha csak az áldozat tette volna öngyilkossága előtt. Ezek után mindannyian visszamentek a házba, ahol Dobákné borral kínálta őket, de Pipás szerint ő elsőként távozott lakására. Pipás nem említette a halott melletti italozást, amit másik két bűntársa egyaránt bevallott.

Az eset után két héttel, jóval Dobák temetését követően, Pipás megkapta Dobáknétól az egy métermázsza búzát, a sonkát, valamint a 28 liter bor egyharmad részét. Ráadásként Dobák tajtékipája is az övé lett. A két bűntársának javadalmazásáról, vallomása szerint, közelebbit nem tudott, de biztosra vette, hogy jussukat nem hagyták Dobáknénál, hiszen szegény emberek voltak. Külön kérdésre előadta, hogy a gerenda, amire Dobákot felkötötték, bizonyosan festett volt, de a pontos színt illetően nem tudott határozott választ adni; vagy zöld, vagy kék volt. Szintén kérdésre válaszolva közölte, hogy a kapott élelmet felélte, a tajtékipát viszont egy évvel később eladta egy majsai lakosnak egy kilogramm faggyúért és egy törött pipáért.

Pipás vallomását azzal zárta, hogy a gyilkosságot illetően mindig nyugtalan volt: *„szinte vártam, mikor fog a rendőrség hozzám egyszer ezért betoppanni.”*²⁷ Nem tudható biztosan, ez vajon a megfontolt bűnöző félelme-e a falusi pletykáktól, vagy a bűntudattal küzdő elkövető képének megerősítése a hatóságok szemében. Az ügyben szereplő vádlottak és tanúk között ő az egyetlen, aki nem tud írni és olvasni, ezért az aláírása helyett az ujjlenyomatával, és egy kereszttel jelezte elismerő szándékát. Abban is egyedülálló, hogy nem tudja pontosan születési dátumát, így az életkora a hivatalos papírokon folyton változott, végül 1886-ot jelölték ki mint születésének legvalószínűbb évét.

A bírósági vallomások részben egymásnak ellentmondó, részben egymást árnyaló narratíváinak értelmezésekor elsősorban nem az emlékezeti hiányosságokra vagy következetlenségekre érdemes gondolni, hanem az

27 CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.

igazságszolgáltatással szembeni félelemre, a nyomozóhatóság feltételezhető pszichikai kényszerére, a várható büntetések elkerülése érdekében alkalmazott taktikákra, amelyekről sajnálatos módon semmit sem tudunk – viszont a meglévő vallomások egymásra hatásából kikövetkeztethető. Pipás a rá nehezedő falusi, egyéni elvárásokat domborítja ki, mintha saját létezése női vádlott társai részéről kötelezettséget róna rá, mint hatalommal rendelkező személyre. Az özvegyek, az áldozati és felbújtói szerepek között ingadozva, női esendőségüket emelik ki: implicit módon a rászorulást egy erőskezű döntnökre, aki helyettük teszi rendbe a problémákat. Az egyéni érdekek és félelmek által vezérelt tanúvallomásokban, mint irodalmi szövegekben, sokkal inkább a mesélő saját szerepének, motívumainak kidolgozása érhető tetten, és a környezet, a vádlott-társak személyisége eléggé elnagyolt, sarkos megállapításokkal terhes, noha azok támogathatnák meg az önkép valóságosságát.

SZABÓ LÁSZLÓ PITAVALJA

Szabó László bűnügyi újságírónak a *Bűnügyi Múzeum* című kötetében 1968-ban megjelent történetei a magyar pitaval²⁸ megteremtésére tett kísérletként értelmezhetőek. Az itt szereplő Pipás Pista történet leginkább a meghökkentésre alkalmas, mivel a többi szenzációs esethez képest sokkal kevésbé szuszakolható be az egykori Horthy-kor arisztokratikus, illetve polgári devianciái közé: a profithajhász, de a vagyoni egyenlőtlenségeket növelő kapitalista világ részeként, az akkori Magyarország maga is neuralgikus pontot jelentett a szocialista igazságszolgáltatással és életkörülményekkel összehasonlítva.

Pipás „önkéntes hóhérként” olyan helyen tudott hatékonyan működni, ahol a szegénység és a nyomor nem pusztán egymásra vonatkozó szinonimák, hanem fokozatkijelölők a történet szövegvalóságában: „A húszas évek országos nagy nyomorából is kirítt szörnyű szegénységével, primitív életkörülményeivel Átokháza, a szegedi tanyavilág e kis települése” (Szabó 1968:276). Szabó a történetmesélést a szegedi hatóságoknak jelentett tömeges méretű öngyilkosságokkal kezdi. Leírása szerint nem volt olyan hét, hogy valaki ne vetett volna véget az életének. A hivatalos szervek mindeközben tétlenül figyelték a nyomor egyre nyilvánvalóbb jeleit. Szabó mesélési technikáját úgy is értelmezhetjük, mint egy „narratív nagyító” működését. Az események narrálásában a cselekvési módok olyan módon nagyítódnak fel, hogy azok alapvetően különös, érthetetlennek látszó jellege, a fokozott melléknevek és határozók lencséjén keresztül, egy rendkívül torz világot emel ki az átlagos, jelzők nélküli vidékből.

A szocializmusban íródott legendaváltozatban különös hangsúly kerül a „zárt életű tanyavilágra”, amely lehetővé teszi a „már misztikussá nőtt alak” (Szabó 1968:276.), Pipás Pista jelenlétét. Szabó leírásában Pipás egyfajta örökifjúként tűnik fel, aki kortalan egyrészt nőtlensége, másrészt rendkívüli ereje okán. Pipával a szájjában jelképes alakja lett Átokháznak: ha bárkinek szükséges volt tanácsra, akkor a szomszédokon keresztül terjedő hírláncon át kerítették elő. Fel sem merült, hogy többen tudták volna merre él, vagy a piacozási időpontokban lehetett volna vele találkozni. A legenda ezen változata szerint egyáltalán nem volt a tanyai világ nyilvános terein gyakorta megforduló személy, hiszen titkos-informális hírláncon keresztül kellett előkeríteni.

A névtelen feljelentést követő nyomozás során szinte senki sem tudta megmondani, merre érdemes

28 François Gayot de Pitaval 18. századi jogásztól eredeztethető műfaj az okulásra szolgáló, extremitása miatt tanulságosnak tűnő bűnesetek tárházát jelenti, amelyet rendszerint kötetbe szerkesztenek.

keresni. A nyomozást vezető fiatal ügyész jelenléte már önmagában hiteltelen és indokolhatatlan. Eszerint az egyik portánál történő kihallgatás során, hirtelen ötlettől vezérelve, házkutatást rendelt el, ekkor került elő Pipás a padlásról, ahol addig bujkált. A tanyai emberek korábbi kihallgatásai eljutottak Pipás füléhez, aki ezért hosszú ideig sikeresen tudott elrejtőzni a hatóságok szeme elől. Szabó nem tér ki erre részletesen, ám a történetéből nyilvánvalóan következik, hogy a falusi társadalom egyértelműen támogatta és segítette is Pipás rejtgetését. Az örökifjúként ábrázolt személyről csak a kihallgatások megkezdésekor derül ki, hogy már ötvenéves. Ez tovább növeli a történet rendkívüli, szinte már misztikus jelentésrétegeit: mintha nem fogna rajta az idő, a klasszikus szuperhősökhöz hasonlóan nem érzékelhető saját öregedése – csak a formális, legitim másikkal, az állammal szemben. A hivatalos közeggel történő nyílt konfliktus elengedhetetlen, hogy a történet misztikusságának és szimbolikusságának csúcspontja kifejlődhessen.

A kihallgatások késő éjszakába nyúltak a legenda szerint, amikor *„egy-egy ilyen vallatássorozat után holt fáradtan vánszorgott vissza a cellájába”* (Szabó 1968:280). A mentális fáradtság érzékletes leírása úgy hat, mintha az állami erőszak-monopóliumot képviselő szervek semmilyen agressziót sem alkalmaznának egy brutális gyilkosság elkövetőjével szemben. A börtönben Pipás a fürdetésnek is ellenállt, ám ekkor sem alkalmaztak vele szemben erőszakot. A kényszerítéssel felhagytak, inkább törvényszéki orvos kirendelésével látták megoldhatónak az ügyet.

Az erőszakhiány dramaturgiai okai között említhető, hogy e nélkül rendkívül gyorsan kiderülne Pipás „valódi”, biológiai neme. A leleplező megközelítés érdekében mindenképpen fel kell áldozni a Horthy-kor igazságszolgáltatási rendszerének elítélhetőségét, működésének embertelenségét. A történet drámaiságának és misztikusságának fenntartása érdekében muszáj volt a büntetőeljárás első feléből kihagyni azt a felismerést, hogy a gyanúsított férfi valójában nő.

Az orvos elmondása szerint a vizsgálat nem volt könnyű: a foglyot a cellatársai fogták le (Szabó 1968). Erőszakot és kényszerítést a hivatalos közegek helyett csak saját sorstársai alkalmaztak ellene. A meglepetés erejét követően a legenda történései felgyorsultak: *„az események most már peregtek”* (Szabó 1968:280).

A legenda értelmezése szempontjából döntő kérdés, hogy milyen indítékai lehettek Pipásnak, ezért Szabó is vallomástételre hívta fel a törvényszéki épületben. Élettörténete szerint Átokházán született, majd 13 évesen a Felvidékre került cselédnek. Egy turócszentmártoni földesúrnál dolgozott – a házon belüli teendőket ellátó – belső cselédként. Két hét után a munkaadójának annyira megtetszett a fiatal lány, hogy szexuális kapcsolatra kényszerítette. Az erőszakot követően boldog élete volt a kastélyban, ám a lány nem tudta elfelejteni az őt ért szégyent. Felnőttként ment hozzá Rieger Pálhoz, egy szintén ott dolgozó kocsishoz. A házasságból született egyetlen lányuk Kassára ment cselédnek, a háború kitörése után az ura a frontra került, Rieger Pálné pedig egyedül maradt. Férje elesett az első világháborúban, ekkor döntötte el, hogy visszajön Átokházára. Férfiruhába öltözött és megfogadta, hogy bosszút áll *„minden férfin, aki iszik és veri a családját...”* (Szabó 1968:281).

Pipás fő indítékát, a férfiakon való bosszúállást a legenda más részei is alátámasztják. Amikor a bíró a tárgyaláson kihallgatja, nem tud semmilyen eseményt sem megerősíteni, noha még a vizsgálati szakaszban tisztán emlékezett a gyilkosság lefolyására. *„Nekem ilyenkor mindig elborította az agyamat a vér, és én nem emlékszem sok dologra...”* (Szabó 1968:284) – így válaszolt az őt inkrimináló kérdésekre. A bosszú motívuma

egyben az emlékezést is lehetetlenné tette, így Pipás motivációja teljesen időn kívüli, szinte archaikus reakció a férfiak által képviselt igazságtalansággal szemben.

A legenda a káini ősbűnhöz hasonlatos indulatcselekményként mutatja be Pipás tettét. Ám Pipás szimbolikus mivoltának egységét muszáj megteremteni, és ehhez a *modus operandi*, az elkövetési mód nem lehet ellentmondásban az elkövető motivációival. Az indulatból elkövetett bosszúálló cselekedetek természete nem hasonlít a megtervezett, félrevezetésen alapuló gyilkosságokhoz. A Szabó-féle megközelítés ezért megpróbálja inkorporálni Pipás személyiségébe a megfontolt racionalizmust is. A bíró többszöri kérdésére kiderül, hogy a könnyebb megélhetés érdekében kezdett férfiruhában járni, így megkapta a „*férfinapszámot, mert a fehércseléd napszámból nem tudtam volna megélni. Ezért volt az egész*” (Szabó 1968:286). A történet ezen pontján célracionális cselekvésként tűnik fel az addig identifikációs alapúnak tűnő társadalmi nemi azonosulás.

Szabó az írása vége felé a kezdetben alkalmazott narratív nagyítóként működő szövegalkotást teljesen elhagyta, és a normatív állítások is háttérbe kerültek. A bírósági tárgyalás végéhez közeledve pedig egyre több az olyan látszólagos, hivatalos eljárásoktól elvárt objektív állítás, amelyek többféleképpen értelmezhetőek: „*A férfiakkal való érintkezésben ma már nem talál semmi örömet*” (Szabó 1968:287). Ezt egyrészt magyarázza a korábban már kifejtett undorérzet, de az az egyszerű ténymegállapítás is Szabó részéről, hogy „*ezen nincs semmi csodálkozni való, hiszen ötvenéves elmúlt*” (Szabó 1968:287).

A gyilkos motivációihoz – egyrészt az indulat által hajtott bosszúálló, másrészt a megélhetést biztosító tervszerű magatartáshoz – illeszkedő magyarázatok kettősége jól tetten érhető Szabó szavaiban is: „*Az átöltözési hajlam lehet bizonyos perverzításban szenvedő személyek szokása, akik nem nevezhetők százszázalékosan nőknek, vagy férfiakkal. Rieger Pálnénál nem találtunk anatómiailag semmiféle olyan elváltozott jelenséget, amely megmagyarázta volna átöltözési hajlamát*” (Szabó 1968:287). A Pipás Pista átöltözési szokására vonatkozó érvelés aztán egy bekezdésen belül, szinte észrevétlenül, mondatról mondatra alakul Szabó személyes monológjává, amelynek alanya távolságtartó értelmezőből a nyomozás részesévé, segítőjévé alakul.

Innen ugrunk vissza a tárgyalás drámájába, ahol a védő éppen – az anatómiai nyomok hiánya ellenére is – a lelki deformáltság mellett érvel. A védő azt az álláspontot kívánta érvényesíteni, miszerint Pipás jobban szerette a nőket, mint a férfiakat, ami egyértelműen a szexuálpszichológiai és -patológiai jelenségek körébe utalta volna az ügyet a büntetőjog területéről, ettől remélve védence felmentetésének kulcsát. A vádat támogató orvosszakértők viszont csak a férfiak gyűlöletét voltak hajlandók elfogadni, ami állításuk szerint nem járt együtt a nők iránti fokozott rokonszenvvel, amiből az következik, hogy teljesen beszámítható volt az emberölések elkövetésekor.

A tárgyalótermi dráma adok-kapok formáját imitáló történetet végül Szabó elítélő megjegyzései zárják, melyek szerint a korabeli szakértők nem voltak figyelemmel a modern orvostudományra és az ügy szexuálpszichológiai vonatkozására. A gyilkosságok különös kegyetlenségét, az egyik áldozat pipájának elvételeét Szabó az aberráció, a pszichopatologikus viszonyok egyértelmű jelének tekintette. Pipás biológiai nemének kiderülése előtt az igazságszolgáltatás pozitív fényben tűnt fel, ennek azonban főként dramaturgiai okai lehetnek: hiszen máskülönben sokkal korábban és könnyebben kideríthették volna Pipás biológiai nemét. Végül, a legenda befejezésénél egyértelműen elítélte az akkori bírósági döntést. Egyfelől megkérdőjelezte helyességét,

másrészt azzal a narratív gesztussal, hogy Pipást története szerint felakasztják, a történet zárásaként olyan talio-elvet követő intézményként ábrázolta a Horthy-kori igazságszolgáltatást, amely nem csak megtorolni, de megérteni sem képes.

EMBER JUDIT FILMTERVEI

A Pipás-legendát demisztifikálni szándékozó *Pipás Pista és társai* című dokumentumfilm tervét is eredetileg Szabó írása ihlette. Bubryák István – televíziós szerkesztő, aki az 1980-as évek elején egy Pipásról szóló filmtervet készített, melyből aztán Ember Judit²⁹ rendezett 1983-ban filmet – saját elmondása szerint fiatal felnőttként olvasta Szabó László *Bűnügyi Múzeum* című könyvét. Teljesen elbűvölte a Pipás Pistáról szóló fejezet, mivel szegedi születésűként a környéket ismerte, de a tanyavilág informális hóhérének históriájával még nem találkozott. A Szabó közlésében megismert történetet Bubryák éppen azért tartotta zseniálisnak, mert minden adott volt a filmre viteléhez: „*Úgy éreztem, egy igen fordulatos, érdekes, látványos történetet kaptam, melyben volt minden, ami egy komoly bűnügghöz kell, van benne gyilkosság, szükséges mennyiségű kegyetlenség, meglepő fordulat, jól »megírt szerepek«, megnyugtató befejezés (kivégezték), kellő társadalomkritika, előre tekintő következtetés (nálunk ma már ilyen nem történhet meg!)*” (Bubryák 2013:8).

Az Ember Judit által rendezett dokumentumfilmben ugyanolyan fontos volt, hogy a Pipás életéből és korából kiválasztott pillanatok, még inkább emlékek, dramaturgiai elemekként működővé tegyék az alkotást. Szabó történetének lényegét azonban jól meg tudta ítélni Bubryák (2013) visszaemlékezéseiben, amikor kitért a megfelelő társadalomkritikára, és kommentálta Szabó kétséges következtetését, mely szerint az egykori autoriter Magyar Királyság határvidékein tapasztalható kegyetlenség a szocialista internacionalizmusban teljesen elképzelhetetlen lett volna.

Ember Judit Pipás Pistáról játékfilmet kívánt készíteni, de erre nem kapott lehetőséget. A filmforgatókönyv megírásának előkészítéséhez komoly anyaggyűjtést végzett. Az összegyűjtött anyagot a rendezőnő halála után Zalán Vince rendezte össze egy kötetbe. A Pipás Pistával foglalkozó fejezet a szegedi törvényszék ítéletével kezdődik, majd Ember rátér bevezetőjében arra, hogy az érintett családok leszármazottait kereste. Az áldozat és felbújtó leszármazottait az ország különböző részein találta meg, időközben bejárta a Szeged és Kiskunhalas környéki tanyavilágot, ahol a Pipást egykor még ismerő személyekkel beszélgetett. Ember, elmondása szerint, azért tudott beszélgetni Pipást ismerő emberekkel, mert híre ment, hogy nem ítélni, hanem megérteni akarja a helyzetet. Hallgatta idős emberek történeteit, amelyekben visszatérően jelent meg: Pipásról mindenki tudta, hogy nő.

A kötetben a szerző megemlíti az egyik legfurcsábbnak ható mondatot, amit hallott: „*leesett róla a mennyasszony szoknya, azért járt nadrágban*” (Ember 2003:147). A közlés talán azért ragadhatott meg Ember Judit emlékezetében olyan erősen, mert egyszerre képvisel egy meglepően költői képet, ám a szóhasználat egyszerűsége miatt inkább ténymegállapításnak tűnik. Ember a szemtől szembe folytatott beszélgetések alatt magában hallotta „*a kórust, mely hol rímel, hol felesel az ő szövegükkel*” (Ember 2003:147). A Pipást ismerők emlékei már korábban is olyan egységet alkottak Ember fejében, annyira ugyanazok a momentumok ismétlőd-

²⁹ http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=1857

tek, hogy végül úgy érezte, „*már csak a dallamot fogom föl, a szöveget nem*” (Ember 2003:147). A Pipáshoz kapcsolódó legendák és emlékek Ember értelmezésében ugyanúgy irodalmi jelleget öltenek, ahogy Szabó is ekként ismerte fel a nőből férfivá váló alakot, amelyet olvasva Bubryák is hasonló következtetésre jutott. Ám a filmrendezőnő Pipás történetére úgy tekintett, mint görög sorstragédiára, amelyben a sorsnak, a végzetnek való teljes emberi kiszolgáltatottság jelenik meg a történeten keresztül.

Ember Judit értelmezése szerint a férfiruhába öltözött nő nőtársaival ellentétben képes volt önállóan megélni: „*Rendkívülisége éppen ebben van, hogy képes volt elmenni és nem visszamenni, megállni és megélni a maga lábán. [Az itt élő nők] félnek, hogy nem tudnának megélni, s hogy uruk és parancsolójuk úgyis visszahozná őket*” (Ember 2003:174). Ember számára rendkívül fontos, hogy egy biológiailag női személyről van szó, hiszen képes volt egyedül megélni, „*ha férfiruhába öltözötte is!*” (Ember 2003:174). E megközelítésből inkább úgy tűnhet, hogy az átöltözés nem feltétlenül járt együtt teljes identitásváltással.

Ember Judit kutatásaiból kiderült, hogy egyfelől a helyiek ismerték Pipás valódi nemét; másrészt a férje előli menekülés élménye után jutott oda, hogy tragikus körülményeket imitálva azokat a férjeket ölte meg, akik „*megtestesítői voltak a kor férfi ideáljainak*” (Ember 2003:175). Az autonóm nő fontosságát erősíti már maga Ember szövegének a szerkezete is, ugyanis az elbeszélést Rieger Pál életével, azon belül is feleségének – Pipásnak – a távozása utáni időszakával kezdi. A férj jelentőségét azzal alapozza meg, hogy kiemeli: 1944-ben Rieger Pál levelet írt a márianosztrai börtönbe, hogy még halála előtt válasszák el feleségétől, Rieger Pálnétól, született Földi Viktóriától. Végül megtudta, hogy felesége már két évvel korábban elhalálozott a Budapesti Gyűjtőfogházban. Így az idős Rieger még a halálos ágyán össze tudott házasodni Szűcs Veronnal, a Pipás távozása óta vele együtt élő nővel. Ember a férjen keresztül vezeti be Pipás sorsát, és a férfivá válás ténye helyett arra helyezi a hangsúlyt, hogy sohasem váltak el egymástól. A tradicionális heteronormatív világ kötőerejét emeli ki egy rendkívül pregnánsan normasértő, a maszkulinitás létjogosultságát megkérdőjelező ügyben.

A gyilkosságokba torkolló történet drámai felütése helyett Ember a Rieger Pál halála utáni örökségi ügyek boncolgatásába kezd. Az idős férfi után maradó 10 kataszteri holdat 11 részre kellett osztani. Az első feleségétől hat gyermek maradt utána, Pipástól csupán egyetlen lány, a hosszú törvénytelen együttélés után vele házasságra lépő asszonytól pedig kettő. A kilenc gyermek mellett a harmadik feleség kapta a tizedik részt, majd megjelent egy Rieger Irén nevű nő, akiről nem lehetett eldönteni, hogy Pipásnak vagy Pipás lányának a gyermeke. A föld kimérése, az egyik Rieger lány férjének elmondása alapján, sokkal inkább magának a családnak a mentális felosztását szolgálta. A különböző érdekek és személyes ellentétek miatt szegmentálódott család viszonyait egyértelműsítő örökösödés azonban céltalanná vált azzal, hogy „*jött a demokrácia, és nem lett senkié sem*” (Ember 2003:149). Ember ezzel a szövegrésszel utalt a család vagyoni helyzetének megváltozására, valamint a tulajdon megszerzésére tett erőfeszítéseik feleslegességére. Pipás távozásának történetét éppen azért kutatta a család, mert az osztózásnál egy olyan törvénytelen gyermek jelent meg, aki a névleg bejegyzett apa halála után követelte az örökségből részesülést.

Az egykor Földi Viktóriaként született, később Rieger Pálné néven asszonyként élő személy azzal, hogy felvette a Pipás Pista nevet és a férfiidentitást, megnehezítette, sőt szinte meg is szakította a korábbi vagyoni és örökösödési jogaival kapcsolatos lehetőségeit. A Rieger család és más érintett személyek számára a legen-

dák összegyűjtése és értelmezése rendkívül fontosnak bizonyulhatott. A mendemondák mögött feltételezhető valóság Pipás elfogása előtt a bosszú elkerülése miatt számított kulcskérdésnek. Rieger egyik lánya, Farkas Imréné, úgy emlékezett, Pipás meg akarta ölni az egykori férjét, amikor *„beüzent... a pribékjeivel, hogy jöjjön ki a tata, beszélni akar vele”* (Ember 2003:149). Az asszony emlékeiben a bosszú és az örökösödés kérdése összekapcsolódott, mert Pipás *„szerzett valahun egy gyereket”* (Ember 2003:150), és azt akarta, hogy férje vállalja el a gyámságot. Elmondása szerint akkor ők, gyerekek, még nem tudták, hogy Pipás milyen erőszakot akar tenni az apjukon, habár az asszony emlékei szerint az édesapja is csak sejthette, mit is szándékozik tenni Pipás. *„Kukoricások voltak a ház mögött, gondolhatta, hogy mit akar véle a Pipás...”* (Ember 2003:150). Tehát nem az út, a ház nyilvánosabb része felől érkezett Pipás, hanem bujkálva a földek irányából. Lehet ennek fenyegető szándék is az oka, habár Farkas Imréné szerint Pipás elfogása előtt nem tudtak az általa elkövetett gyilkosságokról. Ezek alapján nem vethető biztosan el, hogy Pipás nem inkább saját törvénytelen gyermekének a helyzetét kívánta rendezni. Saját, vállaltan maszkulin identitásának alapvető megkérdőjelezését jelenthette a vele együtt élő gyerek léte. Ez alapján sokkal érthetőbbé válik, miért is nem akart nyilvánosan, az úton együtt menni vele. A véletlenek furcsa együttállásaként értékelték az emlékezők, hogy miután Rieger nem vállalta a gyerek gondozását, Pipás Szűcs Veronhoz, Rieger későbbi feleségéhez vitte a gyereket, hogy *„vigyázzon rá, amíg ő a dolgait intézi”* (Ember 2003:150).

Ember Judit kutatásai szerint a tanyavilágban szinte mindenki tudta, hogy Pipás népi hóhéreként működött, ezért kicsit meglepőnek tűnik, hogy Riegerék ezzel nem voltak tisztában. Valamint az is kérdés, hogy a Szűcs Verontól született lány, a későbbi Farkas Imréné miként emlékezhetett arra, hogy apja nem kívánta befogadni Pipás gyermekét, miközben máshol élő anyja erre mégis hajlandó lett volna. Minden valószínűség szerint ekkor, a korszakban használt terminus szerint, úgynevezett vadházasságban élhetett Szűcs Riegerrel, ám ennek normasértő jellegét a lányok emlékezete megpróbálta kirekeszteni, ugyanakkor az elbeszélendő történet logikai egysége kitermelte az ellentmondásokat.

Az egész Pipás történetet körbelengik az ilyen és ehhez hasonló történetmorzsa, amelyekből világosan kiderül, hogy az itt élők folyamatosan reflektálnak saját vagyoni helyzetükre, vallásosságukra, az emberi hiúság megnyilvánulásaira, amelyek semmilyen logikus összefüggésben sem állnak a megbecsültséggel. A sors igazságtalanságát több esetben megemlítő emlékezők saját keserű élethelyzeteiket részben vagy egészében a vagyoni helyzettel kapcsolják össze, amelyet Pipás léte még komolyabb módon nehezített. Jakab Vincéné, aki Fődi Viktória és Rieger Pál egyetlen életben maradt gyermekének lánya, korán árvaságra jutott, mert édesanyja elhalálozott, amikor ő tizennégy hónapos volt. Nagymamája, Pipás nem fogadta magához, inkább menhelybe akarta vinni, mivel neki dolgoznia kellett. A szomszédok támogatásának köszönhetően a pap prédikációjában megemlítette a lányt, akit így későbbi családja örökbe fogadott. A nevelőanyjának nem lehetett gyermeke, ezért fogadták örökbe. Saját elmondása szerint nagyanyját sosem látta, *„illetve biztos láttam, hisz Tompán laktunk mi is, ő is, de nem tudtam, hogy az a nagyanyám. Nevelőszüleim nem akarták, hogy tudjak róla, és én nem tudtam”* (Ember 2003:154).

A leszármazott sorsa is igazolja, hogy Ember Judit görög sorstragédia metaforája több esetben is viszközön a szereplők elbeszélésében. A gyermektelen család, aki vállalja egy kitaszított felnevelését, ismerős

alakja a zsidó-keresztény európai kultúrkörnek. Az a momentum pedig, hogy egy településen nőtt fel és élt az általa nem ismert valódi nagyanyjával, az Oidipusz mítoszban szereplő kutató, kíváncsi ember szövegvilágának a bezárása az alföldi tanyák közé. „*Nem, nem irattak a nevükre, hát ugye szegény emberek voltak, minék*” (Ember 2003:154) – halljuk Jakab Vincénétől, ahol a mondatszerkezet elárulja, hogy ez egy konkrét kérdésre adott válasz lehetett. Mikor a városi, értelmiségi nő találkozott a tanyavilágban egy görög tragédiákban szereplő sorssal, szinte kibukkant belőle a kérdés, vajon a nevét is megváltoztatták-e, hogy biztosan senki ne sejtse, mint a jóslat miatt máshoz kerülő Oidipusz esetében, hogy kinek a leszármazottjáról van szó. A választ azonban ebben az esetben is a vagyoni helyzet determinálta. Így az egész tanyavilág a nézőközönségévé válhatott annak az alföldi sorstragédiának, melynek az érintettjei társadalmi emlékezetkiesésre kényszerültek.

Az emlékezhíányok okára jó példa Farkas Imréné – Rieger Pál Szűcs Verontól született gyermekének – félelme: „*A faluban úgyis azt fogták ránk, hogy mi a Pipás lányai vagyunk, moshattuk magunk, hogy mi a Szűcs Verontól vagyunk. A plébános is kipurkált bennünket, azt se tudtuk, hogyan süssük le a szemünk, mindenki minket nézett a templomba*” (Ember 2003:150). A felejtés volt a legcélszerűbb, amit a kisgyermek szocializációja révén a családja is támogatni kívánt. Így érthetővé válik, hogy az egyik áldozat, a Pipás által meggyilkolt Böröcsök gyermeke, özvegy Huszta Antalné, miért ezzel kezdte válaszát: „*Mit tudnék én magának segíteni, négy éves voltam, amikor az történt. Apámat nem ismertem, nem emlékszem rá... Feri [a testvére] apánk természetét örökölte, durva, iszákos, rettenetes*” (Ember 2003:156–157). A kivágott Pipás alak ellenére kibukkan, hogy testvére olyan tulajdonságokat örökölt, amiért apjukat megölték, s erről ő maga is tud, habár biztosan állítja, nem ismerte az apját. Az érintettek emlékezeti terében Pipás olyan egyedi formaként volt jelen, amelyet hiába vágtak ki saját határvonala mentén precíz excízióval – mivel éppen azok a viszonyok termelték, amelyek befolyással voltak Pipásnak mint emlékezeti alaknak a határait.

HELYI LEGENDAKERESŐK

Az Alföld déli részén élő és alkotó értelmiségiek képzeletét is izgatta a Pipás-jelenség. Miskolczi Miklós újságíró 2006-ban jelentette meg a *Tompa, a pusztába nőtt város* című művét. Miskolczi a történeti időt a jelenig követve jegyezte fel a helység megváltozásának történetét és a különböző történeti sorsfordítók idején errefelé végbement históriákat. Ennek megfelelően, a szöveg nem annyira részletes történeti munkának készült, hanem inkább rövidebb történeti mozaikok sorának. A *Korfestő esetek* című fejezetben, ennek megfelelően, apróbb kis színes, mehökkentő és tanulságos történetek között szerepel Pipás Pista életének zanzásított változata.

Ez a rövid összefoglalás a Szabó László-féle értelmezést követő képet fest Pipásról. E szerint 1922-ben, tehát Tompa önállóvá válásakor egy „*meglehetősen sima arcú, szőrtelen idegen*” (Miskolczi 2006) költözött a településre. A Földi Istvánként bemutatkozó embert valami oknál fogva Pipás Pistának hívták a helybeliek. A földmunkákból, napszámból élő férfi három év után összeköltözött egy özvegyasszonnyal, majd híresztelni kezdték az addig titkolt, valódi biológiai nemét, mely szerint nőként született. A történet szerint bizalmasainak elárulta az igazságot, hogy évekkorábban megunta az asszonysorsot, így férfiruhát húzott és önálló életet kezdett. Egyrészt hivatalosan mindenhol tagadta saját női identitását, ugyanakkor egyre többen hivatkoztak már rá „*Asszony-Pista*” csúfnéven. Ebben az időszakban megjelent Tompán Rieger Pál, Pipás egykori férje, aki

bizonyíték gyanánt azt terjesztette, a felesége fülében nőtt vadhúson egy függő lóg. A környékbeli legények képzeletét meglódító részletek miatt sokan ábrándoztak arról, hogy közös erővel valamikor lefogják Pipás Pistát, hogy ellenőrizék nőiségének ezen abnormalis jegyét. Pipás mindenkivel hangosan veszekedett és káromkodott, aki kétségbe vonta életerős férfi mivoltát. Feltehetően határozott kiállása miatt a falu már kezdte elfogadni a furcsa helyzetet, amikor 1932 nyarán szegedi rendőrnnyomozók letartóztatták. A meglepődött helyiek számára ekkor derült ki, hogy már tíz éve keresik a rendőrök azzal a gyanúval, hogy a tanyavilágban élő özvegyasszonyok férjeit felakasztotta, majd a haláleseteket öngyilkosságnak állította be.

A Miskolczi helytörténeti munkájában vázolt Pipáslegenda-változat teljesen távol áll attól a dél-alföldi mikrokozmosztól, amelybe a szocialista időszak idején Szabó révén visszacsempésződött. Veszélka Attila, szegedi születésű író, költő feltehetően hasonló szemszögből ismerkedett meg Pipás történetével még gyerekként nevelőapja elbeszéléseiből, aki a második világháború előtt rövid ideig rendőrként dolgozott. Később neki is kezébe került Szabó könyve, ami még inkább megerősítette azt az elhatározását, hogy saját könyvet írjon az esetről.

Veszélka Attila (2006) 2004-ben kezdett el dolgozni a Pipás ügyről szóló monográfiáján. Miskolczihoz hasonló információi lehettek Pipásról, mivel a gyerekkori élmények eleven emléke nem mondott ellent a Szabó László által leírtaknak, legalábbis ezt egy szóval sem említi. A Csongrád Megyei Levéltárba látogatott, ahol sorra vette az ügy dokumentumait, ezek közül néhányat be is másolt későbbi könyvébe, és szubjektív megjegyzéseket tett az akkori időjárással vagy éppen hangulatával kapcsolatban. Az ügy részleteinek közlése közben megjegyezte, hogy a korabeli bűnügyi újságírók tájékozottsága rendkívüli módon meglepte őt. Írása azonban ott végződik, ahol a kérdés kezdődik: vajon miként elemezhető az első világháborút követő alföldi tanyavilágban belül egy maszkulin identitást felvállaló nő többszörösen normaszegő esete. Veszélka a normákat mindenképpen fel kívánta ismerni a különböző arcokban, mikor azzal zárja könyvét, hogy biztosan szép nő lehetett még fiatalon, hiába is mutatkozott olyan durvának és rútnak, mikor nőként fényképezték. A szubjektív megítélés esetén érdemes lett volna az elmeorvosi vizsgálat anyagait újra átnézni, ahol Pipás elmesélte, már letartóztatása előtt is járt a hatóságoknál, kérvényezte, hogy férfinak nyilvánítsák. Ez az apró mozzanat talán sokkal inkább megmagyarázza, miért is olyan eltérő Pipás viselkedése és mimikája a két képen.

Pozsgai Zsolt színházi író és rendező a Szegedi Nemzeti Színház számára írt darabot Pipás Pista címmel,³⁰ mely a *Szüzek és Szörnyek* című kötetben jelent meg. A kötet hátoldalán található szöveg szerint az itt szereplő drámák mind megtörtént esetekből, valós történelmi helyzetekből építkeznek. Pozsgai a színpadra állítás érdekében túl semmiben sem változtatott a szereplőkön, illetve a megtörtént eseményeken. Ez a vállalt történeti autentikusság – ahol a valóság győzedelmeskedik a fikció felett – lényegében a Pipás legenda Szabó László-féle változatát dramatizálja és alakítja tovább. A darab a tanyasi igazságszótó toposzát használva arra jut, hogy Pipásban a vidék kegyetlensége manifesztálódik. A történetet alapvetően retrospektív jelleggel Pipás elbeszéléséből ismerjük meg, akit már lefogtak, és látszólag kihallgatási szándékkal kérdezik a csendőrök. Pozsgai intenciójának megvalósulása ugyanúgy problematikus, ahogy Szabó sem tudta az ügyben kezelni az igazságszolgáltatás szerepét. A csendőrök által lefolytatott kihallgatás valójában verbális vegzálás, hiszen semmilyen leirat nem készült

³⁰ <http://www.szinhasz.szeged.hu/sznsz/szindarab/pipas-pista>

a Pipás által elmondottakból.

Pipás darabkezdő mondatai szerint „sokan voltak, kezdetben kevesen, majd egyre többen, végül mindenki ott volt” (Pozsgai 2013:143). A mívelt paraszti beszédmodot kívánta reprodukálni a szerző, amelynek balladai módon homályos értelmezése teszi lehetővé a konnotatív jelentésárnyalatokat. Az idézett kezdősorokról a későbbiekben kiderül, hogy szűken véve a meghaltak árnyait jelöli, de egy-egy elejtett szó, mint a „mindenki” miatt a felbujtókra és gyilkosságokban segítőkre is lehet érteni. Ezt erősíti meg, hogy Pipás azt állítja, „nem én kezdtem, én csak bevégeztem” (Pozsgai 2013:143). Az egész darab olyan, mint egy vallomás, amelyet azért tesz a főszereplő, mert nem kíván hazugságban meghalni. Az ő gyónása és a csendőrök végzálása teremti meg a párbeszédet, amelyből a legenda kibontható a nézők számára. A darab a Szabó-féle történetértelmezést követi, leszámítva azt, hogy a szocializmussal, mint sikeres modernizációs modellel való leszámolás után, Pozsgai a paraszti világot nemzethalállá, hovatovább világvégévé nagyító értelmezésben mutatja meg. Pipás tetteit a Szabó által is emlegetett nyomor és szegénység indukálta, de ez a tanyawestern szerint az egész társadalmat sújtja. Erre erősít rá Pipás viselkedése, aki falusi pszichológusként kikérdezi felbujtóit, hogy kivel élnek együtt, milyen problémákkal küzdenek és miért. A dramaturgia egysége érdekében feltett kérdések és az arra adott válaszok csak tovább erősítik a falusi igazságosztó szerepét. Pszichológusi mivolta abban érhető tetten, hogy férfias viselkedésével és az emberek intim problémáit, nyomorát ismerő személyként valójában minden ember felett áll a tanyavilágban.

A darab szerzője azonban Szabó Lászlóhoz hasonlóan egyáltalán nem ad választ arra, hogy Pipás gyilkolási módja – az önakasztásként beállított gyilkosság mint *modus operandi* – miként született meg. Ennek részben az az oka is lehet, hogy Pozsgai más gyilkossági formákat is alkalmaz. Az ő Pipása például így fogalmaz: „Segítenem kell. Kihal a tanyavilág” (Pozsgai 2013:148). Ebből a mondatból olyan értelmezés bontakozik ki, mintha Pipás az egykezés, a tanyavilág megszűnése ellen harcolt volna azzal, hogy szerencsétlen, rossz sorsú házasságokat gyilkosságok árán megszüntetve lehetőséget adott új, boldog családok létrehozására.

Suláknét, aki férje agressziója miatt néhanapján a disznóólba kényszerül, úgy segíti meg, hogy főzetet készít neki. Pozsgai drámáját ez a mozzanat is a Szabó-féle értelmezéshez kapcsolja, amely szerint Pipás a növényi főzetek hatásaihoz rendkívül jól értett. A dráma második felében a Szabó Lászlós hatás teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor Somos és Epres csendőrnymozók számára kiderül, hogy Pipás valójában nő volt. Pipás a neki feltett kérdésre szinte szóról szóra a Szabó László által leírtakat mondja el válaszként. Ebben a legendaváltozatban az erősen kidomborodó férfiutálatot és szexuális aberrációt Pozsgai tovább növeli azzal, hogy Pipás minden férfiban a fiatalkori erőszaktevőjét látja, és ezért belső parancsnak engedelmeskedve kíván megölni minden férfit.

A felbujtó Börcsökne már kapzsi, nem igazán jóra való asszony, mint a többi szerencsétlen sorsú nő. Pipás azzal próbálta nyugtatni a nőt, hogy úgys „háború lesz nemsokára. Hallja maga is. Elviszik katonának, talán ott marad, akkor ez is megoldódik” (Pozsgai 2013:184). Ezzel a megjegyzéssel egyrészt az egész ügyet visszautalja az első világháború elé, másrészt elsőként beemeli a nemzetet, mint a falusi Pipás számára olyan vonatkoztatási keretet, amelynek jelentősége van az életére nézve. Pozsgai intellektualizálja Pipást, mintha ő napi újságolvasóként tisztában lenne az ország politikai helyzetével, a jövőbeni lehetséges veszéllyel.

Pozsgai az arzénos asszonyokhoz hasonlóként láttatja Pipás ügyét. Az utolsó áldozat felesége, Börcsökne mesélt Pipásnak egy bizonyos Riegel Pálnéről, aki eltűnt, mert keresik a rendőrök a férje megmérgezése miatt. Pipás tettei Pozsgai bemutatásában univerzális jellegűek, amennyiben minden korban léteztek az asszonyok elnyomása elleni különböző fellépési technikák. A főszereplő népi pszichológusként azt a dramaturgiai célt szolgálja, hogy minél több vidéki, alföldi nőt szólaltathasson meg. Pozsgai drámájában Pipás a nyomorult helyzetből való menekülés mesés és mitologikus módszereinek szimbolikus alakja, aki sokkal inkább a bosszú angyala, mintsem a tanyavilág normaszegőjeként az agrártársadalom működését részben megjelenítő személy.

PIPÁS SZIMBOLIKUS EMLÉKEZETE

Történész (BA) szakos diplomamunkám megírásakor úgy véltem, az a leghelyesebb, ha felkutatom az összes számomra elérhető forrást Pipásról, majd ezek összeolvasásából, időrendbe állításával meg tudom konstruálni a múlt úgynevezett valóságát. Más szóval: detektív módjára próbáltam kiolvasni a forrásokból, hogyan is követhette el Pipás a gyilkosságokat és miért. Akkori munkámban a forrásokat kirakósként használva arra törekedtem, hogy azt a logikai rendet építsem fel a forrásokból, amely a szélesebb társadalmi kontextus alapján leginkább ésszerűnek tekinthető. Mostani munkámban viszont, miután a Kriminológia (MA) szakhoz kapcsolódóan a rendőrségen végezhettem a szakmai gyakorlatom, illetve a levéltárakban több bűnügyi aktát néztem már át, a Pipás ügy újraolvasásával a korábban semleges kirakós-darabok már sajátos célokat beteljesíteni kívánó egységeknek tűntek fel. Michel Foucault az *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet* című forrásközlése elé szúrt bevezetőjében leszögezi, hogy a bűncselekményről szóló források látszólag mind ugyanarról beszélnek, de egészében nem állnak össze egységgé: „*hanem egy érdekes harcot, összeütöközést, hatalmi kapcsolatokat, szövegcsatát ábrázolnak szövegeken keresztül*” (Foucault 1999:10). A bűnesetre vonatkozó iratok, visszaemlékezések és interpretációk különböző célracionalitást vélnek felfedezni az érintettek tetteiben, és eltérő emlékezetpolitikai célokat is szolgálnak.

A Pipás-ügy aktáját keletkeztető nyomozók a tiszazugi mérgezéses ügy 1929-es kirobbanása után nem akarhatták, hogy egy újabb vidéki deviáns szokásjogról értesüljön a nyilvánosság, ami később akár botránnyá is dagadhat. Ebből a szempontból érthető tehát, hogy miért nem vizsgálták részletesen a két áldozaton felüli egyéb lehetséges emberöléseket. Noha *Az Est*³¹ és a *Délmagyarország*³² is beszámolt más esetleges gyilkosságokról, azonban az ezt dokumentáló nyomozási szándékról semmi sem található az anyagok között. A nyomozás idején a detektívek, valamint a tárgyalás során a bíró, az ügyésszel egyetértésben, inkább beszámíthatónak tartották a vádlottat, és nem kívántak annak szexuális szokásaival, nemi identitásformáival foglalkozni. Mindez azt a feltételezést erősítheti, hogy nem az ügy minél részletesebb felderítése volt a cél, s nem is Pipás személyiségének és motivációnak megértése: a hatóságok egy jogerős ítélet mielőbbi meghozatalára törekedtek, s a hatékonyság érdekében eltekintettek a szexuális beállítottság és nemi identitás kérdéseinek boncolgatásától. Így pusztán arra koncentrált a nyomozás, hogy elegendő áldozat legyen, valamint a szükséges beszámíthatósági feltételek bizonyíthatóvá váljanak.

31 Pipás Pistát újabb gyilkosságokkal és gyújtogatással vádolják. *Az Est* 1932. október 12:10.

32 Tovább nyomoznak Pipás Pista előéletének tisztázása érdekében. *Délmagyarország* 1932. október 12:4.

A Szabó László bűnügyi újságíró pitavaljában szereplő Pipás ügy az egyik példa a polgári időszakban tapasztalható gazdasági és társadalmi ellentétekre, amelyek miatt a vidék fejletlensége fennmaradt, és az elnyomódása fokozódott. Szabó interpretációja alkalmas annak bemutatására, hogy a Horthy-kor igazságszolgáltatási rendszere mennyire képtelen volt felismerni az olyan patológiusan deviáns viselkedést, amihez a modern szocialista rendszer már korszerű orvosi eszközökkel nyúlt volna az osztályellentéteket növelő keresztény középosztály érdekeit védő restriktív büntetőpolitikával szemben.

A szocialista időszak másik interpretációs sémája a Pipás ügyben felfedezhető devianciát inkább tekintette ürügynek a tanyai világ normakövető rendszerének feltérképezéséhez, a magyar társadalom maszkulin értékeinek megértéséhez. A Szabó által felvetett patologikusságot inkább tekintette normális következménynek, amit a tanyai szokásjog és a férfitársadalom normativitása képviselt.

Lizzie Seal (2011) a különféle biológiailag nőként születő gyilkosok médiareprezentációjával foglalkozó műve alapján Pipást egyértelműen a „maszkulin gyilkos” típusába tartozóként lehetne definiálni, ám ez besorolás a gyilkosságok indítékaira még nem ad definitív választ. A feminista kriminológia egyik úttörő képviselőjeként számon tartott Seal a női sorozatgyilkosok médiareprezentációit vizsgáló kutatásában rendszerezte a társadalmi megjelenítés alapján a gyilkos nőkkel kapcsolatos tipológiát, amelynek részeként a maszkulin gyilkos tipikus példaként Aileen Wuornos michigani prostituáltat jelölte meg, aki egy év leforgása alatt hét kuncsaftját lötte le, és az áldozatok pénzéből homoszexuális női partnerét látta el. Bár többször hivatkozott önvédelemre (Newton 1993): a nyilvánosság előtt tehát hajlandó volt visszatérni saját utált női identitásához csak azért, hogy sikeresen fenntartsa az autonóm személyisége alapját képező maszkulinitását.³³

A bosszúálló angyal toposz megkonstruálásával, Szabó nyomán, lehet Pipást sorozatgyilkosnak tekinteni, azonban lehetséges, Ember Judit szempontjai szerint, a tanyavilág elnyomott hőseként, egy alföldi sorstragédia főszereplőjeként is értékelni. Ebben az esetben a bérgyilkosi státusznak van nagyobb magyarázóereje. Nem tudjuk biztosan, hogy a megállapítható szexuális traumatizáltságot vajon a férjétől elszenvedett bántalmazások okozhatták, vagy már maga az, hogy belekényszerítették egy házasságba a korábbi szabadabb juhász életmódja után. Ezeket a kérdéseket nyilván messzemenően meghatározták a gazdasági problémák is, családja szegénysége és a férje által képviselt férfiuralom.

Pipás legendája emlékezhellyé vált, amennyiben tágan értelmezzük Pierre Nora (2010) definícióját: aki szerint úgy kell elemezni az emlékezhelyeket, ahogy korábban a történeti kritika megkülönböztette a direkt és az indirekt forrásokat. A direkt forrás kifejezés a szándékosan, a későbbi reprodukálás érdekében létrehozott

³³ Ehhez hasonló trükkökre esetleg Pipás is hajlandó lehetett, amikor orosz foglyokkal, mint a férfiak hierarchiájában legalsónak tekintett csoport tagjaival, hajlandó volt szexuális kapcsolatot létesíteni (Ember 2003:152). A prostituálódását mesélő férfiből az orosz foglyokkal való kapcsolat váltott ki undort, ám Pipás testének nőiségét és esztétikumát teljes mértékben elismerte. Az emlékezet szempontjából megválaszolhatatlan kérdés, hogy az egymásnak ellentmondani látszó idézetekből fakadó viszonyulás Pipás iránt vajon magyarázható-e pusztán a férfiak merészségével vagy bátorságával. Az előbbi idézetet mesélő férfi az egyes szám harmadik személyű személyes névmás használatával nem tett nyelvi értelemben különbséget Pipás és a férfiak között, sőt olyan hatalmas ellenfélként hivatkozik rá, aki képes felvenni a harcot az egész férfitársadalommal. Az utóbbi szöveget elmondó férfi viszont bátrabbnak kívánt mutatkozni a férfiakra leselkedő szimbolikus személlyel szemben, ezért hangsúlyozhatta a gusztustalannak tartott orosz katonákkal való szexuális kapcsolat ellenére Pipás szépségét. A normatív beállítottságú bosszúálló szerep és a lealacsonyító szerepben leledző prostituált figurája között húzódó diszkrpanciát talán maga a férfitársadalom saját heteronormatív öntudatának megkérdőjelezésére adott eltérő reakciók teremtették meg.

dokumentumokra utal, míg az utóbbi lehet tárgyi emlék, de állításom szerint akár olyan emlékek halmaza is, amelyek az adott kor emberében megkonstruálódtak – anélkül, hogy sejtették volna, hogy valamikor egy történésznek szüksége lesz majd rá. Szabó legendája olyan direkt forrás, amely konkrét politikai célokat szolgált azzal, hogy a szocialista társadalom dicséretét a Horthy-kor elnyomorodott vidékén élt sorozatgyilkos brutális világával illusztrálja és igazolja. Ember viszont olyan forrásokat és töredezett emlékezetdarabkákat rak össze mozaikablakszerűen, amelyekben egy anomikus paraszti világ, az agresszívan heteronormatív magyar társadalom kritikája rajzolódik ki az emlékezők által elmondottakból.

A tiltott cselekedet, a gyilkosság a megismerhető világ egy speciális szeletét teremti meg, amelyből viszont a létrejöttét követő definíciós törekvések pontatlanságai rekesztik ki az értelmezés bizonytalanságának elkerülése és a megismeréshez fűződő bizalom fenntartása érdekében. A bűn, a bűnös tettek hasonlóságot mutatnak a hősiesség, az önfeláldozás, az áldozatvállalás jelenségeivel, amelyek a szent és a mágikus jelentéstartományokba kerülnek, mivel a megismerhető világból hétköznapi minőségük hiányában kirekesztődnek. Az emlékezet tipikus „hősei”, mint a forradalmárok, látszólag inverz kivetülései a tiltott dolog megtörténtének, amennyiben cselekményük mágikus, szent vonásai a tabunak, az erőszakosnak vagy tiltottnak láttatott jelenség bekövetkeztéből fakadnak, arra adott reakciónak köszönhetőek. Az ilyen típusú normasértők szabályt nélkülöző tettei a későbbiekben legitimációt nyerhetnek azáltal, hogy az új norma kijelölőjévé válnak. A bűn emlékezete azonban ennél sokkal összetettebb, mivel a tabusértő által elkövetett cselekmény sohasem legitimálódik, elkövetője mégis „szentté” válhat, amennyiben makroszinten, különböző társadalmi vagy gazdasági szempontok beemelésével, érthetővé próbálják tenni a legitimálhatatlan cselekmény okát.

A Pipásról való gondolkodás alapvetően két irányt követ az eddig megismert elbeszélések és ábrázolásmódok alapján. Létezik a Szabó László által képviselt irányzat, ahol bosszúálló angyaloként, a férfiak ősellenségésként való bemutatás alapján a tabusértő gyilkos képében ismerjük fel, akinek élete és halála a politikai rezsim szociális érzéketlenségéről és igazságszolgáltatásának abnormalitásáról rántja le a leplet. Ez a fajta megközelítés Pipás férfi-identifikációját elsősorban pszichikai azonosulásként képzelel el: a körülmények és a mikrokörnyezet befolyásolására alkalmas, hatalmat képviselő „*démonként*”.

A másik, Ember Judit-féle megközelítésben a dél-alföldi tanyák elszegényedett világában működő normasértő szokások áldozataként és gyakorlójaként is láthatjuk, akit a felejtésre ítélt érintettek kizártak emlékezetükből, de sorstragédiájuk elmondása által visszaírják az általuk belakott, heteronormatív elnyomást rejtő tanyai viszonyok közé azáltal, ahogy saját családjukról, vagyoni és egyéb örökségükről beszéltek. Ebben az esetben Pipás férfi-identifikációjának praktikus szempontjai domborodnak ki: itt az öröklés, a vagyon mindennapi kényszerítő erejű realitásán van a hangsúly, ahol a körülmények határozzák meg az egyének döntését, s így válik Pipás is saját helyzetének foglyává.

Pipás esetében a valóság és az azzal szorosan összenövő társadalmi és kulturális reprezentációk alapján kiemelkedik a gonosztevő hektikusan visszatérő emlékezete és enyhítő körülményként a társadalmi kényszerek magyarázóereje. Ha a bűn emlékezetének ezt a két verzióját összeolvassuk, akkor a bűncselekmény helyzete mint normasértés teljesen bizonytalanná válik a hétköznapi tapasztalat számára, mivel: vagy az elkövető személyiségének értelmezési problémái zárják ki a világ megtapasztalásának racionális fogalmi keretéből, vagy

azon strukturális okok, amelyek az elkövetőt a tett elkövetésére készítették, elbizonytalanítják a világ értelmes felépítésének látszatát. Megfontolásaim nem azt kritizálják, hogy ne lehetne a bűnözést „normális”, az élet mindennapos részének tekinteni, hanem arra hívom fel a figyelmet, hogy a gyakori tulajdon elleni cselekményekkel szemben vannak olyan bűnök, amikkel a szembesülés nem pusztán megerősíti vagy meggyengíti az éppen elfogadottnak vélt elmélet alapján az emberek normakövető magatartását, hanem nem is racionalizálhatóak könnyen szükségletek kielégítéseként.

Ezen esetek elfojtott emlékezete időről időre feltör, hiába tabusítják magát az eseményt és annak konnotatív jelentéseit, a normasértés interpretációs ereje ránehezedik a felejtési gyakorlatokra, így a cselekmény továbbra sem legitimált, azonban tabusított értelmezése vagy előidézi a bűn kizárását a világ értelmes mivoltának megőrzése érdekében, vagy az emlékezés maga teszi kérdésessé a korábban megismert, elfogadott világ határait. Ez az autonómia a tétje Pipás Pista ügyének, a jogos ellenállás képzetét közvetíti a hétköznapi tapasztalat számára, amely megkérdőjelezi az áldozatiság vagy megátalkodottság kizárólagosságaira épülő korábbi modellek létjogosultságát.

HIVATKOZÁSOK

- Bezenyi T. (2010) *Pipás Pista. Egy hírhedt sorozatgyilkos társadalomtörténeti elemzése*. BA szakdolgozat – ELTE BTK történelem szak.
- Borgos A. (2007) Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi*, 2:185–194.
- Bourdieu, P. (1985) Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai értelmezéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1:7–22.
- Bubryák I. (2013) *Pipás Pista talán igaz története*. Szeged: Bubryák Stúdió Bt.
- Dekker, R. – van de Pol, L. (1989) *The Tradition of Female Transvestitism in Early Modern Europe*. London: MacMillan.
- Douglas, M. (1996) *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London: Routledge.
- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Ember J. (2003) Pipás Pista – Filmnovella, 1980. In Zalán Vince (szerk.) *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Budapest: Osiris, 145–167.
- Erdei F. (1976) *Magyar tanyák*. Budapest: Akadémiai.
- Foucault, M. (1999) *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet. Egy XIX. századi szülőgyilkosság*. Budapest: Józsefvárosi Műhely.
- Grémaux, R. (1994) Woman Becomes Man in the Balkan. In Herdt, Gilbert (szerk.) *Third sex, Third Gender – Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books. 241–281.
- Hastrup, K. (1978) The Semantics of Biology: Virginity. In Ardener, Sh.: *Defining Females: The Nature of Women in Society*. New York: John Wiley and Sons, 49–65.
- Iharossy O. (2005) *Az államhatárt őrzők rejtélyes halála – Pipás Pista*. Kiskunhalas: magánkiadás.
- Ismeretlen szerző (1903) A mérgezésekről. In *A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve*. 17. évf., Budapest: Franklin Társulat. 197–210.
- Juhász A. (2008) Tanyai életmód és társadalom. In Arany János (szerk.) *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom: Ásotthalom Község Önkormányzata, 163–172.
- Kiss L. (1981) *A szegény ember élete I. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Krafft-Ebing, R. (1926) *Psychopathia Sexualis, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*. Budapest: Nova.
- Miskolczi M. (2006) *Tompa, a pusztában nőtt város*. Szerzői kiadás, Tompa. Elektronikus változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Tompa/pages/main_tompa.htm
- Nora, P. (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 3:142–157.
- Nora, P. (2010) *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág.

- Newton, M. (1993) *Bad Girls Do It! An Encyclopedia of Female Murderers*. Washington: Loompanics Unlimited.
- Oosterhuis, H. (2000) *Stepchildren of Nature: Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ortutay Gy. (1953) Az „európai” ballada kérdéséhez. In Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.) *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai. 125–132.
- Pozsgai Zs. (2013) Pipás Pista. In Pozsgai Zs.: *Szüzek és szörnyek – új drámák*. Budapest: Püski, 141–195.
- Ricoeur, P. (1999) A történelem és a fikció kereszteződése. In Ricoeur, P.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris. 353–372.
- Seal, L. (2011) *Women, Murder and Femininity. Gender Representations of Women Who Kill*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Szabó L. (1968) Pipás Pista, a tanyavilág hóhéra. In Szabó L. (szerk.) *Bűnügyi Múzeum*. Budapest: Minerva, 272–288.
- Szabó M. (2014) A diszkurzív szemlélet, módszer és kutatás. In Szabó M. (szerk.) *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. Budapest: L'Harmattan, 137–148.
- Takács J. – Csizsár G. (2014) Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi Az Estben 1910 és 1939 között. *Replika* 85–86:209–225.
- Tömörkény I. (1963) *Munkák és napok a Tisza partján*. Budapest: Szépirodalmi.
- Veszélka A. (2006) *Pipás Pista – Az átokházi tanyavilág hóhéra*. Szeged: Bába.
- Wheelwright, J. (1989) *Amazonas and Military Maids: Women Who Dressed as Men in Pursuit of Life, Liberty and Happiness*. London: Pandora.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- CSML (Csongrád Megyei Levéltár) VII. 2. b. B5336/1932. Szeged Alsóközpont jelentés 1932. június 7. (Sáringer Ignác, Gálik István)
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista/Rieger Pálné elmeorvosi jelentése
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Börösök István haláláról.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista folytatólagos vallomási jegyzőkönyve.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Vecsernyés János vallomási jegyzőkönyve.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Börösök Istvánné vallomási jegyzőkönyve.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Bende István vallomási jegyzőkönyve.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Rendőrségi jelentés Dobák Antal haláláról.
- CSML VII. 2. b. B5336/1932. Szegedi M. Kir. Rendőrség jelentése Börösök István haláláról.

SAJTÓFORRÁSOK

- Az Est (1932) „Pipás Pista” tudja, hogy akasztófa vár rá. Az Est, szeptember 11:3.
- Az Est (1932) Pipás Pistát újabb gyilkosságokkal és gyújtogatással vádolják. Az Est, október 12:10.
- Az Est (1933) Megdőbbentő tanuvallomások a borzalmak éjszakáiról a Pipás Pistáék mai tárgyalásán. Az Est, január 12:4.
- Az Est (1933) Pipás Pista a felbújtóival és bűntársaival a törvényszék előtt. Az Est, január 11:1–3.
- Délmagyarország (1932) Dobák Antal halála. Délmagyarország, július 24:4.
- Délmagyarország (1932) Tovább nyomoznak Pipás Pista előéletének tisztázása érdekében. Délmagyarország, október 12:4.
- Dessewffy T. (1932) Pipás Pista furcsa bűnös élete. Az Est, július 31:7.

SZEGEDI GÁBOR

TISZTASÁG, TISZTESSÉG, FAJGYALÁZÁS

SZEXUÁLIS ÉS FAJI NORMALIZÁCIÓ A HORTHY-KORBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.57

ABSZTRAKT

Ebben a tanulmány bemutatom, hogy a Horthy-korban Magyarországon hogyan fonódott össze az antiszemitizmus és a szexualitás, valamint hogy miként működött mindez kettős, „faji és szexuális normalizációként” a gyakorlatban. Elméleti keretként a Foucault által leírt szexuális normalizációt, illetve annak fajra való továbbértelmezését (McWhorter) használom. Egyrészt azokat a szexuális felvilágosító anyagokat mutatom be, melyeket a keresztény-nemzeti rendszer irányadónak tartott az akkori fiatal felnőttek számára. Ezek a művek a megfelelő/nem megfelelő szexuális viselkedés cölöpjeit igyekeztek leverni, és a terjesztésük körülményeit figyelembe véve arra lehet következtetni, hogy fontos szerepet tölthettek be a hatalomgyakorlás tekintetében. Másrészt az 1941-es, ún. „harmadik zsidótörvényt” fogom elemezni, amely nürnbergi törvényekhez hasonlóan faji alapon tiltotta meg a házassodást, valamint bevezette a „fajgyalázás” fogalmát, ami a „fajtisztaságot” egyes házasságon kívüli nemi viszonyok büntetésével próbálta védeni.

Kulcsszavak: szexuális nevelés, fajgyalázás, prostituáltak, antiszemitizmus, Koszter atya

ABSTRACT

In this article I will show how anti-Semitism and sexuality became intertwined in the Horthy era in Hungary, and how this created a double bind of racial and sexual normalization in practice. As a theoretical framework, I will use sexual normalization as used by Foucault and the application of this theory to race (McWhorter). On the one hand, I will show the sex education materials that the Christian-nationalist regime approved and recommended to the young adults of the time. These works tried to set the standards of appropriate sexual behaviour and taking into account the data on their distribution they played an important role for the exercise of power. I will also analyse Law no. XV 1941 known as the "Third Anti-Semitic Law," which – similarly to the Nuremberg Laws in Germany – prohibited marriage on a racial basis, and introduced „race defilement”, which attempted to protect „racial purity” by punishing certain extramarital sexual encounters.

Keywords: sex education, race defilement, prostitutes, anti-Semitism, Father Koszter

BEVEZETÉS

„A szexualitás ott van, ahol a test és a népesség találkozik” írja Foucault (1997), aki szerint a szexualitás a modern korban azzal keltette fel a hatalom¹ érdeklődését, hogy az egyén testére fókuszáló fegyelmező, valamint a közösség egészét megcélzó szabályozó hatalom metszéspontján áll (Foucault 1997). A fegyelmező hatalom kialakulását Foucault a 18. századra teszi; ez az az időszak, amikor az iskolák, a börtönök, a kórházak és egyéb, az egyén testét fegyelmi rendbe állítani kívánó intézmények tömegesen jelentek meg, ugyanis ezek révén az állam polgárainak testi funkcióit egy életen át lehetett szabályozni, kontroll alatt tartani. A második, a szabályozó hatalom a tizenkilencedik században terjedt el, és a fő célcsoport már nem az egyén, hanem a teljes népesség volt, amelynek az élete és ehhez kapcsolódóan a makroszinten mérhető egészségi mutatói (születési és halálozási arányok, csecsemőhalandóság, termékenység stb.) kezdtek az államhatalom érdeklődési terébe kerülni. A modern állam számára immár egyre növekvő mértékben vált a legitimáció forrásává az élet állampolgárai számára történő biztosítása. E szabályozó hatalom olyan intézményeket vezetett be (például egészségbiztosítás, öregségi nyugdíj), amelyek a népesség egyre nagyobb része számára igyekeztek biztosítani a megfelelő hosszúságú és minőségű életet.

Foucault szerint a szexualitás azért fekszik e kétfajta hatalom metszéspontján, mert egyfelől az egyén testéhez szorosan köthető tevékenység, és mint ilyen, a fegyelmezés célkeresztjében áll (példa erre a közösségellenesnek tartott „magányos bűn,” a kamaszkori önkielégítés ellen folytatott hosszú és fáradtságos hadjárat az iskolákban), másfelől kihatással van a termékenységre, tehát az egyének szexualitása makroszinten hatással van a teljes népességre is. A szexualitás szabályozására, megfigyelésére a hatalom számára a „normalizáció” azon kézenfekvő lehetőségek egyike, amely, így Foucault, hatásosabb, mint a represszív jogi-adminisztratív eszközök, és ezért a modern hatalom szívesebben nyúl hozzá. A „norma” és a szexualitás tudományos vizsgálata összefügg: először „tudományosan megalapozott”, fix kategóriák, „normák” kerülnek kijelölésre² (Foucault 1997:41). Ezek alapján tűznek ki fejlődési irányokat: meghatározzák, hogy mi számít kellően „fejlettnek” vagy „érettnek”. A „normát” aztán be kell tartani, vagyis ezeket a kívánatos célokat, ezt az „érettségi szintet” a társadalomban élő összes egyénnek el kell érnie. Ehhez kapcsolódik egyrészt a „diszkurzív szenvedély”, vagyis hogy folyamatosan ébren kell tartani a szexuális normáról való tudást, újra és újra el kell mondani a társadalomnak, az egyénnek, hogy mi a megfelelő és mi a patológikus (olyannyira, hogy ezt aztán az egyén internalizálja és képes legyen később önmagát is megfigyelni). Másfelől meg kell keresni, fel kell kutatni, hogy ki az, aki nem megfelelően fejlődik, aki „megkésett” vagy degenerált, és fejlődése patológikussá vált.

Foucault ezen a ponton hozza be a rasszizmus szerepét a modern, „biopolitikai állam” működésében. A többség testének egyéni és közösségi szintű védelme, sőt, életben tartása ugyanis szerinte automatikusan létrehozza azokat, akiknek az élete szemben áll a közösség továbbélésével. Épp ezért biológiai ellenséggé válnak – nem véletlen, hogy a darwini elvekből kiinduló tudományos rasszizmus folyamatosan biologizál –

1 A „hatalomról” Foucault hosszan értekezik *A szexualitás története* első kötetében, én itt csak annyit jegyeznek meg, hogy a „hatalom” az én értelmezésemben is állandó mozgásban és változásban van, nem egy kizárólag felülről lefelé érkező, „represszív” impulzus, hanem minden viszonylatban oda-vissza mozog, önmagát örökké megújítja, és – például a szexualitásra vonatkozóan – jórészt diszkurzív módon manifesztálódik. Lásd még: Foucault (1999.)

2 Foucault azt írja például, hogy a „szabályszerű szexualitású” törvényes házaspár normaként kezd működni valamikor a 19. század során.

megsemmisítésük³ pedig a belső közösség, a „faj” vagy a „nemzet” megtisztulásának, illetve népesség-szintű továbbélésének alapfeltételévé válik. A jobb egészség, a tiszta és hosszú élet biztosítása csak akkor garantálható, ha a „felsőbbrendű” faj egyedei számára biztosított a szaporodás, az alsóbbrendűeket pedig meggátolják ebben.

McWhorter a fenti szexuális normalizációból kiindulva úgy gondolta, hogy a „normalizáció” mint kategória kiterjeszthető a faji alapú rasszizmusra is, sőt a kettő közvetlen összefüggésbe is hozható, mivel:

- a „faj” ugyanannyira fiktív egység, mint bármely szexuális „norma”, amely különféle gyakorlatok, viszonyok, intézmények csoportosításával hozható létre; a fajra is éppúgy alkalmazzák a „fejlődési antropológiát”, mint a szexualitásra: a deviánsak a normalizációs minta értelmében megragadtak a fejlődés egy korai fázisában;
- van egy követendő fejlődési séma, egy „norma”, a „megfelelő fajiság” (jellemzően a „civilizált,” fehér faj), amelyet természetesnek és egyúttal az egyetlen követhető útnak kiáltanak ki;
- elméletben lehetőség van a „deviancia” megváltoztatására tudományos beavatkozások segítségével (McWhorter 2004).

Ebben a tanulmányban a fent vázolt szexuális és faji normalizáció együttes működését mutatom be a 20. századi magyar történelemből hozott példa segítségével. A Horthy-kornak a nemi nevelésről szóló domináns, „keresztény-nemzeti” diskurzusából indulok ki, majd bemutatom, hogy az évtizedeken át diszkurzív módon megteremtett norma hogyan működött a negyvenes években egy konkrét jogszabály és az azt követő bírósági gyakorlat segítségével.

A Horthy-kor törvényhozásának szexuálpolitikai szempontból kiemelkedő törvénye, a házasság szabályozását radikálisan új alapokra helyező 1941. évi XV. tc. volt, amely úgy testesítette meg a Foucault-i biopolitikai, a szexualitást megregulálni kívánó kettős hatalmi törekvést, hogy a szexuális normalitást a házasságon belülre kívánta szorítani, a házassághoz való jogot azonban biológiai feltételekhez kötötte. E jogszabály bevezette a kötelező házasság előtti orvosi vizsgálatokat, a házassági kölcsönök rendszerét, valamint megtiltotta a zsidó-nem zsidó házasságokat, valamint ugyanígy, faji alapon büntette a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is.

A házasság, illetve a szexuális normalizáció szempontjából fontos szerepet töltött be a törvény „közegészségügyi” része is (Szegedi 2012). Az 1920-as és 1930-as évek során a házassági tanácsadásról szóló diskurzus marginális kérdésből kiemelt fontosságú közegészségügyi témává vált. Ezzel párhuzamosan, és részben ettől függetlenül, de részben (mint az később majd kiderül) ezzel összefüggésben válik központi témává a „fajtisztaság” mint biológiai prioritás. Az 1920-as évek közepén sorra alakultak az önkéntes házassági tanácsadással foglalkozó klinikák, intézmények, továbbá mind egészségügyi szakértői, mind döntéshozói szinten újra és újra felmerült a házasság előtti vizsgálatok bevezetésének kérdése. Az önkéntes tanácsadók tevékenységéből lehet arra következtetni, hogy az eugenika, illetve a nemibeteg-gondozás

³ Ez Foucault szerint nem feltétlenül jelent gyilkosságot, lehet fizikai megsemmisítés, de ennek számít pl. az elhallgattatás vagy a száműzetés is.

volt Magyarországon a házassági tanácsadás két (egymástól nem teljesen különválasztható) fő iránya. A Teleia Egyesület klinikája, valamint az Országos Szociálpolitikai Intézet újpesti tanácsadója például kizárólag nemi betegségeket vizsgált, míg a Családvédő Országos Szövetség és a Doros Gábor vezette Magyar Családvédelmi Szövetség egyéb eugenikai kérdésekkel is foglalkozott; ez utóbbi volt az egyetlen, amely a faj kérdését is bevonta az önkéntes tanácsadás körébe. Azonban a korabeli források azt mutatják, hogy az antiszemitizmus ezt az egy egyesületet leszámítva nem számított általánosnak e területen, már csak azért sem, mert több tanácsadó élén zsidó származású orvos állt (pl. Emődi Aladár a Teleia Egyesületnél vagy a Naményi Lajos a Családvédő Országos Szövetségben). Tehát az eugenikai és a nemi betegségekről szóló diskurzust nem itatta át (vagy nem olyan mértékben) az antiszemitizmus, mint ahogy azt az 1941-es, egységes házassági törvény alapján gondolhatnánk. Igaz, a faji kérdés jelen volt az orvosszakmai közbeszédben, amit az „őskeresztény” orvosi érdek-képviselői szervek (EPOL és MONE) tevékenysége (Kovács 2001), valamint a cigány kisebbségről a negyvenes évek elején folytatott „közegészségügyi” vita is mutat.⁴ Azt, hogy a két teljesen külön utat bejáró javaslatot végül miért kapcsolták össze és fogadták el az 1941. évi XV. törvényben, még mindig nem tökéletesen világos, és a közegészségügyi rész előkészítésében részt vevő nagyszámú zsidó származású orvos számára bizonyára sokkot okozott. Ezzel együtt nem feltétlenül meglepetés, hogy – kihasználva a „fajtisztaság” tág értelmezhetőségét – az eugenikai kicsengésű egészségügyi szelekcióhoz hozzákapcsolták a faji komponenst is.

A kötelező házassági vizsgálatok országosan szervezett rendszere 1942 februárjától indult meg Magyarországon, vagyis ettől kezdődően volt köteles mindenki az esküvő előtt legfeljebb 30 nappal igazolást kérni a helyileg illetékes tisztiorvostól arról, hogy nem szenved fertőző nemi betegségben vagy tüdőbajban. Amennyiben a tisztiorvos valamelyik betegség miatt megtagadta az engedélyt, az esküvő időlegesen meghiúsult. A rendelkezés végrehajtása hihetetlen erőforrásokat emésztett fel, évente (az ország aktuális méretétől, illetve a háborútól függően) 150–200 ezer emberre vonatkozott, ami hatalmas terheket rótt a hatósági orvosokra. Az Országos Társadalombiztosító Intézet, a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete, a Fővárosi Tisztiorvosi Hivatal és a Pest Megyei Tisztiorvosi Hivatal anyagai alapján a házasságtól eltiltott személyek száma az összes házasulandó jelentkező 2–4 százaléka között mozgott. Aki számára nem tették lehetővé a házasodást, annak a nemibeteg- és TBC-gondozásról szóló 1940. évi VI. törvény alapján kötelezővé tették a gyógykezelésen való részvételt, és jellemzően egy éven belül, a kúrák befejeztével nyílt lehetőség az elhalasztott esküvő megtartására.

A házasság előtti vizsgálatokat 1945-öt követően is folytatták, bár az 1941: XV. törvényből a zsidókra vonatkozó fajvédelmi paragrafusokat 1945 márciusában törölték. A levéltári forrásokból az derül ki, hogy az első néhány évben a megvalósítás sokkal alaposabb volt, mint amit a törvény betűje előírt volna. Például a Magánalkalmazottak Biztosító Intézeténél fellelhető több tízezer anamnézis bizonyítja, hogy az intézeti orvosok kezdetben úgy gondolták, hogy ez a vizsgálat lehetőség egy eugenikai regiszter létrehozására, és ezért rendkívül alaposan kikérdezték a házasulandókat (például a felmenőik egészségéről, betegségeiről, bármilyen örökölhetőnek vélt bajról, testi hibákról), és bár tiltást csak nemi betegség és TBC esetében rendelhetek el, igyekeztek a nem kellően egészségesnek gondoltakat is lebeszélni a házasodásról. Az orvosi személyzet kezdeti lelkesedése egy pár év alatt jelentősen alábbhagyott, a vizsgálat formalitássá szelídült, és ugyan továbbra is eltiltottak egyeseket a házasságtól, de érdeklődésük a törvényi kategóriákra (fertőző nemi betegségek, TBC)

⁴ Ez a vita az EPOL és még inkább a Népegészségügy hasábjain folyt és 1947/48-ban folytatódott, később még kitérek majd rá röviden.

korlátozódott (Budapest Főváros Levéltára VII.1112.).

E kis kitérő azt volt hivatott bemutatni, hogy az 1941-es törvény alapvetően a házasságot igyekezett a szexuális normalitás színterévé tenni, és erre – mind a teljes házasodni kívánó népességet, mind a zsidókat érintő paragrafusokat illetően – a „tisztaság”, illetve a köz egészsége szolgált hivatkozási alapul. Az 1941-es törvény tehát egy tág értelemben vett egészségügyi tisztasági szelekciót kívánt megvalósítani, amelyben a nemzet testét konkrét és absztraktabb biológiai veszélyektől is kívánta óvni. Alább a törvénynek a faji szelekciót érintő részét fogom részleteiben tárgyalni. Először bemutatom a kor domináns „normáját,” amit a szexualitásról szóló nyilvános beszédből próbálok meg rekonstruálni, majd áttérek a házassági törvénynek a zsidóságot fajként meghatározó és a szexuális „normalitáson” kívülre helyező részére.

IDEOLÓGIAI ELŐKÉSZÍTÉS: KERESZTÉNY-NEMZETI NEMI NEVELÉS A HORTHY-KORBAN

A szexuális felvilágosítás 20. századi történetéről szóló tanulmánykötet (Sauerteig–Davidson 2009) előszavában Lutz Sauerteig és Roger Davidson kiemelik, hogy a szexuális felvilágosítás (nemi nevelés, szexuális nevelés) kutatása azért lehet hasznos a szexualitás kultúrtörténete számára, mert segíthet megismerni, hogy mi számít „normális szexualitásnak”. Míg hosszú ideig a szexualitástörténet a marginálissal, vagyis az adott időszakban patológiakusnak tartott szexualitásokkal (prostitúció, homoszexualitás, nemi betegségek, maszturbáció) foglalkozott, addig a szexuális felvilágosító anyagok „lehetővé teszik a számunkra, hogy értékes betekintést nyerjünk a társadalom által elképzelt és előírt »normális« szexualitás kulturális konstrukciójába” (Sauerteig–Davidson 2009:1).

Éppen ezért itt a Horthy-kor szexuális felvilágosító irodalmát azért hívom be, hogy bemutassam, miféle veszélyeket, milyen marginális szexualitásokat konstruáltak ezek a szövegek, amelyekről a fiataloknak távol kellett magukat tartaniuk, hogy a normalitás szűk mezsgyéjén belül maradjanak. A két világháború közti Magyarországon a nemi nevelésről rengeteg forrással rendelkezünk, több száz könyv, cikk, rölpap, poszter vagy egyéb kiadvány segít a tájékozódásban. Erős lobbisták képviselték a nemi betegségekkel foglalkozó „pragmatista” orvosok, akik felismerték, hogy a kankó és a szifilisz népbetegségek, és hogy a megelőzéssel igen sok költség megspórolható az egészségügy számára – a felvilágosítást pedig a megelőzés egyik hatékony eszközének tartották. Jelen volt egy kicsi, és részben üldözött vagy cenzúrázott csoport is, amelyet a „baloldali” vagy a „progresszív” jelzővel lehet illetni, és amelynek tagjai különböző mértékben ugyan, de a felvilágosítást a (neo) viktoriánus szexuális normák megváltoztatásához tartották elengedhetetlennek. Egyik izgalmas képviselője ennek a csoportnak a freudomarxista Neufeld Béla volt, aki ekkoriban nem is Magyarországon élt, de számolatlan cikkezett a szexualitásról⁵ azt vizionálva, hogy a szexualitás freudi analízis segítségével történő megszabadítása a keresztény erkölcsök okozta büntudattól és elfojtástól magával hozza majd a társadalom szocialista átalakulását, felszabadulását is.

A harmadik, és egyben legbefolyásosabb csoportot „keresztény-nemzetinek” nevezem, amivel leginkább arra szeretnék utalni, hogy ez az irányzat képviselte az akkoriban uralkodó ideológiát, és épp ezért ők kapták a legtöbb segítséget az államhatalom részéről. Jó példa erre a keresztény-nemzeti szexuális felvilágosító

⁵ Ezeket túlnyomórészt az erdélyi Korunk folyóirat jelentette meg

irodalom akkori „bibliája”, Tóth Tihamér püspök 1919-es, 1935-ig tizennégy kiadást megért műve, a Tiszta férfiúság, amelynek beszerzését 1924-ben az ország összes középiskolájában kötelezővé tették. Talán még ennél is fontosabb, hogy az akkori fiatalság elég nagy számban vett részt különböző egyházi vagy szekuláris tömegszervezetekben, amelyek jellemzően az uralkodó ideológia szolgálatában álltak. Ilyenek voltak például a KALÁSZ és KALOT (Katolikus Lány- és Legényegyletek), a Cserkészszövetség, a katolikus és protestáns diákszervezetek (pl. Regnum Marianum, Pro Christo), valamint a testi-katonai kiképzést nyújtó Levente szövetség. Ezekben a szervezetekben szinte kizárólag a keresztény-nemzeti nemi neveléssel találkozhattak az akkori lányok és fiúk.

A nemi nevelésnek ez az iránya a teljes házasság előtti absztinenciát propagálta, és a Tóth püspök által is előszeretettel használt „tisztaság” fogalmára alapozta üzeneteit. Felvilágosításról a szó szoros értelmében nem is beszélhetünk, hiszen e tanítás értelmében az *ignoti nulla cupido*, vagyis a „tudatlannak nincsenek vágyai” elve érvényesült, és így a biológiai-anatómiai részletekről (pl. nemi szervek, szaporodás, szülés-születés) vagy a betegségek, nem kívánt terhességek elleni védekezésről szó nem eshetett. A fiatalok dolga az volt, hogy kerüljék a „bűnt,” azaz a házasság előtt (és azon kívül) semmiféle nemi aktivitást ne fejtsenek ki, hanem koncentráljanak azokra a feladatokra és tevékenységekre, amelyek elterelik a figyelmüket a nemiségről. A lányoknak és a fiúknak külön könyveket írtak, de az üzenet ugyanaz volt: ellenállni a világi kísértéseknek. Az érme másik oldala ezeknek a kísértéseknek, veszélyforrásoknak a kíméletlen ostromozása volt. Ezekből a felvilágosító anyagokból kiviláglik, hogy bár alapvetően a fiatalok felelősségének tartották azt, hogy tiszták maradjanak, azt gondolták, hogy úgy is fel lehet számolni a „bűnt”, ha megszűnik a fertő, a kísértés. Ezek a szövegek tehát a „pornográf” alkotások, a sajtó, a színház, a mozi szigorú cenzúráját követelték, éppúgy, mint a prostitúció betiltását vagy legalábbis erőteljes visszaszorítását, valamint az összes „veszélyforrás” eltüntetését a nyílt színről.

Ezekből a szövegekből egyértelműen kirajzolódik két kiemelkedő veszélyforrás, a fenyegető, bűnös szexualitás két embertípusa. Ezek: a prostituált nő és a zsidó szellemiséget képviselő férfi. Az alábbiakban néhány példán keresztül igyekszem majd bemutatni, hogy ez a két embertípus hogyan jelent meg ebben a fiataloknak szóló diskurzusban. Mivel a Horthy-rendszer egyik meghatározó jellemzője az antiszemitizmus volt, a zsidó szexualitás kidomborítása a felvilágosító irodalomban nem meglepő, bár úgy tűnik, hogy a korabeli Európa keresztény-konzervatív szexuális neveléséhez képest a magyar szövegek kirívóan nyíltan képviseltek egy erőteljesen antiszemita álláspontot. A démoni, csábító prostituált alakját pedig azért is lehetett egyoldalúan terjeszteni, mert a kor közbeszédét férfiak határozták meg, és a nemi nevelés szakirodalma túlnyomórészt fiúknak szólt. Ez részben azért is volt így, mert az első világháború előtt és alatt oly aktív feministákat – akik többek között a lánygyermek szexuális felvilágosítását követelték – a Horthy-korban marginalizálták, és így a konzervatív, férfiak uralta társadalomban nem volt, aki széles körben képviselje a prostitúció okainak és hátterének alternatív magyarázatait.

Koszterszitz József és Marczell Mihály, két, a neveléssel foglalkozó katolikus pap 1928-ban adták ki A kemény parancs című könyvet. Marczell és Koszterszitz a Szent Imre Kollégium és a Regnum Marianum nevelői voltak ekkor, de később jelentős pozíciókat töltöttek be nevelési, illetve az ifjúsághoz kötődő intézményekben: Marczell 1938-tól a Központi Papnevelde rektora, Koszterszitz 1934-től a Magyar Cserkészszövetség Társelnöke,

1939 és 1945 között a Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnöke volt. Azért érdemes őket kiemelni, mert azon túl, hogy a fiatalok nevelésében közvetlenül is komoly szerepet játszottak, igen termékeny szerzőknek bizonyultak. Kosztersitz (vagy sok esetben csak egyszerűen: Koszter atya) nagyjából 30 fiataloknak szóló könyvet írt a két világháború között és két ifjúsági lapot szerkesztett, Marczell pedig, aki a Katolikus Nevelés folyóirat főmunkatársaként is dolgozott, egy nyolckötetes neveléstudományi szintézis, *A bontakozó élet* révén fejtett ki komoly hatást.

A kemény parancs közös kiadásuk, katolikus fiúknak szól, és tartalmazta az összes, a keresztény-nemzeti nemi nevelésben akkoriban fontosnak számító panelt. Igen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy felvértezzék a fiúkat az absztinenciához szükséges lelkiekkel, de egyben bizonyos mértékig fel is mentették őket, mivel újra és újra kihangsúlyozták, hogy jobb lenne a túl erős kísértést megszüntetni. A prostitúció betiltását követelve például ezt írták:

A nagy Babilon éjjeli élete, és a kis városok csendes utcáiban meglapuló csukott szemű háza a bűnnek sok nemes vonalban meginduló férfiélet letörését látták, és fogják is látni mindaddig, míg a mi legdrágább kincsünket, a magyar fiúkat, állami támogatással tenyésztett és védelmezett prostituáltak rendszeresen szervezett hadjáratban hajtják a bűn országútjára. Legyen erő a férfiban – igaz. De a társadalomnak nem szabad tűrnie, hogy ez az erő napról-napra az ezerarcú bűn állandó kerítő próbáit állja, mert könnyen megszédül a kevésbé erős, és itt egyszeri megszédülés már vért, életet, jövőt, mindent tönkretehet (Marczell–Kosztersitz 1928: 47).

Mint láthatjuk, a prostituáltban a kor nagy hatású nevelői nem (vagy nem elsősorban) a „bukott” és kizsákmányolt, védtelen fiatal lányt látták, hanem a keresztény férfiak elcsábulásának ördögi forrását. Az 1926-ban hozott első egységes szabályozás, a belügyminiszter által kiadott 160.00/1926 B.M. Körrendelet ugyanennek szellemében a prostitúció visszaszorítására törekedett, de nem jutott el odáig, hogy a „legdrágább kincs” védelemében be kellene tiltani a prostitúciót. Azonban sokat elmond a törvényhozók szemléletéről a 151.000/1927. B.M. Rendelet, amely *A közérkölciség védelme* címet kapta. Itt a védelem a serdülő lányokra, illetve a „tisztességes nőkre” is kiterjed, vagyis már 1927-ben megfogalmazódik, hogy a „külső veszélytől” mely csoportokat kell különösen óvni:

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy az utolsó évtized zivatarai és főként a külföldről beszüremkedő káros befolyások közérkölciségünket is megtámadták és annak színvonalát lesüllyesztették, a hatóságok pedig – részben a fennálló rendelkezések hiányossága miatt is – e veszéllyel szemben - kevés kivételtől eltekintve – kellő eréllyel nem védekeznek.

(...)

1. nyilvános helyen (utcán, személy-szállító közlekedési járóművön stb.), vagyis egyáltalában minden olyan helyen, amely a nagyközönség részéről megközelíthető, minden káromkodás, továbbá minden olyan hangos trágár beszéd, olyan ocsmány kifejezés használása, vagy szeméremsértő mozdulat vagy taglejtés, amely alkalmas arra, hogy mások jó ízlését és erkölcsi érzését sértse;

(...)

2. nyilvános helyen tisztességes nőt (leányt vagy asszonyt) ismerkedési célból, alkalmatlankodva, akarata ellenére megszólítani, annak bármi módon alkalmatlankodni, tolakodó módon terhére lenni, őt akarata

ellenére követni, avagy neki tisztességtelen ajánlatot tenni;

(...)

5. §. Az utcán vagy egyéb nyilvános helyeken akár egyenruhában, akár polgári öltözetben szolgálatot teljesítő rendőrhatalósági közegek, illetve közbiztonsági szervek kötelesek a 3. §. 1., 2., 4. pontja esetében a közönséget, illetőleg a védelemre szoruló nőt vagy serdülő ifjúságot a legteljesebb törvényes védelemben részesíteni és a tilalmazott büntetendő cselekmények elkövetői ellen a feljelentést haladéktalanul megtenni.⁶ (Belügyi Közlöny 1927: 327-328)

A külföldi káros befolyás említése, illetve a nyilvános terekre kiterjesztett erős tiltás (Belügyi Közlöny 1927: 375–382) arra utal, hogy a szexuális veszélyek a törvényhozó szerint kívülről fenyegettek, és ezek távol tartásával a belső (keresztény-nemzeti) világ megmaradhatott tisztának és tisztességesnek.

A prostituált nőkkel kapcsolatosan talán legradikálisabb álláspontot Polony Béla komáromi kórházi főorvos fogalmazta meg már a háború során, egy 1943-as keresztény szexuáletikai konferencián. Polony a valamelyest megtévesztő című (*Nincs külön férfi és női morál*) előadásában először is a keresztény-nemzeti nemi nevelés jegyében leszögezte: „keresztény szempontból az egyedüli helyes megoldás, amelyre törekednünk kell az, hogy a prostitúciónak minden formáját elvetjük, kellő eréllyel büntetjük és üldözzük, vagyis az eltiltás bevezetésével egyidejűleg a prostitúció törvényes üldözését is biztosítjuk, és ami a fő, végre is hajtjuk” (Polony 1943: 258–261). A prostitúció üldözését azonban Polonyi a prostituáltak üldözésével gondolta helyesnek kezdeni:

Addig is, míg megváltoznak a törvények és rendeletek, a szabályzott rendszer mellett is volna célravezető eljárás a prostitúció csökkentésére, és pedig az, ha minden titkos prostituált, nevezetesen a nemibetegségekben szenvedő a kórházi kezelés után „munkatáborba”, illetőleg kényszermunkára kerülne 1–2 évre, mert ezzel lehetővé tennők betegségének, elsősorban vérbajának kikezelését; kikapcsolódnék a társadalomból és – minden ellenvetés dacára – hiszem; elrettentő példájával kissé elvenné a kedvet ettől a kenyérkeresettől (Polony 1943: 259).

A korabeli orvosi szövegeket ismerve nem lehet kétség afelől, hogy Polony a prostituáltak összességére gondolt, hisz abban nagyrészt egyetértés volt, hogy a promiskuitásban élők előbb-utóbb kivétel nélkül megbetegednek. A prostituáltak itt elképzelt internálása is a fentebb vázolt gondolkodásmódot mutatja, igaz, egy további lépést tesz: a veszélyforrásokat nem elég az utcán, a városi terekben megrendszabályozni, hanem radikális módon kell elkülöníteni, hogy egyáltalán ne jelenhessenek meg a társadalomban.

A prostituáltakon kívül a keresztény-nemzeti nemi nevelési irodalomban a zsidók jelennek meg még markánsan „külső” veszélyforrásként, akiknek a hatását a tisztaság érdekében jóra való keresztény fiataloknak kerülniük kell, és akiknek a káros tevékenysége újra és újra említést érdemel. Tóth Tihamér népszerű könyvében például „nem-keresztény és „nem magyar fajú (csak magyarul író) emberekről” beszél:

Tudod-e, hogy fajunk jövő életképessége jórészt attól függ, hogy a mai ifjúságunk megújódott ifjúság lesz-e, vagy tovább siklik az erkölcstelenség lejtőjén abba a biztos bukásba, ahová az erkölcstelen életnek, képeknek, nyomtatványoknak, könyveknek terjesztői (nemzetünk ellenségei) a testi-lelki épségében kikezdett magyar ifjúságot céltudatosan akarják vezetni. Valóságos aknamunka folyik az

⁶ Ez a prostituáltakra vonatkozó rendelkezésben is megtalálható, pl. „Templommal, iskolával vagy más közcélú intézménnyel és közhivatalokkal ugyanegy utcában kéjő nem lakhatik.”

egész társadalomban, színházban, moziban, könyvekben, újságokban a magyar faj tiszta élete ellen, s akik ezeket az aknákat lerakják, jól tudják, hogy ha egyszer erkölcsileg – és ami együtt jár vele – testileg degenerálttá tették a magyar fajt, ellenállás nélkül osztozkodhatnak az országon az új honfoglalók. (...)

Fiúk, ha szeretitek édes hazánkat, ha aggódtok nemzetünk jövő sorsáért, becsüljétek meg magatokban tiszta véreket, szeplőtelen ifjúságokat és ne vegyétek a kezetekbe a nem-keresztény és nem-magyar fajú (csak magyarul író) emberek által terjesztett, a magyar faj legyöngítését célzó erkölcstelen írásokat (Tóth 1919: 73–74).

A szöveg alapján félreérthetetlen, hogy mire, illetve kikre gondolt Tóth, és ugyanezt a fonalat a keresztény nemi nevelés könyveiben újra és újra fellelhetjük, egyes esetekben még radikálisabb következtetésekkel. A fent idézett *A kemény parancsban* Koszter atya a következőket írja *A nyomtatott betű bűnlajstroma* c. fejezetben:

A művészet palástjába öltöző és hol bőkezű mecénást, hol elfogulatlan kritikust markirozó színházi lapok olvasói sem sejtik meg a háttérben az emberlelkek Shylockját, aki bűnt ad, mert azt jól megfizetik, és faji vagy egyéni lelkiismeretlenséggel árulja a bűnt hitvány irodalom-vásári polcán, hogy a vér és tisztaság árán szép lakást, autót, szép barátnőt tartson (Marczell–Koszterszitz 1928: 60).

Shylock és a faji lelkiismeretlenség említése egyértelművé teszi, hogy Koszter atya a zsidókat asszociálta a pornográf irodalommal, színházzal és a „kitartott nők” finanszírozásával. Más műveiben ennél sokkal nyíltabban fogalmazott. Az 1943-as *Nos Rector...* című, a főiskolai ifjúsághoz szóló könyvében ezt írja a *Magyar problémák: a zsidókérdés* c. fejezetben.

[A] magyar áldozatkész lélek és messzenéző idealista életszemlélet rengeteget veszített az ő életművész és vaskosan egoista ráhatásuk által; erősen erotikus keleti stílusuk pedig súlyosan meglazította a magyarság önmagában kemény, tiszta erkölcsiségét. (...)

De ennél még fontosabb, hogy míg megjátsszod a nem-alkuvó antiszemitát, ne legyen zsidóleány szeretőd, ne járj zsidó kocsmába, ne rajongj zsidó származású színésznőért és sportcsillagért, ne mondj zsidó vicceket, ne olvasd az ő magazinjaikat, ne mutogass pornográf képeket, amelyek tőlük valók, szokj le a pesti zsargonról, amely az ő stílusuknak nyelvrontó beszivárgása a zengő, szép magyar nyelvbe. (...)

[U]tasíts el magadtól mindent, ami nem magyar és nem művészi, hanem szemita hatás elrontott. Nehéz kérdés azért, mert ez a hatás fokozott érzékiségben is nyilvánul, ez pedig benned, az idegeidben és fantáziádban hatalmas szövetségést talál. Tehát magyar fiú, önmagadat is le kell győznöd, ha a zsidót igazán le akarod győzni minden vonalon (Koszterszitz–Ádám 1943: 400–401).

Olasz Péter, jezsuita szerzetes, aki Koszter atyához hasonlóan termékeny szerző és a fiatalokkal aktívan foglalkozó lelki nevelő volt, az 1926-os, *A mai férfi életútja* c. könyvében egy osztrák zsidó származású újságíró meggyilkolása kapcsán az erdélyi Keleti Újságot kritizálta a következőképpen:

Arról a Bettauerről írja ezt a K.U. „aki műveiben a szabadszerelmet hirdeti, aki Ich und Du c. folyóiratában művészi köntösbe öltöztetett pornográfiát szervirozott, aki bécsi sajtót elárasztotta a régi császárváros sexualis botrányairól írt (cseppet sem népnevelő) riportjaival.” (Magyarság, 1925. márc. 4.) Arról a Bettauerről, aki tovább rombolna, ha egy eszközökben nem válogató horogkeresztes fogtechnikus a múlt év tavaszán öt revolvergolyót nem menesztett volna a nagy lélekgyilkos zsidó ördögi koponyájába (Olasz 1926: 121).

Az igaz, hogy mind Olasz, mind Koszter atya több helyen visszafogottságra intettek és nyíltan megtiltották a fiataloknak a zsidók ellen alkalmazott fizikai erőszakot (reagálva az akkoriban gyakori egyetemi zsidóverésekre), azonban úgy tűnik, hogy a zsidók mint közösség erőszakos visszaszorítását helyénvalónak tartották. Bettauer meggyilkolása e szöveg szerint talán túlzás volt, de összességében „hasznos” és a gyilkos mindössze eszközeiben nem válogató (értsd: faragatlan fickó), míg Olasz a „nagy lélekgyilkos”, illetve „ördögi” jelzőket a meggyilkoltra tartogatta.

A lányoknak külön felvilágosító irodalom dukált, és ugyan ezekben ennyire egyértelmű megfogalmazásokat nem találni, előfordultak azért olyan utalások, amelyben a veszélyt a zsidók jelentik. Például Sáfrán Györgyi *Üzenet falusi lányoknak* című, tanmesékkel nevelő könyvében egy fiatal falusi lány Budapestre utazik egyedül, hogy a piacra vigyen árut, és amint megérkezik a pályaudvarra, rögtön megkörnyékezik:

– No, szép lány, hova? – hajolt egy ellenszenves férfiarc föléje. A falubeli Kohn rőfös fiához hasonlított. A lány ijedt rémülettel nézett körül, de bizony a nagy forgatagban nem figyelt rájuk senki.

– Jöjjön velem! – ismételte vigyorgó arc és látszott, hogy élvezi a lány ijedt zavarát.

E pillanatban, mint valami mentőangyalt Zsófi megpillantotta, akit keresett. Karszalagos, magas nő állt a kijáratnál. A lány megkönnyebbült. Arcára remény, bizalom költözött. Mint aki célhoz ért, rohant hozzá, csak hogy megszabaduljon a tolakodó idegentől (Sáfrán 1941: 55).

A két zsidó fiúról, a falubeli Kohn fiáról, illetve a budapesti ismeretlenről is azt tudjuk meg, hogy „ellenszenvesek”, valamint hogy a nagyvárosban vigyázni kell, mert a pimasz zsidók könnyen belevonszolják a gyanútlan fiatal lányt a mocsárba. Ugyanebben a könyvben kicsit másképp, de megfogalmazódik az, hogy a fiatal nők gyengeségét, hiúságát (itt a szép ruhák iránti vágyakozását) hogyan váltják pénzre a kísértést jelentő zsidók: „Volt is a sok puccos ruhából a Schwartz zsidónak már öt háza egyvégtében a faluban. Úgy bolondította az asszonynepet rongyaival ahogy akarta.” (Sáfrán 1941: 1)

A fenti példák talán elegendőek ahhoz, hogy bemutassák azokat a sztereotípiákat, amelyeket a keresztény-nemzeti nevelők újra és újra felemlgettek az ifjúság nemi kérdésekről való kioktatása során – és amelyekben kiemelt helyen szerepelt a prostituált nők, valamint a zsidó szexualitás jelentette fenyegetettség.

FAJGYALÁZÁSI PEREK: FAJ, TÁRSADALMI NEM ÉS SZEXUÁLIS NORMALIZÁCIÓ

Az európai középosztály normatív nézőpontjából kiindulva természetes, hogy a zsidó és a prostituált között konfliktus áll fenn, és hogy az egyik „megnyitja magát” a másik számára, mivel mindketten „vesélyt” jelentenek az nemzetgazdaság számára, fiskális és szexuális szempontból is (...) Mivel mind a zsidó, mind a prostituált a tagadást képviselik, kívülállók, akiknek a szexuális képmása megjeleníti az összes veszélyt, amelyet az emberi szexualitásban természet szerint gyökerezőnek tartanak (Gilman 1991: 120 – saját fordítás).

Sander Gilman sok szövegében ír arról, hogy az európai társadalmakban több évszázadra visszamenőleg a zsidókat határozták meg a szexuális „Másikként”, és a fent idézett tanulmányában talán a legvilágosabban fejti ki, hogy milyen kapcsolódási pontokat lehet felfedezni a zsidókról valamint a prostituáltakról kialakított kép között – ugyanis az illető teste „veszélyes” és „másmilyen” szexualitása révén mindkét esetben fenyegetést jelent a társadalom számára. Gilman szerint ez a „másmilyen” túlhaladja az adott egyén testét: „A kapcsolat a zsidó

és a prostituált között társadalmi dimenzióval is bír. Ugyanis mind a zsidó, mind a prostituált érdeke ugyanaz: a szex pénzre váltása, illetve a pénz szexre váltása. (...) A zsidók megvásárolnak bizonyos típusú keresztény nőket, pénzügyi lehetőségeiket arra használva, hogy szexuális hatalomra tegyenek szert.” (Gilman 1991: 120) A két világháború közti magyar szexuális nevelés, mint azt az előző fejezetben bemutattam, pontosan ezt a két típust jelölte meg veszélyként és éppen a fenti okok miatt. Ezek szerint a prostituált és a zsidó egy tőről fakadtak, egyik testét árulta pénzért, a másik pedig saját, illetve mások testét szexualizálta, szintén anyagi haszon céljából: a két csoport tehát összetartozott. Aki zsidó volt, az „tisztességes” nőhöz nem tartozhatott, aki viszont tisztességtelen nő volt, annak nem volt más való, csak az „elfajzott” zsidó test és lelkiület.

Az 1941. évi XV. Törvény két fontos paragrafust tartalmazott a zsidóságra vonatkozóan:

9. § Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos (...)

15. § Vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az a zsidó,

aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül, vagy

aki magyar honos tisztességes nemzsidó nőt házasságon kívüli nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez, vagy megszerezni törekszik (1000 év törvényei).

Ez utóbbi volt – bár a törvény ezt a szót nem használta – az ún. „fajgyalázási” paragrafus, amely a 9. paragrafus által nyitva hagyott kiskaput igyekezett lezárni. E kettő értelmében mindenféle szexuális kapcsolat meg kellett, hogy szűnjön zsidók és nemzsidók között, kivéve, ha már a törvény életbe lépése idején házasságok voltak.

Egy pillanatra visszatérnék Koszter atyához, aki az 1941-es házassági törvényt is felemlgette egyik nevelési füzetében:

Nyomorult kéjencek áldozatai a kitartottak, a metresszek, akik gazdag büntársuk zsebéből élnek; míg külsőleg gondtalannak látszik életük, valójában sivár, örömtelen, reménytelen. Soha nem lesz belőlük „feleség” és „édesanya”, az igazi nő szent álma. Ezek azok, akik az 1941. évi házasságtörvény megalkotása óta százával tértek át a zsidó vallásra, hogy „barátjuk” pénzét a maguk számára továbbra is biztosítsák (Koszterszitz 1944:37).

Ezekből a mondatokból logikusan következik, hogy azokat a nőket, akik szexuális vagy romantikus viszonyt tartottak fenn zsidókkal a törvény ellenére, kizárólag a pénz motiválhatta: épp ezért prostituáltak kellett, hogy legyenek. A másik lehetőség, hogy ezek a nők mégiscsak tisztességesek, és ezért nem a zsidókhoz tartoznak, azt feltételezte, hogy vagy meg lettek tévesztve, vagy nem voltak tisztában a zsidók, a zsidó férfiak jelentette veszéllyel, és épp ezért utat kellett nekik mutatni a „normális” világba.

A Koszter atya említette utolsó megmaradt kiskaput is hamarosan bereteszelt egy újabb törvény. Az 1942. évi 8. tc. ugyanis kimondta:

„5. § Bevett vagy elismert vallásfelekezetből az izraelita vallásfelekezetre áttérni, úgyszintén bevett vagy elismert vallásfelekezeten kívül állónak az izraelita vallásfelekezetbe belépni ennek a törvénynek hatálybalépése után nem lehet. Az ilyen áttérés vagy belépés végett a törvény hatálybalépése előtt

folyamatba tett eljárást a törvény hatálybalépése után befejezni nem lehet. (1000 év törvényei)

Egy pillanatra térjünk vissza a fajgyalázási paragrafushoz, amely alapján csak azokat a zsidókat lehetett perbe fogni, akik „magyar honos tisztességes nemzsidó nővel” létesítettek nemi viszonyt. Vagyis, ellentétben a mintaként szolgáló 1935-ös, a „német vér tisztaságáról” szóló törvénnyel, nem büntette keresztény férfi és zsidó nő, valamint a zsidó férfiak és a „nem tisztességes nők” kapcsolatát. Tulajdonképpen mindkét kivétel a fenti vázlatosan bemutatott keresztény-nemzeti szexuális nevelésben ismételt paneleket tükrözi vissza, mivel:

- a zsidó férfiak sokkal markánsabban jelentek meg ezekben szexuális veszélyforrásként, mint a zsidó nők, akiknek a szexualitását a törvény alapján sem lehetett vizsgálni;

- a törvény engedélyezte a zsidó férfiak kapcsolatát „nem tisztességes” nőkkel, vagyis a keresztény, de a prostitúcióval kapcsolatba hozható nőket kivették a törvény hatálya alól.

A következőkben azt fogom megpróbálni értelmezni, hogy ez a törvény és gyakorlata milyen kihatással bírt a szexuális és faji normalizáció folyamatára, illetve, hogy a korábbi évtizedek indoktrinációja hogyan csapódott le 1941-et követően a gyakorlatban.

A női tisztesség kérdése

A szexuális felvilágosító irodalom, valamint egyes, a közerkölcsöt védő törvények azon iparkodtak, hogy távol tartsák a „búzá” az „ocsútól”, és hogy a védelmezni kívánt serdülők, valamint a tisztességes nők ne kerüljenek kapcsolatba az utcáról vagy máshonnan – de mindenképpen kívülről – érkező kísértéseknek, veszélyeknek. A szexuális normalizációnak egy következő, de az előzőekből levezethető lépcsőfoka volt a fajgyalázás, ahol a női tisztesség védelmezésének kérdése és a nem tisztességes/prostituált nő fogalma a bírósági gyakorlat során újra és újra a diskurzus célkeresztjébe került.

A törvényben a zsidó férfiak számára a „magyar honos tisztességes nemzsidó nővel” való viszony került tiltásra, vagyis a „nem tisztességes nő” nem pár ezer, a rendőrségnél regisztrált prostituáltra vonatkozott, hanem potenciálisan ennél sokkal tágabb körre. A nem pontosan meghatározott „tisztesség” fogalma a fajgyalázási perek során igen sok zavart okozott, de ez a homályos megfogalmazás lehetőséget adott a hatalom számára, hogy górcső alá vegye sok nő viselkedését, akik úgy tűnt, hogy a bevett „tisztességesség” határait feszegetik. E nők szexuális életéről kinos részletek kerültek napvilágra (a tárgyalóteremben, a napilapokban) és egy ilyen per folyamán a hivatalos szervek rájuk süthették a „nem tisztességes nő” billogját.

A törvényalkalmazás során a Kúria több ízben is értelmezte a „tisztességesség” fogalmát, és a döntéshozatal sok esetben továbbra is problémássá tevő homályos pontosításokkal szolgált:

Márpedig az a nő, aki vonzalom, s minden habozás nélkül első látásra, esetenként váltogatott férfiakkal ott, ahol arra alkalom nyílik, kizárólag anyagi ellenértékért, közösül tehát testét nemi élvezet céljára a női szemérem gátlása nélkül rendszeresen áruba bocsájtja, – tisztességes nőnek a fajvédelmi törvény szempontjából sem tekinthető. (...)

De a fajvédelmi törvény szempontjából sem tekinthető tisztességesnek az a nő, aki a női szeméremre és jóerkölcsökre utaló legkisebb habozás vagy ellenkezés nélkül, pusztán felszólításra közösül, illetve

közösülésre hajlandó. (Josefovits 1944: 29;31)

A „habozás” kérdése egy 1943-as esetben elő is került: egy férfi védekezését másodfokon épp azért utasították vissza, mert a lány ugyan elfogadott 10 pengőt az együttlétért, de mégis tisztességesnek volt tekinthető, mivel nem mondott egyből igent:

A kir. ítélőtábla ítéletének indokolása helyesen mutat rá a vádlott védekezésének tarthatatlanságára. Az a körülmény, hogy a vádlott előzetes udvarlás után szerezte meg a leány beleegyezését a közösüléshez, azt bizonyítja, hogy Tóth Judit nem volt hivatásos kéjnő s ezt a vádlottnak is tudnia kellett, mert utcai kéjnőknek felesleges udvarolni. (Magyar Nemzeti Levéltár, Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel)

A 18 éves munkáslányt a bíróság „fajvédelmi szempontból” értéket képviselőnek ítélte meg, ugyanis nem adta magát oda elsőre és – úgy vélték – csak rossz anyagi helyzete vette rá, hogy elfogadja a felkínált 10 pengőt. Azonban némileg ellentmondásos az a tény, hogy a találkozás helyszíne az utca, ugyanis más esetekben, ahol a nő végül a „nem tisztességes” kategóriába került, épp azt emelték ki, hogy a férfiakkal nyilvános helyen, például az országúton vagy a mozipénztárnál találkoztak, és ilyen helyeken az 1927-es, közerkölcsiségről szóló törvény értelmében nem volt szabad tisztességes nőt ismerkedés céljából megszólítani. Tehát gyanús volt, akivel nyilvános helyen alkalmi ismereteket lehetett kötni, de ez még nem jelentette automatikusan, hogy az így nemi kapcsolatba bonyolódó nő prostituáltnak vagy „nem tisztességesnek” számított, hiszen kibúvót jelenthetett, ha nem mondott elsőre igent.

A tisztességesség kérdése fölött ráadásul sem a törvényhozó, sem a törvényalkalmazó nem rendelkezett teljes monopóliummal, és a nem kellően definiált keret lehetőséget teremtett az ellenállás különböző formáira. Az egyik ilyen lehetőség a perben érintett nők számára⁷ a „nem tisztességes” jelző önkéntes felvállalása volt. Ez ugyanis megkönnyítette a vádlott helyzetét, hiszen amennyiben megállapításra került, hogy a nő „nem tisztességes”, a bíróság fel kellett, hogy mentse a vád alól.

E viszony megszakítása után, terhessége idején történt, hogy őt egy ismeretlen asszony /Kondás Péterné/ az utcán megszólította és közölte vele Weisz Tibor abbeli üzenetét, hogy az esti órákban „jöjjön el a lakására, mert szeretne vele beszélni”. A lány minden habozás nélkül eleget tett ennek a hívásnak, jóllehet Weisz Tibort még nem is ismerte. Aznap este fölkereste a vádlottat legénylakásán, ott őt megvárta, majd likőr, konyak, térsza, cukor, cigaretta fogyasztása után a vádlottal minden további rábeszélés nélkül közösült. (...)

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy Szigeti Andrea igen szabad szerelmi életet élt; amint a főtárgyaláson sajátmagát jellemezte: „úgy lehet, olyan vagyok, hogy egy füttyszóra elmegyek valakihez”(Magyar Nemzeti Levéltár, Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel).

Ebben a periratban is megjelenik a „minden habozás nélkül” mint a „nem tisztességes” magatartás fontos kritériuma, azonban nem mellékes a nő öntudatos önjellemzése sem. A peranyagból egyértelműnek tűnik,

⁷ A nőket a per során sok esetben „sértettnek” nevezték, de a gyakorlatban nem számítottak annak. A Kúria egy helyen például leszögezte: „Észlelte a m.kir Kúria, hogy az alsófokú bíróságok Csiba Jánosné sértettnek tekintették, holott az 1941.XV. tc. 15. paragrafusának első bekezdésében foglalt vétségek a Btk-nak a szemérem elleni bűncselekményeket szabályozó XIV. Fejezetéből és a kiegészítő törvényektől eltérően nem a női szeméremet és a nemi erkölcsöt, hanem a fajtisztaságot védik (KIHÚZVA: A jogsérelem itt nem a bűncselekményben résztvevő nőt, hanem az államfenntartó magyar fajt éri.) Ez okból a bűncselekmény által érintett nő nem sértett és pótmagánvádra joga nincs.” Uo.

hogy az ő vallomása kellett ahhoz, hogy elhiggye a bíróság: márpedig őneki nem kellett semmiféle rábeszélés. A láthatóan bátor utolsó mondat pedig azt jelzi, hogy nem tartott attól, hogy a per hatására kényszerűen regisztrálják prostituáltként, viszont azt bizonyára tudta, hogy ha így jellemzi önmagát, az a vádlott felmentését fogja eredményezni.

Ugyanígy a védelem is élhetett ezzel a lehetőséggel, és értelemszerűen sok esetben megpróbálták kétségbe vonni a sértett tisztességét. Az egyik ilyen példát Lugosi András említi egy budapesti fajgyalázási ügyről szóló tanulmányában, ahol a védőügyvéd egy lokáltáncosnőről számolt be a következőképpen:

De lokálban táncolni részeg ficsúroknak, gazdag kéjenceknek és sikkasztó pénztárosoknak, és a „szólótánc” után leülni vadidegen, soha nem látott emberekkel szeszelni és lehetőleg olyan magaviseletet tanúsítani, amely e felhevült pasasokból még nagyobb hasznot tud kicsikarni – ez lehet egyesek szemében az erkölcs teteje, de jó ízlésű, jó nevelésű emberek kezet mosnak ezután. Hol van az a tisztességes középosztálybeli ember, aki boldogan látná orvos, vagy mérnök, vagy jogász, vagy bankhivatalnok fiát, oltárhoz vezetni fehér sleppes ruhában, fehér liliomokkal fehér kesztyűs kezében Moulin Rouge-beli, vagy más lokálból való táncosnőt?????⁸ A tisztesség és erkölcs relatív. De én azt hiszem más mentalitású emberekben akarta védeni a törvény a magyar fajtát (Dr Lázár Ernő védőügyvédet idézi Lugosi 2010:575).

A törvény egyik alapvető ellentmondására mutatott rá itt a védőügyvéd: a fajgyalázás „moralitása” éppolyan kettős volt, mint a középosztály szexuális erkölcsvilága. A középosztálybeli férfi alsóbb osztálybeli nővel való, anyagi alapú kapcsolatát nem büntette, sőt, minél kiszolgáltatottabb volt a nő anyagilag (és ezáltal közelebb állt a „kéjű” kategóriájához), minél kevésbé felelt meg a középosztályban elfogadott, nőkre vonatkozó erkölcsi mércének, annál kevésbé számított fajgyalázásnak az eset. Nagyon fontos, hogy a törvény szerint csak a férfit büntethették, ezért egy olyan nőnek, akiről kiderült, hogy „nem tisztességes,” nem kellett börtönbe vagy más intézménybe vonulnia, legfeljebb erkölcsrendészeti eljárás, pár napos toloncházi tartózkodás várt rá. Ezzel együtt az alsóbb osztálybeli nők kiszolgáltatottakká váltak e perek során, hisz a védelemnek sokszor az volt az érdeke, hogy a minősített esetben 5 év börtönt is elérő büntetés elkerülése érdekében bebizonyítsa, hogy a nő nem tisztességes. Épp ezért azon kellett dolgozniuk, hogy felfedjék e nők magánéletének intim részleteit: ha fény derült különböző szexuális „tévelygésekre”, akkor az a vádlott helyzetét erősítette. Egy esetben például a védelem azt hangsúlyozta, hogy a keresztény nő házasságtörő kapcsolata miatt eleve nem tekinthető tisztességesnek. A bíróság azonban ezt az érvelést a következő módon söpörte le: „[A]z olyan nő, aki bár házasságon kívül, de egyetlen férfival folytat, minden anyagi vonatkozásoktól mentesen, pusztán vonzalom alapján nemi viszonyt, a törvény alkalmazása szempontjából tisztességtelennek nem tekinthető, noha cselekvése a jó erkölcsbe ütközik” (Magyar Nemzeti Levéltár Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel).

A fent „Tóth Judit” néven említett lány 1944-es budapesti esetében a perirat egy keresztény-nemzeti nemi nevelési tanmesébe is beleillett volna: egy fiatal, szegény, naiv vidéki lány (f)eljött Budapestre és csak 18 pengőt keresett egy héten. Az utcán 5 pengőt kínált neki egy férfi, amit elutasított, de amikor a férfi 10 pengőre emelte az összeget, beadta a derekát, mert – így a bíróság – „erkölcsi ellenállását a nélkülözés illetve a vádlott csábító pénzajánlata” megingatta. (Magyar Nemzeti Levéltár Kúria, K583. 236. csomó. 69. tétel) A bíróság úgy érvelt, hogy „egyetlen közösülésből kifolyóan nem lehet a leányt a fajvédelmi törvény szempontjából

⁸ A kérdőjel-halmaz az eredeti szövegből származik.

tisztességtelennek tekinteni” (Magyar Nemzeti Levéltár Kúria, K583. 236. csomó. 69. tétel).

Paradox helyzetet teremtett annak a nőnek az esete, akit „volt titkos prostituáltként” kategorizáltak. Korábban, mivel titkos prostituálnak gondolták, voltak ügyei a rendőrségen, de amint megismerte a vádlottat, a periratok szerint feladta ezt az életmódot és hű maradt hozzá. Ez azonban a férfi számára 4 hónapos börtönbüntetést jelentett, hiszen az ő hatására a nő „tisztességesé” vált.

Ezek az ügyek mind azt mutatják nekünk, hogy a tisztességeség, nevezetesen a „női tisztesség” kérése a két világháború közti Magyarországon szorosan összefüggött a szexuális normalizációval. Minden egyes fajgyalázási ügy egy sor szexuális vallomást csikart ki az érintettekből és a tanukból, amelyek mind hozzátettek a normális szexualitás határainak a meghúzásához. Azok a nők, akik „nem tisztességesnek” bizonyultak, nem részesültek az állam által biztosított „fajvédelemben”, sem saját testük, sem gyermekeik tekintetében. A „nem tisztességes” nők leszármazottai miatt nem aggódott a hatalom, azaz Sander Gilman érvelése itt is megáll: a prostituált és a zsidó ugyanarról a töről fakadt, összetartoztak, és épp ezért közös gyermekeik is lehettek, ugyanis ezek a gyermekek automatikusan idegennek számítottak a nemzettest szempontjából.

Zsidó szexualitás

A zsidó nők szexualitása nem került a fajgyalázási perek homlokterébe, hiszen ez csak a keresztény nők és zsidó férfiak viszonyát érinthette. Elméletben ők is bekerülhettek volna a rendszerbe. Lugosi Andrásnak igaza van, amikor azt állítja, hogy a törvényi megfogalmazás elméletileg büntethetővé tette a lesbikus kapcsolatokat, azonban se ő, sem én nem találtam ilyen esetet, és kicsi az esély rá, hogy ilyen párok a bíróság elé kerültek, mert a paragrafus fő célja a nemkívánatos szaporodás meggátolása volt.

A zsidó férfiak szexualitását illetően a többek között a nemi nevelési anyagokban vissza-visszatérő sztereotípiák⁹ nagyjából a következők voltak: korai nemi érés, gyakori maszturbáció, szifilisz, elnőiesedtség, nők futtatása, prostitúció vásárlása, pornográf anyagok terjesztése, írása. A fajgyalázási bírósági perek segítettek ezeknek a sztereotípiáknak a megerősítésében, és a zsidók mint a „Szexuális Másik” felépítésében, ami a keresztény középosztály szemében igazolhatta is azt az 1941-re már tapintható valóságot, hogy a zsidók Magyarországon másodrendű állampolgárok.

Van rá példa, hogy a bíróság a zsidók tanúvallomásait kifejezetten faji alapon szűrte, mint például egy vádlott két zsidó albérlője esetében, akik rá nézve kedvező vallomást tettek, de az egyik bíró szerint ezeket nem lehetett figyelembe venni, mert „Sztupek Ernő és Klemp István tanuk maguk is az izr. Hitfelekezethez tartoznak, és emiatt a fajtestvér vádlottal szemben ily ügyekben érdekteleneknek nem voltak tekinthetők”. (Magyar Nemzeti Levéltár Kúria, K583. 112. csomó. 69. tétel). Arra is van közvetett bizonyíték, hogy a csendőrség, illetve a budapesti rendőrség több ízben alkalmazott erőszakot a fajgyalázási perben vádlott zsidó férfival szemben, és ez az erőszak olykor szexualizált formát öltött. Példa lehet erre egy ügy, ahol a vádlott beismerő vallomását vissza akarta vonni, mondván, megfenyegették, de a bíróság megróttta ezért, mivel „intelligens nem hiheti el, hogy a nyomozók úgy vallatnák, hogy a nemi szervénél fogva fellógatják” (Magyar Nemzeti Levéltár Kúria, K583.

⁹ Amelyek természetesen az európai, zsidókkal kapcsolatos korabeli és még korábbi sztereotípiákból táplálkoztak. Lásd Sander 1991, Sander 1999, Efron 2001, Henschel 2008.

112. csomó. 69. tétel).

Egy budapesti perben a nemi együttlétet követően a nőt kankóval kezelték a Kun utcai nemibeteg klinikán, amely akkoriban arról volt ismert, hogy jellemzően oda utalták be a nemibeteg prostituáltakat. A másodfokú bíróság, miután a védelem a nő „nem tisztességes” voltát próbálta bizonyítani, azzal érvelt, hogy a nő a zsidó férfitől is megkaphatta a nemi betegséget. Az, hogy egy ilyen esetben egyáltalán felmerült, hogy a férfi lehet a nemi betegség forrása, a korabeli szexuális normákat figyelembe véve kuriózumnak számított: ha hasonló esetben egy keresztény férfiről lett volna szó, nagyon kis esély lett volna arra, hogy ez a feltételezés egyáltalán szóba kerül.

Egy másik esetben az volt súlyosbító körülmény, hogy a vádlott *„egy egészen gyermekleány számbamenő nem zsidó nőt vont el természetes közösségéből, jövőjét elhatározólag befolyásolván azzal is, hogy vele gyermeket nemzett és azt saját bűnöző életmódjával erkölcsileg is károsan befolyásolta”* (Magyar Nemzeti Levéltár, Kúria, K583. 236. csomó. 69. tétel).¹⁰ A „természetes közösség” szembeállítása a „bűnöző életmóddal” jelzi a külső fenyegetettség kapcsán a nemi nevelésben is használt sztereotípiák hasznosítását. Más esetekben a házasságtörés ténye számított súlyosbító körülménynek, ami szintén a kor középosztálybeli szexuális morálját tükrözte: *„a kir. Ítéltábla nyomatékos sulyosítóként értékelte, hogy a vádlott bűnös cselekményéhez törvényes házasságban élő több gyermekes anyát vett igénybe, és ezzel sértett békés családi életét is veszélyeztette”* (Magyar Nemzeti Levéltár, Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel).

Mivel a törvény lehetőséget adott rá, voltak olyan esetek is, ahol a zsidó férfit azért ítélték el, mert egy nemzsidó nőt *„házasságon kívüli nemi közösülés céljára a maga számára megszerezni törekedett”* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kúria, K583. 183. és 236. csomó. 69. tétel).¹¹ A szabályozásnak ez az aspektusa tehát a zsidók és nemzsidók közti viszonyok egy másik szintjét is üldözte, hisz elég volt, ha a nemi viszonyra csak kísérletet tettek. Az állam tehát veszélyes közeledésnek vélte a nemzsidó nőknek tett visszautasított ajánlatokat is. Ezek a közeledések egyes esetekben valóban a nő akarata ellenére való, szexuálisan agresszív közeledésre utalnak.¹² Valószínű, hogy a dokumentumok sok esetben a valóságot vagy a valóság egy részét mutatták be, azonban nem mellékes, hogy a fajgyalázási paragrafus révén csak a zsidó férfiak voltak azok, akiket büntettek az ilyen szexuális felajánlásokért, és az ő eseteik kerültek mind a bíróság, mind a nyilvánosság elé. Egy keresztény férfinak jóval kevésbé kellett tartani attól, hogy egy hasonló, kevésbé tisztességes közeledés esetén baja esik.¹³

¹⁰ Rövid jellemzés a vádlottról (ami magyarázza a „bűnöző” életmódját): Zsidó fogtechnikus, *„egyben azokban (sic!) tiltott fogorvosi műveletek végzéséből tartja fenn magát”*

¹¹ *„Nemi közösülés céljából a maga számára megszerez”*

¹² Ilyen esetnek tűnik például egy sátorlajújhelyi cukrász esete, aki ellen öt női beosztottja tett feljelentést szexuális zaklatás miatt, és aki saját maga azzal védekezett, hogy *„naponta többször is megölelgette őket, azonban vallomása szerint csupán csak játszott velük, mert jó barátságban volt velük.”* Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel.

¹³ Azt, hogy hány fajgyalázási perről beszélhetünk, nem lehet pontosan megmondani, de az Nagy Sándor még nem publikált tanulmányából tudható (ezúton is köszönet érte), hogy országos statisztika 1942-ről áll rendelkezésre, melyben 707 feljelentésről esik szó, amelyből 102 végződött bírósági ítélettel, ebből 41, tehát nagyjából 40% volt felmentő. Az is tudható, hogy a Budapesti Kir. Ítéltáblához 225 fellebbezés jutott el 1942–44 között, a Kúriához pedig 97. Összesen tehát feltehetően több mint ezer (vagy akár több ezer) feljelentésről beszélhetünk, és több száz megindított fajgyalázási perről. Az elítéltek aránya, illetve a büntetések mértéke és a fellebbezések sikere, illetve kudarca még további kutatást és részletes elemzést igényel.

Ezek a perek megmutatták, hogy a törvény végrehajtásában részt vevő hivatalos szervek előzetes elképzelésekkel rendelkeztek a zsidó szexualitásról, és ezek az esetek gyakran megerősítették ezeket az előítéleteket. A fajgyalázás mint gyakorlat lehetővé tette a zsidó férfiak üldözését olyan tettekért, amelyekért nemzsidó férfiakat csak nagyon különleges esetekben fogtak volna perbe. A fajgyalázás, éppúgy mint a többi magyarországi zsidótörvény, fontos pszichológiai hatással is bírt. A nyilvános beszédben a „másik”, a speciális zsidó szexualitás értelmezési keretét 1941 után ezek a perek is alakították, és sokszor az antiszemita sztereotípiák megerősödését szolgálták a bírósági perek által felszínre hozott részletek. Igaz, ezek a részletek néha alátámasztották, de előfordult, hogy megcáfolták ezt a szexuális különbözőséget, mert sok olyan fajgyalázási ügy volt, ahol hosszan tartó és monogám (de házasságon kívüli) kapcsolatot vettek célba és tették büntetés tárgyává. Fontos azonban, hogy a zsidó szexualitás volt a „diskurzív szenvedély” tárgya, és ennek eredményeképpen bármilyen nemi kapcsolat intim részleteit felhasználhatták ahhoz, hogy rámutassanak a (képzelt) különbségekre. A nemzsidó férfiak, illetve a csak keresztényekkel viszonyt folytató nők nemi élete továbbra is rejtett maradt a nyilvánosság elől, és ennél fogva a „normális” társadalommal kapcsolatosan efféle negatív képzettársítások nem keletkeztek.

ÖSSZEGZÉS

Ha McWhorternek a szexuális és faji normalizáció összefüggéseiről szóló gondolatait felidézzük, akkor azt lehet megfigyelni a Horthy-kor Magyarországon, hogy a fajgyalázásban a kettő összefügg, egybemosódik. A zsidó „faj” degenerált, éretlen, amely elakadt a fejlődésben, sőt, ez a közösség épp azért ragadt meg egy szinten, mert egy, a keresztény középosztályhoz képest alacsonyabb rendű (lásd pl. a Koszter Atya-féle „erősen erotikus keleti stílus”-t), kevésbé civilizált szexualitást képviselt. A zsidók e diskurzus szerint materialisták és egoisták maradtak, nem ismerve fel a kereszténység nyújtotta magasabb erkölcsi ideált, és olyan élvezeteket kerestek, amelyek az elfogadható „tisztességesség” szintjét nem érték el.

A fajgyalázási ügyek kettős normalizációs célt szolgáltak faji és szexuális szempontból: megpróbáltak választ adni arra, hogy ki és mi számít „zsidónak”, illetve megkíséreltek egy kritériumrendszert felállítani a szexuális tisztességre vonatkozóan – és ezek segítségével igyekeztek mindkettőre vonatkozóan elválasztani a „patológiásat” a „normálistól.” A határesetnek számító bírósági ügyek segítenek talán a legjobban bemutatni ezeket a törekvéseket. Ha egy nőt a perben tisztességesnek ítélték meg, akkor mind szexuálisan, mind fajilag normálisnak számított, de ha a verdikt szerint „nem tisztességes” volt, akkor mind ő, mind a leszármazottai kikerültek az állam fajvédelmi védőernyője alól, és ezáltal tulajdonképpen a faji hovatartozásuk is megkérdőjeleződött.

A kettős (faji és nemi) normalizáció rövid ideig működött a hivatalos joggyakorlatban: a fajgyalázási pereket 1945-ben beszüntették, és ugyanekkor a faji alapú házassági tilalmat is feloldották. A rövid időtartam és a viszonylag kevés (maximum pár ezer) érintett miatt gondolhatnánk azt, hogy a téma marginális a magyar történelem szempontjából. Azonban fontos figyelembe venni a fajgyalázási ügyeknek a zsidó-nem zsidó együttélésre gyakorolt pszichés hatását is, valamint azt is, hogy mindezt vissza lehet vezetni a korabeli, milliókat

érintő nemi nevelésre. A több évtizedes indoktrináció nem múlt el nyomtalanul, és még csak azt sem lehet kijelenteni, hogy a kettős normalizáció a zsidóság nagy részének deportálásával, illetve az 1945-ös politikai váltással véglegesen megszűnt.

Kiemelendő a cigány kisebbséggel kapcsolatos közbeszéd, amelyben már az 1940-es évek elején is sok tekintetben „nemi jellemzők” alapján próbál különbséget tenni cigány és nemcigány között, és „köztisztasági-fajtisztasági” szempontból tartotta a cigányokat éppoly veszélyesnek, mint a zsidókat. Bár az 1941-es házassági törvény csak a zsidók tekintetében vezetett be házassági és szexuális tilalmakat, a törvény parlamenti vitája során a szélsőjobboldal szeretne volna kiterjeszteni annak hatályát a zsidókhoz hasonlóan szexualitás szempontból veszélyesnek gondolt cigány kisebbségre is.¹⁴ Mi több, a közegészségügyi (sőt kifejezetten a nemi betegségekről) szóló diskurzusban már az 1940-es évek elején vita kezdődött, melynek során az egészségügyi szakemberek többsége kifejezetten a cigányságra vonatkozó közegészségügyi korlátozásokat szorgalmazott a nemi és egyéb betegségek visszaszorítása érdekében. Azt, hogy a kettős normalizáció a fajgyalázási törvény 1945-ös eltörlésével nem ért véget, jól mutatja, hogy 1947/48-ban a vita kifejezetten hasonló szellemben folytatódott a Népegészségügy című folyóirat hasábjain, melynek végén az egyik hozzászóló keserűen jegyezte meg: *„Galambos József dr. A cigánykérdés megoldása című cikkének hozzászólásait olvasva megdöbbenem dörzsöltem a szememet és ismételt meg néztem a lap megjelenési dátumát, mert valahogy úgy éreztem, hogy az ezerszer átkos 1944. év és annak előzményei támadnak fel a hasábokon”* (Fellner 1948:81).¹⁵ Nem véletlenül, hiszen a vitában részt vevők nagy többsége az 1945 előtti paneleket ismételte (a cigányok nem képesek az együttélésre, ezért munkatáborba kell őket zárni, meg kell tőlük vonni a gyógyszert, meg kell gátolni a keveredésüket a „fehérekkel”, stb.), és a retorika is csak hajszaínyit finomodott az 5–6 évvel korábbiakhoz képest.

A két világháború közti keresztény-nemzeti nemi nevelés, illetve az 1941 és 1944 közötti fajgyalázási ügyek a huszadik századi magyarországi szexualitástörténet, illetve a Horthy-kor antiszemitizmusa és a magyarországi holokauszt jobb megértéséhez is hozzájárulhatnak. Úgy gondolom, hogy a kettő párhuzamos vizsgálata azért fontos, mert a szexuális nevelésben találhatjuk meg azt az indoktrinációt, azt a „mögöttes tartalmat”, amelyet később a törvényhozó az 1941:XV.tc.-ben kifejezésre juttatott, és amely újra és újra megerősítésre került az 1941 októberét követő fajgyalázási perekben. Azt is fontos kiemelni, hogy e tekintetben a történettudomány

14 Érdemes összevetni a nemzetiszocialista Eitner Ákos hozzászólását a kormánypárti Balás Károlyéval. Míg Eitner kasztrációt vagy sterilizációt javasolt, és a cigányok gyermekvállalásának teljes ellehetetlenítését, addig Balás, aki a zsidókkal való keveredés tiltását szenvedélyesen támogatta, a cigányokat illetően így érvelt: *„Vannak más heterogén elemek is, gondoljunk csak a cigányokra. Ez mindig lefelé tendáló elem, amely mindig a társadalom legalsó részébe vonul vissza, ezért nincs is gazdasági szempontból cigánykérdés. Irreleváns az, hogy a cigányok mit szereznek, nem viszik semmire és mindig legalul lesznek.”* Balás, aki a zsidókkal való keveredést alapvetően biológiai kérdésként kezelte, érdekes módon bevonta a gazdasági szempontot is, tehát biológiai veszélyt csak a zsidók jelentettek számára (és a törvény betűje szerint is), mert a zsidók „felfelé törekvők” és ezáltal a felsőbb osztályokkal keveredtek, és láthatóan az elit „elzsidósodása” sokkal jobban foglalkoztatta a törvényhozókat mint a parasztság „fajbiológiai tisztasága.” Lásd: Országgyűlés Képviselőházának Naplója, 1941. július 1., 364–368, illetve Országgyűlés Képviselőházának Naplója, 1941. július 2., 415–417.

15 Fellner a hozzászólását e figyelmeztető szavakkal zárta: *„Vigyázzunk! Aki tanúja volt az auschwitzi cigánytábor megsemmisítésének, a gázhalálának, az elevenek elégetésének, akinek agyából, füléből soha el nem múlik a haldoklók hörgése, a korbáccsal kergetettek halálüvöltése, amely az SS-ek ordításával, az uszított kutyák vonításával, máglya ropogásával, az égett hús szagával, gépfegyverek kattogásával infernális finálévá fokozódott. – Akik ezt látták, hallották, azok nagyon jól tudják, hogy ez a mentalitás hová vezet!”*

adós még a részletes feltárással, amely többek között lehetővé tenné a múlttal való jobb szembenézést is. Tóth Tihamér, Marcell Mihály vagy Koszter atya ma „konzervatív nevelőknek” számítanak, helyenként radikális és szexuális megalapozottságú antiszemitizmusuk alig ismert. A legjobb példa erre talán a legnyilvánvalóbban antiszemita gondolatokat megfogalmazó Koszter atya lehet, akinek 1945-ben több antiszemita könyve betiltásra került, de munkásságának ellentmondásos volta mára, úgy tűnik, olyannyira feledésbe merült, hogy 10 évvel ezelőtt díjat alapítottak az emlékére (Magyar Kurír 2011), amelyet azóta a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye minden évben átad, a hitoktatói munkásság elismeréséért.

Ebben a tanulmányban megkíséreltem bemutatni, hogy a két világháború közti keresztény-nemzeti nevelés hogyan kapcsolódik az ún. „harmadik zsidótörvény” fajgyalázási paragrafusához, és annak a szexuális és faji normalizációt bírósági perek útján megvalósító gyakorlatához. Igaz, hogy Foucault azt gondolja, hogy el kell mozdulnunk a jogi-adminisztratív keretektől a szexuális normalizáció vizsgálatakor, és nagyobb hangsúlyt kell fektetni az orvostudomány biológiai eszközeire, de mint a magyarországi fajgyalázási esetek mutatják, érdemes olykor visszatérni egy-egy törvényhez kötődő bírósági gyakorlathoz, mert a perek gazdag anyagot szolgáltatnak, és segítenek teljesebb képet alkotni az egyébként az orvostudományhoz valóban ezer szállal kötődő szexuális normalizációs folyamat működéséről.

HIVATKOZÁSOK

Források

- Budapest Főváros Levéltára 1-12. kötet 1-6195. sz. 47. Magánalkalmazottak Bizt. Intézet Házassági Tanácsadó törzskönyvei, VIII.111
- Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 1939.X.kötet (1941 április 24. – 1941 július 25.) 1941 július 1.
- Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 1939.X.kötet (1941 április 24. – 1941 július 25.) 1941 július 2.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Kúria, K583. 112. csomó. 69. tétel: Fajgyalázás (1942)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Kúria, K583. 183. csomó. 69. tétel: Fajgyalázás (1943).
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Kúria, K583. 236. csomó. 69. tétel: Fajgyalázás (1944)
- 1000 év törvényei. 1941. évi XV. tc.a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Online: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8168>
- A m. kir. belügyminiszternek 160.000/1926 B.M. számú körrendelete a prostitúcióról. *Belügyi Közlöny* 1927, 375–382.
- A m. kir. belügyminiszternek 151.000/1927 B.M. számú körrendelete: a közérkölciség védelme. *Belügyi Közlöny* 32 (1927), 327–328.
- Magyar Kurír (2011) Magyar Kurír: A hitoktatói munkásság elismerése- Átadták a Koszter-díjat Kalocsán. Elérhető: <http://magyarkurir.hu/hirek/hitoktato-i-munkassag-elismerese-atadtak-koszter-dijat-kalocsan> [Letöltve: 2011. október 17].
- Fellner, F. (1948) Megjegyzések „A cigánykérdés megoldása” c. cikk hozzászólásaihoz. *Népegészségügy*, 2011. október 17. Online: 5-6. 81.
- Josefovits, L. (1944) *Fajgyalázás: az 1941: 15. t. c. 15. -ának büntetőbírósi joggyakorlata*. Budapest: Bethlen, 1944
- Koszterszitz, J. (1944) Sátán törvéte. *Tiszta férfiúság az egyetemeken*. Budapest: Szent István Társulat, 1944.
- Koszterszitz, J. – Ádám Gy. et. al. (1943) *Nos Rector... a magyar főiskolai hallgatók könyve*. Budapest: Szent István Társulat.
- Marczell, M. – Koszterszitz, J. (1928) *A kemény parancs*. Budapest: Élet.
- Olasz, P. (1926) *A mai férfi életútja*. Satu-Mare: Corvin Nyomda.
- Polony B. (1943) Nincs külön férfi és női morál. *Ifjúság orvosa* 6, 258-261.
- Sáfrán, Gy[örgyi néni] (1941) *Üzenet falusi lányoknak*. Budapest, KALÁSZ.
- Tóth, T. (1919) *A tiszta férfiúság*. Budapest: Stephaneum.

Szakirodalom

- Efron, J. (2001) *Medicine and the German Jews: a history*. New Haven: Yale University Press.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (1997) *Society Must Be Defended*. New York: Picador.
- Gilman, S. (1991) The Jewish Murderer. In Gilman, S (szerk.) *The Jew's Body*. New York: Routledge, 104–128.
- Gilman, S. (1999) *Der schejne Jid: das Bild des jüdischen Körpers in Mythos und Ritual*. Wien: Jüdisches Museum.
- Henschel, G. (2008) *Neidgeschichte: Antisemitismus und Sexualität*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Kovács, M. M. (2001) *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus: A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest: Helikon.
- Lugosi, A (2010) „Sztalin főhercege”. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. *FONS* 17(4):527–576.
- McWhorter, L. (2004). Sex, Race and Biopower: A Foucauldian Genealogy. *Hypatia* 3, 38–62.
- Sauerteig, L.D.H.- Davidson, R. (2009) *Shaping Sexual Knowledge: A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century Europe*. London: Routledge.
- Szegedi, G. (2012) *Dangerous liaisons - Marriage counselling as an early discourse and practice of biopolitics in Hungary*. Elérhető: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=118> [Letöltve: 2014-09-25]

BORDÉLYHÁZAK ÉS KÉJNŐTARTÓK A POLGÁROSODÓ NAGYVÁRADON

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.77

ABSZTRAKT

Jelen írás célja, hogy bemutassuk a nagyváradai bordélyházakat és azok vezetőit. A témát elsősorban társadalom- és rendészettörténeti szempontból kívánjuk megközelíteni. Ez a fajta megközelítés az eddig feltárt levéltári források jellegéből adódik. A Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltárában őrzött, a kutatás során felhasznált források lehetőséget teremtenek arra, hogy egészen közelről, mikrotörténeti léptékben vizsgálhassuk a bordélyházakat, melyek az egyén és a hatalom, valamint az egyén és a közösség viszonyrendszereinek a lenyomatai is egyben. Mikrotörténeti megközelítést alkalmazunk abban az értelemben, hogy a kutatást egy jól behatárolható területen leszűkített léptékkel végeztük, de az elemzés során törekedünk a folyamatok makro-mikro irányvonalú ábrázolására is. Az egyes részek vizsgálatakor deskriptív-komparatív módszert alkalmazunk. Továbbá kísérletet teszünk a bordélyházak térbeli vizsgálatára is.

Kulcsszavak: prostitúciótörténet, bordélyházak, kéjनोंtártók, Nagyvárad

ABSTRACT

This paper aims to present Oradea brothels and their proprietors in the second half of the nineteenth century and in the early years of the twentieth century. The topic of prostitution at a time when society tolerated rather than accepted that phenomenon is approached from a social- and criminal-historical perspective. Additional material concerns people who lived in the street where the brothels were situated. We used unpublished records from the National Archives Service of Bihar County such as judicial, administrative texts, police statements and evidence given by prostitutes in our research. In addition to these documents, we used scientific literature. The methodology is one of comparison and synthesis. Additionally we make an attempt to examine the phenomenon of brothels in a spatial context.

Keywords: history of prostitution, brothels, Oradea

„MERT KÖZEGÉSZSÉGI ÉS RENDÉSZETI KIFOGÁS ALÁ NEM ESIK...”¹

Jelen írás célja, hogy bemutassuk a nagyváradi bordélyházakat² és azok vezetőit.³ A témát elsősorban társadalom- és rendészettörténeti szempontból kívánjuk megközelíteni. Ez a fajta megközelítés az eddig feltárt levéltári források jellegéből adódik. A Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltárában őrzött, a kutatás során felhasznált források lehetőséget teremtenek arra, hogy egészen közelről, mikrotörténeti léptékben vizsgálhassuk a bordélyházakat, melyek az egyén és a hatalom, valamint az egyén és a közösség viszonyrendszereinek a lenyomatai is egyben. Mikrotörténeti megközelítést alkalmazunk abban az értelemben, hogy a kutatást egy jól behatárolható területen leszűkített léptékkel végeztük, de az elemzés során törekedünk a folyamatok makro-mikro irányvonalú ábrázolására is. Az egyes részek vizsgálatakor deskriptív-komparatív módszert alkalmazunk. Továbbá kísérletet teszünk a bordélyházak térbelivizsgálatára is.

Az 1970-es évektől kibontakozó prostitúciótörténeti kutatásoknak két fő irányzatát különíthetjük el. Az egyik a prostitúció intézményesülésével, szabályozásával foglalkozik (az újabb munkák közül lásd Anka 2010; Forrai 2003, 2008; Gwinett 2003; Kis 2010), míg a másik társadalomtörténeti megközelítésben vizsgálja az említett jelenséget (az újabb munkák közül lásd Adler 2004, Bokor 2013, Corbin 1999, Kingsley 2001, Dărămuș 2003, Léderer 1999, Norberg 2013). A két megközelítés közötti fő különbség, hogy míg az első intézményi konstrukcióként, addig a második társadalmi jelenségként közelít a problémához. Ez utóbbi szakít azzal a közkeletű, már-már triviálisnak nevezhető elképzeléssel, miszerint prostituáltak voltak, vannak és lesznek, vagy: a prostitúció a legősibb mesterség (Bokor 2013). Ez az elképzelés elfedi a prostitúció időben és térben változó valós természetét. Értelemszerűen e kettős értelmezési keret határozta meg az általunk végzett kutatómunkát is.

A PROSTITÚCIÓ JOGI OLVASATA

Míg a középkorban és a koraújkorban a büntetése, addig az újkorban a szabályozása lett a főszerep a prostitúció (állami?) kezelésében. Kethry Norberg e szemléletváltás hátterében a nemi betegségek elterjedését látta, ugyanis a 18. századtól a prostituáltra mint biológiai fenyegetésre tekintettek (Norberg 2013). Több korabeli szerző is arra a megállapításra jut, hogy a prostitúciót tolerálni és szabályozni kell: John Cleland *Women of Pleasure* című 1749-es munkájában egy olyan prostitúciós rendszerben gondolkodott, melyet a szabályozás és a kontroll biztosítana (Norberg 2013: 403). Ennek hatására a 18. század második felétől sorra születtek azok a rendelkezések, szabályozások, amelyek a nemi betegségek – közvetlenül pedig a prostitúció – visszaszorítását célozták. Ugyanez a trend figyelhető meg a 19. századi Magyarországon is: Pesten például 1827-ben előírták a prostituáltak háromhavonta történő orvosi vizsgálatát (Forrai 2008: 33).

1825-ben a gubernium sürgetésére a kolozsvári tanács elrendelte a „bujakórosok” elkülönítését és gyógykezelését. Két évvel később a főkormánysház a hazatérő katonák orvosi vizsgálatát írta elő. 1839-ben a „bujasenyvesek” orvosi regisztrációját és rendszeres kivizsgálását tették kötelezővé (Bokor 2013: 65). A nagyvá-

¹ Forrás: RoLBhL, Dosz. 611: 152.

² A bordélyház általunk is elfogadott definícióját adja Borai Ákos: „*olyan intézmény, amely – részben vagy egészben – a szexuális szolgáltatás folyamatos, üzletszerű nyújtására szolgál, ámde az intézmény nem a szexuális szolgáltatást ténylegesen nyújtó prostituált, illetve kliense tulajdonában áll*”. (Borai Ákos 2003: 35)

³ A kutatás a Collegium Talentum ösztöndíj keretében valósult meg.

radi születésű Grósz Lajos *Orvosi Rendőrség* című munkájában (1863) felvetette a prostituáltak orvosi vizsgálatának és az ezzel járó szabályozásnak a szükségességét, a nagyváradai Jogakadémián pedig az orvosi rendészet-ről értekezett. A korszak orvosai és mások is a prostitúció szabályozásában látták a megoldást. A reglementáció⁴ mellett kiállók a prostitúciót szükséges rosszként fogták fel, amit lehetetlennek gondoltak felszámolni. Az állam az ellenőrzése alá kívánta vonni a prostitúciót, hogy a társadalmat biológiai és morális szempontból egyaránt megóvja a nemi betegségektől éppúgy, mint az erkölcsi romlástól. A prostitúció szabályrendeletekkel történő reglementációjára Magyarországon a dualizmus létrejöttéig kellett várni.

ORSZÁGOS RENDELKEZÉSEK

A dualizmus korában a prostitúció szabályozására nem létezett külön törvény, de rendeletek, szabályrendeletek, határozatok és más törvények is vonatkoztak rá. A törvények közül elsőként az 1879. évi XL. tc., a kihágásokról címűt kell említenünk.⁵ A prostitúció szabályozására az 1., 3., 5., 7. és 81.§. vonatkoztak. A 81.§. szerint „*kéjnök, a kik a reájuk vonatkozó hatósági szabályokat meg nem tartják: egy hónapig terjedhető elzárással büntetnek*” (1879. évi XL. törvény). A törvény 1.§. pedig felsorolja, hogy milyen szinten milyen hatóság adhat ki szabályrendeletet a kihágásoknak minősített cselekmények, így a prostitúció rendezésére is. Kihágásnak minősítették azt, amit a törvény, miniszteri rendelet, a törvényhatóság vagy a törvényhatósági joggal fel nem ruházott szabad királyi vagy rendezett tanáccsal bíró város által kiadott szabályrendelet kihágásnak nyilvánított (1879. évi XL. törvény). A 3.§. körülhatárolta azt a területet, ahol a miniszteri rendelet, a törvényhatóságok⁶ által kiadott szabályrendelet érvényes volt.⁷ Az 5.§. értelmében a vármegyei vagy városi szabályrendelet érvényéhez szükség volt a belügyminiszter megerősítéséhez. A városi szabályrendeletet az alispán útján terjesztették fel, akinek azt saját véleményével együtt nyolc napon belül tovább kellett küldenie a belügyminiszternek, akinek jogában állt a felterjesztett szabályrendeletet megerősíteni, a megerősítést pótláshoz illetve módosításhoz kötni vagy megtagadni (1879. évi XL. törvény). Az 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről a nemi betegség oldaláról közelít a prostitúcióhoz: a törvény 89.§-a a ragályos betegségek közzé sorolja a „bujakórt”, de hatósági intézkedést csak abban az esetben ír elő, ha azok nagyobb terjedelemben jelentek meg. A 91.§. kimondja, hogy a „*kéjnelgési ügy, a mennyiben a közegészségre vonatkozik, rendeleti úton szabályoztatik*” (1876. évi XIV. törvény). Ilyen rendeletet a korszakban csak a kormány adhatott ki, de erre soha nem került sor. Az 1898. évi XXI. tc. 9.§-a pedig arról rendelkezik, hogy a „bujakórban” és egyéb ott felsorolt betegségekben szenvedő szegény

⁴ A prostitúció jogi úton történő rendezése, szabályozása.

⁵ A törvény az 1880. évi XXXVII tc. 1.§. értelmében 1880. szeptember 1-től lépett hatályba.

⁶ 1870–1876 között ide tartoztak a vármegyék, székely székek, kerületek (Jászkun, Hajdu és Nagykikindai), vidékek (Kővár, Fogaras és Naszód) szepesi városok, szabad királyi és törvényhatósági joggal felruházott városok. 1876 és 1886 között ezek száma és területe némileg módosult. A törvényhatóságok végső rendezése 1886-ban történt (1892-ben csekély módosítások). E szerint törvényhatóságok a következők: vármegyék, törvényhatósági joggal felruházott városok, Budapest székes főváros (ennek szervezete némileg eltérő), illetve Fiume városa és kerülete.

⁷ A miniszteri rendelet Horvát- és Szlavón ország kivételével (1878. évi V. tc. 5.§.) vonatkozhat az egész ország területére vagy csak annak kisebb, nagyobb részére. A törvényhatósági szabályrendelet a vármegye egészére vagy csak egy részére. A város által kiadott szabályrendelet, csak az azt kibocsájtó város területén volt hatályos. Minden jogszabálynak szigorúan meghatározott hierarchikus szintjei voltak. A csúcson a törvények, alatta a miniszteri rendelet, megint alatta a törvényhatósági szabályrendelet, míg legalul a városok szabályrendeletei helyezkedtek el. Minden szintnek igazodnia kellett a törvényekhez és a felette álló szinthez (1879. évi XL. tc. 7.§.).

emberek ápolási és esetleges szállítási költségeit az állam átvállalja (1898. évi XXI. törvény). Végül az 1908. évi XXXVI. tc. a kerítés vétségével, míg az 1912. évi XLIX. és LXII. tc. a leánykereskedés ügyével foglalkozott (1908. évi XXXVI., 1912. évi XLIX. és LXII. törvény).⁸ Az 1913. évi XXI. tc. pedig hat hónapig terjedő fogházzal és ötszáz koronáig terjedő pénzbüntetéssel büntette „aki kéjnével vagy tiltott kéjtelgésből élő nővel tartatja ki magát” (1913. évi XXI. törvény).⁹

A törvények tehát nem tiltották a prostitúcióval kapcsolatos tevékenységeket, amennyiben ezek a vonatkozó szabályok betartásával történtek. A törvényhatóságok a fent említett törvények alapján eljárva saját területükön szabályrendeletekkel rendezték a prostitúció ügyét. Schreiber Emil (1917) munkájából tudjuk, hogy egy városi és tizenhét vármegyei törvényhatóság kivételével minden törvényhatóság rendelkezett ilyen szabályrendelettel – bár az, hogy mely városokra vagy vármegyékre gondolt, munkájából nem derül ki.

Az első modern értelemben vett szabályrendelet még az említett törvények és rendelkezések előtt került elfogadásra Pesten 1867-ben.¹⁰ A fent bemutatott törvények figyelembevételével készült el az 1884. évi budapesti szabályrendelet,¹¹ melyet előbb egy 1900-ban hozott rendőrkapitányi,¹² majd a székesfőváros közgyűlése által 1909-ben elfogadott szabályrendelet¹³ követett. A szakirodalom mai álláspontja szerint a különböző törvényhatóságok által hozott szabályrendeletek mintájául az 1867. évi pesti szabályrendelet szolgált,¹⁴ de a helyi szabályrendeleteket kisebb-nagyobb mértékben az adott település sajátos gazdasági és társadalmi helyzetéhez igazították.

A NAGYVÁRADI SZABÁLYRENDELET

Nagyváradon az első ismert szabályrendelet 1888-ból származik (ROLBhL, Dosz. 611: 151–161), amit a belügyminiszter csak némi módosítással erősített meg. Hogy mik voltak ezek a változtatások, a kutatás jelen szakaszában még nem tudjuk megállapítani. Nem zárhatjuk ki egy korábbi szabályrendelet meglétét sem. A város a 18. század közepétől felülről jövő utasításra több városrésze bomlott, és azok újbóli egyesítése csak 1860-ban fejeződött be, ezért olyan szabályrendelet, amely a város egész területére hatállyal bírhatott, csak

8 Az ügyel 1896-ban a belügyminiszter is foglalkozott (lásd 1896/3690 sz. B.M. rendeletet). Nemzetközi viszonylatban az első olyan konferenciát, amely a nőkereskedelem megelőzését célozta 1895-ben tartották Párizsban. A következőt 1899-ben Londonban. Az 1904. évi konferencián 16 ország képviselője – köztük az Osztrák-Magyar monarchia is – ratifikálta a „Nemzetközi Egyezmény a Fehér Rabszolgaság Ellen” dokumentumot. 1910-ben újabb egyezmény született (Szőőr Anna 2008: 17–18).

9 Doros Gábor, orvos 1926-ban összeállította és kiadta a nemi betegségekre vonatkozó magyar törvényeket, rendeleteket és határozatokat (Doros 1926). Ezek részletes ismertetésétől most eltekintünk.

10 Szabályok a kéjtelgés- bordélyházak- és kéjhölgyekről. Pest, 1867. október 31. – Elemzését lásd: Anka 2010, Forrai 1999.

11 Szabályrendelet a bordélyügyről. Budapest, 1884. december 22.

12 Rendelet a kéjtelgésügy szabályozására. Budapest, 1900. december 1. Mivel ez jogellenesen lett bevezetve a belügyminiszter 1901-ben eltörölte.

13 Szabályrendelet a prostitúcióról. Budapest, 1909. (Budapest szabályrendelete 1909: 63–74)

14 Úgy mint: 1880 Gyulafehérvár és Debrecen (Dărămuș 2003: 228), 1882 Székesfehérvár (Csurgai Horváth 1999: 48), 1884 Sopron (Güntner 1999: 34), 1885 Szászsebes és Nagyenyed (Dărămuș 2003: 246), 1888 Nagyvárad (ROLBhL, Dosz: 611, 151–160., Szabó é.n.), 1890 Győr, Kolozsvár és Keszthely (Bana 1999: 31, Bokor 2006: 218, Halász 1999: 92), 1894 Gyöngyös (Horváth 1999: 109), 1895 Pécs (Márfi 1999: 120), 1896 Kecskemét (Kecskemét szabályrendelete 1896: 352.), 1905 Abrudbánya (Dărămuș 2003: 246.), 1910 Miskolc (Güntner 1999: 35.). A szabályrendeletek szerkezetüket tekintve nagyon hasonlóak. Külön fejezetekben foglalkoznak (1.) a kéjtelgés, (2.) a bordélyházak tulajdonosaival, (3.) magukkal a létesítményekkel és nem utolsósorban (4.) a rendőrségi és az (5.) orvosi hatóságok prostitúcióval kapcsolatos teendőivel (Tóth 2013, 20–26).

1860-után készülhetett. Véleményünk szerint erre inkább 1872 után kerülhetett sor, mivel Nagyvárad ekkor vált törvényhatósági jogú várossá. De jelzés értékű az is, hogy a szabályrendeletek többsége 1880 után keletkezett.

Ahhoz, hogy képet kapjunk Nagyvárad prostitúciós szabályozásáról az 1888. évi szabályrendeletet összevetettük az 1867. pesti és az 1909. évi budapesti szabályrendeletekkel.¹⁵ Az elsővel való összehasonlítás azért is helyénvaló, mert a nagyvárad szabályrendelet vélhetően ez alapján készült el.¹⁶ Az 1909. évi budapesti szabályrendelet bevezetését komoly szakmai (1906-ban a rendőrségi, 1907-ben a székesfővárosi közgyűlési) és civil vita (elsősorban a női emancipáció harcosai, de egyéb polgári aktivisták részéről is) előzte meg. Mindez modern jogfelfogást kölcsönzött az új fővárosi szabályrendeletnek, de ennek is megvoltak a korlátai. Jól tükrözi ezt a megközelítést a belügyminiszter 1913. július 24-i rendelete, mely új szemléletű szabályrendeletek kiadására ösztönözte a törvényhatóságokat (Schreiber 1917: 67–70). A rendelet lényege, hogy a modern jogfelfogás alapján toleránsabban viszonyuljanak a prostituáltakhoz, mert – ahogy erre Linka Mór (1907) is felhívta a figyelmet a *Husadik Század* hasábjain – a nemi betegségek terjesztői nem csak a kéj nők, hanem a klienseik is lehetnek.

A budapesti szabályrendelet a „modernség” egyfajta fokmérője lehet, mellyel összevethető a nagyvárad szabályrendelet. Az összehasonlításakor azt vizsgáltuk, hogy mi az, ami azonos, illetve különböző a három szabályrendeletben. A deskriptív-komparatív vizsgálat során hat fő elemzési kategóriát különítettünk el. Ezek a következők: (1) a prostitúció intézményei, (2) azok vezetői, (3) a kéj nők, (4) a rendőrség, (5) az orvosok és a (6) büntető határozatok. A jogszabályok szerkezetét tekintve a nagyvárad közelebb áll a pestihez, mint a székesfővárosihoz. Tartalmában a budapesti szabályrendelet jóval összetettebb és kitér olyan területre is, amelyekkel sem a nagyvárad, sem a pesti nem foglalkozik.

A BORDÉLYHÁZAK SZABÁLYOZÁSÁRÓL

Előljáróban fontos megjegyezni, hogy a bordélyházakról és azok vezetőiről itt felvázolásra kerülő kép a szabályrendeletekben foglaltakat tükrözi – s nem felel meg maradéktalanul a bevett gyakorlatnak.

Melyek voltak a prostitúció intézményei? A pesti szabályrendelet csak a bordélyházakat szabályozza. A nagyvárad már megkülönböztet bordélyházakat és magánkéj nő-lakásokat (erről a pesti is említést tesz, de konkrétan nem szabályozza). Ez lényegében az úgynevezett vegyes rendszer bevezetését jelentette, mely beismerése volt annak, hogy a prostitúciót nem lehet sikeresen a bordélyházakban tartani. Annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy Nagyváradon, a bordélyházakon és magánlakásokon kívül máshol ne űzték volna a keresetszerű kéj jelgést. Erre utal az a rendelkezés, amely rendőri megfigyelés alá vonja a vendéglők női alkalmazottait. A budapesti szabályrendelet ezzel szemben megkülönböztet bordélyházakat, magánkéj nő-lakásokat, magánkéj nő-telepeket, éjjeli kávéházakat és mulatóhelyeket, zugszállodákat, garniszállókat, és kitér a titkos találkahelyekre is. Annak, hogy Budapesten több prostitúciós intézményt megkülönböztettek meg, több oka is van: egyrészt a fővárosban összpontosult a kéj nők egy jelentős része, másrészt a 20. század elején csökkent a bor-

15 Mivel az 1884. évi szabályrendeletre nem sikerült hozzáférnünk, ezért az ezzel való összevetés elmarad. Erről Anka László a következőket jegyzi meg: „az 1884-es jogalkotó alapvetően az előző rendelet szövegét másolta és azt saját rendelete gerincének tekintve továbbfejlesztette”. (Anka László 2010: 55)

16 Güntner Péter szerint a soproni szabályrendelet legtöbb cikkelye szó szerinti egyezést mutat a pesti szabályrendelettel (Güntner 1999: 34)

délyházi- és nőtt a magán- és titkos kéjnost száma (Schreiber 1917: 97), ami végső soron a prostitúciós intézmények fragmentáltságához vezetett. Nagyváradon ezzel szemben a prostitúcióban bekövetkezett szerkezetváltozás jóval szerényebb mértékű volt.

Kinek a hatáskörébe tartoztak a bordélyházak? A bordélyházak nyitása, illetve azok bezárása mindhárom város esetében különböző. Nagyváradon a bordélyházak nyitása – a közegészségügyi bizottság meghallgatásával és a rendőrkapitányi hivatal véleményezésével – kizárólag a városi tanács jogkörébe tartozott. Pest esetében a főkapitány adta az engedélyt a kerületi alkapitány jelentése és a városi tanács jóváhagyása nyomán. Budapesten engedélyt a főkapitány adhatott, de csak a székesfőváros tanácsának beleegyezésével. Ha nem sikerült kiegyezniük, a belügyminiszter döntött. A bordélyházakat rendészeti szempontból a rendőrség, egészségügyi viszonylatban az orvosok felügyelték.

Kik vezethettek bordélyházat és melyek voltak a legfőbb feladatok? A pesti és a budapesti szabályrendeletek értelmében bordélyházvezető csak 30. évét betöltött, büntetlen előéletű, megbízható női személy lehetett. Nagyváradon csak a büntetlen előélet volt a bordélyháznyitás feltétele. Ugyanitt a férfiak számára is adott volt a lehetőség, a legtöbb bordélyházat mégis a nők vezették. A jogszabály a bordélyházvezető hozzátartozójáról (férj, élettárs esetleg gyermek) nem tesz említést, de a gyakorlatban az intézmény működtetésében általában nagy szerepet játszottak a bordélyházvezető hozzátartozói is. A szabályozás legalizálta a bordélyházvezetői foglalkozást,¹⁷ kialakítva ezzel a prostitúciós életformát és munkát (Conner 1999).

A nagyváradi szabályrendelet szerint a bordélyházban csak a bordélyház vezetője, a kéjnost, illetve a cselédek lakhattak. A budapesti ennél megengedőbb volt: lehetővé tette, hogy a bordélyos mellett ott lakjon a családja, a kéjnost, a cselédek, illetve a kéjnost vagy bordélyosok gyereke két éves korig. A pesti szabályrendelet viszonylag homályosan fogalmaz: „saját háztartásbeli egyéneket” (Budapest szabályrendelete 1909: 69) említ, de hogy kik tartoznak, ide nem részletezi. A szabályrendeletek meghatározták a bordélyház vezetőinek teendőit, kialakítva ezzel sajátos felügyelő és rendfenntartó szerepüket – legalábbis jogi értelemben. Mindhárom szabályrendelet úgy rendelkezett, hogy a bordélyház vezetése kizárólag annak a feladata, aki az engedélyt elnyerte, de ők a bordélyházakra vonatkozó szabályok áthágása miatt is felelősséggel tartoznak. A pesti és a nagyváradi szabályrendelet értelmében például a bordélyosnak kell felügyelnie a csendre, a békére és a nyugalomra.

Hogyan alakult a kéjnostokkal való viszonyuk? A bordélyházi kéjnost számát a pesti szabályrendelet pontosan megadta,¹⁸ míg a budapesti a ház nagysága és a rendelkezésre álló helységek figyelembevételével határozta meg, a nagyváradi pedig nem tartalmaz erre vonatkozó kitétel. A pesti és a nagyváradi szabályrendelet előírta, hogy új kéjnost alkalmazásakor a bordélyház vezetője köteles a kéjnost a Rendőrkapitányi Hivatalba bekísérni és számára bordély-, vagy más néven „türelmi bárcát” igényelni. A budapesti szabályrendelet ezzel szemben megelégedett azzal, hogy csak a kéjnost számára írta elő a rendőrségen való megjelenést és a kötelező regisztrációt. A bordélyházban tevékenykedő kéjnost alsó korhatárát a pesti és a nagyváradi szabályrendelet 17 évben határozta

17 Az 1880. évi népszámlálás, mely az első női foglalkozásokat kimutató országos statisztika is egyben, a különféle munkák körébe sorolja a bordélyház tulajdonosokat, de a kéjnostokat is. A forrás elemzését adja Csoma Zsigmond (Csoma 2006: 181–204).

18 Számuk minimum 5 és maximum 15 fő lehetett. A pontos meghatározás oka, hogy a kéjnostokat arányosan akarták elosztani a különböző városrészekben. Anka László 2010: 53

meg, a budapesti pedig 20-ban. 17 éves kor alatt csak azt lehetett bejegyeztetni, aki már előzőleg létesített nemi kapcsolatot. A nagyváradi és a budapesti szabályrendelet fontosnak tartotta, hogy a kéjőnteknek lehetőséget teremtsenek a bordélyból való kilépésre, továbbá csökkenteni próbálta a bordélyházvezető visszaéléseinek lehetőségét: például a bordélyházvezető nem tarthatta vissza a kéjőnt ingóságait, ha bárminemű követelése volt, azt csak peres úton intézhette. A budapesti szabályrendelet még azt is kikötötte, hogy amennyiben a kéjőnt a bordélyházból való távozáskor nem rendelkezett az évszaknak megfelelő ruházattal, úgy a bordélyház vezetőjének ezt saját költségén kellett biztosítani. A pesti szabályrendeletben a kéjőnt (és a bordélyházvezető) védelméről egyetlen passzus szólt, mely előírta a rendőrség számára a bordélyházvezetők és a kéjőnt megóvását minden méltatlanságtól és zsarolástól.

A bordélyházvezetőknek szóló előírások egy másik kategória az orvosi vizsgálatokra és a kéjőnt megbetegedésére vonatkozott. Azt leszámítva, hogy a bordélyházvezetőnek ügyelni kellett arra, hogy a kéjőnt tisztán tartsa a testét, a higiéniai állapotokról explicite csak a pesti és a budapesti szabályrendelet rendelkezett. Pesten az orvos által ajánlott egészségi szabványok betartására, míg Budapesten egy megfelelően berendezett fürdőszoba működtetésére is kötelezték a kéjőnttartókat. Azt már mindegyik szabályrendelet előírta, hogy a bordélyház vezetőjének jelentenie kellett az orvosnak, ha a valamelyik kéjőnt megbetegedett. Ez esetben a kéjőnt a szexuális kapcsolattól el kellett tiltani, és – legalábbis a pesti és a nagyváradi szabályrendelet értelmében – az ő felelőssége volt az is, hogy a beteg kéjőnt kórházba juttassa. A kötelező orvosi vizsgálatok vonatkozásában mindhárom szabályrendelet arra kötelezi a bordélyházvezetőket, hogy felügyeljék az orvosi vizsgálatot, valamint arra is ügyeljenek, hogy senki se maradjon ki ezekből. Ennek oka, hogy a kéjőnt körében heves ellenállás alakult ki a testükbe hatoló vizsgálati eszközökkel szemben: nemcsak erkölcstelennek és megalázó gyakorlatnak, hanem a nemi erőszak intézményesített formájának tekintették (Walkowitz 1999). Pesti és budapesti sajtósságnak számított, hogy a bordélyházvezetőnek a kéjőntket – a kötelező orvosi vizsgálatokon túl – minden nap saját kezűleg kellett megvizsgálnia. A nagyváradi szabályrendelet szerint pedig a bordélyház vezetőjének kellett gondoskodnia: (1.) a kéjőnt hetente kétszer történő orvosi vizsgálatáról, (2.) a megfelelő orvosi eszközök beszerzéséről, (3.) a vizsgálat lefolytatásához szükséges kellő fény és kényelem biztosításáról, illetve (4.) az orvosi vizsgálat költségeinek kifizetéséről.¹⁹ Ezek a rendelkezések a kliensek számára a szex biztonságosabbá tételét jelentették.

Más rendelkezések a kéjőnt kihasználtságáról, testi fenytéséről, fizetéséről, illetve hitelezéséről szóltak. E tekintetben a nagyváradi szabályrendelet közelebb áll a budapestihez, mint a pestihez. A nagyváradi és a budapesti szabályrendeletek megtiltották, hogy a kéjőntket akaratuk ellenére szexuális aktusra kényszerítsék. A nagyváradi explicite leszögezte: a kéjőnt bántalmazása szigorúan tilos. A budapesti ennél tágabb körűen rendelkezve megtiltotta, hogy a bordélyházvezető bármiben is korlátozza a kéjőnt szabadságát, bántalmazza őt, fenyegetse vagy durva, embertelen módon bánjon vele, és nem engedte a kéjőnt túlzott, azaz: egészségi állapotuk kárára történő igénybevételét sem.

A bordélyházvezető a számára meghatározott összegben túl nem követelhet többet a kéjőntől – szögezi le

¹⁹ Bordélyházi kéjőnt esetén 40, a magánkéjőnt esetén 60 korona. A főorvos felülvizsgálati díja a bordélyháziak esetében 60, a magánlakáson lévő kéjőnt esetében 80 korona volt.

mindhárom szabályrendelet. A nagyváradi minden hó 1.-ét és 16.-át jelölte fizetési napnak. Ezeken a napokon a bordélyház vezetője a tartásdíj levonása után köteles volt a kéjőntet kifizetni. A budapesti szabályrendeletben e tekintetben egy, a kéjőnt jogait védő passzus fogalmazódott meg: a bordélyház vezetőjének szigorúan tilos volt a kéjőnt keresetének terhére ékszer, ruhát, bármi mászt vásárolnia. Az, hogy a bordélyvezetők mennyit és mire követelhetettek a kéjőntektől, a pesti szabályrendeletből nem derül ki, a másiktól azonban igen. Nagyvárad esetében a kérhető összeg nem haladhatta meg havonta a 45 forintot. A pontos összeget, melybe beletartoztak a tartásdíj mellett az élelem, a fűtés, a világítás, a mosás és az orvosi vizsgálatok költségei is, a Rendőrkapitányi Hivatal határozta meg a pesti és a budapesti szabályrendeletekhez hasonlóan. Budapesten a bordélyházvezetőnek a kéjőntvel kellett megegyeznie az őt illető összegről úgy, hogy annak legalább negyed része felett feltétlenül a kéjőntnek kellett rendelkeznie. A szabályrendeletek arra is kiterjedtek, hogy az ezen felüli összeg a kéjőnt illesse meg.

A kéjőnt számára való hitelezést csak a pesti szabályrendelet tette lehetővé maximum 20 forintig. A visszaélések elkerülése végett, ha a kéjőnt elhagyta a bordélyházat, a hitelezett összeget a bordélyház vezetője már csak peres úton követelhetette vissza.

A kerítésről csak a pesti és a nagyváradi szabályrendeletek tettek említést. A budapestiből kimaradt, mivel arról az 1908. évi XXXVI. tc. már amúgy is rendelkezett. A pesti és nagyváradi rendelet értelmében a bordélyházvezetőknek tilos volt gyermekek, ártatlan leányok, illetve nőkt csábítása és szexuális aktusra való kényszerítése.

A kéjőnt és a kliensek felvilágosításáról – az őket illető jogokról – csak a nagyváradi és a budapesti szabályrendelet rendelkezett előírva a szabályozásnak a közös társalgóba, illetve a szobákba történő kifüggesztését. Budapesten ezen kívül minden kéjőntnek kötelező volt egy példányt átadni, továbbá felvilágosítani őket arról, hogy jogukban áll a partnerük egészségi állapotáról érdeklődni, betegség esetén pedig a szexuális viszonyt visszautasítani.

Melyek voltak a bordélyházvezetők büntetései? Nagyváradon kisebb kihágások esetén a bordélyházvezető büntetése öt napig terjedő elzárás és 50 forintig terjedő bírság volt. Továbbá ha a beteg kéjőnt nem jelentette be vagy annak állapotát rejtegette, akkor a büntetés minden egyes esetben elzárást és pénzbüntetést jelentett. Gyakori büntetés esetén a bordélytartási engedély is megvonásra kerülhetett. Pesten ehhez hasonló büntetés volt érvényben: 100 forintig terjedő bírság, súlyosabb esetben pedig hosszabb vagy rövidebb ideig tartó dologházi elzárás. A nem helyi lakcímmel rendelkező bordélyházvezetők esetén a városlól való kitoloncolás vagy az engedély megvonása volt a büntetés. Nagyváradon a büntetésekből befolyt pénzösszeget a városi szegényalap javára fordították. Kihágások esetén fellebbezni Nagyváradon első fokon a kapitányi hivatalhoz, Budapesten a kerületi kapitányhoz, másodfokon a nagyváradi városi tanácsához, illetve a fővárosi államrendőrség főkapitányához, harmadfokon pedig a belügyminiszterhez lehetett.

A dualizmus korszakában új irányt vett a prostitúció jogi megítélése. A törvényhozók a szabályozásban látták a prostitúció rendezését. Ennek hatására korlátozták és nagymértékben meghatározták a kéjőnt vagy a bordélyházvezetők életét. De az alábbiakban látni fogjuk, hogy a dualizmuskori prostitúciót nem csak a jogi normák, hanem más tényezők is nagymértékben meghatározták.

BORDÉLYHÁZAK NAGYVÁRADON. KÍSÉRLET A PROSTITÚCIÓ TÉRBELI LOKALIZÁLÁSÁRA

Ebben a részben kísérletet teszünk a nagyváradai városi tér és a prostitúció viszonyának vizsgálatára. Városi tér alatt egyszerre értjük Nagyvárad térszerkezetét, illetve azt a mentális teret, amelyet a kéjnévvel egy utcában élő városlakók a prostitúcióval kapcsolatban alakítottak ki.²⁰ Más szóval arra keressük a választ, hogy hol találhatóak a bordélyházak, miért pont ott vannak, illetve hogyan viszonyultak a bordélyházakhoz az azzal egy utcában élő emberek.

A 19. század végétől a 20. század elejéig a fizikai térben nyolc bordélyházat sikerült beazonosítani. Ezek a következő utcákban helyezkedtek el: Rövid (35., 150., 200. sz.), Vitéz (147., 148., 149., 295. sz.), Pece (151. sz.), Holdvilág (6. sz.) és Szarvassor (81. sz.). Mivel az információk a 19. század végéről és a 20. század elejéről származnak, ezért két térképet használtunk fel. Az első 1887-ben,²¹ a második a 20. század elején ábrázolja Nagyváradot. A térképek összehasonlításából nyilvánvalóvá vált, hogy a fentebb felsorolt bordélyházak közül a Rövid u. 35. sz. ház megegyezik a Pece u. 151. sz. épülettel. Hasonlóan a Vitéz u. 295. sz. bordély a Holdvilág utcán található 6. sz. alatti házzal mutat azonosságot. Innen a nyolc bordélyház. A források említik még a Rövid u. 43., 48. számon és egy a Gyepsoron található házat is. Ezeket egyik térképen sem sikerült lokalizálni.²² A bordélyházak többsége egy kivételével a város dél-keleti peremén, az úgynevezett Újváros városrészben helyezkedett el.²³ A kivételt képező a Szarvassor 81. sz. alatti bordély, a többitől keletebbre, az úgynevezett Váralja negyedben helyezkedett el.

URBANIZÁCIÓ ÉS TÉRSZERKEZET A DUALIZMUSKORI NAGYVÁRADON

Ahhoz, hogy megértsük a bordélyházak elhelyezkedését, elengedhetetlen Nagyvárad térszerkezetének főbb jellemzőinek a bemutatása. Fleisz János a város urbanizációját vizsgálva megállapítja, hogy Nagyvárad történelme során egy sajátos városfajtát jelenített meg: a kiváltságos püspöki (mező)város típusát (Fleisz 2005). Közigazgatási szempontból a település a 18. századig egységet alkotott, majd saját kezdeményezésből egyes részei különváltak.²⁴ Újbóli egyesítése felülről jövő intézkedéssel 1860-ban következett be, a még külön álló Várad-Váralja és Várad-Velence egyesülésével. A folyamat végső soron 1872-ben zárult le, amikor Nagyváradot felvették a törvényhatósági jogú városok közzé. Ezt követően a város hat részből állt: Várad-Újváros, Várad-Váralja, Várad-Velence, Várad-Olaszi, Csillagváros és Külváros (Kemény 1911: 273).²⁵ A dualizmus korában a város gyorsan urbanizálódott. Fleisz János (2005) a város dualizmuskori fejlődését két szakaszra osztja: az 1892-ig tartó első szakaszt a korszerűsödés megalapozása jellemezte, míg az 1893 és 1913 közötti két évtized a

20 A térbeli vizsgálatok elméleti áttekintését lásd: Sonkoly 2002: 7–19, Jacques 2002: 19–38, Lepetit 2002: 39–64, Mussetti 2002: 39–64, gyakorlati alkalmazást pedig lásd: Topalov 2002: 77–110; Perényi 2012.

21 Kataszteri térkép, 1890-ben jelent meg.

22 Az utcanevek változásában eligazítást nyújt a Függelék 1. számú táblázata.

23 Európa szerte hasonló trend figyelhető meg: Németországban például úgynevezett Bordellstrasseba (bordély-utcákba) tömöríteték a bordélyokat. (Schreiber 1917: 113)

24 Várad-Olaszi 1726-ban, Várad-Velence 1722-ben, Várad-Váralja pedig 1792-ben vált külön. A negyedik városrész Várad-Újváros. Mindegyiknek saját földesura volt. Várad-Újvárosban a földesúri hatóságot a Káptalan, Várad-Olasziban és Várad-Velencén a római katolikus püspökség, Várad-Váralján pedig a magyar kamari kincstár rendelkezett. (Fleisz 1996: 48)

25 A városrészek térbeli elhelyezkedését lásd a Függelék 1. sz. térképén.

korszerű, modern város kialakulását hozta magával. A történész szerint ebben a két évtizedben a város többet fejlődött, mint az azt megelőző két évszázadban összesen. Ennek számos ismértve van, melyek közül most csak néhányat említünk. A lakóházak tekintetében, míg 1869-ben csak 2778 lakóház volt, addig 1900-ra a számuk elérte a 3619-et, 1910-ben pedig az 5365-öt. Három évvel később 6129-re nőtt a lakóházak száma. A 20. század első tizenhárom évében épült a lakóházak 41%-a. Összehasonlításként: az azt megelőző időszakban alig több mint 23% volt a lakóállomány gyarapodása (Fleisz 1996; 2005). Ezzel együtt a népesség száma is hatalmas ütemben növekedett. 1869-ben még csak 28698 ember élt Nagyváradon, 1918-ban már 71789-en. 1880 és 1918 között a természetes szaporulat mérlege bár pozitív, ennek ellenére a lakosság gyors növekedésében fontosabb szerepet játszott a magas fokú mobilitási hajlandóság. 1910-ben például a 64.169 fős össznépességen belül a helyben születettek aránya csupán 37%, az összes többi a vármegye más településeiről (30%), illetve az ország többi vármegyéből (31%) verbuválódott össze. A népsűrűség 1900-ban meghaladta az 1000 fő/km²-t. Mint az alábbi táblázatból is kiolvasható, Nagyvárad népessége nem egyenletesen oszlott meg a különböző történelmi városrészek között. A legtöbben Olasziban (35%) és Újvárosban (28%), míg a legkevesebben a Csillagvárosban (3%) éltek. A bordélyházak tehát a nagyobb népességkoncentrációval bíró városrészekben helyezkedtek el. A nagy háború előestéjén Nagyvárad központját nagyvárosias jellegű, többemeletes középületek, bérházak és paloták díszítették. A belső városmag körül többségében földszintes téglá-, azon túl vályogépületeket tartalmazó sáv következett, a város szélén külterki, vidékies házak sorakoztak (Fleisz 1996).

1. táblázat. Nagyvárad népessége városrészenként 1910-ben

Városrészek:	Olaszi	Újváros	Váralja	Velence	Csillagváros	Külváros	Hegy	Összesen
Népesség:	21518	17001	7315	6502	1859	3984	2855	61034

Forrás: Fleisz (2005: 46)

A város átalakult: hidakat és utcákat építettek, tereket hoztak létre, az utakat kikövezték, burkolattal látták el. A Sebes-Kőröst a Pece- és a Páris-patakokat szabályozták, illetve csatornázták. Kiépítették a vízvezeték és a csatornahálózatot. Fontossá vált a terek és az utcák tisztán tartása, bevezették a közvilágítást. A vasútvonalak kiépítése révén Nagyvárad még jobban bekapcsolódott az országos gazdasági és közlekedési vérkeringésbe. A személyforgalmat előbb bérkocsik, omnibuszok, bonyolították le, majd 1906-tól útjára indult az első villamos is.

Nagyvárad fejlődése a többi – elsősorban nyugat-magyarországi – városhoz képest némileg megkésett, de helyzeti előnye és az „ott ható városfejlesztő erők” (Fleisz 2005: 63) az ország legjelentősebb kereskedő és iparvárosainak sorába emelték. A város megőrizte sokrétű, kereskedelmi, pénzügyi, ipari, közigazgatási, jogi, katonai egészségügyi, oktatási, kulturális funkcióját. 1900-ban Nagyvárad a lakosság nagysága szempontjából – Budapestet is bele számítva – a 11. helyet foglalta el (Beluszky 1990: 22–24), és funkcionális szempontból a legfelsőbb szintre, a regionális központok közé került. Budapestet nem számítva két fajta regionális központot lehetett elkülöníteni: a teljes értékű és a részleges regionális központokat. Várad a második típust képviselte Debrecennel, Péccsel, Temesvárral és Araddal együtt. A városi szerepkörök súly szerinti rangsorában Nagyvárad már előkelőbb helyezést ért el: Budapest, Pozsony, Zágráb után a negyedik helyet foglalta el (Beluszky 1990: 26, Fleisz 2005: 64).

A fentebb felvázolt urbanizációs folyamatok nemcsak átalakították, formálták a teret, de megváltoztatták a lakosság és a hatalom térhez való viszonyát is. A polgáris²⁶ városi közegről érzékletes képet ad Péter I. Zoltán (2002) *Mesélő képeslapok* című munkájában. A kötetben egy képzeletbeli sétára invitálja az olvasót, melynek keretében bemutatja a dualizmus kori Nagyváradot. A műben szereplő reprezentatív utcák és terek, melyeket az olvasók otthonukból is bejárhatnak, a nyilvános terek új funkcióiról árulkodnak. A város fontosabb terei közé tartozott a Szent László-tér, melynek arculata az 1836-os tűzvész után kezdett kialakulni. A híd másik oldalán a Bémer-tér kapott helyet, mely körül a város kávézó-negyede alakult ki többek között az EMKE, a Royal, a Pan-nónia és az Elite kávéházakkal. A tér melletti utcából nyílt a Fő utca, a polgárság egyik kedvenc korzója. Jelentős volt a Fő utcáról nyíló Széchényi-tér is, melyet az Igazságügyi palota, az Osztrák-Magyar Bank és a vármegyeháza szegélyezett. A város külön színfoltja volt az ország egyik legnagyobb piaca a Nagyvásár-tér. Innen a Garasos-hídon keresztül az 1896. millenniumi ünnepekre készült Ezredévi Emléktérre lehetett eljutni. Egyéb terek a különböző piacoknak, kaszárnyáknak, templomoknak adtak helyet (Fleisz 1996). A parkok szórakozási övezetként sportolási lehetőségeket is biztosítottak. A város egyik legrégebbi parkja a Rhédey-kert volt, melyet gróf Rhédey Lajos 1804-ben adományozott a városnak. A parkban már 1867-ben lövölde, vendéglő, mellette táncterem, arrébb fürdő és egy malom fogadta az arra járókat. A tér rossz állapota miatt 1870-ben felújításra került. A Rhédey-kert újabb parkosítására a 20. század elején került sor. A város egy másik parkja a Városliget, mely később Erzsébet- aztán Bunyitay-liget néven vált ismertté. A parkban található tó ölelésében feküdt a Déry-sziget, melyet nyáron csónakázásra, télen jégpályaként használtak. A háború előtt Bunyitay Vince kanonok adományozása nyomán a parkban játszótér, teniszpályát is kialakítottak. 1890-re elkészült a Schlauch-kert, mely a huszárok gyakorlóteréből lett parkká alakítva. A parkosításhoz nagymértékben hozzá járult a helyi Szépítési Egylet. A századfordulón a Rhédey-kert és számos park, illetve befásított utca és köztér gondozását és fenntartását a Nagyvárad Polgári Lövészegylet vállalta fel.

A város újonnan kialakult vagy korábbi felújított nyilvános terei a polgári életmód részévé váltak a séta, a kávéházak és éttermek látogatása, a kapcsolódás és nem utolsósorban a szórakozás, a sportolás révén. A kéj nők azonban nem élvezhették a városi (polgári) életforma e színtereit, ugyanis a szabályrendeletek korlátozták az általuk használható nyilvános tereket.²⁷ Nagyváradon kéj nőknek tilos volt az ablakból vagy az utcán a járókelők figyelmét felhívni a bordélyházakra, valamint feltűnő öltözékben elhagyni azokat. (Ezzel kapcsolatban Budapesten még szigorúbb rendelkezéseket hoztak: a kéj nő az utcán nem sétálhatott feltűnő módon, nem szólíthatta meg a férfiakat és még dohányoznia sem volt szabad; a nyilvános tér több helyszínén egyedül vagy csoportosan meg sem állhatott; hangos vagy szemérmetlen társalgást sem folytathatott.²⁸)

26 Írásunkban Gyáni Gábor megfogalmazását alkalmazzuk, miszerint „A polgár nem egyetlen jól körülhatárolt státuscsoportot jelöl tehát, valami ahhoz hasonlót, mint a nemes, a paraszt vagy a proletár terminus. A polgár szóval sokkal inkább valamilyen sajátos társadalmi minőségre utalunk, melyet számos státuscsoport egyidejűleg a magáénak vallhat” (2002:98). Polgárosodás alatt pedig a piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, az alkotmányos-liberális, demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát értjük.

27 A vizsgált szabályrendeletek közül csak a nagyvárad és a budapesti korlátozta a kéj nők nyilvános térben történő mozgását.

28 Ide tartoznak a színházak, templomok, iskolák, vasúti pályaudvarok, kávéházak, vendéglők, illetve egyéb mulatóhelyek és középületek is. A tiltólistára került tereket a Rendőrfőkapitány határozta meg.

A BORDÉLYHÁZAK MIKROVILÁGA

Az eddigiek során megpróbáltuk nagy vonalakban felvázolni azokat az urbanizációs folyamatokat, amelyek meghatározták Nagyvárad város térszerkezetének alakulását. Az alábbiakban annak a mikrotérnek a világát kíséreljük meg feleleveníteni, melynek szerves részét képezték a bordélyházak is. Tesszük ezt annak tudatában, hogy a bordélyházak csak abban a fizikai környezetben érthetőek meg, amelyben helyet kaptak. Ezért a mikrotér alatt a bordélyházak közvetlen környezetét, a Vitéz, a Pece, a Rövid és a Szarvas-sor utcákat értjük. A léptékváltás azért is fontos, mert – mint láthattuk – néhány évtized leforgása alatt a város lényegében oly módon született újjá, hogy az itt zajló élet kereteit már nem a késő rendiség, hanem a kapitalizmus határozta meg.

A bordélyházaktól délre a Rhédey-kert, kicsit távolabb, a Magyar Királyi Honvédhadapród iskola foglalt helyet. Az 1890-ben kiadott térképen, a bordélyházakkal szemben a „Libanyomás” felirat olvasható. Ez alapján libalegeltető helyre lehet gondolni, de a Nagyvárad Napló 1888-as számában arról ír, hogy már évekkel korábban a szerbek használták zöldségtermesztésre. Ide hajtották ki a közeli lakosok a barmaikat is (Péter 2002: 143). Az ettől északra lévő városrészt Külvárosnak nevezték. Az Aradi út és a Vitéz utca kereszteződésében 1891–1892 között a Császári és Királyi Huszárlaktanya épült fel. Mellette 1896–1897 között Tüzérségi Laktanyát emeltek. A Vágóhíd utca másik oldalára 1897–1898-ban Honvéd-Husár Laktanya épült. Az Aradi utcától északra a Külváros²⁹ helyezkedett el. A Külváros valamikor az 1820-as években alakult ki, amikor a városnak szüksége volt munkásokra a Rhédey-kert tisztántartására, illetve téglavetőkre. Ezért a város a kóbor cigányoknak megengedte, hogy napszámért cserébe azon a területen a téli időszakra letelepedjenek. A 19. század elején ezek az emberek sátrakban, földbe vájt kunyhókban éltek. 1820-ra annyira elszaporodtak, hogy elrendelték az összeírásukat. Később minden rendszer és szempont nélkül már házakat építettek: a város vezetősége 1835-re már beépített telepet talált itt. A Nagyvárad c. napilap 1892. évi október 16-i *A Külvárostól* című tudósításában még nedves, szűk és alacsony – akár tíz-tizenöt főt is összezsúfoló – kunyhókról, szennyről és piszokról számolt be. A Nagyvárad Napló 1903. évi május 4-i *Szépül a Külváros* című cikkben már arról ír, hogy új házakat építenek, melyeket zsindellyel fednek be. Lengyel Géza újságíró munkások, iparossegédek és napszamosok lakhelyeként írja le a Külvárost (Péter 2002: 142). A modernizációs folyamatok egyik motorja a Külvárostól északra lévő Óssitérien létesült Tátrai és Társai Vasöntöde, mely 1912-től Nagyvárad Vasöntöde és Gépgyár RT. néven gyárrá bővülve működött tovább.³⁰ Ugyanitt 1910-ben jéggyár létesült. A gyártól északra egymás után a Lóvásár-, Baromvásár-, illetve az Új sertésvásár-tér helyezkedett el. Az Aradi-utca és a Vitéz utca kereszteződésétől északra lévő Vitéz utcai házakról Péter I. Zoltán a következőket jegyzi meg: „*apró, földbe süllyedt, jobbára zsindellyel vagy náddal fedett kis épületek voltak*” (Péter 2002: 144). Az Aradi utca 1. sz. alatt 1912 karácsonyán a Hazám kávéház nyitotta meg kapuit. Tovább haladva a Vitéz és a Körös utca kereszteződésénél, balra a második házban 1910-ben a Vendéglő a Fehér Báránnyhoz nyílt. 1909-ben elemi iskola épült. Az utca a Kaszárnya-térnél fejeződött be. Ezen túl a 18. században épült laktanya lovardája, illetve a Fatelep kapott helyett.

Ezzel el is érkeztünk a Sebes-Kőröshöz, ahol az átkelésre 1913-ig nem volt lehetőség: a Széles utcai vashíd

²⁹ Az 1880-as években lebontották, helyébe tömbházak épültek.

³⁰ Ekkor került átadásra az új emeletes gépműhely, mely 120 embert foglalkoztatott állandó jelleggel. A gépgyárban kisvasúti kocsikat, cementipari gépeket és eszközöket, vasszerkezeteket, ekéket és különböző vasöntvényeket készítettek.

ugyanis csak ekkora készült el. Aki a folyó másik oldaláról szeretett volna eljutni a bordélyházba annak kicsivel délebbre, a Tímár és a Szigligeti utcát összekötő hídon, vagy még lejjebb a Szent László hídon kellett próbálkoznia. Ha ez utóbbi útvonalat választotta, akkor a Szent László teret elhagyva a Kert utcán kellett végigsétálnia. A Pece-patakon való átkelést még a 20. század elején is egy rozoga fahíd tette lehetővé. A Kert utca végében az út kettéágazott: balra az 1898-ban épült Hadapród iskolához, a Honvéd gyalogsági laktanyához, a Csendőrségi iskolához és a Rulikowszky temetőhöz lehetett eljutni; jobbra kanyarodva a Rhédey-kertbe. Az ide vezető utat széles nyárfák szegélyezték. A park elé érkezve egy kerek oszlopok által tartott kerek épület homlokzatán a következő felirattal találkozhattak az arra járók: *„Haladjunk a cél felé!”* (Péter 2002: 158). Innen már csak néhány lépésnyire voltak a bordélyházak.

Térjünk is be az egyikbe! A levéltári források bár lakonikusak, azért bepillantást engednek a bordélyházak enteriőrjébe is. Ferency Mihály újságíró a városi tanácsnak szánt beadványában 1907-ben a Vitéz u. 149. szám alatti Weinberger Malvin tulajdonát képező bordélyhásról a következőket írta: *„Az éjjeli órákban a villanycsengettyű számára büszkén lépdél ki a jól táplált kapus és százával ereszt be [...] az éjjeli élet mulatni vágyó alakjait”* (ROLBhL, Dosz 723: 66). Odabent pedig *„fény és pompa fogadja az érkezőt velencei tükrök, villanyvilágítás. Azt hinné az ember, hogy maga a paradicsom ez a fényes örömtanya”* (ROLBhL, Dosz 723: 66). Az is kiderül, hogy *„szőnyeggel borított”* (ROLBhL, Dosz 723: 66) falak találhatók a bordélyban. A tisztí főorvos a Szabó Erzsébet tulajdonában lévő Holdvilág 6. sz. alatti bordélyhásról 1909-ben a következőket jelentette: *„az összes helyiségek teljesen kijavítva s minden tekintetben jó állapotba, az összes szobák újonnan festve, jó bútorrattal, rendbe lettek hozva”* (ROLBhL, Dosz 804: 10).³¹ A nagyvárad bordélyházak vélhetően egy kisebb vagy nagyobb szalonból álltak, ahol a kuncsaftok kiválaszthatták partnerüket – emellett vélhetően ebédlővel és talán fürdővel is rendelkeztek. A szalonból egy szobába jutva keríthettek sort a szexuális aktusokra. A szobák kötelező tartozéka ágy, heverő, tükör, mosdó és egy fiókos szekrény lehetett. Ami a bordélyházak küllemét illeti, vélhetően földszintes épületek lehettek, hasonlóan az utcában található többi épülethez.

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a bordélyházak közvetlen környezetéről, megvizsgáltuk a Pece, Vitéz és Szarvas-sor utcák lakosainak a foglalkozásszerkezetét.³² Ebből kiderült, hogy a Pece és a Vitéz utca lakosainak 79,5% az ipar, kereskedelem, hitel és szállítás ágazatának valamelyik szegmensében dolgozott. Az iparban dolgozók többsége a cipő- (csizmadia), az élelmiszer- (többségében hentes) és textiliparból (szabó) élt. De találunk az építő- és faiparban (ácsként, építőmunkásként, asztalosként) foglalkoztatott személyeket is. A felsorolás további folytatása nélkül már ebből is kiderülhet, hogy ezeknek az embereknek a többsége a könnyű-, illetve az élelmiszeriparban dolgozott. A kereskedelem, hitel és szállítás esetében három fő kategóriát tudunk elkülöníteni. Az elsőbe a különböző kereskedők (piaci árusok, szatócsok, ügynökök stb.), a másodikba a szállítással foglalkozók (bérkocsis, szekeres, taligás) kerültek. Egy-egy személy az egészségügyben, a banki szektorban, illetve az oktatásban is tevékenykedett. Az egyéb kategóriába túlnyomó többségében a bordélyházvezetők kerültek. A környező utcákban élt még néhány hivatalnok és mezőgazdasággal foglalkozó személy is.

31 Sopron esetében 1907-ből fennmaradt egy adásvételi szerződés, amelyben a bordélyház összes berendezése tételesen fel van sorolva (Güntner Péter 1999: 31–32). De mások is említik a bordélyházak berendezéseit (Adler 2004: 68).

32 A vizsgálatból kimaradt a Rövid utca, mivel Nagyvárad 1904. évi címtárában erre vonatkozóan semmilyen adatot sem találtunk. Azért esett a választásunk az 1904. évi forrásanyagra, mert ebből az időszakból származnak a későbbiekben vizsgálni kívánt lakossági kérelmek is.

2. táblázat. A Pece és a Vitéz utcák lakosainak foglalkozásszerkezete fő gazdasági ágak szerint (1904)

	N	%
Mezőgazdaság	2	1,3
Ipar	71	45,2
Kereskedelem, hitel és szállítás	54	34,3
Közfoglalkozás	4	2,6
Egyéb	10	6,4
Beazonosíthatatlan	7	4,5
Foglalkozás-megjelölés nélkül*	9	5,7
Összesen	157	100,0

*Ahol nem volt megadva foglalkozás, ott a munkanélküliség is számításba jöhetett – vagy eltartott, illetve magát más módon fenntartó személyekről is szó lehetett.

A Szarvas-sorra vonatkozó (3. sz.) táblázat adatai alapján hasonló foglalkozásszerkezetet feltételezhetünk: az ipar, a kereskedelem, a hitel vagy a szállítás felülreprezentált (64,2%). De mint már kiderült, a Szarvas-soron és környékén számos gyári létesítmény működött, így a kapott adatok is csak ennek fényében értelmezhetők. Mezey Lajos szappangyárostól eltekintve az ipari alkalmazottak többsége a könnyű- (cipész) és a textil-, illetve élelmiszeriparban dolgozott. A kereskedelem, hitel és szállítás kategóriában a két szesznagykereskedőn kívül a többség kisebb volumenű kereskedéssel (borkereskedő, szatócs, bormérő stb.) kereste meg a mindennapi kenyerét, de akad köztük egy pénzbeszedő és egy kihordó is. Az egyéb kategóriába néhány magánzó, egy festő, házmester illetve egy bordélyházvezető került. Közfoglalkozati alkalmazottat csak egyet találtunk.

3. táblázat. A Szarvas-sor lakosainak foglalkozásszerkezete fő gazdasági ágak szerint (1904)

	N	%
Mezőgazdaság	2	3,6
Ipar	21	37,5
Kereskedelem, hitel és szállítás	15	26,7
Közfoglalkozás	1	1,8
Egyéb	8	14,3
Beazonosíthatatlan	2	3,6
Foglalkozás-megjelölés nélkül*	7	12,5
Összesen	56	100,0

* Ahol nem volt megadva foglalkozás, ott a munkanélküliség is számításba jöhetett – vagy eltartott, illetve magát más módon fenntartó személyekről is szó lehetett.

Ezek után lássuk, hogy miért éppen a bemutatott városrészekben kaphattak helyet a bordélyházak. A rendészeti-hatalmi olvasat szerint: „A bordélyháznak lehetőleg szembe nem ötlő helyen, iskolától vagy más középülettől minden körülmények közt távol lenni” (ROLBhL, Dosz. 611: 152). Arról nem sok információval rendelkezünk, hogy az 1888-as szabályrendelet megváltoztatta-e a bordélyházak elhelyezését vagy csupán egy már elfogadott normát kodifikált. Véleményünk szerint ez utóbbi történhetett. Erre utalnak a levéltári források is, amelyekben arról számolnak be, hogy egyes bordélyházak már több évtizede ugyanott, ugyanabban az épületben működnek. Az évek alatt csak a bordélyház vezetőjének személye cserélődött.

Nem tudni, hogy mikor nyílt az első újkori bordélyház. De annak alapján, hogy a különböző városrészek

egyesítéséig Várad-Olaszi és Várad-Velence a római katolikus püspökség fennhatósága alá tartozott, nehezen elképzelhető, hogy ott megtűrték volna a bordélyházakat. Így csak Várad-Váralja és Várad-Újváros jöhetett szóba, ahol a bordélyházak ténylegesen is megtalálhatóak voltak már a 19. század elején is.³³ De arra is oda figyeltek, hogy a bordélyházakat, még ha nem is a Külváros városrészbe, de legalább a város szélére, a város szegényebb és visszamaradottabb részeibe száműzzék. Erre utal a vizsgált utcákban élő emberek foglalkozásszerkezete is.

A kiegyezést követően a bordélyházakat megtűrték, mindennapjaikat szabályozták. A 20. század hajnala a bordélyházak közvetlen környezetében is változást hozott. Ettől kezdve a Külvárosban is jelentkeztek a modernizáció jelei. Gyárak létesültek, és ennek hatására a helyi társadalom is átalakult. A Libanyomás eltűnt, helyette fontos katonai létesítmények emelkedtek ki a földből. Ezek a térszerkezeti és urbanizációs átalakulások a bordélyházak működését sem hagyták érintetlenül. Átalakult például a bordélyházba látogatók társadalmi összetétele: egyre több katona fordult meg ugyanis a bordélyokban. A források így számoltak be a katonák bordélybajárásáról: „*a katonák legtöbbször éjnek idején engedély nélkül kiszöknek [,] és ekkor csinálnak botrányokat*” (ROLBhL, Dosz 611: 89). A Honvéd Huszár és a Tüzér laktanyából egyszerűen csak végig kellett sétálni az utcán és annak végében máris az említett bordélyházak előtt találhatták magukat.³⁴ A szarvas-sori bordélyház esetében úgy véljük, hogy a kuncsaftok egy része a gyári munkásságból, egy másik része a közelben lévő Nagyvásár-téri piacra érkező kereskedők és vásárlók közül kerülhetett ki. Király György, a szarvas-sori ingatlan tulajdonosa szerint a vendégek „*a napnak vagy éjnek bármely órájában annál könnyebben mehetnek oda, mert nem járván arra senki, nem érezhetik magukat alterálva [feszélyezve]*” (ROLBhL, Dosz 611: 92). Ez pedig arra enged következtetni, hogy az említett bordélyház a társadalom felsőbb, befolyásosabb rétegei számára is alkalmat kínálhatott egy-egy légyottra, úgyhogy közben diszkrétan kezelte a látogatók kilétét. Ugyanakkor nem ismerünk olyan összeírást, amelyből kiderülhetne a kuncsaftok pontos száma és összetétele.

A bordélyházak modernizálódásának ékes példája Weinberger Mihályné esete, aki 1903-ban még csak egy, de 1908-ban már három bordélyházzal rendelkezett. Mindhárom ingatlan a saját tulajdonában volt. A Vitéz utcán (147., 148. és 149. sz.) egymás mellett lévő bordélyházakkal 1908-ban az volt a terve, hogy a három ház udvarát összeköti, az így kapott területen pedig egy fásított udvart létesít, mely így vonzóbb – polgári – külsőt kölcsönözne a létesítményeknek. A három bordélyház közül az egyiket a „*közönségesebb emberek részére*” (ROLBhL, Dosz. 723: 80), a másik kettőt pedig „*nagyobb taksával az úri publikum*” (ROLBhL, Dosz. 723: 80) szolgálatába akarta állítani.³⁵ Az engedélyt meg is kapta, ám tervének kivitelezéséről nem rendelkezünk információval. Ugyanakkor Nagyvárad 1909. és 1912. évi címtára (Kemény 1909, 1912) alapján úgy tűnik, hogy a tervét megvalósította.

A városban zajló modernizációs folyamatok nem hagyták érintetlenül a Szarvas-sor 81. sz. alatti emeletes bordélyházat sem.³⁶ A házat Király György 64.000 koronaért vásárolta meg az 1870-es években, majd 1903-ban

33 Várad-Újvároson a földesúri hatóságot a Káptalan, Várad-Váralján pedig a magyar kamara kincstára bírta.

34 Horváth László egy 1892-ben Egerben nyílt bordélyház esetében figyelt fel a kaszánya közelségére. De többen is kiemelik a katonák sűrű bordélyházba járását (Adler 2004, Sigsworth–Wyke 1999, Halász 1999). Dobszay Tamás (2003) egy szabólegény bordélyházi élményeiről számol be. A kliensekről bővebben lásd még: Adler 1999, 2004; Bana 1999, Szécsényi 2008, Fuchs 1926, Corbin 1999.

35 Eddig csak az 1908-ból származó kérelme ismert.

36 Az erdélyi városok közül Marosvásárhely esetében tudjuk, hogy a Csillagok utca 9. sz. alatt működött emeletes bordélyház (Körtési

saját bevallása szerint tetemes összegért újíttatta fel (ROLBhL, Dosz. 611: 97). Kisebb vagy nagyobb átalakításokra akkor is sor került, ha a bordélyház élén cserélődött a vezető. Vass Alajzia például 1909 nyarán bérelte ki a Pece u. 155. sz. alatt található bordélyházat: „*Felszerelték az üzletet s a leányokat beállították*” – olvasható a rendőrkapitány jelentésében (ROLBhL, Dosz. 804: 78).

A bordélyházak elhelyezését ugyan általában a marginalizáció, illetve az elrejtés motiválta,³⁷ a 20. század elejére megváltozott városszerkezet következtében a bordélyházakat övező tér is átalakult. Ennek az átalakulásnak esett áldozatául a Szarvas-soron található bordélyház, melyet az 20. század első évtizedében be is zártak.

ADALÉKOK A BORDÉLYHÁZAK TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSÉHEZ

Mivel nem áll módunkban a teljes korabeli nagyváradai társadalom prostitúcióhoz való viszonyulását vizsgálni,³⁸ ezért csak a bordélyházakkal egy utcában élő személyekre fókuszálunk. A vizsgálathoz négy – 1904 és 1907 közötti³⁹ – kérelmet használtunk fel, melyeket a Pece, a Rövid és a Szarvas-sor utca lakosai, illetve Ferenczy Mihály budapesti újságíró nyújtottak be a városi tanácshoz. A cél mind a négy esetben a bordélyházak bezárása vagy azoknak a város más részébe történő átköltöztetése volt. Fontos megjegyezni, hogy nem csak a nagyváradiak szerették volna bezáratni vagy elköltöztetni a bordélyházakat: hasonló kérelmek ismertek Győrből (Bana 1999) és Keszthelyből (Halász 1999). Keszthely esetében például olyan kérelem is ismert, ahol az adott utca lakosai meg se várták, hogy megnyíljon a bordélyház, máris tiltakoztak ellené (Halász 1999).

Az újbárosiak által 1904-ben beadott kérvényt 17-en (ROLBhL, Dosz. 611: 80), míg az 1905. évit már 28-an (ROLBhL, Dosz. 611: 87) írták alá.⁴⁰ A szarvas-sori bordélyház ellenes kérvényt egy ház kivételével az utca minden lakója és érdekeltje aláírta.⁴¹ Az újbárosi beadványok esetében csak hat kérelmező házat sikerült beazonosítani. De már ebből is megállapíthatjuk, hogy elsősorban azok kérelmezték a bordélyházak bezárását, akik azok viszonylagos közelségében éltek. Jól példázza ezt, hogy a Liliom utca lakosai már nem írták alá a kérvényt. A bordélyházak bezárására a kérelmezők több okot is felsoroltak: többek között az erkölcsre, a közbiztonság hiányára, a gazdasági károokra (a házakat csak nehezebben és olcsóbban tudták bérbe adni), illetve a higiéniai és egészségügyi veszélyekre hivatkoztak.

Érdemes azt is vizsgálni, hogy a beadvány megfogalmazói önmagukat hogyan pozícionálták, és ehhez képest a prostitúcióhoz köthető személyek hogyan jelennek meg. A kérelmezők vagy – ahogy magukat definiálják – a „polgárok” állnak a jó oldalon, s míg ők az áldozat szerepében tetszelegnek, addig a konfliktusok okozói a kéj nők és a kliensek a bordélyházzal együtt képviselik mindazt, ami rossz és nem kívánatos a társadalomban. Az utcában élők „*nem nyugodhatnak, hanem egész éjjelen át, különösen a gyöngébb idegzetű nők és gyermekek*

2002:327)

37 Sopronban 1884-ben a bordélyházak a külvárosba szorulnak. Azelőtt úgy gondolták, hogy a központban ellenőrizhetőbbek (Güntner 1999:35–36)

38 Ehhez még további kutatások elvégzése szükséges. Például a prostitúcióra vonatkozó teljes sajtó anyag feldolgozása.

39 Az első kérvény a Vitéz, Pece és Rövid utca lakosaitól 1904. április 11-én, míg a második 1905. május 17-én keletkezett. A Szarvas-sor lakosai kérelmének pontos ideje nem ismert. Az újságíró kérvényét 1907-ben adta be. A levéltári források tanúsága szerint ilyen jellegű kérelmeket korábbi, illetve későbbi időpontokban is beadtak.

40 Csak hat személy akadt, aki mind a két kérvényt aláírta.

41 Lásd a Függelék 3. sz. térképét.

a szobák sarkában vagy az udvar felőli lakrészekbe menekülve ébren, a legnagyobb rettegetések között töltik az éjszakákat” (ROLBhL, Dosz. 611: 85). A kéjnostokat és a klienseket címkékkel látták el, a prostitúciót pedig a deviáns viselkedési formák közzé sorolták. A kérelmekben a kéjnost erkölcstelen démonikus alakja jelenik meg: a prostituáltak „a legaljasabb társalgást folytatva /: erkölcsöt mellőzve /: egymást taszigálva ruháikat emelve kövekkel dobálódzva [,] szivarozva [...] közönséget csábítva majd kigúnyolva töltik szabad idejüket” (ROLBhL, Dosz. 611: 79). Továbbá „piszkos alsó szoknya aljakban felső derék nélkül ingekben mell és testüket szabadon láthatóan” jönnek-mennek (ROLBhL, Dosz. 611: 79). A kor diskurzusában előszeretettel állították szembe egymással a tisztességes asszony alakját a tisztességtelennel (Bokor 2008, Gwinett: 2003). A dichotómia pedig kiterjedt a kéjnost öltözködésére is. A tisztességes nőtől elvárták, hogy felöltözve járjon. A hiányosan vagy másképp öltözött nők esetében könnyen megtörténhetett, hogy a rendőrségen kötöttek ki (Gwinett 2003). Ferency Mihály is sötét képet fest a kéjnostokról, „kiknek arcáról az élet rózsáit elrabolta a nedves egészségtelen oduk sötét zuga, elhaló fáradt köhögését hallod, [...] a nyomor és betegség képe tárul eléd” (ROLBhL, Dosz. 723: 66).

A lakosok életét nem csak a kéjnost, hanem a kliensek, a „botrányéhes elemek” vagy „botrányrendező” (ROLBhL, Dosz. 611: 85–86) is megkeserítették. A kliensek „különböző helyeken leittasodva az utcákon legnagyobb botrányt előidézve” mennek a bordélyházakba. Ahonnan nagyon későn távozva „legaljas és legpiszkosabb káromkodások kiabálásokkal [...] épületeket szándékosan rongálva azok falaira mindenféle piszkos feliratok és legcsúnyább szemérmert közönséglést nemi bajokat rajzolva ablakokat törve kapukat zörgetve [...] az utcai lakókat háborítva vonulnak el” (ROLBhL, Dosz. 611: 78).⁴² A kisebb kihágásokat és zavargásokat komolyabb rendbontások is kísérték: például lövöldözések. Kis Károly asztalosmester háztulajdonos egyik bérlőjének lakásába éjjel 2–3 óra között belőttek: csak „Isten oltalmának köszönhető hogy a család [...] egyik tagja lövés áldozata nem lett” (ROLBhL, Dosz. 611: 79).

A kéjnost okozta erkölcsi problémák mellett megjelent a kriminalitás is. A második kérvényben már arról panaszkodtak, hogy „a közbiztonsági állapotok nemhogy javultak volna, hanem nagy mértékben rosszabbodtak” (ROLBhL, Dosz. 611: 85). Példaként hozták fel az 1905. évi május 6-i lövöldözésbe torkollott konfliktust,⁴³ amikor a „Pece utca kapuiban nyugodtan szórakozó polgárok fejei fölött a lövedékek valóságos záporban röpökdtek” (ROLBhL, Dosz. 611: 86). Az ilyen jellegű eseményekről pedig azt állítják, hogy „ugyszólván napirenden vannak” (ROLBhL, Dosz. 611: 85). A bordélyházak a kriminalitás tereként nyilvánulnak meg a kérelmezők mentális térképén – de vélhetően ugyanez a város többi lakóját is jellemezte. Hiába a rendőrségi járőrök számának növekedése, a „Rédey kert falombjai a botrányhősöknek az éj leple alatt a legjobb menedéket” (ROLBhL, Dosz. 611: 86) biztosítanak. A forgó pisztolyokkal felszerelt személyek „ujabb és újabb éjjeli meglepetésekkel

42 A második kérvényben így fogalmaztak: „sűrű ember tömegek lármája, duhajkodása, a Pecze utca kapuinak [...] döngetése, ablakoknak zörgetése, több izben [...] előforduló verekedések” fordultak elő (ROLBhL, Dosz. 611: 85).

43 Az esetről a Nagyvárad és a Nagyvárad Napló napilapok is beszámoltak. A lövöldözésbe torkollott konfliktus oka, hogy, a rendbontó személyeket, mivel még a hajnali órákban sem akartak távozni, kirakták a bordélyházból. Bosszúból másnap este Kardos Gyula vezetésével 10–12-en a Dombi-féle bordélyházra támadtak, majd lövöldözni kezdtek, melyre a bordélyházból – de még a szomszédosból is – fegyvertűzzel válaszoltak. A golyók két személyt találtak el. Az egyik, az éppen arra járó Csikós József kőműves sérüléseibe azonnal belehalt. A rendőrségnek még aznap este nyolc személyt sikerült előállítania (Lásd: Nagyvárad Napló 1905: Agyonlőtt kőműveslegény. 6, Nagyvárad 1905: Megostromolt mulatóhely. 8–9). Kingsley Davis szerint annak, hogy az ott élők nem esnek neki a bordélyházaknak, az az oka, hogy az olyan szerepet tölt be, amelyet egyetlen más intézmény sem tud teljesen betölteni (Kingsley 2001: 65).

rémületbe ejtik a lakosságot” (ROLBhL, Dosz. 611: 86). A rendőrség korabeli bevett gyakorlatának megfelelően elsősorban a belvárosokat a forgalmasabb helyeket ellenőrizte, ott végeztek járőri szolgálatot. A külső területek kerültek legutoljára megfigyelés alá (Perényi 2012), ezért is alakulhattak ki a külvárosi bűnös negyedek.

A kérelmezők a bordélyházvezetőket nem említik. Magáról a bordélyházzal is csak Ferenczy Mihály számol be: *„Az ósdi rozoga ház telve a betegség gyilkos bacilusaival. A szőnyeggel borított falakról cseppekben szivárog az egészségtelen talajvíz [...] fertőzi az épület helységeit*” (ROLBhL, Dosz. 723: 66). A Szarvas-sori lakosok kérelme azonban eltér a másik háromtól. Ők feleslegesnek tartják bemutatni azt az *„árnyat*”, amely a város *„erkölcsének jó hírnevét tönkre teszi*”, ehelyett a város fejlődését és annak hatásait emelik ki: véleményük szerint, amikor a bordélyház engedélyt kapott, akkor az utca még csak a külvároshoz tartozott, ám utcájuk azóta a város *„egyik igen nagy, sőt mondhatni legnagyobb forgalmu helyén van, olyan helyen, amely [...] az egész megye kereskedelmének és iparának központját képezi*” (ROLBhL, Dosz. 611: 93). Összehasonlítva a bordélyházaknak helyet adó városi mikrotereket, kiderül, hogy míg a Pece, a Vitéz és a Rövid utcák esetében a kriminalitás és erkölcstelenség jelei mutatkoztak, addig ez a Szarvas-sort nem jellemezte. Ebben az esetben a gazdasági érdekek kerültek előtérbe, és végső soron ez határozta meg a kérelmek elbírálását is. A Pece és a Rövid utcai lakosok, illetve a Ferenczy Mihály által megfogalmazott kérelmeket kivizsgálták, majd arra való hivatkozással, hogy a vádak bizonyítást nem nyertek, elutasították. A szarvas-sori bordélyházat ezzel szemben bezárták: úgy tűnik, ez esetben a lakóknak a bordélyház bezárására irányuló igénye találkozott a városvezetők akaratával is – bár ehhez az is hozzájárulhatott, hogy itt a nyomásgyakorlás is nagyobb lehetett a kérelmezők részéről, akik között nemcsak gyártulajdonosokat, hanem virilista, azaz a legnagyobb adófizetők közé tartozó személyt is találunk.

KÉJNÉVTARTÓK NAGYVÁRADON

Az eddig feltárt források nem teszik lehetővé a kéjnévtartók életének és pályafutásának pontos megismerését. A feltárt levéltári források összefésüléséből 12 bordélyházvezető élet- és karriertörténetének egy-egy töredékes epizódja villanhat fel előttünk. Az adatok, négy személy kivételével, egy évre vagy annál rövidebb időszakokra korlátozódnak. Három esetben 3, egy esetben pedig 5 éven keresztül nyerhetünk bepillantást az adott személyek életének egy-egy epizódjába. Ennek ellenére az egyedi esetek bemutatása talán némi adalékkal szolgálhat a polgárosodó Nagyvárad prostitúciós iparának jobb megismeréséhez.

Azt pontosan nem tudjuk, hogy hány bordélyházvezető tevékenykedett a dualizmus kori Nagyváradon. Az 1893–1913 közötti időszakban 15 bordélyházvezetőt számoltunk össze. Schreiber Emil 1915-ben 7 bordélyházat említ Nagyváradon, ami értelemszerűen 7 személyt jelent. A csökkenés oka nem a bordélyházak bezárásában – bár arra is láttunk példát –, hanem abban keresendő, hogy ugyanazok a személyek több bordélyházat is vezethettek. A bordélyházak vezetőit országosan először az 1880-as népszámláláskor írták össze: 68 férfit és 60 nőt (Magyar népszámlálás 1882: 744). Véleményünk szerint az adatok tévesek. Forrai Judit (2000) közölt egy 1878-as jegyzéket, amely csak Budapesten 36 kéjnévtartót említ. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy csak Nagyváradon 15 bordélyházvezető tevékenykedett megállapíthatjuk, hogy az 1880-as népszámláláskor jóval kevesebb bordélyost írtak össze, mint ahány ténylegesen volt. Ami a nemi arányokat illeti, Nagyváradon a 15 személyből 13 volt nő.

Azt nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a bordélyházat nyitó személyek honnan származtak, ám figyelembe véve, hogy a dualizmus korszakában a város népességének alig több mint egyharmada volt helybeli, feltételezhetjük, hogy sokan voltak azok, akik Nagyváradon letelepedve nyitottak bordélyházat.⁴⁴ Négy személy esetében a levéltári források alapján tudható, hogy nem nagyváradiak. Ezek közül három rurális, egy pedig urbánus településről érkezett. Kádár Julianna 1879-ben született a Székelykeresztúr melletti Rugonfalván, férjét Kolozsváron talált magának egy szobafestő személyében. A városba vélhetően a jobb élet reményében költözött: 1906-ban történt házasságkötése után már Váradon találjuk, ahol 1907 elején bordélyházat nyitott (RoLBhL, Dosz. 723: 6, 9, 10, 12).

A kéjőntekkel ellentétben a kéjőntartók életét nem korlátozták külön szabályok. Ezek a személyek többségében férjhez mentek, és egy vagy több gyereket is szültek. De akadt példa ennek ellenkezőjére is. Szabó Erzsébet, aki ugyancsak egy falusi településről került 1900-ban Nagyváradra, kilenc évvel később – harminc évesen – még hajadon (RoLBhL, Dosz. 804: 9). A bordélyházak vezetésében a családtagok (lányaik vagy férjek) is segítséget nyújtottak, ez azonban néhány esetben inkább hátrányt, mint előnyt jelentett. Özveggy Vass Alajzia 1909 augusztusában nyitotta meg bordélyházát, de valamit nem csinálhatott jól – legalábbis nem úgy, ahogy azt a veje gondolta, ezért Dombi Lajos rátámadt anyósára, kitépte a haját és még jól össze is verte. A nő feljelentést tett, majd a városból is elmenekült. Ezután leánya – vélhetően férje unszolására – kérvényezte édesanyja bordélyengedélyének a nevére történő átruházását (RoLBhL, Dosz. 804: 76–79, 81–83).

A vizsgált esetek rámutatnak, hogy a bordélyházak vezetése egyes esetekben nem nyújtott jó jövedelmet. A vizsgált kéjőntartók többsége folyamatos kéjőntartásdíj illetéket halmozott fel: ide tartozott Dudra Czeccilia,⁴⁵ Kellner Gézáni vagy Szabó Dánielné. Ez utóbbinak 140 korona illetéke nem került befizetésre a városi kasszába, ezért a bujdosást választotta. 1909–1913 között a rendőrségnek nem sikerült megtalálnia, holott többször is felbukkant a város területén. Az itt vizsgált tizenkét kéjőntartó közül csak egy személy esetében beszélhetünk biztosan felívelő karrieréről. Weinberger Mihályné 1903-ban még csak egy, majd 1908-ban már három bordélyházat birtokolt. (A három Vitéz utcai bordélyház összenyitására vonatkozó terveit már korábban bemutattuk, ezért itt annak újbóli ismertetésétől eltekintünk.)

A bordélyházvezetők összetett szerepkörrel rendelkeztek. A városi tanács a bordélyház vezetőjét, a rendőrséghez és az orvosokhoz hasonlóan, egyfajta felügyelői hatáskörrel ruházta fel. Mindez inkább kötelesség volt, melyet a szabályrendelet rögzített, mintsem őket megillető jog. Ilyen volt a kéjőnt mindennapos felügyelete vagy a prostituált megbetegedése esetén érvénybe lépő előírások. Már ebben a korszakban a bordélyházvezetőkhez kapcsolódott a leánykereskedelmi tevékenység: a vizsgált időszakban egyes bordélyházvezetők a begyűjtő és az elosztó szerepét is betöltötték. Minden városban bejáratott módszer volt, hogy az újonnan a városba érkező leányt megpróbálták bordélyházi munkára elcsábítani (Fábri 2003, Forrai 2003). Ennek egyik eszközeként a tapasztalatlan falusi leányoknak a bordélyházi munkáért cserébe hitelt ajánlottak. Akik elfogadták, könnyen pénzhez jutottak, melyet ruhára, szórakozásra és egyébre költhettek. A könnyen megszerezhe-

44 Győr városában például csak a szociálisan hátrányos helyzetű, a gyermeküket egyedül nevelő anyák, „kivénhedt matrónák” és a „nyomorgó öregurak” nyithattak bordélyházat (Bana 1999: 16)

45 1899–1903 között folyamatos elmaradás; 1899. november-december 20 korona, 1900. május-június 40 korona, 1900. november 10 korona, 1900. november-december 10 korona, stb. (RoLBhL, Dosz. 611: 120, 123–125, 134–135, 149, 161–164, 166–167)

tő pénzért (hitelért) cserébe a prostituálódott személyek sok esetben hatalmas adósságokat halmoztak fel. A kéjnévtartók az ilyen nőket az adósság kifizetése fejében eladhatták egy másik bordélyházba (Bana 1999).⁴⁶

Horváth László az egri bordélyházak vizsgálata kapcsán kimutatta, hogy a város bordélyházai az örömlányok kereskedésében a földrajzi közelség miatt egy Nagyvárad–Debrecen–Nyíregyháza–Kassa–Miskolc–Eger leánykereskedelmi hálózathoz kapcsolódtak. Lucian Dărămuș az erdélyi hálózat központját Kolozsvárra helyezte, a legfontosabb országos központnak pedig Budapest számított, ami a nemzetközi leánykereskedelemben is bekapcsolódott (Güntner 1999).⁴⁷

Ha a bordélyházvezetők és a városvezetők közötti viszonyrendszert a bordélyház-nyitás engedélyeztetés menetét áttekintve vizsgáljuk, a következőket találjuk:⁴⁸ a kérelmező írásban kérvényezte a városi tanácsnál, hogy bordélyházat nyithasson. A tanács ezt követően kikérte a rendőrkapitány írásos véleményét, ritkábban a tiszt főorvosát is. Ez utóbbit csak akkor vette igénybe, ha az adott bordélyháznak új vezetője lett.

A jelen vizsgálat során összesen tizenkét kérvényezés esetében sikerült megállapítani a döntés eredményét. Ebből nyolc alkalommal megadták az engedélyt, négy alkalommal pedig visszautasították a kérelmet. Négyből két esetben kéjnévtartásdíj hátralék miatt vonták vissza, egy másik esetben a kérelmező hátrált meg. A negyedik esetben a városi tanács nem indokolta döntését. Az esetek túlnyomó többségében lényegében csak az engedély meghosszabbítása történt ugyanannak vagy egy másik személynek a részére. Öt esetben⁴⁹ sikerült megvizsgálni, hogy mennyi idő telt el a kérelem beadásától annak megadásáig (ROLBhL, Dosz 648: 25–26, 28–29). Növekvő sorrendben az engedélyek elbírálási ideje 4, 27, 34, 98 és 353 nap volt. Amennyiben semmilyen külső vagy belső kényszer nem jött közbe, a kérelmező már négy nap után kezébe vehette az engedélyt: ilyen volt Klinka Rozália esete. Weinberger Mihályné 98 napos ügymenete esetében csak feltételezzük, hogy a kérelem azért húzódott el, mert a tanács az engedély megadása előtt tisztázni szeretett volna egy másik ügyét és engedélye körül fellépő problémákat (több bordélyháza is volt). Weinberger Mihályné esetében az egy éves engedélyeztetést több dolog is indokolhatta: kéjnévtartásdíj hátralék és Ferenczy Mihály panasza, amit ki kellett vizsgálni. (Ez utóbbról a korábbiakban már szóltunk.) A városi tanács az engedély megadásáig nem zárta be a bordélyházakat, hanem engedélyezte ideiglenes engedéllyel történő működését. A kéjnév így a bordélyházakban maradhattak felügyelet alatt. Másfelől a bordélyházak bevételt jelentettek, úgy az állam, mint a város számára. Az államnak adóztak, a helyi tanács pedig különböző illetékek útján jutott újabb bevételi forrásokhoz. Ezek mértékéről és súlyáról a vonatkozó levéltári iratok áttanulmányozása nélkül nem tudunk többet elmondani.

Kutatásunk során megpróbáltunk arra a kérdésre is választ kapni, hogy a bordélyházat vezető személyek meddig birtokolták az adott létesítményt. Az I. táblázatban közzétettük, hogy a vizsgált időszakban a kéjnévtar-

46 Forrai Judit (2003) Rösler Mária bordélyházvezető személyében egy konkrét esetet is megvizsgált (Forrai 2003: 431–437). Lucian Dărămuș a gyulafehérvári prostitúciót kutatva ugyancsak felfigyelt a prostitúció és a leánykereskedelem közötti összefüggésre (Dărămuș 2003: 240, a témában részletesen tájékoztat még Forrai 2000: 62–71, és Schreiber 1917: 190–197).

47 Export tekintetében a legtöbb leányt Argentínába, Brazíliába vagy Románián keresztül az Orosz Cári Birodalomba vitték ki. A Közel-Keletre Odesszán, Konstantinápolyon, nyugatra pedig dél-franciaországi kikötőkön keresztül kerültek a leányok. Bár pontos adatok nincsenek, feltehetően sok kéjnév került a buenos aires-i bordélyházakba is (Schreiber 1917, Szőőr 2008). A magyarországi kéjnévket Argentínában hungarának, Oroszországban vengerkának hívták (Anka 2010: 51).

48 Lásd a Függelék 1. sz. ábráját.

49 Weinberger Mihálynéről három, Klinka Rozáliáról és Vass Alajzáról egy-egy eset maradt fenn.

tók melyik bordélyházat mennyi ideig vezették. Ebből kiderül az is, hogy akadtak olyan személyek, akik párhuzamosan több bordélyházat is vezettek: például özvegy Bálint Istvánné, Frenkel Nina és Weinberger Mihályné. A táblázatból az is kiolvasható, hogy ugyanazt a bordélyházat 3 és 14 hónap, illetve két évig vezették.

I. táblázat: Kéjőltartók és a bordélyok vezetésének ideje

Ssz.	Név	Bordélyház	Időtartam
1.	Bumbár Lászlóné született Bálint Anna	Rövid u.150.	?-1905 dec.1
2.	Klinka Istvánné született Rocska Rozália	Rövid u.150.	1905 dec. 1-1907
3.	Özvegy. Bálint Istvánné	Rövid u. 35. (=Pece u. 151.)	?-1902.11.22.
		n.a.	1905 vége/ 1906 eleje
4.	Frenkel Nina	Gyepsor (ún. Gerber-ház)	?-1907.11.1
		Rövid u. 48.	?-1907.11.1
		Szarvassor 81.	?-1905.11.1
5.	Gleiber József	Rövid u.43.	?-1907.04.30-?
6.	Weinberger Mihályné született Fenerwerker Malvin	Vitéz u. 149.	1905-1908.04.30-?
		Rövid u. 200.	1903-1905
		Vitéz u. 147.	1908.11.1-?
		Vitéz u. 148.	1908.11.1-?
7.	Szabó Erzsébet*	Holdvilág u. 6.	1909.05.1.-1914.05.1.
8.	Özvegy Vass Bálintné Kiss Alajzia	Pece u. 151. (=Rövid u. 35.)	1909.10.1-1909.10.11
9.	Popi Károlyné született Halász Erzsébet	Pece u. 151. (=Rövid u. 35.)	?-1909.10.1.
10.	Nagy Istvánné	n.a.	1908.06.1-1909.08.
		n.a.	1909.05-1909.08.26.

* Esetében a dátum a ház bérlésének időszakát jelenti

A bordélyházak esetében az sem volt mindegy, hogy az adott személy tulajdonosa vagy csupán bérlője volt a bordélyháznak. Ezzel kapcsolatban ad áttekintést az II. táblázat.

II. táblázat. A bordélyházak tulajdonjogi viszonyai

Ssz.	Név	Bordélyház	Bérlő	Tulajdonos	Megjegyzés
1.	Bumbár Lászlóné sz. Bálint Anna	Rövid u.150.		X	Eladta Klinka Rozáliának 1905-ben
2.	Klinka Istvánné sz. Rocska Rozália	Rövid u.150.		X	Bumbár Annától vásárolta 1905-ben
3.	Özv. Bálint Istvánné	Rövid u. 35. (=Pece u. 151.)	X		Tulajdonos Király György
4.	Frenkel Nina	Gyepsor (ún. Gerber-ház)	X		Tulajdonos Király György
		Rövid u. 48.	X		Tulajdonos Király György
		Szarvassor 81.	X		Tulajdonos Király György
5.	Gleiber József	Rövid u.43.	n.a.	n.a.	
6.	Weinberger Mihályné sz. Fenerwerker Malvin	Vitéz u. 149.		X	Vélhetően 1908-ban vásárolta meg, addig csak bérelte
7.	Összesen:		4	3	

Az adatok szerint hat bordélyházvezető négy esetben bérelte, három esetben pedig a sajátjának tudhatta a házat. (Ismereteink szerint – s ahogy ezt a táblázat adatai is illusztrálják – a legtöbb bérelt házat Király György birtokolta.) Egy esetben tudjuk, hogy az egyik kéjőltartó a másiknak adta el a bordélyházat. Ennek oka lehetett, hogy a városi tanács csak ott engedélyezte bordélyház nyitását, ahol ilyen intézmény már korábban is működött.

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy tovább bővítsük ismereteinket a 19. század végén és a 20. század elején Nagyváradon működő bordélyházakról és azok vezetőiről. Érdeklődésünk elsősorban társadalomtörténeti, de nem zárhattuk ki a rendészettörténeti diskurzust sem. Társadalomtörténeti indíttatásunkból adódóan a bordélyházakra mint Nagyvárad sajátos intézményeire voltunk kíváncsiak. Ezzel együtt tisztában voltunk azzal is, hogy a felhasznált források egyoldalúsága vagy éppen különbözősége miatt ez a fajta megközelítés nem lehet teljesen zökkenőmentes. A teljesség igényével sem léphettünk fel, hiszen az itt bemutatott bordélyházak és vezetőik története hiányos. A korlátok ellenére mégis úgy gondoljuk, hogy sikerült megvalósítanunk egy többsíkú, problémaorientált vizsgálatot.

Az első részben azt vizsgáltuk, hogy jogi értelemben véve országos szinten hogyan alakult a prostitúció megítélése. A hatalom felsőbb szintjein elsősorban a közegészségügy (nemi betegségek) és a leánykereskedelem kapcsán foglalkoztak a prostitúcióval. Ebből a belügyminisztérium is kivette a részét. A prostitúció helyi szinten még nagyobb fejtörést okozott. A városok vezetősége szabályrendeletekben igyekezett e problémakört rendezni. A nagyváradai szabályrendeletet összehasonlítottuk az 1867-es pesti és 1909-es budapesti szabályrendeletekkel. Értelmezésünkben a pesti szabályrendelet konzervatív, míg a budapesti egy modern szemléletet jelenített meg. A vizsgálatból kiderült, hogy a nagyváradai szabályrendelet, bár a pesti alapján jött létre, attól már sok szempontból eltért s ezáltal egy modernebb, a kor változó viszonyaihoz igazodó szemléletmódról árulkodik. Ezt támasztja alá a budapesti szabályrendelettel sok esetben történő egyezés is. Hangsúlyoznunk kell, hogy az előbbi megállapítások kimondottan a bordélyházakra és azok vezetőire vonatkozó rendelkezések esetében érvényesek. A későbbiekben érdemes lenne az összehasonlítást elvégezni az 1884. évi budapesti szabályrendelettel is.

Ezt követően a bordélyházak térbeli elemzésére került sor. Két szintet különböztettünk meg: fizikai és mentális teret. A helyi kontextus – Nagyvárad dualizmuskori városfejlődése, különös tekintettel annak térszerkezetének alakulására – főbb vonalainak a felvázolását követően megkíséreltük vizsgálat alá venni a bordélyházakat közvetlenül övező városi teret, amelyben a bordélyházak helyet kaptak. Ezek a Vitéz, a Pece, a Rövid és a Szarvas-sor utcák, melyeket a vizsgálat során – a léptékváltásra is utalva – mikrotérként definiáltunk. Vizsgálatunknak ebből a részből kiderült, hogy a bordélyházak többségét a város szélére, annak visszamaradottabb részére száműzték. A város urbanizációjának hatására a bordélyok is lehetőség szerint megújultak. A mentális térkép megrajzolásakor a bordélyházakkal egy utcában élő embereknek a prostitúcióhoz való viszonyát is igyekeztünk feltérképezni. Mint kiderült, a bordélyházak nem csak egyszerűen nem kívánatos létesítmények voltak, de a források szerint a kriminalitás különböző formáinak tereként is reprezentálódtak.

Végül néhány bordélyházvezető életére és karrierjére vonatkozó ismereteinket, illetve az engedélyezés folyamatait mutattuk be. Ebből kiderült, hogy a bordélyházvezetők életét nem kötötte annyira a szabályrendelet, mint a kéjőntét. A bordélyház nyitása üzleti vállalkozást jelentett számukra, amelyben a meggazdagodás lehetőségét látták. Ennek ellenére a vizsgált időszakban csak egy esetben beszélhetünk felívelő karrierről. Mint kiderült, a bordélyházvezetők összetett szerepkörrel rendelkeztek, amely túlmutat a szabályrendeletben rögzítetteken. Az engedélyek vizsgálata rámutatott arra, hogy a város diktálta szabályok érvényesültek az engedélyeztetésben. Ezt igazolja, hogy az engedélyeket csak rövid időre adták meg.

A jövőben a vizsgálat további folytatását és kiegészítését tartjuk célszerűnek. Ennek velejárója a jelenleg feltárt források továbbiakkal történő bővítése lenne – ugyanakkor fontosnak tartjuk a levéltári iratok más forrásokkal történő összekapcsolását is.

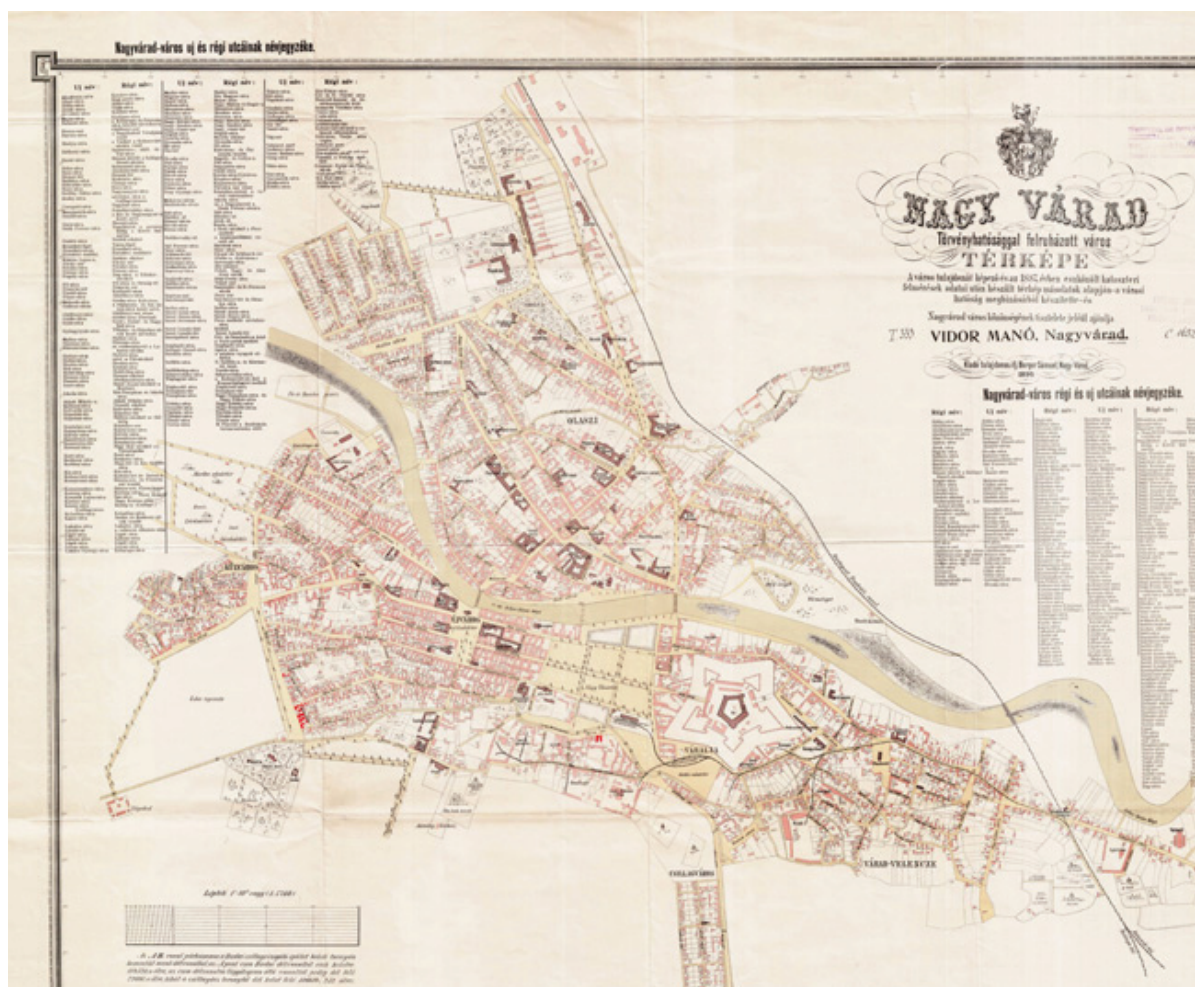
FÜGGELÉK

I. táblázat. Nagyvárad utcanevek változása

1897	1904	1916	2010
Rövid utca	Rövid utca	Rövid utca	Scurtă utca
Gyepsor (Rhédey-kerttől a Teleki utca kereszteződéséig), Nagy Nap (A Teleki utcai kereszteződéséig) és Nap utca (a Körös utca kereszteződéséig) és Nap utca (a Körös utcai kereszteződéstől a Kaszárnya-tér torkolatáig)	Vitéz utca	Vitéz utca	Decebal utca
Kispece utca	Pece utca	Pece utca	Rimanóczy Kálmán utca
Holdvilág utca	Holdvilág utca	Holdvilág utca	Ioan Budai Deleanu utca
Pece sor utca	Szarvassor utca	Szarvassor utca	Mihail Kogălniceanu utca

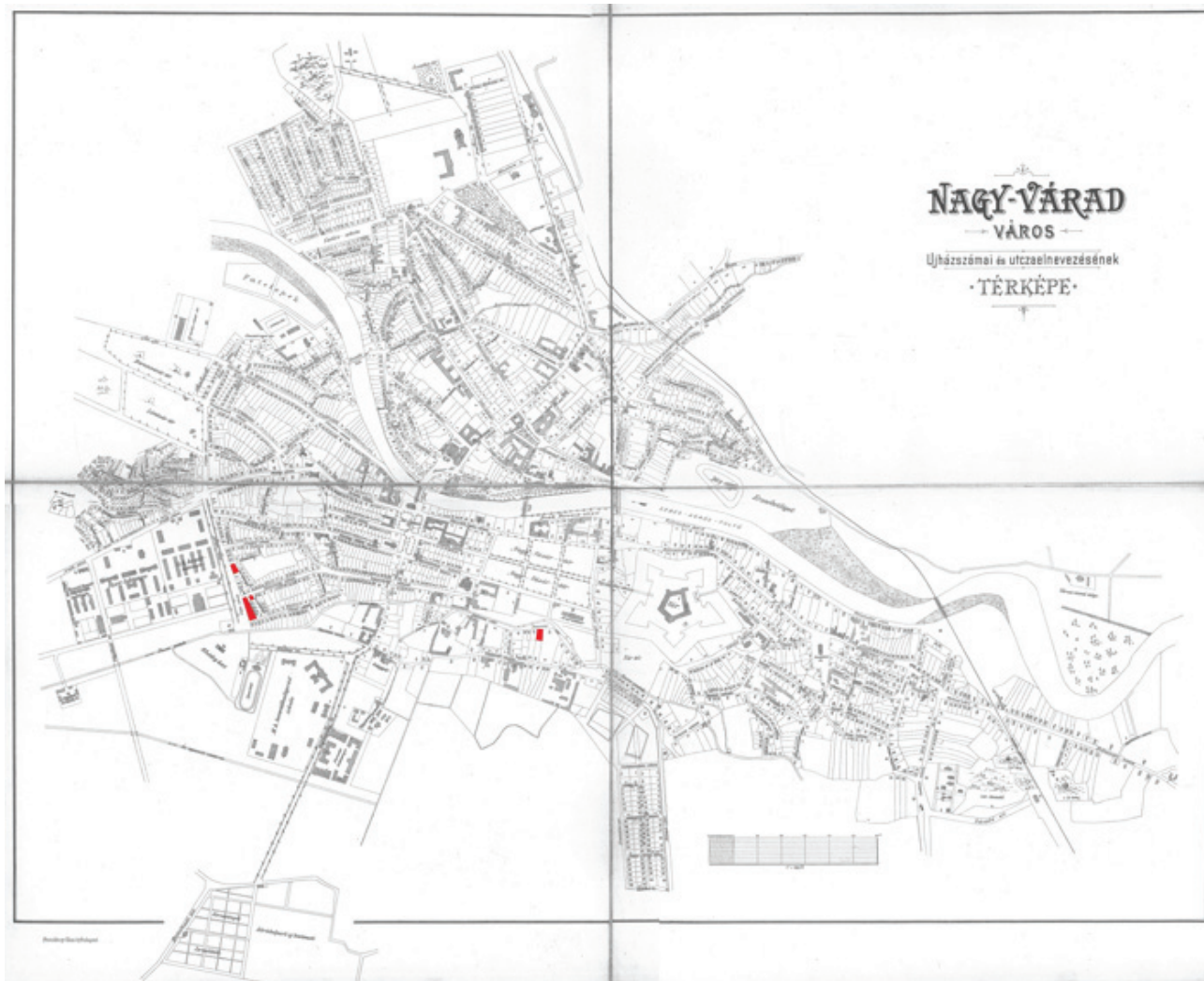
Forrás: Bálint (1992)

1. térkép. Nagyvárad bordélyházai az 1890-ben készült térképen

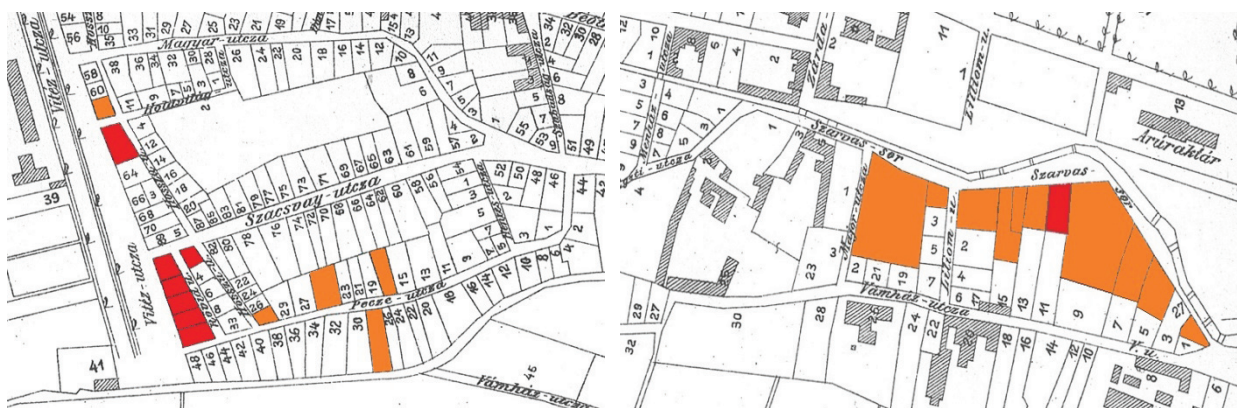
Forrás: Nagyvárad térképe 1890

2. térkép. Nagyvárad bordélyházai a 20. század elején készült térképen

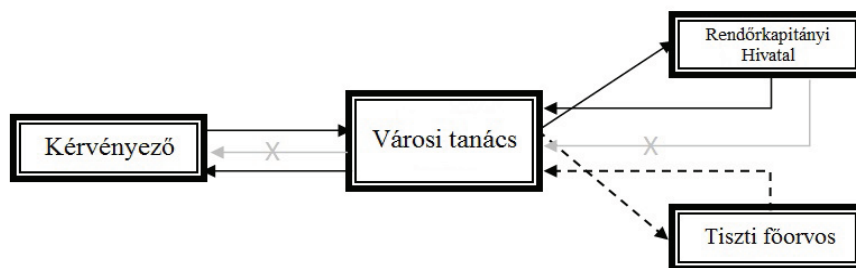
Forrás: Nagyváradi térképe, 20. sz. eleje

3. térkép. A kérelmezők ház szerinti lokalizálása (kérelmezők – narancssárga, bordélyházak – piros)

Forrás: Nagyváradi térképe, 20. sz. eleje

1. ábra: Az engedélyeztetés menete

HIVATKOZÁSOK

- Adler, L. (1999) Szerelem az utcán. In Léderer Pál (szerk.) *Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 228–247.
- Adler, L. (2004) *Casele de toleranță între 1830 și 1930*. Bukarest: Corint Kiadó.
- Anka L. (2010) A budapesti prostitúció jogtörténete a dualizmus korában, In Gergely Jenő (szerk.) *Vázlatok két évszázad magyar történetéből: tanulmányok*. Budapest: ELTE Doktori Iskola Gazdaság és Társadalomtörténeti Alprogram, 51–65.
- Bana J. (szerk.) (1999) *Piroslámpás évszázadok*. Győr: Győr Megye Jogú Város Levéltára.
- Bálint István János (szerk.) (1992) *Boldog Várad*. Nagyvárad: Hét torony Könyvkiadó.
- Beluszky P. (1990) A polgárosodás törekény váza – városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom* 3–4, 13–56.
- Bokor Zs. (2006) Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására. In Jakab A. Zs. – Szabó Á. T. (szerk.) *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Könyvek 5. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 215–235.
- Bokor Zs. (2008) Nők a deviancia határán... Az átmenet asszonyai Kolozsváron az 1920-as években. In Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 165–180.
- Bokor Zs. (2013) *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár: Kiadja az ISPMN.
- Borai Á. (2003) *Prostitúció*. Kecskemét: Print Kiadó
- Conner, S. (1999) Politika, prostitúció és szifilisz a forradalmi Párizsban, 1789–1799. In Léderer P. (szerk.) *A nyilvános nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Corbin, A. (1999) A „tőkés háreme” és a „kispénzü férfi-vágy csillapítója”. In Léderer P. (szerk.) *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 272–284.
- Csoma Zs. (2006) Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In Gyáni G. – Nagy B. (szerk.) *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 181–204.
- Csurgai Horváth J. (1999) Székesfehérvár és a prostitúció (Fehérvár piros lámpás századai). In Bana J. (szerk.) *Piroslámpás évszázadok*. Győr: Győr Megye Jogú Város Levéltára.
- Dărmăș, L. (2003) Premise pentru o monografie urbană a prostituției. Registrul prostituatelor: indicator al stării prostituției oficiale. In Mârza, R – Stanciu, L. (szerk.) *Cum scriem istoria? Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane*. Gyulafehérvár: Aeternitas Kiadó, 225–248.
- Dobszay T. (2003) Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai egy visszaemlékezésben 1832–1838. In Lácza M. (szerk.) *Nők és férfiak avagy a nemek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 277–284.
- Fábi A. (2003) „Határoz, és kimondta sorsodat.” A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban. In Lácza M. (szerk.) *Nők és férfiak avagy a nemek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 139–144.
- Fleisz J. (1996) *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad: Charta.
- Fleisz J. (2005) *Város, társadalom, kultúra*. Nagyvárad: Sapientia Varadiensis Alapítvány.
- Forrai J. (1999) A budapesti prostitúció múltjából. In Fehér L. – Forrai J. (szerk.) *Prostitúcióra kényszerítés, emberkereskedelem*. Budapest: Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 156–163.
- Forrai J. (2000) Szexuális bűncselekmények a prostitúciós iparban az 1870-es években. *Belügyi Szemle* 4–5, 62–71.
- Forrai J. (2003) A „bűnös” szex (a XIX. század utolsó negyede). In Lácza M. (szerk.) *Nők és férfiak avagy a nemek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 422–437.
- Forrai J. (2008) Szép lányok csúnya betegsége, avagy szemelvények a bűnös szex és a szifilisz történetéből. *Orvosi Hetilap* 40, 1897–1904.
- Güntner P. (1999) A soproni prostitúció története. *Aetas* 1, 49–64.
- Gyáni G. (2002) *Történelemszempontok*. Budapest: L. Harmattan, 98–118.
- Gwinett B. (2003) A prostitúció szabályozása. Társadalmi nem, állam és a helyi politika, In Randall, V. – Waylen, G. (szerk.) *Társadalmi nem, politika és az állam*. 116–141.
- Halász I. (1999) Keszthelyi „szerelmi szabadfoglalkozásuk” a 19. század második felében. In Bana J. (szerk.) *Piroslámpás évszázadok*. Győr: Győr Megye Jogú Város Levéltára, 92–94.

- Horváth L. (1999) Régi hevesi bordélyok. In Bana József (szerk.) *Piroslámpás évszázadok*. Győr: Győr Megye Jogú Város Levéltára, 107–116.
- Jacques, L. (2002) A helyek szelleme. In Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) *Tér és történelem*. Budapest: L' Harmattan – Atelier, 19–38.
- Kis B. (2010) Koldulás és prostitúció a rendészeti szabályozásban a XIX-XX. század fordulóján. *Rendészeti Szemle* 58, 75–95.
- Kingsley, D. (2001) A prostitúció. In Rácz József (szerk.) *Devianciák. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 61–68.
- Körtesi Zs. (2002) Fenomenul prostituției în Târgu-Mureș între anii 1926–1932. *Revista Bistriței* XVI, 323–327.
- Lepetit, B. (2002) Tér és történelem. In Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) *Tér és történelem*. Budapest: L' Harmattan – Atelier, 39–64.
- Léderer P. (szerk.) (1999) *A nyilvános nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Márfi A. (1999) A prostitúció szabályozása Pécsen a dualizmus éveiben. In Bana József (szerk.) *Piroslámpás évszázadok*. Győr: Győr Megye Jogú Város Levéltára, 117–125.
- Musseti, A. (2002) Történeti földrajz: történeti tudomány? In Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) *Tér és történelem*. Budapest: L' Harmattan – Atelier, 39–64.
- Norberg, K. (2013) The body of the prostitute: medieval to modern. In Toulalan, S. – Fisher, K. (szerk.) *The Routledge History of Sex and the Body, 1500 to the present*. London: Routledge, 391–408.
- Perényi R. (2012) *A bűn nyomában*. Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan Kiadó.
- Péter I. Z. (2002) *Mesélő képeslapok*. Nagyvárad: Noran.
- Schreiber E. (1917) *A prostitúció*. A magyar Belügyminisztérium felügyelete alatt álló rendőrségi szaktanfolyamok kiadványai 6. Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.
- Sigsworth, E.M. – Wyke, T.J. (1999) Prostitúció és nemi betegségek a viktoriánus időszakban. In Léderer P. (szerk.) *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 138–163.
- Sonkoly G. (2002) Miért épp a francia termégek közelítések? In Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) *Tér és történelem*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 7–19.
- Szabó Ö. (é.n.) *Aspecte ale prostituției orădene la sfârșitul secolului al XIX-lea începutul secolului al XX-lea*. Kézirat. (A szerző engedélyével van felhasználva.)
- Szécsényi M. (2008) Prostitúció és bűnözés Budapesten 1918-ban: prostituáltak, bűncselekményeik és életmódjuk az első világháború végén. In Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők: kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 181–200.
- Szőőr A. (2008) *A szeretőttartás szertartása*. Budapest: Kairosz.
- Topalov, Ch. (2002) A város – terra incognita. Charles Booth felmérése és London népe, 1886–1891. In Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.) *Tér és történelem*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 77–110.
- Tóth Á. (2013) *Nagyvárad prostitúciós szabályozása országos összehasonlításban a reglementáció korában*. Kézirat. Kolozsvár: XVI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia.
- Walkowitz, J. (1999) Egy kirekesztett csoport születése. In Léderer P. (szerk.) *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 163–176.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltára (ROLBhL), Fond Nagyvárad polgármesteri hivatalának iratai, Dosszié 611.
- Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltára (ROLBhL), Fond Nagyvárad polgármesteri hivatalának iratai, Dosszié 648.
- Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltára (ROLBhL), Fond Nagyvárad polgármesteri hivatalának iratai, Dosszié 723.
- Román Állami Levéltár Bihar Megyei Levéltára (ROLBhL), Fond Nagyvárad polgármesteri hivatalának iratai, Dosszié 804.

KIADOTT FORRÁSOK

- Boros J. (1904) *Nagyvárad és Biharvármegye cím- és lakjegyzéke*. Nagyvárad: Boros Jenő könyvnyomdája.
- Budapest szabályrendelete (1909) Budapest Székesfőváros szabályrendelete a prostitúcióról. *Replika* 21–22, 63–74.
- Doros G. (1926) *A nemi betegségekre és azok leküzdésére vonatkozó magyar törvények, rendeletek és határozatok*. Budapest: Franklin Egyesület.
- Fuchs, E. (1926) *Az újkor erkölcstörténete I-III. kötet*. Budapest: Kiadja Weiler és Társa.
- Kecskemét szabályrendelete (1896) Kecskemét th. Város szabályrendeletének tervezete az üzletszerű kéjtelgés rendezése és a tilos kéjtelgés tárgyában. In Léderer Pál (szerk.) *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 352–372.
- Kemény L. I. (1909) *Nagyvárad címtára*. Nagyvárad: Sonnenfeld Adolf Műnyomdája.
- Kemény L. I. (1911) *Biharmegye és Nagyvárad címtára*. Nagyvárad: Sonnenfeld Adolf Műnyomdája.
- Kemény L. I. (1912) *Biharvármegyei és nagyváradi címtár*. Nagyvárad: Boros Jenő Könyvnyomdája.
- Linka M. (1907) A prostitúció rendezése Budapesten. *Husadik Század* 2, 247–254.
- Magyar népszámlálás (1882) *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Budapest: Szerkeszti és Kiadja az Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal.
- Nagyvárad térképe (1890) Vidor Manó *Nagyvárad törvényhatósággal felruházott város térképe*. Nagyvárad.
- Nagyvárad térképe, 20. sz. eleje. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény 1316.
- Nagyváradi Napló (1905) *Agyonlőtt kőműveslegény* 6.
- Nagyvárad (1905) *Megostromolt mulatóhely* 8–9.

INTERNETES FORRÁSOK

1879. évi XL. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5870>
1876. évi XV. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5727>
1898. évi XXI. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6717>
1908. évi XXXVI. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7036>
1912. évi XLIX. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7174>
1912. évi LXII. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7187>
1913. évi XXI. törvény <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7217>

TAKÁCS ERZSÉBET

FOGAMZÁS ÉS TERHESSÉGMEGSZAKÍTÁS
MAGZAT-IRODALOM A KORTÁRS FRANCIA SZOCIOLÓGIÁBAN¹

NÉHÁNY SZÓ A TÁRSADALMI KONTEXTUSRÓL

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.105

ABSZTRAKT

Franciaországban mintegy 40 éve nem csökken az abortuszok száma. Az okok feltérképezésére az elmúlt évtizedben számos kutatás irányult, valamint fokozott figyelem irányult a probléma komplexitására is. Ma már a kudarc és az eredménytelenség okaként tartják számon azt is, hogy a nemek társadalmi szerepei és az orvosi hatalom sokszor ellentmondásban áll egymással, mivel a fogamzásgátlás több normatív logika kereszteződésében helyezkedik el. További tendencia Franciaországban a nem kívánt terhességek csökkenése. Mivel a terhességmegszakítások száma ugyanakkor továbbra is emelkedik, ez azt (is) jelenti, hogy növekszik a „tervezett” gyermekek száma. Ezek a jelenségek – nem függetlenül a kortárs szociológia magzat iránti nagyfokú érdeklődésétől – különböző elméletek kidolgozására késztetett több társadalomelmélettel foglalkozó szociológust. Luc Boltanski kordiagnózisa a projekt-kapitalizmus és a gyermekvállalás összefüggéseit tárgyalja, illetve megkísérelte kidolgozni az abortusz és a fogamzás antropológiai és fenomenológiai koncepcióját. Mások napjaink biopolitikájának szemszögéből elemzik a jelenséget. Dominique Memmi Foucault biohatalom-teóriáját gondolta tovább például az abortusz mindennapi körülményeinek feltárása révén. Memmi a közhatalom testre irányuló beavatkozásai nyomán kialakuló új formákat vizsgálja, olyan konkrét gyakorlatok kapcsán, mint a fogamzásgátlás, az önkéntes és az orvosi abortusz és a mesterséges megtermékenyítés. Jelen tanulmány egyfelől az INED kutatóinak vonatkozó empirikus eredményeit használja fel, másfelől a magzatot érintő francia orvosantropológiai és társadalomelméleti kutatásokat és megközelítéseket elemzi.

Kulcsszavak: magzat, biopolitika, kortárs francia szociológia

ABSTRACT

There is no decline in the number of abortions in France for 40 years, for several reasons. Gender roles and medical power are often contradicting each other: contraception stands at the cross point of different normative logics. Another tendency is the decline in unplanned pregnancy rates, and the increasing number of planned babies. These phenomena have led some French sociologists to elaborate theories not independent from the new interest in foetus in contemporary sociology. Luc Boltanski discusses the relationship between

¹ A tanulmány elkészítését az 105076. számú OTKA kutatás tette lehetővé. Lektoraimnak ismeretlenül is köszönöm értékes megjegyzéseit.

project capitalism and parenting, willingness to have children and tries to develop an anthropological and phenomenological concept of abortion and conception. Dominique Memmi improves the bio-power theory of Foucault by researching the everyday circumstances of abortion, and the new governing forms of bodies by public authorities, the concrete practice, e.g. contraception, induced and therapeutic abortion. This study is based, on the one hand, on the empirical data collected of INED, and on the other hand, on contemporary French social theories and medical anthropologies.

Keywords: foetus, biopolitics, contemporary French sociology

Franciaországban 40 éve – a terhességmegszakítást meghatározott feltételek mellett engedélyező törvény 1975-ös bevezetése óta – nem csökken az abortuszok száma (INED 2010, Bajos et al. 2004). Évente 200.000–220.000 abortuszt hajtanak végre, s becslések szerint a francia nők mintegy 40 százaléka elszenvedte élete során e beavatkozást. Az okok feltérképezésére az elmúlt évtizedben számos kutatás irányult: reprezentatív minta alapján, kohorszvizsgálat keretében vizsgálták a fogamzásgátlás gyakorlatát, hatékonyságát, a nem kívánt terhességek alakulását, a terhességmegszakítás lefolyását, egészségügyi következményeit, ill. az egészségügyi intézmények elérhetőségét és eljárásait.

A vizsgálatokból (pl. Bajos et al. 2004; Leridon–Rossier 2004) az derült ki, hogy a nem kívánt terhességek kétharmadában használtak valamilyen fogamzást megakadályozó szert, illetve a terhességmegszakítást elszenvető nők fele éppen a terhességet megelőzően váltott fogamzásgátló szert.

A fogamzásgátló szerek közötti váltás viszonylag gyakori Franciaországban, főleg a tablettával védekezők esetében. 2010-ben a 15–49 éves nők fele tablettát szedett, de a tendencia csökkenőben van, részben az új fogamzásgátló eljárásoknak – implantátum, vaginális gyűrű, fogamzásátló tapasz – köszönhetően.² Meglepő eredmény az óvszerhasználat nagyfokú emelkedése, mely fogamzásgátló forma általában a nemi élet kezdetére volt korábban jellemző. A tablettahasználat különösen drasztikusan csökkent a 20–24 évesek között 2000–2010-ben. A tanulmányok kitérnek arra, hogy a fogamzásgátlás gyakorlata társadalmi rétegenként eltér (pl. Hassoun et al. 2004, Leridon–Rossier 2004), a harmadik generációs tablettát pl. tipikusan a középosztálybeli nők alkalmazták, s e réteg vagyoni helyzetének megingása okozza a drágább tablettás védekezésről az óvszerre átállást (Bajos et al. 2012). Az ezredfordulót követően a fogamzásgátlás terén Franciaországban is tovább erősödik a társadalmi egyenlőtlenség (Bajos et al. 2014).³ Az a felismerés is újabb kutatási irányokat nyitott, hogy a nem kívánt terhesség megakadályozása a nők jó része számára mindennapi gondot jelent. Fokozott figyelem irányult a probléma komplexitására is. A kudarcnak és az eredménytelenségnek az is oka, hogy a fogamzásgát-

² A csökkenés másik oka a médiában 2012–2013 folyamán lezajlott vita a 3. és 4. generációs fogamzásgátló tabletták kockázatairól. A trombozisz veszélyének kockázata 1995-től bizonyított, s több tragikus eset nyomán 2013-ban megszüntették a 3. és 4. generációs tabletták társadalombiztosítási támogatását (illetve több terméket kivontak a forgalomból). A vitákról a nők 77 százaléka, a férfiak 56 százaléka informálódott, s ennek következményeképpen a tablettával védekezés aránya 2010 és 2013 között az 50 százalékos arányról 41 százalékra esett. A tablettás védekezés támogatásának megszűnése, illetve a kockázatok tudatosítása nyomán a társadalmi rétegek között tovább nyílt az olló a biztonságos fogamzásgátlás vonatkozásában: a diplomás nők egyre gyakrabban fordulnak a sterilizáció, a prekár rétegek pedig az óvszer vagy a természetes fogamzásgátlás eszközeihez (Bajos et al. 2014).

³ A magyar adatok e tekintetben elkeserítőbbek (*Terhességmegszakítások... 2012*).

lás többféle normatív logika kereszteződésében helyezkedik el: a társadalom nemi szerepfelfogása és az orvosi logika sokszor ellentmondásban állnak egymással. További tendencia ugyanakkor a nem kívánt terhességek franciaországi csökkenése: a terhességek kétharmada tervezett, és a nem tervezett állapotosság 40 százaléka is szüléssel végződik. A terhességmegszakítások száma ugyanakkor továbbra is emelkedik, ami azt (is) jelenti, hogy növekszik a „tervezett” gyermekek száma.⁴

Ezek a jelenségek – nem függetlenül a kortárs szociológia magzat iránti nagyfokú érdeklődésétől – különböző elméletek kidolgozására késztetett több társadalomelmélettel foglalkozó szociológust.⁵ Luc Boltanski kordiagnózisa a projekt kapitalizmus és a gyermekvállalás összefüggéseit tárgyalja, illetve megkísérelte kidolgozni az abortusz – és az ettől különválaszthatatlan fogamzás – antropológiai és fenomenológiai koncepcióját (Boltanski 2004). Mások napjaink biopolitikájának, a társadalomnak az egyén biológiai és társadalmi testére gyakorolt cselekvései felől elemzik a jelenséget (Memmi 2003a, 2004, 2005, 2010, Keck 2006, 2007, 2008, Karsenti 2005, Weber 2009).

BIOPOLITIKA A GYAKORLATBAN

Dominique Memmi szintén Foucault biohatalom-teóriáját gondolta tovább – többek között – az abortusz mindennapi körülményeinek feltárása révén. Az elnyomottak tényleges cselekvésével nem foglalkozó Foucault-val ellentétben Memmi a közhatalom testre irányuló beavatkozásai nyomán kialakuló új biohatalmi formákat vizsgálja, olyan konkrét gyakorlatok kapcsán, mint a fogamzásgátlás, az önkéntes és az orvosi abortusz és a mesterséges megtermékenyítés.

Memmi több mint száz interjút készített a terhességmegszakítást és a mesterséges megtermékenyítést kérelmező páciensekkel és a beavatkozást végző és kísérő orvosokkal, ápolókkal, elsősorban a beavatkozás indokaira, motivációira és az ehhez felhasznált érvekre fókuszálva. Ezek nyomán született meg a „diszkurzív felügyeletet” koncepciója, mely a társadalmi viselkedés beszédbeli kormányzásának új módját írja le (Memmi 2012a: 78). Memmi – Mary Douglas írására (Douglas 1986) hivatkozva – az intézmény kultúrájához alkalmazkodó, legfőképp funkcionális, az intézmény létrehozta szubjektum problémájából indul ki. Memmi a gyakorlatban vizsgálja, hogyan próbálnak meg a páciensek az egészségügyi intézmények elvárásaihoz alkalmazkodni, mely alkalmazkodás sikere a megfelelő beszéden – megfelelően megírt kérelmeken, az orvosi személyzettel megfelelő kapcsolattartáson – áll vagy bukik.

A koncepció kiváló példái a terhességmegszakítást megelőző beszélgetések, melyek nagyon ritkán gyakorolnak befolyást a nők véleményére.⁶ Memmi megközelítésében ezek a találkozók az elias-i civilizációs munka ösztönkontrolljának mintájára magyarázhatóak: „Az individuációs folyamat a modern állam eredménye: olyan folyamat, ahol a társadalmi cselekvőknek az állam diskurzusát kell reprodukálniuk, nehogy elszenvedjék a deviáns gyakorlatoknak megfelelő különböző jogi szankciókat. Annak kicsi a jelentősége, hogy valójában ki mit tesz.

4 Az elmúlt három évtizedben több mint 200 ezer mesterséges megtermékenyítés segítségével megfogant gyerek született Franciaországban (La Rochebrochard 2008).

5 A francia szociológiában nem Boltanski az első, aki nagy figyelmet szentel az abortusz problematikájának, lásd Isambert cikkét és a szövegnek helyt adó különszámot (Isambert 1982, Isambert–Ladrière 1978, *Revue française de sociologie* 1982).

6 Ugyanerre a következtetésre jutott Luc Boltanski is saját és kutatócsoportja empirikus eredményei nyomán (Boltanski 2004).

Egy minimális, tisztán csak diszkurzív csatlakozásra van szükség, mely lehetővé teszi ennek reprodukálását az adott pillanatban. [...] A test igazgatása az elbeszélés igazgatásává válik” (Memmi 2000: 15).

A kormányzás tehát nagyon szofisztikáltan megy végbe, a közvetítő maga a szubjektum: a kormányzat a test szabályozásának racionális menedzselését az egyénekre bízta. A viselkedés napjainkban zajló kormányzását Memmi ezért „delegált biohatalomnak” nevezi (Memmi 2012a: 77). Kettős delegálásról van azonban szó, mivel a fentiekén túl az állam a „diszkurzív felügyeletet” is áthárítja, mégpedig a közszolgáltatások perifériájára, a „szabadfoglalkozásúaknak” mondott szakmák képviselőire. A testre vonatkozó beavatkozások esetén kötelező konzultáció során ugyanis az orvosi mező képviselői látják el a pácienseket információkkal – abortusz esetén például orvosi érvekkel –, ők teszik világossá, hogy az orvosi leletek mit jelentenek, van-e jelentősége annak, amit látunk. Ugyanakkor rájuk van bízva a döntés motivációjának kontrollja is, amely, ha nem adekvát, lehetővé teszi a kérdés elutasítását vagy felfüggesztését (Memmi 2012a: 78).⁷

A szerző, illetve más kutatások is (Weber et al. 2009, Allamel-Raffin 2008, Garel et al. 2007, Graham et al. 2008) különösen nagy figyelmet szentelnek a terhesség orvosiilag javasolt megszakításának. Ez olyan döntés, amikor az orvosok formálisan is szabadon érvényesíthetik saját elgondolásaikat, mások viszont – szülő és a magzat egyaránt – (élet)veszteségként élhetik meg. E területen a tudomány és technológia az elmúlt évtizedek során oly mértékű fejlődésen ment keresztül, hogy az orvosok és a páciensek ismeretei közötti különbségek miatt az utóbbiak különösen függő helyzetbe kerülnek. *„Végül is az orvos szakértelmétől függ a páciensek jövőendő életének számtalan variációja: a rendellenességek harminc százalékát nem mutatják ki a születés előtt, illetve az orvostól függ a várható rendellenesség mértékének minél pontosabb meghatározása is”* (Memmi 2012a: 89). A terhesség „súlyos komplikáció” miatti, orvosiilag javasolt megszakításáról az orvos dönt, és a mesterséges megtermékenyítés procedúrája esetében is az orvosok ellenőrzik a szülők motivációjának (és kérvényének) hitelességét. A nem orvosi javaslatra – a francia szakirodalomban önkéntesnek nevezett – terhességmegszakítással kapcsolatos *„súlyos válsághelyzet”* kérdése és megítélése ugyanakkor csak a várandós nőre tartozik – ahogyan a magyar törvényi szabályozásban is.⁸ A biohatalom kettős delegálása értelmében a páciens elhatározását az orvosi személyzet munkája előzi meg, ugyanakkor a *„megölni vagy élni hagyni”* döntését a páciens hatáskörébe utalják.

⁷ A diszkurzív felügyeletnek ez az ideáltípusa valójában nem egészen így valósul meg. A rendszer számos helyen akadozik, hol az intézmények végrehajtó személyzetére nehezedő anyagi korlátok, hol a páciensek ellenállása miatt. Sőt, azt is lehet mondani, hogy a szabályozás tulajdonképpen véletlenszerű, olyan hétköznapiak tűnő problémák miatt, mint az orvosok túlterheltsége (egyszerűen nincs idejük a páciensek irányítására és felügyeletére) és a páciensek autonóm, nem mindig kiszámítható viselkedése (az elhangzott információ többféle reakcióra is módot ad, például az egészségügyi intézmények elkerülésére). A rendszer totalizáló jellegét tehát mindenképpen relativizálni kell. További gondot okoz az is, hogy az intézmények az egyéneket ideáltípusosan racionális, önkontrollra és reflexivitásra képes egyénekként definiálják. Ez azt jelenti, hogy az elképzelés szerint az egyének maguk válnak képessé testi adottságaikat, ezek kockázatait, ill. ezek korrekciójának pénzügyi költségeit megbecsülni. Ugyanakkor a mindennapi működés során az derül ki, azonban vannak nem a fentiek szerint viselkedő páciensek, akik nem tudnak, vagy nem akarnak megfelelni az intézményi elvárásoknak, bevonódni az orvosi beavatkozásokat megelőző beszélgetésekbe – akár mert érzelmileg megterhelő számukra, akár nyelvileg nem igazán képesek erre, vagy pedig mert már döntöttek (Memmi 2012: 78, 82, 83).

⁸ Memmi kiemeli, hogy a francia jogi terminológia hangsúlyozza is, miszerint a kérelmező nő *„az egyedüli döntéshozó ebben a helyzetben”, ami „mindenelőtt személyes döntés”, valamint, hogy „törvény által előírt konzultációk (...) arra szolgálnak, hogy tudatosítsák az anyában döntésének súlyosságát, nem pedig, hogy döntését egy harmadik személy döntésével pótolják”* (Memmi 2012: 79–80).

Dominique Memmi a kilencvenes évek második felétől publikál a biohatalom tárgykörében, fenti tézisént a 2000-es évek első felében dolgozta ki. Az utóbbi néhány évben azonban megállapításai módosulni látszanak, ugyanis fontos változást lát kibontakozni a hatalmi mechanizmus vonatkozásában. Úgy látja, hogy napjainkban újra egy viszonylag autoriter beavatkozási kísérlet alanyai vagyunk, egy olyan periódust követően, amikor a test, az életet és halált érintő kérdésekben a szakértői beszélgetést követően rábízták az egyénre a döntést; más perspektívából végiggondolva: megbíztak benne. Most azonban mintha megint autoriter kormányzati eljárásoknak lehetnének tanúi. Természetesen nem a 60-as éveket megelőző autoriter eljárások térnek vissza, hanem a viselkedés kormányzásának újabb, harmadik módját látja megjeleníteni. Az első két periódus tanulságait levonva, ma „*a test használatának helyes módjára vonatkozó legitim viselkedések kényszerítő módjai*” bontakoztak ki, melyek konkrétan, az adott területre vonatkoztatva sugalmazzák vagy írják elő, hogyan nézzünk szembe *helyesen* az élettel és a halállal, hogyan járjunk el *helyesen* az élet és halál mezsgyéjén (Memmi 2012). Memmi úgy találja, hogy a hetvenes évektől a politikai szubjektumra bízott viszonyok kezdenek tekintélyelvűbbé válni, és egy tirannikusabb, bizonyos szempontból konzervatívabb szemlélet kezd uralkodóvá válni, melyet a 90-es évektől meghirdetett prevenciós kampányok diskurzusán keresztül is nyomon lehet követni.⁹ Legutóbbi, a *Halott babák második élete* című könyve (Memmi 2011), valamint az orvosi abortusz problematikáját tárgyaló utolsó publikált kutatása (Weber et al. 2009) e gondolat demonstrálásának szándékával íródott.

A halott babák és magzatok kapcsán ugyanis olyan, ártalmatlannak tűnő gyakorlatot fedezett fel, amely nem illett bele a delegált biopolitikai gyakorlatba. Azt találta, hogy a kilencvenes évektől a halva született vagy a szülést követően meghalt magzatok és csecsemők esetében már nem valamilyen racionális döntés átgondolására és meghozatalára ösztönöznek, hanem a – gyász megkönnyítésének hivatkozásával – a halott gyermek holttestével való törődésre. A szerző szerint a halál eltávolító, elkerülő hozzáállása az utóbbi években átadja helyét annak az új eljárásnak, amely a halott magzattal vagy újszülöttel találkozást, megsemmisítést, sőt fizikai kontaktusát javasolja a szülőknek. Ez azon „*az elképzelésen alapszik, hogy az anyáknak szükségük van bizonyos időre a halott gyermekükkel, hogy feldolgozzák a veszteséget*” (Memmi 2011: 98). Az egészségügy szakemberei azt javasolják a szülőknek, hogy nézzék meg halott magzataikat, gyermekeiket („*mintha csak aludnának*”) vagy örökösség meg fényképen (gyakran akár egy alvókával), esetenként tapintsák meg. A halott testek eltüntetésének múltra jellemző gyakorlata ma átadja helyét a halott egyén testileg kodifikált emlékének, megmutatva a „*halált a maga valójában, ennek emberi, természeti mivoltában*”. A szülőket orvosi személyzet – orvosok, pszichológusok, bábák, ápolónők – veszik körül „*gyászuk feldolgozásakor*”, melyhez tehát új gyakorlatok – fényképezések, temetési szertartások – járnak. Mindezek az új rítusok a gyászmunka megkezdését, megkönnyítését segítik elő. Ezen elképzelés szerint hatékony gyászhoz a szülőknek integrálniuk kell a halál megtörténtét, melyhez a holttest materializálására is szükség van.¹⁰

9 Memmi gyakran hivatkozik Luc Berlivet egészségpszichológiai írásaira. A tanulmány vonatkozásában ezek közül három izgalmas munkára hívom fel a figyelmet: Berlivet 2002, 2004, 2005.

10 Memmi meggyőződése, hogy a kilencvenes évektől kezdve változás következett be a halálhoz való viszonyulásban. Ezt korábbi kutatásaira (Memmi 2003a, 2005) támaszkodva jelenti ki, illetve szimptomatikus jelenségnek látja, hogy a francia Thanatológiai Társaságot sokáig antropológus, majd 1994 után pszichológus vezette. Meglátása szerint a kilencvenes évektől a halálról való reflexió a társtudományok irányából a halál pszichológiája felé mozdult el. A gyakorlatban az elmúlt 15–20 évben, de a nemzetközi szakirodalomban már a nyolcvanas évek második felétől követhető a holttesthez viszonyulás átalakulása. Jelen könyvében – többek között – azért választotta a halálnak ezt a speciális esetét, mert a gyermekek halála kapcsán két fontos változás

Memmi könyve megjelenését követően megemlítette, hogy *A professzionális voluntarizmus az identitások szolgálatában* alcímen is gondolkodott. Ugyanis kutatásai arra vezettek, hogy a halott magzatokra és gyermekekre vonatkozó fent leírt eljárások nem valamiféle közakarat, a gyászoló családok nyomására születtek meg. Ilyen jellegű kérésekről sem a jogászok, sem a szülésznők, sem a szülők civil egyesületei nem tudtak beszámolni, ezek csak egyedi kérelmekben jelentek meg. Ellenben a gyakorlat bevezetése során rengeteg negatív visszajelzésről számoltak be: voltak, akik pofonként élték meg a felajánlást. A nemzetközi – angolszász, nyugat-európai, skandináv, összesen 27 ország – kutatásokat áttekintve sem talált a gyakorlat igényét megjelenítő adatot. Memmi mindezek után úgy véli, hogy nagyon bizonytalan, vagy nagyon csekély bizonyító erővel bír, hogy a halott testek bemutatását javasló új gyakorlat valóban hatékony a szülésközi gyász feldolgozásában. Kérdés, hogy a szakfolyóiratokban megalapozott elméletek és az orvosi személyzet támogatta új gyakorlat a mentalitás megváltozásáról tanúskodik-e vagy inkább egy szakma belső meggyőződéséről, egy formálódó szemléletmódról, mely „képes olyan legitimáló érvek gyártására viszonylagos törékenységük ellenére”, melyek tulajdonképpen mérhetetlenek (Memmi 2011: 79–90). Úgy véli, hogy ebben az esetben „a legitimáló gyakorlat megelőzi az empirikus igazolást”, azaz az intézményes erőfeszítések azt célozzák, hogy „tudományosan legitimáljanak valamit, ami a gyakorlatban már létezik” (Memmi 2011:73). Nem kollektív társadalmi igényről van tehát szó, hanem az orvosi testület – különösen a szülészek, szülésznők – orvosi szakirodalomra hivatkozó szinte szisztematikus javaslatáról. A szülészek, szülésznők – s nem pedig a páciensek – azonosítják be a nők fájdalmát, kulpabilizációját, lelki szenvedéseit. Ezzel az egészséghez, az élethez és a halálhoz kapcsolódó viselkedés kormányzásának új módja jelenik meg, ti. a páciensek egyedül nem, csak segítséggel képesek elvégezni a gyász-munkát (Memmi 2011: 115–123).

A szakértői voluntarizmus azért lehet ilyen nagy erejű, mert az orvosok vannak olyan helyzetben, hogy az élet végéről – például a halott testről – döntsenek, ugyanakkor a vállukon kényszerülnek cipelni azt a társadalmi bizonytalanságot és nyugtalanságot, amely abból a kilencvenes évektől erősödő elképzelésből, érzésből ered, miszerint – az anyagi értelemben vett – testre épül az identitás. Ennélfogva – veti fel a kérdést Memmi – nem beszélhetünk-e a társadalmi identitás „biologizációjáról”? (Memmi 2011: 201–206).

Visszatérve a konkrét magzatokra: az orvosi javaslatra elvégzett terhességmegszakítás különösen ambivalens és kényes pontja a kérdéskörnek.¹¹ Egyfelől az orvosi személyzet egy része a szakmai *credo* és a gyakorlat között disszonanciaként éli meg: a teljesen legális, jogilag pontosan szabályozott eljárást illegális magzatgyilkosságnak, nem pedig egy súlyos betegség megelőzéseként élik meg. A legális keretek tehát nem mindig bírnak elegendő legitimitással (Weber et al. 2009: 20–21), különösen abban az esetben, amikor a terhességmegszakítás szakmai javaslata nem teljesen egyértelmű.¹² Egyes orvosok, ápolók sokszor visszatartják ezeket a beavatkozásokat, mások úgy „alakítják” a helyzetet, hogy ne legyenek jelen, és vannak, akik

ragadható meg: a gyász voluntarista és materialista koncepciója, azaz a(z) esetlegesen kényszerű gyászoltatás és a (fizikai való-
jában is megjelenő halott) test általi gyász révén (Memmi 2011: 97). Ez utóbbi koncepcióról részletesebben olvashatunk majd
a közeljövőben megjelenő könyvében, melynek címe: *La revanche de la chair. Quand le corps revient au secours des identités*.

11 A következőkben a Jean-Christophe Weber vezette kutatásra hagyatkozom, amely kutatócsoportnak Memmi is tagja volt (Weber et al. 2009).

12 Franciaországban az orvosi javaslat alapján megszakított terhességek harmadában életképtelenek a magzatok (Weber et al 2009:18).

inkább a palliatív beavatkozás alternatíváját választják – amennyiben életben marad a magzat.¹³ A helyzettel szemben az egészségügyi személyzet védekezési stratégiái ismertek: banalizálják, hétköznapivá teszik az aktust, elhatárolódni próbálva ezzel.¹⁴ A kutatásból ugyanakkor az is kiderült, hogy ezeket a műtéteket milyen nehezen élik meg (uo.). A páciensek felé természetesen professzionális higgadtságot mutatnak, az anyák pánikhangulatának vagy szorongásának elkerülése érdekében folyamatosan nyugtatnak, figyelemelterelést alkalmaznak. Különösen így van ez a palliatív beavatkozás alternatívája esetén, amikor életképtelen csecsemő megszületéséről van szó. Cél, hogy eltakarják a beavatkozás következményeit, a technicitás segítségével dedramatizáljanak: a páciensek például nem látják, hogy mikor áll le a magzatuk szíve.

Az egészségügyi okokból végrehajtott terhességmegszakítás során az orvosok a biopolitika feloldhatatlan ellentmondásával találkozhatnak: hogyan segítsenek valakit halálba, miközben az élethez segítség logikája szerint végzik hivatásukat? Napjaink biopolitikája ugyanis nem egyértelmű, nincs homogén eszköztára, törvényi szabályozása. A hetvenes évekig az – agambeni értelemben vett – puszta élet (*zoé*) értékelése uralta a biopolitikát, ám az elmúlt harminc évben a biopolitika az élet kétféle koncepciójának szellemében alakult (Agamben 1998). A *zoé*, a puszta élet bármi áron való védelmezése mellett ugyanilyen hangsúlyossá vált a *bios*, a társadalmi élet szempontja.¹⁵ A magzatok vonatkozásában ez azt jelenti, hogy egyszerre próbálják a problémás magzatokat mind korábbi életszakaszban is életben tartani, ugyanakkor a hetvenes évektől megjelenik az anya joga a terhessége megszakítására a társadalmi, anyagi, pszichológiai válsághelyzetére hivatkozással. Ez a kortárs biopolitika apóriája, hiszen az élet az étellel (*zoé contra bios*) áll szemben. Egy másik, a *zoé*-alapú biopolitikától való (kevésbé látványos) elfordulás az az eset, amikor az anya azért élhet az abortusz lehetőségével, mert a magzat – a diagnózis pillanatában – súlyosan gyógyíthatatlan betegségben szenved. Ilyenkor a magzatot sújtó súlyos betegség – fogyatékosság – társadalmi elfogadottsága dönt. Ebben a helyzetben magzat minden feltételek közötti túlélése szembekerül létezése anyagi, társadalmi és pszichológiai feltételeivel – mind a szülőkével, mind magával a magzattal (Memmi-Taïeb 2009:12).

A társadalmi elfogadottság szintje pedig többé-kevésbé interiorizált; s az orvosi preferenciá-

13 A legsúlyosabb patológiák már a méhben spontán vetéléssel járnak, melyek az anya egészségét is veszélyeztet(het)ik.

14 Ezeket antropológiai részletességgel mutatja be a tanulmány (Weber et al. 2009:21, 23–25; és Weber et al. 2008).

15 Többek között ezért váltak problematikus mára olyan pozitív biohatalmi aktusok, mint a haldoklók mindenáron való életben tartása, vagy a börtönökben öngyilkossági kísérletet elkövetők akaratukkal ellenkező megmentése. Az ezt megelőző biopolitikai tendencia egyértelműen a halál elkerülésének célja volt, s erre számos közegészségügyi, higiéniai intézkedést, prevenciók kampányt fogantatosítottak. A kismamák esetében ezért a 60-as, 70-es évekig a terhesség figyelemmel kísérése elsősorban azt jelentette, hogy az anya életét úgy próbálták alakítani, hogy a magzat egészségesen szülessen meg (Fellous 2004).

kat is meghatározza.¹⁶ Miközben az orvosok elutasítják az orvosi terhességmegszakítást indokoló/javasló listák közzétételét,¹⁷ Memmi szerint jellemző rájuk egyfajta „spontán antropológia” az életre méltó életek vonatkozásában (Memmi 2003a, 2003b). Az abortusz elvégzésére elégséges – ha úgy tetszik „jó” – indok minden halállal végződő elváltozás és genetikai rendellenesség. Ezzel szemben „rossz” indok például egy egyszerű nyúlszáj. A két eset között természetesen számtalan habozásra okot adó helyzet adódhat: törpeség, hiányzó végtag,¹⁸ és más genetikai betegségek.¹⁹ Nemcsak Memmi számol be a beavatkozást végző orvosoknak arról a tapasztalatról, hogy a páciensek az orvosoktól eltérő módon reagálnak: a szemmel látható fogyatékoságok – nyúlszáj, hiányzó végtag, „mongolizmus” – esetében kiborulnak, a szemmel nem látható szív és érrendszeri elváltozások esetében értetlenséggel fogadják a terhességmegszakítás alternatívájának felvetését.²⁰ Memmi megvizsgálta az orvosi abortuszt kérelmező eseteket, és számos olyan szociális fogyatékoságra hivatkozó példát talált, amelyek az orvosok számára nem jelentettek a beavatkozásra egyértelműen „jó” indokokat: a törpeséget, a hemofiliát („kéthavonti vérátömlesztéssel orvosolható ma már!”), hiányzó végtagot (egy hiányzó végtagról van szó), a Klinefelter-szindrómát („létezik mesterséges megtermékenyítés!”)²¹ vagy a Turner-szindrómát („ettől még kíváncsi családanya lehet!”) (Memmi 2003b: 132).

Weber és kutatócsapata azt a konklúziót fogalmazza meg tanulmánya végén, miszerint az orvosi személyzet két dolgot tehet a halál okozásának legitimálásaként egy, az élet elsőbbségét szem előtt tartó rendszerben. Egyfelől az operációk összességét szinte már bekövetkezett halálként értelmezik vagy pedig ezeket „voluntarista és paradox módon újból az élet felé terelik” (Weber et al. 2009: 23). E két alapvetően ellentmondásos logika egyidejű alkalmazását jellemzi például a fatalitás (jobb túllenni a beavatkozáson, aminek igazi felelőse a betegség, amelyre társadalmi és orvosi választ kell adni), a halál tagadása (a beavatkozás normális szülésként levezénylése, majd az elvesztett gyermek iránti gyász megélése). Az orvosok és szülők többsége az orvosi javas-

16 Az integráció lehetőségének végiggondolásában azonban lehetnek különbségek. Kiderült például, hogy a testi fogyatékoságot nehezebben tolerálják a testükből élő szülők (testneveléstanárok, táncosok), a hiányzó végtagot pedig mind a szülők, mind az orvosok súlyosabb problémaként élik meg a lányok esetében, mint a fiúkban (Memmi 2003b: 133).

17 Ami persze nem jelenti azt, hogy az interneten ne lennének elérhetőek különböző normák vagy normák és szakmai ajánlások, lásd például a oldalán az ultrahang képekkel demonstrált magzati rendellenességekről írtakat. Az ultrahangon látottak standardizálásról lásd Isabelle Ville írásait (Ville 2011, 2012), ill. Yan Thomas egyenesen úgy fogalmaz, hogy a technológia és biológiai képalkotás fejlődésével párhuzamosan a prenatalis diagnosztika a konformitás normájának kialakítását favorizálja (Thomas 2002, idézi Weber et al, 2009:32).

18 Erre példa egy a neten elérhető magyar esettanulmány Nagy–Vreczenár 2007.

19 A testi kromoszómák számbeli eltérései szinte mindig korai méhen belüli elhalást okoznak. Ez alóli kivételek a 21-es (Down-kór), 18-as (Edwards-kór) és 13-as (Patau-kór) kromoszómák triszómiaja. A Down-kór olyan kromoszóma rendellenesség, melyet a 21-es kromoszóma többlete okoz, s megelőző vizsgálatok nélkül megközelítően minden 6–700 csecsemőből 1 születne ezzel a betegséggel. A súlyos szellemi fogyatékoság leggyakoribb oka ez a rendellenesség, mely a tanulási nehézségeken kívül egyéb fizikális problémákat (szívbetegségek, látó- és hallószervi eltérések stb.) is okozhat. A 13-as és a 18-as kromoszóma triszómiai jóval ritkábban fordulnak elő, ezeket kockázatelemző vizsgálatokkal szűrjük. Az Edwards-kór ritka és általában halálos rendellenesség, amely a magzat 18-as kromoszómájának számbeli többletére vezethető vissza, a Patau-kór „az étellel össze nem egyeztethető rendellenesség”, amely a magzat 13-as kromoszómájának számbeli többletére vezethető vissza és a legkülönbözőbb fejlődési rendellenességekkel jár együtt. Az Edwards-kóros magzatok 95%-a magzati korban elhal, a Patau-kórosoknak csak 1%-a születhet meg. Az előbbi rendellenesség minden 3 000., az utóbbi minden 10 000. terhességben fordul elő. (Forrás: <http://gendiagnosztika.hu/genetikai-rendellenesseg/>)

20 Az abortuszt lelkiismereti, vallási okokból elutasítók problematikájára itt egyáltalán nem térek ki.

21 A Klinefelter-szindróma sterilítással és a fiúk esetében enyhe mentális fogyatékosággal, a Turner-szindróma lányoknál a másodlagos nemi jelleg hiányával jár.

latra elvégzett abortuszt a legkisebb rosszként éli meg (a posztnatális agóniához képest), más orvosok azonban inkább a szülés utáni eutanázia lehetőségének megteremtését kívánják, hogy elkerülhessék a magzatgyilkosságot. Weberék a prenatális eutanáziában látják az apória feloldását.

A későmodernitás tapasztalatai

A fenti kutatások a halál perspektívájából járják körül a magzat-problematikát. Luc Boltanski *A magzati állapot* című könyvének alcímválasztásával azt jelzi, hogy elválaszthatatlannak látja az abortusz és a fogamzás kérdésének tárgyalását (Boltanski 2004).²² Boltanski központi hipotézise szerint az abortusz magának a fogamzásnak a belső ellentmondását fedi fel, az „*akárki legyen és csak ő legyen*” dilemmát.

A fogamzáshoz eszerint kettős kényszer kapcsolódik. Egyfelől a különbségtétel kényszere a testben megszülető és a szóban teremtetten ember között, mely utóbbi az elfogadás révén szingularizálódik, válik egyedi egyénné.²³ A másik, ezzel ellentétes gondolati aktus az a kényszer, amely ezt a különbségtételt elutasítja, és amely alapján minden magzat egyenlő. Ez nyilvánvaló problémát jelent a terhességmegszakítás esetében (nem szánhatok olyan sorsot egy testben születőnek, mint amit elfogadhatatlannak tartok a szóban teremtettnék), de a fogamzás kapcsán is, hiszen az egyenlőség elve elutasítja a választást, az elfogadást (miért pont őt választjuk, miért nem egy másikat?). Ráadásul nincs is mi alapján különbséget tenni, ennél fogva vakon döntünk.

A társadalomba kapcsolódás feltétele ugyanakkor a „*szimbolikus elfogadás*”: a szociális lényvé váláshoz – Boltanski szavaival élve – aktív besorolás kell (Boltanski 2004: 46). Ez az emberi lények szingularizációjának és behelyettesíthetlenségüknek a feltétele, ugyanis a szexuális aktusból származó lények nem mindegyike szingularizált: testben, de nem szóban nemzett, ami feltételezi az abortusz lehetőségét. Boltanski koncepciójában e különbségtétel elutasításának a kényszere, azaz az egyenlőség elve olyan erős, hogy a különbségtételt tulajdonképpen lehetetlen igazolni.²⁴

Könyvének első részében a szerző annak jár utána, hogy ez a – nemzés és a szexualitás közötti konfliktusban is megjelenő – ellentmondás hogyan „rendeződik el”, milyen elméleti és gyakorlati barkácsolások jönnek létre a kétféle kényszer közötti feszültség csökkentésére.²⁵ Az ellentmondás feloldására – Lévi-Strauss nyomán – négy elrendezési módot, megoldási javaslatot („*arrangements*”) fedez fel (Lévi-Strauss 1962: 24, idézi Keck 2006: 513). Ezek olyan történeti példák, amikor nem az anya dönt az adoptálásról, ezt egy külső autoritás gyakorolja. Az isten(ek) esetében minden fogantatás egyszerre testi és szóbeli; a leszármazási vagy domesztikus elv világosan meghatározza, hogy mely esetben legitim vagy fattyú az utód; az államnemzet autoritása a társadal-

²² Az alcím *A fogamzás és az abortusz szociológiája*.

²³ A terhességnek ez a kettős állapota, a testbeli és szóbeli szül(et)és Michel Henry fenomenológiai koncepciójának kiindulópontja (Boltanski 2004: 267–269, Henry 1994).

²⁴ Könyvének egyik kiinduló gondolata, hogy az abortusz tragikus erkölcsi ellentmondása okozza, hogy egyfelől szemet hunyunk a gyakorlat felett, ugyanakkor elhatárolódunk tőle. (Boltanski előjáróban azt is leszögezi, hogy ő maga a *pro choice* álláspontján áll, de könyvében szeretne túllépni a *pro choice/pro life* állásponton).

²⁵ Boltanski az abortuszt először antropológiai megközelítésből járja körül. Ehhez egy klasszikus, Georges Devereux 1955-ös munkáját veszi alapul (Devereux 1955), mely szerint az abortusznak általánosan négy jellemzője van: minden társadalomban létezik, általános elítélés övezi, ugyanakkor a gyakorlat hallgatólagosan elfogadott, amennyiben nem nyilvános és bármelyik társadalomban igen kevés ábrázolása található, ami a titkos szférába tartozás jegye. E félhivatalos, titkos és feminin jellemzők miatt a – túlnyomórészt férfi – antropológusok sem beszélnek róla.

mi hasznosság elve alapján szelektál (vö. eugenika); a projekt-rendben a szülők akarata határozza meg a (meg nem) születő egyén sorsát. Tévedés azonban azt hinni, hogy az abortusz depenalizálódása automatikusan az anya autonómiájának kiteljesedésével jár. Az abortusz mérlegelése során az egyént egyszerre jellem(e)z(het)i a (magunk feletti ellenőrzést kézben tartó) szabad akarat és a teljesen kontrollálhatatlanul fejlődő, új életet hordozó test. A két kényszer közötti ellentmondás nincsen megoldva: csak áthelyeződik a nő testének intimitásába (Boltanski 2004: 128).

A tanulmány szempontjából azonban a könyv strukturalista részénél, s ennek filozófiai-antropológiai megközelítésénél érdekesebb a fenomenológiaiként aposztrofált második nagy rész – mely a legtöbb kritikai észrevételnek is tárgya volt. Ebben a részben dolgozta fel Boltanski az abortuszra és terhességre vonatkozóan felvett 40 mélyinterjút és mintegy 100 megfigyelést. Ezek alapján arra jutott, hogy a terhességmegszakítást tulajdonképpen lehetetlenség igazolni: mindenki a legkisebb rosszként beszélt róla. Egyéni szinten természetesen akadnak mentségek, ezek vizsgálata nyomán Boltanski azt a következtetést vonta le, miszerint az abortuszhoz az vezet el, hogy a születendő gyerek (egyelőre) nem fér bele a szülői projektbe.

Boltanski szülőprojekt vagy gyerekprojekt-koncepciójának megértéséhez röviden utalni kell a szerző igazolás- vagy *cité*-elméletére (Boltanski–Thévenot 1991, Boltanski–Chiapello 1999, Boltanski 2008a, 2008b). A *citék* tulajdonképpen igazoláselvek, az igazolások normatív támaszai. A cselekvők konfliktus vagy vita esetén fordulnak cselekedeteik vagy a vitában védett álláspontjuk legitimálása érdekében a *cité* igazolásmódjaihoz. A szerzők hat olyan igazolási elvet különböztettek meg, amelyek képesek valamely közjó nevében egy adott szituációban legitim hierarchiát kialakítani, kizárólag a szituációhoz és annak pillanatnyi állapotához kötődően. Az ipari, a kereskedelmi, az (el)ismertség, a familiaritás, az ihletettség, az állampolgári *citéi* tehát meghatározott módon – hatékonyság, piaci érték, hírnév, család, művészi kreativitás, egyenlőség eszméje – mérik egy személy „nagyságát”.²⁶ Boltanski Eve Chiapelloval írt nagy visszhangot kiváltó kapitalizmus-könyvében (1999) megkísérelte megragadni az újonnan kialakuló hetedik, a projekt-*cité* jellemzőit.

A projekt-*cité* kulcsszava az aktivitás. Az aktivitás célja projektek generálása vagy a mások által végzett projektekbe integrálódás. Mindez a kapcsolatokra épített hálózati világ modelljére épít, melynek bemutatása közben nyilvánvalóvá válik e konnekcionista kapitalizmus problémája: ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról/feleslegességéről szól. A kapcsolatépítéshez az alkalmazkodás, a rugalmasság, a többfelé nyitottság, az autonómia, a kockázatvállalás, a lelkesedés képességével kell rendelkezni, és kizárás fenyegeti azt, aki nem fedez fel vagy használ ki kapcsolatokat. A projekt logikájára épülő társadalomnak tulajdonképpen konstitutív eleme a kirekesztés/kirekesztettség, a biztonság hiánya, az önzés, s meghatározó jellemzője az anómia és a nyugtalanság. Ebben a környezetben az egyének egyre növekvő mértékben küzdenek az énfelépítés problémájával, hiszen a különböző egymást követő projektek pluralizáló hatása – rövid határidők, labilis kapcsolatok – miatt szétmállik az identitás: az egyén többé nem önmaga, hanem adaptációs képességeinek összessége.

Kérdés persze: hogyan illik a hálózati világ projekt-logikájához a gyermeknemzés? Természetesen nehezen. Hiszen a gyerek-projekt nem egykönnyen illeszthető be csak úgy két másik projekt közé, lévén elég hosszú

²⁶ A „nagyságok” megítélése és elosztása pedig a „próbáknak” nevezett különböző teszthelyzetekben dől el (Boltanski–Thévenot 1991).

távú és a mindennapokban sok kiszámíthatatlan, tervezhetetlen eseménnyel jár (egyebekről nem is beszélve). Nem véletlen, hogy az abortuszok magyarázatakor a szülő-projekt lehetetlenségére hivatkoztak a megkérdezettek.

Másfelől, a gyereknemzés maga is projektté válik, sőt, a gyerek-projekt magának annak az autenticitásnak a megtestesítőjévé válik (Boltanski 2004: 141), mely napjaink kapitalizmusának egyik legfontosabb hívószava.²⁷ Ezt Boltanski a hosszú idejű elköteleződéssel, valamint a fragmentálódással szembeni hatással magyarázza, illetve az egyéneknek azzal a törekvésével, hogy „hagyjanak valamit maguk után”. Az abortusz ennél fogva a szülő-projekt kudarcaként jelenik meg, amelyet a szerző szerint nemcsak az interjúkban elhangzottak támasztanak alá, hanem az az adat is, miszerint az 1990-es években megnövekvő számú terhességmegszakítások elszenvedői túlnyomórészt nem a megesett kiskorúak, sem pedig felelőtlenségből vagy tudatlanságból teherbe esők köréből került ki.

AZ ABORTUSZ IGAZOLÁSI MÓDJA ÉS BOLTANSKI PROJEKT-CITÉJE

A szerző az interjúkban elhangzottak nyomán annak a kérdésnek is utánajár, vajon miért nem napjaink (kapitalista) világának értékrendjére hivatkozó igazolásokat fogalmaznak meg a nők a terhesség megszakítása-kor, azaz miért nem alkalmas a projekt-cité az abortuszok igazolására. Hiszen a későmodern kapitalizmus egyik legfőbb vonzereje az autonómiaigények – látszólagos – kiszolgálása és az önmegvalósítás ígérete. A nők tehát hivatkozhatnak személyes autonómiájukra és a testük feletti jog gyakorlására. Ez utóbbi perspektívából nézve a terhesség a fogamzásgátlás bukásaként jelenne meg, mely logika szerint a nők az abortusz révén szerzik vissza a saját testük feletti irányítást.²⁸

Az empirikus kutatások azonban nem igazolták ezt a hipotézist. A terhességmegszakítás indokaként, mentségeként megfogalmazott válaszokból az derült ki, hogy a megkérdezettek az abortuszt nem a fogamzásgátlás kudarcaként jelentették meg, hanem a fogamzás „rossz körülményeire” hivatkoztak:²⁹ az anyagi feltételek hiányára, az instabil párkapcsolatra, az apa nem megfelelő személyére. Boltanski szerint ez utóbbi messze a legfontosabb a nők számára, a karrierben való visszalépés jellemzően kevésbé figyelembe vett szempont. A nők autonómiájára vagy a testük feletti jogra hivatkozó érveket nemcsak, hogy felülmúlják a gyermek fogadására nem alkalmas körülményeket felvonultató érvek, hanem ezeket egyenesen szükséghelyzetként, esetenként fatalitásként élik meg.

Mindennek az is oka, hogy a fogamzásgátlás megváltoztatta a terhesség státuszát is. Mint láttuk, az adatokból is kitűnik, hogy egyre nagyobb a „tervezett” gyerekek aránya, s a szülői projekt mintegy az autonómia és a racionális cselekvő kvintesszenciájává válik.

A gyermekvállalás tervezhetőségének általánossá válása a szerző szerint a gyermeknemzés problematikájának újrafogalmazását eredményezi, hiszen – a fogamzásgátlás, az orvosi beavatkozás miatt – a kényszer második formája egyre inkább eltűnedezik. Elég egy hivatalos deklaráció, mely a testben és szóban teremtett

²⁷ Boltanski szerint a projekt-kapitalizmus sikeresen magába integrálta az autonómia, a kreativitás, az autenticitás és a szabadság értékeit képviselő művészi kritikát (ehhez lásd Fáber 2008, Rényi–Sik–Takács 2014).

²⁸ Mely utóbbi megállapítást teljes mértékben alátámasztja a terhességmegszakításra vonatkozó jogalkotás.

²⁹ Vö. ezt az anya fentiekben leírt, a törvényi szabályozásban szereplő „válsághelyzetével”.

magzatok között különbséget tesz. Ez (a választás) azonban lényegében a humanizmus problémája, hiszen az egyenlőség eszméje válik kérdésessé.

Utóbbi különösen éles etikai problémákat vet fel az ultrahang és a prenatális diagnosztika rohamos fejlődésével és térnyerésével. Erre vonatkozóan Boltanski egyenesen úgy fogalmaz, hogy a magzat láthatóvá tétele az emberi és a nem emberi közötti brutális határátlépés, s a prenatális beavatkozások a magzatot manipulált módon léptetik be a társadalomba.

Ennélfogva a szerző nagy figyelmet szentel a technológiák,³⁰ a „*technomagzat-bánásmódok*” szerepének. A magzat dologi vagy személy mivoltáról folytatott angolszász társadal(o)m(tudomány)i diskurzus összegzése nyomán arra fókuszál, hogyan konstruálódnak és manipulálódnak a magzat különböző (ontologikus) kategóriái (Boltanski 2004: 171). Abban az esetben, ha projekt-gyerekről van szó, az „*autentikus magzat*” már a legkorábbi időszakról kezdve észlelt és felbecsült. A terhesség megszakításakor a magzat szélsőséges felértékelésének az ellenkezője történik. A „*tumoriális magzat*” vizsgálata során egészen máshogy zajlik az ultrahang vizsgálat (Boltanski 2004: 176–178),³¹ az abortusz egész folyamata hangsúlyosan medikalizált, mintegy múltó betegséget jelenítenek meg, amelyet jobb minél gyorsabban elfelejteni. A magzat, embrió, preembrió, baba stb. kifejezések ugyanannak a magzatnak a totálisan különböző felfogását megjelenítő, a magzatot önkényesen értékelő konstrukciók, melyek „társadalmi technológiák” formáiban módosítják magának a társadalmi alanynak az elképzelését.³²

Boltanski tehát azért beszél az abortusz igazolásának a projekt-*cité* keretében való bukásáról, mivel a szülő-próba nem egy bizonyos *citébe* kapcsolódás (például a domesztikus vagy a projekt-*citébe* tartozó nagyság próbája), hanem az emberi közösség elvének, az emberit a nem emberitől elválasztás tesztje. A magzat az emberi közösség elve alapján definiálódik, és a szülő-projekt teszi teljesen emberivé.³³

Boltanski magzat-könyve kapcsán több ízben arról beszélt, hogy a magzat-problematika tulajdonképpen a szingularitás, az egyediség szociológiai értelmezése következtében kezdte érdekelni (Boltanski 2004: 332; 2008c: 37).³⁴ Tulajdonképpen ugyanarról a problémáról van szó, mint igazoláselméletében: az általánosságról

30 Jelen cikk keretei között sajnos nem tudok kitérni a prenatális orvosdiagnosztika befolyására az anya-magzat viszony, a terhesség megélése, valamint a perszonalizált magzatról alkotott percepció kapcsán, noha a francia társadalomtudományi szakirodalomban is számos izgalmas írás látott e kérdéstről napvilágot (erről lásd részletesebben Takács 2015).

31 Memmi is említ erre példát, amikor az elvetélt nők ultrahang vizsgálatán így interpretálják az orvosok a látottakat: „*Látja ezt a kis pontot itt a képernyőn? Ez az!*” (Memmi 2012a 91) Memmi magyarázata szerint ilyenkor az orvosok azzal, hogy háttérbe szorítanak egy tényt, látáson alapuló nevelést alkalmaznak, Boltanski a szituáció dedramatizálásának szándékára helyezi a hangsúlyt.

32 Boltanskinak az autentikus és a tumoriális magzat elkülönítését leíró gyakorlatát kissé leegyszerűsítettnek, vagy inkább elhamarkodottnak látom. Nehezen illeszthető ebbe a bipoláris sémába az a jelenség, amikor a szülők a gyermek iránti szeretetből ítélik halálra őt, például súlyosan fogyatékos volta miatt, vagy amikor az egyértelműen kedvezőtlen prenatális diagnosztika ellenére válik/marad autentikus a magzat (és ilyen esetekben az orvosi személyzet is autentikus magzatnak tartja őket). Boltanski könyvének szerintem legbumfordibb hibája az orvosi okokból és a súlyos válsághelyzet esetén végrehajtott abortusz közti különbség összemosása, más kritikai észrevételek ismertetésétől most eltekintek.

33 Az abortusz igazolásának a projekt-*cité*beli lehetőségein túlmutató további kérdéseket vet fel, hogy a könyv 2004-es megjelenését követően Boltanski arról beszélt, hogy a hálózatokra épülő kapitalizmusban végül mégsem formálódott valódi *citévé*, igazolási elvvé a projekt-logika (Boltanski 2008c: 24, 29). Ennek következményeiről magyar nyelven is lehet tájékozódni (Boltanski 2008b: 74–80).

34 Ezt kívánta a szerző a szöveg utolsó mondatában is kifejezésre juttatni, mely szerint a „magzati állapot nem más, mint az emberi

és a különbözőségről. Az emberek – ahogyan a magzatok is – emberi mivoltukból adódóan elvileg egyenlők, de egy adott rendben egyenlőtlenek (lásd a mindenki által elfogadott *citébeli* nagyság és a hierarchia általános működésmódját). Az foglalkoztatja tehát, hogyan megy végbe az egyedivé és az általánossá tétel, s a társadalom miképpen dönt a behelyettesíthetőségről és a behelyettesíthetetlenségről.

A MAGZATOK SORSA – A BIOPOLITIKA MINŐSÉGI KITELJESEDÉSE

Boltanski azt mutatja meg, hogy a gyermek iránti vágy ma apóriát szül: a vágyott gyermek legalább anynyira visszautasított lesz, ha kedvezőtlen pillanatban vagy feltételek között realizálódik. Az ilyen esetek gyakran vezetnek a terhesség megszakításához, de a döntés nagyon problematikus, hiszen a kívánt magzatba sokat investáltak a szülők és már a születése előtt személyként gondoltak rá (Yonnet 2006, Weber et al. 2009: 31). „Különösen a késői abortusz hordoz súlyos ellentmondást a vágyott gyermek és a fogyatékoság prevenciójának állami politikája és a méltó életről kialakult kollektív megítélés között. Arról beszélünk, hogy a megítélés felelőssége eloszlik az anya, az orvosok és az állam között. Minden úgy zajlik, mintha az élet megítélésének hatalma *de facto* létezne, anélkül, hogy gyakorlati terepét pontosan körbe kellene írni” (Weber et al. 2009: 31). Tehát legyen akár az anya (a szülők) önálló, vagy az orvossal közös elhatározása, a döntés kapcsán olyan anonim és diffúz módon megjelenő társadalmi normativitásról van szó, amelyben az élet megítélését szabályozó egyéni és társadalmi kritériumok interiorizálásához mind a fogyatékosok társadalmi integrálásának nehézségei, mind a jó életről alkotott kollektív reprezentációk, s bizonyos csoportok társadalmi költségeinek megoszlása is hozzájárulnak (Weber et al. uo.). Mint láttuk, ezeket a körvonalazatlan normákat az orvosok is magukénak vallják és közvetítik, kialakul bennük egyfajta „spontán antropológia az életre érdemes évekről” (Memmi 2003a, 2003b): orvosi kontextusban is léteznek olyan nem individuális normák, amelyek lehetővé teszik a döntést az életre méltó vagy nem méltó között.³⁵

Elmondható, hogy általánosan jellemzővé vált a „jó” élet felértékelődése a „puszta” élet kárára. Weber és kutatótársai tanulmányát idézve, „a (mindenki számára) elviselhető fogyatékoság társadalmilag meghatározott koncepciója jogosítja fel a szülőket és a gyermeket a megszületésére” (Weber et al. 2009: 32). A szerzők egyenesen úgy látják, hogy a „jó” életben tartás imperatívusza miatt a kortárs biopolitika thanatopolitikai dimenzióval egészül ki, dacára ennek minden ellentmondásával, hiszen ki határozza meg, hogy mit jelent a „jó”?

Annak, hogy napjaink szociológiája miért fordul egyre nagyobb érdeklődéssel a magzat-tematika iránt, nyilván sok oka lehet.³⁶ A feminista szakirodalom test és terhesség iránti érdeklődése, a későmodernitás identitást tárgyaló írásai kereszteződtek többek között a biotechnológiák következtében megjelenő új diskurzusokkal.

állapot” (Boltanski 2004: 332). Ezt azonban – nyilván nem véletlenül – nagyon sokan félreértelmezték, maga Boltanski is elismerte a Replikának adott interjújában, hogy „megfordítva, azt kellett volna mondanom, hogy az emberi állapot tulajdonképpen nem más, mint a magzati állapot” (Boltanski 2008c: 37).

35 Ugyanakkor a végső döntés mégis az anyára hárul, az ő szubjektív megítélésén múlik magzata minősítése, hogy méltó-e az életre, vagy sem.

36 A magzat-tematika a hazai szociológiában csak mostanában jelent meg, egyrészt a Vicsek Lilla vezetésével zajló OTKA-kutatásban (Meddőség és az asszisztált reprodukív technológiák gyakorlata), másrészt az összejt-kutatás kérdésköre kapcsán (Vicsek 2011, Vicsek–Gergely 2011).

A fentiekben arra fókuszáltam, hogy a kortárs (francia) biopolitikai gyakorlatok talaján kidolgozott elméletek segítségével képet kapjunk a társadalom ellentmondásos aktusairól az életre/halálra ítélt magzatok sorsán keresztül. Láthattunk példát a magzat perszonalizációjára, a magzatnak az anyáról fizikailag és lelkileg történő leválására (Fellous 2004), másfelől a magzat kontextustól függő deperszonalizációjára is.³⁷ Mivel napjainkban a test és a szenvedés, az élet és a halál tétjei egyre nagyobb fontossággal bírnak a nyilvános térben, és mivel ezzel párhuzamosan az állam (és a jog) egyre jobban behatol az egyének és a párok korábban e intim zónáiba, a szociológia is bemerészkedett az élet és a halál peremterületére. Sőt, a biológia és az etika tematizálta magzati lét immár par excellence szociológiai alannya vált, hiszen a személyiségtől, érdekektől, normáktól mentes lény már születése előtt társadalmilag meghatározott, pontosabban: születése és halála egyre növekvő mértékben *társadalmilag* meghatározott.

37 Nem tértünk ki azokra az esetekre, amikor a magzat reperszonalizációjáról van szó. Ez a gyakorlat azokra a társadalmakra jellemző, ahol nagyon szigorúak a terhességmegszakítás feltételei, így az orvosok a tragikus leletek első ismertetésekor deperszonizálják a magzatot, majd a terhesség folyamán reperszonalizálják a születendő gyermeket. Lásd például Mirlesse és Ville cikkét a brazil gyakorlatról (Mirlesse–Ville 2013), de nemcsak a latin amerikai, hanem az arab országok vonatkozásában is egyre érdekesebb írások látnak napvilágot.

HIVATKOZÁSOK

- Agamben, G. (1998) *Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: University Press.
- Allamel-Raffin C. – Merg-Essadi D. – Rusterholtz T. – Pons I. – Weber, J.-C. (2008) Le fœtus dans l’acte d’IMG: un statut à géométrie variable. *Revue des Sciences Sociales* 39, 126–135.
- Bajos N. – Ferrand M. et l’équipe Giné (2004) De la contraception à l’avortement: sociologie des grossesses non prévues. *Population* 59 1, 178–179.
- Bajos, N. – Bohet, A. – Le Guen, M. – Moreau, C. (2012) La contraception en France: nouveau contexte, nouvelles pratiques? *Population et Sociétés*, 492. (Angolul is letölthető)
- Bajos, N. – Bohet, A. – Moreau, C. – Rouzaud-Cornabas, M. – Panjo, H. (2014) La crise de la pilule en France: vers un nouveau modèle contraceptif? *Population et Sociétés* 511. (Angolul is letölthető.)
- Bajos, N. – Leridon, H. – Job-Spira, N. (2004) Introduction, au dossier. *Population* 59 (3-4), 409–418. (Angolul is letölthető.)
- Bajos, N. – Moreau, C. – Leridon, H. – Ferrand, M. (2004) Pourquoi le nombre d’avortements n’a-t-il pas baissé en France depuis 30 ans? *Population et Sociétés* 407 (Angolul is letölthető).
- Berlivet, L. (2002) Déchiffrer la maladie. Epidémiologie et cultures de santé publique. In Dozon, J.P. – Fassin, D. (szerk.) *Les cultures de la santé publique*. Paris: Balland, 75–102.
- Berlivet, L. (2004) Une biopolitique de l’éducation pour la santé. La fabrique des campagnes de prévention. In Fassin, D. – Memmi, D. (szerk.) *Le gouvernement des corps*. Paris: Éditions de l’EHESS, 37–75.
- Berlivet, L. (2005) Uneasy Prevention: The problematic modernization of Health Education in France after 1975. In Berridge, V. – Loughlin, K. (szerk.) *Medicine, the Market and Mass Media: Producing Health in the Twentieth Century*. London: Routledge. 95–122.
- Binet, J.-R. (2010) Recherche sur l’embryon: la science rattrapée par la loi? *Sociologie et sociétés*, 4, 91–113.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (1991) *De la justification: les économies de la grandeur*. Paris : Gallimard.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2008a) A kritikai képesség szociológiája. *Replika* 62, 39–55.
- Boltanski, L. (2004) *La condition fœtale*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L. (2008b) Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika* 62, 57–85.
- Boltanski, L. (2008c) „A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni”. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival. *Replika* 62, 11–37.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard.
- Chetouani, L. (1995) Procréation ou contraception? De la bioéthique à la biopolitique. *Mots*, september, 73–98.
- Devereux, G. (1955) *A study of abortion in primitive society*. New York: Julian Press.
- Douglas, M. (1986) *How institutions think*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Duden, B. (1991) L’invention du fœtus. Der Frauenleib als öffentlicher Ort. Vom Mißbrauch des Begriffs Leben. In *Luchterhand Essay Band 9*, Luchterhand, Hamburg 1991 (angolul: Disembodying Women. Perspectives on pregnancy and the unborn, Harvard University Press, Cambridge, MA / London 1993 franciául: L’ invention du fœtus. Le corps féminin comme lieu public, Des-cartes et Cie, Paris 1996).
- Fáber, Á. (2008) Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika* 62, 109–125.
- Fellous, M. (2004) Explorer le ventre fécond de la mère. *Revue française de psychosomatique* 26, 2, 83–97. <http://www.cairn.info/publications-de-P%C3%A9nin/publications-de-P%C3%A9nin/publications-de-P%C3%A9nin/revue-francaise-de-psychosomatique-2004-2-page-83.htm>, letöltés: 2014. 02. 03.
- Foucault, M. (1997) *Il faut défendre la société*. Paris: Gallimard.
- Hassoun, D. – N. Job-Spira – J. Bouyer – H. Leridon – P. Oustry – N. Bajos (2004) Les inégalités sociales d’accès à la contraception en France. *Population* 59 (3–4), 479–502.
- Henry, M. (1994) Phénoménologie de la naissance. *Alter* 2, 11–27.
- INED (2010) *Statistiques de l’avortement en France, Mise à jour de janvier 2013*, http://www.ined.fr/statistiques_ivg/2010/T1_2010.html, letöltés: 2014. 02. 03.

- Isambert, F.-A. – Ladrière, P. (1979) *Contraception et l'avortement. Dix ans de débat dans la presse (1965–1974)*. Paris: CNRS.
- Isambert, F.-A. (1982) Une sociologie de l'avortement est-elle possible? *Revue française de sociologie*, 23, 359–381.
- Jouannet, P. – Paley-Vincent, C. (2009) *L'embryon, le foetus, l'enfant. Assistance Médicale à la Procréation (AMP) et lois de bioéthique*. Paris: Eska.
- Karsenti, B. (2005) Arrangements avec l'irréversible. Luc Boltanski, La Condition fœtale, *Critique*, ősz, 695, 321–336.
- Keck, F. (2007) Idéologies libérales et contradictions biopolitiques. À propos de L. Boltanski, *La condition fœtale, Une sociologie de l'engendrement et de l'avortement*. <http://stl.recherche.univ-lille3.fr/seminaires/philosophie/macherey/macherey20062007/keck13122006.html>, letöltés: 2014. 02. 03.
- Keck, F. (2006) Comment les foetus sont devenus visibles. Approches phénoménologique et structuraliste des contradictions biopolitiques. *Annales HSS* mars-avril, 2, 505–520.
- Keck, F. (2008) Les usages du biopolitique. *L'Homme* 187–188, 3–4, 295–314.
- La Rochebrochard, É. de (2008): 200 000 enfants conçus par fécondation in vitro en France depuis 30 ans. *Population et Société* 451, december. (Angolul is letölthető.)
- Leridon, H. – Rossier, C. (2004) Pilule et préservatif, substitution ou association? Une analyse des biographies contraceptives des jeunes femmes en France de 1978 à 2000: *Population*, 59, 3–4, 449–478.
- Lévi-Strauss, C. (1962) *La pensée sauvage*. Paris : Plon.
- Memmi, D. (2000) Vers une confession laïque ? La nouvelle administration étatique des corps. *Revue française de science politique* 50, 1, 3–20. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rfsp_0035-2950_2000_num_50_1_395451, letöltés: 2014. 02. 03.
- Memmi, D. (2003a) *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporaine de la naissance et de la mort*. Párizs, La Découverte.
- Memmi, D. (2003b) Archaïsme et modernité de la biopolitique contemporaine: l'interruption médicale de grossesse. *Raisons politiques* 9, 1, 125–139. <http://www.cairn.info/revue-raisons-politiques-2003-1-page-125.htm>.
- Memmi, D. (2004) *Le gouvernement des corps*. Avec D. Fassin, L. Berlivet, A. Giami, M. Bungener, L. Mathieu, D. Borrillo, M. Bessin, M.-H. Lechien. Párizs: EHESS.
- Memmi, D. (2005) Administration du vivant et sacralité. *Vingtième Siècle* 87, 3, 143–157.
- Memmi, D. (2009) *La tentation du corps. Corporité et sciences sociales*. Avec Dominique Guillo, Olivier Martin. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2010) L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. *Cahiers internationaux de sociologie* 1–2, 128–129, 299–314.
- Memmi, D. (2011) *La seconde vie des bébés morts*. Paris: EHESS.
- Memmi, D. (2012a) Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika* 79, 77–90.
- Memmi, D. (2012b) Entretien avec Dominique Memmi à l'occasion de la parution de "La seconde vie des bébés morts". Az interjú készítette: Laura Chartain, 2012. június 4. <http://mastersociologie.hypotheses.org/2130>, letöltés: 2014. 02. 03.
- Memmi, D – Taïeb, E. (2009) Les recompositions du « faire mourir » : vers une biopolitique d'institution. *Sociétés contemporaines* 3, 5–15.
- Mirlesse, V. – Ville, I. (2013) Usage de l'écographie prénatale pour le diagnostic des malformations fœtales à Rio de Janeiro az Brésil. *Social Science & Medicine* 87, 168–175. <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00817716> (angolul is elérhető), letöltés ideje 2014. szeptember 22.
- Nagy, G. – Vreczenár, L. (2007) Campomeliás dysplasia praenatalis felismerése ultrahangvizsgálattal. http://www.socrad.hu/upload/radiologia/magazine/2007_5_6_240.pdf, letöltés: 2014. 02. 03.
- Pison, G. (2009) France 2009: pourquoi le nombre de naissance continue-t-il d'augmenter? *Population et Sociétés* 454. (Angolul is letölthető.)
- Pison, G. (2010) France 2009: l'âge moyen à la maternité atteint 30 ans. *Population et Sociétés* 2010 mars, No 465. (Angolul is letölthető.)
- Rényi, Á. – Sik, D. – Takács E. (2014) A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához (kézirat, megjelenés előtt).
- Revue française de sociologie* (1982) Numero spécial sur la Libéralization de l'avortement. 23, 3, 351–548.

- Sarramon, M. F. – Grandjean, H. (1998) *Le fœtus et son image*. Paris: Flammarion.
- Takács, E. (2015) A szülés esetlegességei. A prenatális diagnosztika szociológiai problematizálása. In *Létkérdések a szülés körül*, PPKE, megjelenés előtt.
- Terhességmegszakítások (2012) *Statistikai tükrök* 110, 1–6, letöltés: 2014. 02. 03. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/terhessegmegsz11.pdf>,
- Thomas, Y. (2002) Le sujet concret et sa personne. In Cayla, O. – Thomas. Y. *Du droit de ne pas naître*. Paris: Gallimard
- Tournay, V. (2010) Présentation. Institutionnaliser les technologies du vivant. *Sociologie et sociétés* 5–13.
- Vicsek L. (2011) Costs and benefits of stem cell research and treatment: media presentation and audience understanding in Hungary. *Science Communication* 33 (3), 309–340.
- Vicsek L. – Gergely J. (2011) Media presentation and public understanding of stem cells and stem cell research in Hungary. *New Genetics and Society* 30 (1) 1–26.
- Ville, I. (2011) Politiques du handicap et médecine prénatale: la difficile conciliation de deux champs d'intervention sur le handicap. *Alter. European Journal of Disability Research* 5, 1, 1–13. http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/56/34/70/PDF/VILLE_2011.pdf (angolul is elérhető), letöltés ideje: 2014. szeptember 22.
- Ville, I. (2012) Le diagnostic prénatal. Point du vie historique et sociologique. http://www.chu-grenoble.fr/CPDPN/doc/Diagnostic-prenatal-historique-sociologique_Ville.pdf, letöltés ideje: 2014. szeptember 22.
- Weber, J-C. et al. (2008) Les soignants confrontés à l'IMG tardive. *Revue des Sciences Sociales* 39, „Éthique et santé”, 136–143.
- Weber, J-Ch. et al. (2009) Le fœticide, une administration impensable de la mort? *Sociétés contemporaines* 75, 3, 17–35. www.cairn.info/revue-societes-contemporaines-2009-3-page-17.htm, letöltés: 2014. 02. 03.

GREGOR ANIKÓ – RÉDAI DOROTTYA

HETERONORMATÍV IFJÚSÁG?

A MAGYARORSZÁGI 15–29 ÉVES FIATALOK VÉLEMÉNYE AZ AZONOS NEMŰ PÁROK EGYÜTTÉLÉSÉRŐL¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.122

ABSZTRAKT

A homoszexualitással és homoszexuálisokkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáló korábbi hazai kutatások szinte egyöntetűen fogalmazzák meg, hogy a fiatalabb megkérdezettek elfogadóbb attitűdöket mutatnak a melegekkel és leszbikusokkal szemben, mint az idősebb korcsoportokba tartozók. Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ a Magyar Ifjúság 2012 című kutatás adatait elemezve, hogy a 15–29 éves fiatalok mennyire vélekednek heteronormatív módon a családról mint egy pár két tagjának együttéléséről, és hogy milyen szocio-demográfiai és attitűdváltozók magyarázzák e vélekedéseket. Eredményeink szerint majdnem minden második fiatal teljesen egyetért azzal az állítással, miszerint az azonos nemű párok együttélése nem tekinthető családnak, míg körülbelül minden tizenkettedik utasítja el ezt. A heteronormatív vélekedések kevésbé jellemzőek a lányokra, a városokban élőkre, a diplomás szülők gyermekeire, a jobb anyagi helyzetűekre. A házasságban élő vagy házasságot tervező fiatalok heteronormatívabbak a család fogalmát illetően, és ugyanez igaz azokra a fiatalokra, akik a családon belüli nemi szerepek esetében a tradicionális munkamegosztásban hisznek. A téma körüli közéleti diskurzusok bizonyos keretei köszönnek vissza a pozitív tartalmú nacionalizmussal, valamint a kirekesztő, sovíniszta nacionalizmussal bírók heteronormatívabb attitűdjeiben is. A roma fiatalok, azon belül is a lányok, a nem roma fiatalokhoz, illetve lányokhoz képest heteronormatívabban viszonyulnak a családhoz. Ugyancsak izgalmas eredmény a különféle szexuális orientációjú fiatalok vélekedésében látható eltérés: a szexuálisan mindkét nemhez vonzódók a legkevésbé heteronormatívak, míg a meleg és leszbikus fiatalok a heteroszexuális fiatalokhoz hasonló mértékben nem tekintették egy azonos nemű pár együttélését családnak. Elemzésünkben megpróbálunk választ találni arra, hogy mi okozhatja ezeket az eredményeket.

Kulcsszavak: fiatalok, homoszexualitás, attitűdök, heteronormativitás, család

ABSTRACT

Earlier Hungarian studies analysing attitudes towards homosexuality and homosexual people almost uniformly claim that younger cohorts show more tolerant attitudes towards gay and lesbian people than older cohorts. In this study we examine, analysing data from the representative survey *Hungarian Youth 2012*, how

¹ A szerzők ezúton mondanak köszönetet Fodor Évának a kézirat egy korábbi verziójához fűzött értékes kritikai megjegyzéseiért, valamint a socio.hu két anonim bírálójának a hasznos javaslataikért, építő jellegű meglátásaikért, melyeket a tanulmányhoz fűztek, így segítve a szerzők munkáját.

heteronormative the notions of young people aged 15–29 about family as the cohabitation of a couple are, and what socio-demographic and attitudinal variables explain these notions. Our findings show that nearly half of the young people in the sample fully agree with the statement that “the cohabitation of a same-sex couple cannot be considered a family”, and only one in twelve fully disagrees. Heteronormative attitudes are less characteristic of girls, those living in towns, those having parents with university degrees, and those in a better financial situation. Those young people who are married or plan to get married have more heteronormative views regarding the family, and the same is true of those who believe in traditional gender roles regarding the sharing of household and childcare responsibilities in the family. Certain discursive frames of public debates about the issue of family are present in the heteronormative attitudes of those who share positive nationalist values and those who share chauvinist nationalist values. Young people of Roma origin, especially girls, have more heteronormative views about the family than those of non-Roma origin. Another interesting finding concerns the family notions of young people with different sexual orientations: the least heteronormative are those who are attracted to both sexes, whereas gay and lesbian respondents did not consider the cohabitation of a same-sex couple to be a family to a similar degree to heterosexual respondents. In our analysis we attempt to find out what may be the causes behind these findings.

Keywords: youth, homosexuality, attitudes, heteronormativity, family

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy milyen szocio-demográfiai és attitűdváltozók befolyásolják a magyarországi 15–29 évesek vélekedését az azonos neműek együttélésének családként való elfogadásáról. A korábbi, főként a homoszexualitás és a homoszexuálisok iránti elfogadást, toleranciát vizsgáló hazai kutatások jellemzően arra a következtetésre jutottak, hogy a fiatalabbak nyitottabbak, elfogadóbbak a homoszexualitással, biszexualitással vagy általánosságban a heteroszexualitástól eltérő szexuális irányultságokkal kapcsolatban, mint az idősebbek (Neményi et al. 2011, Takács 2011, Takács–Szalma 2013). Ezek a kutatások azonban nem vizsgálták részletesen azt, hogy a többi korosztályhoz képest elfogadóbbnak tűnő fiatalok körében a különféle típusú magyarázó változók ugyanolyan irányba hatnak-e, mint általában a felnőtt válaszadók között.

A magyarországi fiatalok társadalmi helyzetét, különféle témákkal kapcsolatos vélekedéseit a 2000-es években az úgynevezett ifjúság-kutatások (Ifjúság 2000, 2004, 2008) nagymintás adatfelvételei vizsgálták, ezt a sorozatot folytatta 2012-ben a Kutatópont által készített *Magyar Ifjúság 2012* című kérdőíves kutatás, melynek keretében 8000 15–29 évest kérdeztek meg kérdezőbiztosok segítségével különböző témákban. A megkérdezett fiataloknak többek között a következő állítással kapcsolatban kellett eldönteniük, hogy egy 1-től 5-ig terjedő skálán mennyire értenek vele egyet: *Az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak.*

Bár, ahogyan azt majd a későbbiekben részletesen kifejtjük, az állítás módszertani szempontból is problémás, ez az első olyan adatfelvétel, amelynek keretében a fiatalok azonos neműek együttélésével kapcsolatos attitűdjeit is felmérték. A kutatás ráadásul több más, a kérdés megítélésére potenciálisan hatással bíró szocio-demográfiai és attitűdkérdést is tartalmaz, s a köztük lévő összefüggéseket, hatásokat² a szokásosnál jóval

² A későbbiekben majd bővebben utalunk még rá, de fontos itt is tisztáznunk, hogy a vizsgált változók közötti oksági viszony nem min-

nagyobb elemszámú, a főbb változókra reprezentatív mintán tudjuk tesztelni.

A 2011. január 1-jén hatályba lépett magyarországi alaptörvény szövege³ egyértelműen kijelenti, hogy a családi kapcsolat alapját két felnőtt közötti házasság jelentheti, amelyet kizárólag egy férfi és egy nő köthet egymással. Ennek, valamint a 2009 óta azonos nemű párok részére fennálló bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye nyomán kibontakozó széleskörű és igen élénk társadalmi diskurzusok befolyásolhatják a fiatalok vélekedését is a nem-heteroszexuálisok együttéléséről, és arról, hogy családnak tekinthető-e egy ilyen kapcsolat, vagyis a módszertani problémák ellenére érdemes megvizsgálnunk azt, hogy miként vélekednek a fiatalok a kérdésben.

A VIZSGÁLT JELENSÉG: HETERONORMATIVITÁS

A homoszexuálisokkal vagy tágabban a nem heteroszexuálisokkal kapcsolatos attitűdök vizsgálatakor fontos tisztáznunk, hogy egy igen komplex, több szinten is értelmezhető és elemezhető attitűdegyüttest vizsgálunk. Ennek az összetettségnek a feltárása azért is fontos, hogy meghatározhassuk, mit is mérünk az általunk is elemzett állítással: homofóbiát, heteroszexizmust, esetleg heteronormativitást? Barry D. Adam *Theorizing Homophobia* című tanulmányában különíti el egymástól e három fogalmat (Adam, 1998). Az összefoglalásából kiderül, hogy míg a homofóbia a homoszexualitással kapcsolatos fóbiák, félelmek, negatív attitűdök egyéni szintű, főként a pszichológiában gyökerező magyarázataival elemezhető jelenség, addig a heteroszexizmus fogalma a szociológiából táplálkozva igyekszik leleplezni a nem heteroszexuális emberek rendszerszintű, intézményesített, a társadalmi struktúrában leképezett elnyomását, a heteronormativitás pedig a heteroszexizmus posztstrukturalista újragondolásából kinőve azokra a diskurzusokra irányítja a figyelmet, amelyeken keresztül a heteroszexualitás normává válik (Adam 1998:388–389). Könnyű belátni, hogy a három fogalom sokrétű kapcsolatban áll egymással, hatásukat nehéz elválasztani egymástól, talán nem is lehet maradéktalanul. A definíciók azonban jól láthatóan magukban hordoznak bizonyos elsődleges értelmezési lehetőségeket. Mindezek alapján úgy véljük, hogy az állítással kevésbé a kérdezettek homofóbiájának szintjét mérjük, mivel sokkal inkább fókuszba kerül benne egyfajta normatív, regulatív és kirekesztő tartalom, ami a heteroszexizmus és heteronormativitás fogalmaival áll szorosabb kapcsolatban. Az azonos neműek együttélésének intézményesítése és jogi kereteinek megteremtése körüli viták során a heteronormatív keretek voltak dominánsak és emelkedtek alaptörvényi erőre. Ez a beszédmód és gyakorlat egyúttal heteroszexizmust is képes generálni, mivel jogi kerettel védi kőbe a heteroszexuális és a nem heteroszexuális állampolgárok közötti strukturális egyenlőtlenségeket, a heteroszexuálisok privilégiumairól (például a család alapját jelentő házasságkötés) pedig mint a szexuális viselkedésük alapján járó egyfajta jutalomról beszél. Éppen ezért nehéz határvonalat húzni, pláne egy állítás alapján, hogy heteroszexizmust vagy heteronormativitást mérünk az állítással. Mivel a kérdésről szóló nyilvános vitából a normatív aspektust sokkal könnyebben dekódolhatta a közvélemény, ezért úgy gondoljuk, hogy az állítással leginkább heteronormativitást mérünk, amely egy későbbi logikai lépésben kirekesztő gyakorlatokhoz vezethet, ezeket viszont már nem mérte fel a kérdőív.

Arra, hogy a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök igen összetettek, nem csak Adams munkájából kö-

den esetben egyértelmű, illetve pontosabb lenne csupán együttjárásról beszélni.

3 Az alaptörvény hatályos szövege elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV

vetkeztethetünk. Adolfsen és munkatársai (2010:1241) korábbi kutatások alapján összesen ötféle dimenzióját különítik el ezeknek az attitűdöknek: (1) a homoszexualitással kapcsolatos általános attitűdök, (2) az egyenlő jogokkal és az antidiszkriminációval kapcsolatos attitűdök (ide sorolva a házasság, valamint az örökbefogadás lehetőségét), (3) a homoszexuális emberekkel kapcsolatos távolság-közelség értékelése, (4) a látható homoszexuális viselkedésekre adott reakció, (5) a modern homonegativizmus, amely szerint a homoszexualitás mára már elfogadott a társadalomban, ezért mindenféle azzal kapcsolatos speciális figyelem vagy erőfeszítés szükségtelen. Az általunk vizsgált állítás ebben a megközelítésben leginkább a második dimenzióba illeszthető bele. A jogi keret ebből a szempontból szintén erőteljes normatív megközelítést hordoz.

KORÁBBI KUTATÁSOK

A közvélekedést, miszerint a hazai fiatalok az átlagos magyar véleményekhez képest relatíve nyitottabbak, elfogadóbbak a homoszexualitással, biszexualitással vagy általánosságban a heteroszexualitástól eltérő szexualitásokkal kapcsolatban, több kutatás is alátámasztja. A TÁRKI egy 2005-ben készült adatfelvétele alapján mutatta ki Dencső Blanka és Sik Endre (2007:63), hogy a középkorúakhoz és az idősebbekhez képest a fiatalabbak (18 és 39 év közöttiek) kevésbé előítéletesek a homoszexuálisokkal szemben. Takács Judit (2011:24) a *European Social Survey* 2009-es adatait vizsgálva találta azt, hogy a különböző korú magyar válaszadók között a 15–24 évesek (a 35–44 évesek mellett) jelentik az egyik legelfogadóbb korcsoportot: 51 százalékuk értett egyet azzal az állítással, miszerint hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják. Takács egy másik, Szalma Ivettal közösen jegyzett tanulmányában az azonos nemű párok általi örökbefogadás elfogadottságának vizsgálatakor (2008-as adatokat elemezve) jutott arra az eredményre, hogy a különböző korcsoportba tartozók közül a 18–30 évesek között a legmagasabb (21,2 százalék) azok aránya, akik elfogadó attitűddel jellemezhetőek (Takács–Szalma 2013:20). Neményi Mária és munkatársai (2011) az EBH megbízásából készített 2010-es kutatásban találtak hasonló tendenciákat.

Andersen és Fetner (2008) kanadai és USA-beli longitudinális adatokat elemezve találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a különböző születési kohorszba tartozók homoszexualitásról alkotott véleménye közti eltérések (a fiatalok elfogadóbbak, az idősebbek elutasítóbbak) meglehetősen stabilitást mutattak a vizsgált 20 éves periódusban, a bekövetkező változás, a vélemények liberalizálódása pedig globális szintű volt, vagyis a kohorszok közti eltérések nem változtak. Ez a kutatók szerint alátámasztja azt a feltevést, hogy a szocializáció során egyszer egy születési kohorsz tagjai által magukévá tett értékek, attitűdök markáns változásra nem képesek, olyanra nem, ami a kohorszok közti attitűdsorrendet megbontaná, viszont a társadalmi kontextusban történő változás képes az összes korosztály vélekedését egyszerre változtatni. Magyarországon csupán a *European Social Survey* hullámainak elemzésével volt lehetőségünk egy 10 éves (2002–2012) periódust megvizsgálni. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy 2002 és 2006 között a különféle születési kohorszok közti, a várakozásoknak megfelelő attitűdmintázatok fennmaradtak, azóta viszont a három legfiatalabb kohorsz tagjainak vélekedései összerendeződni látszanak, a két legfiatalabb kohorsz vélekedései közt gyakorlatilag eltűnt az érdemi eltérés (lásd: Melléklet 1. táblázat).

A 15–29 éves fiatalok heteronormatív attitűdjeinek vizsgálata azért is fontos, mert a különböző hazai

nagymintás LMBT-kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy az iskolai – különösen a középiskolai – közösségekben igen jelentős mértékű hátrányos megkülönböztetésnek, zaklatásnak vannak kitéve az LMBT fiatalok (Takács et al. 2008; Dombos et al. 2011). Ennek magyarázata az iskolai merev heteronormatív nemi szerepeltvárásoknak való megfelelés és nem-megfelelés, valamint annak ellenőrzése és szankcionálása a kortársak részéről (Takács et al. 2008; Pascoe 2007; Rasmussen et al. 2004; Kehily 2002). A merev heteronormatív nemi szerepeltvárások a heteroszexuális serdülő fiúk maszkulinitás-fejlődésével vannak összefüggésben: Kimmel (1994) szerint a férfiak esetében a melegekkel szembeni negatív vélekedések egy meglehetősen merev és leszűkített maszkulinitáskonstrukció elemeként értelmezhetőek: a homofóbia, a homoszexualitással kapcsolatos ellenérzések kifejezése egy módja annak, ahogyan férfiak a maszkulinitásukat alakítják. Pascoe (2007:53–56) iskolai etnográfiájában azt találta, hogy az általa „buzi-diskurzusnak” („*fag discourse*”) nevezett beszédmód a középiskolás fiúk heteromaszkulinitásának performatív konstruálásának kulcseleme, míg a középiskolás lányok nem használják ezt a diskurzust. Emiatt, valamint a korábbi kutatások eredményei alapján (pl. Lim 2002) várhatóan a fiúk nagyobb fenntartásokkal viseltetnek a homoszexuálisok iránt, mint a lányok, és jobban egyetértenek azzal, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak.

Korábbi hazai kutatások, melyek a 15 év felettiek attitűdjeit vizsgálták, szintén azt mutatták ki, hogy a férfiak kevésbé elfogadóak a homoszexualitással szemben, mint a nők (Takács 2011:28, Dencső–Sik 2007: 63). Ugyancsak fontos eredmény, hogy a nem vallásosak és a felekezethez nem tartozók szintén elfogadóbbak a melegekkel és leszbikusokkal. Az értékek dimenziójában pedig azt lehetett látni, hogy a magukat baloldalinak mondók, a nem idegenellenesek, valamint a tradicionális nemi szerepeket elutasítók azok, akik pozitívabb attitűddel fordulnak a homoszexuálisok felé (Takács 2011:32–34). Rédei (2014a) ugyanakkor megállapítja, hogy az általa vizsgált budapesti középiskola diákjai között, bár erőteljesen megnyilvánul a heteroszexuális fiúk meleg férfiakkal szembeni homofóbiája, a heteroszexuális lányok és fiúk közötti különbség e tekintetben jelentősen csökken, amikor nem általánosságban a homoszexualitásról, hanem konkrétan a homoszexuális szexről van szó.

Az iskolai végzettségnek a homoszexualitással kapcsolatos attitűdökre kifejtett hatásával kapcsolatosan különböző eredményeket találunk a szakirodalomban. Míg Takács (2011:30) kutatása szerint a magasabb iskolai végzettség, ha nem is teljesen lineárisan, de nagy vonalakban mérsékli az előítéletes gondolkodást, addig Dencső és Sik (2007:63) szerint a magasabb iskolai végzettségnek nincs hatása a homoszexuálisokkal szembeni előítéletességre.

Tóth László (1999) a 90-es évek végén az előíró nemi sztereotípiák regionális vizsgálatakor tárta fel, hogy a dunántúli régiókban egymással látszólag ellentétes, kétirányú eltérés volt látható: a kapitalizálódás miatt jellemzőbb volt, hogy a nőkkel szemben szigorúbb követelményeket, a tradicionális sztereotípiáknak megfelelő tulajdonságokkal való rendelkezést írtak elő a kérdezettek, miközben más, nem kifejezetten tradicionálisan nőiesnek tekintett tulajdonságok esetében (például határozottság, okosság, lélekjelenlét) viszont kifejezetten emancipatorikusabb mentalitás volt megfigyelhető. Tekintve, hogy a nemi szerepekkel, a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatos nézetek és a heteronormativitás között a kutatók szerint van kapcsolat (Takács –Szalma 2012), és ahogy látható, Magyarországon az előbbi mentén láthatóak bizonyos regionális különbségek, úgy

véljük, hogy érdemes a lehetséges területi különbségeket a mi vizsgáltunkba is szempontként beemelni.

A szociálpszichológiában jól ismert kontaktus-hipotézist támasztják alá azok az eredmények, melyek szerint azok, akik valamilyen módon kapcsolatban vannak meleg vagy leszbikus emberekkel, elfogadóbbak, nyitottabbak velük szemben (Hans et al. 2012, Dencső–Sik 2007). Ilyen kérdést a kérdőív nem tartalmazott, így bármennyire is fontos lenne ezt a hatást tesztelnünk, erre nincs módunk. A személyes interakciók mellett általánosabb társadalmi értékek (például a társadalmi igazságosságba vetett hit), vallási hiedelmek, a szülők befolyása is meghatározó az attitűdök kialakulásában (Hans et al. 2012). Ez utóbbit a szülők iskolai végzettségén keresztül igyekszünk vizsgálni, azt feltételezve, hogy a magasabb iskolai végzettségű, több kulturális tőkével rendelkező szülők gyerekei feltehetően nyitottabbak az azonos neműek együttélésének megítélésében, a már idézett korábbi, a 15 év feletti magyarországi lakosság körében zajló kutatások ugyanis hasonló tendenciákat mutattak ki.

Egyes kutatások szerint a homoszexuálisokkal, illetve a nem heteroszexuálisokkal szembeni kirekesztő felépítés mögött komplex (politikai) szimbólum- és értékrendszerek is meghúzódnak. Renkin (2009) elemzésében érzékletesen mutatja be, hogy a homoszexualitásról szóló, a posztszocialista átmenetbe ágyazódó diskurzusok a homofóbiát vagy egyéni szintű pszichológiai jelenséggént, heteronormatív nacionalizmusként, vagy Európa-ellenességgént, a melegek mint kollektív társadalmi bűnbakok irányába fordított ellenségességgént tárgyalják. Rédei (2012) a 2008-as Budapest Pride elleni támadások média-reprezentációját vizsgálva ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a homofób nacionalista megnyilvánulásokat nem lehet egyszerűen a növekvő LGBT politikai aktivizmusra adott reakciónak tekinteni, hanem ezek a megnyilvánulások egyúttal az LGBT közösség tagjainak azt a követelését is erősítik, hogy a nemzet egyenrangú állampolgárokként fogadja be őket, egyenlő emberi és szociális jogokat biztosítson számukra (pl. házasság, örökbefogadás), illetve a szélsőséges homofób csoportok ne sajátítsák ki a nemzethez tartozás jelentését. Így a nacionalista diskurzusok nem tekinthetők kizárólag a homofób, szélsőséges politikai erők sajátjának.

Hogy a homoszexuálisokkal kapcsolatos diskurzusoknak politikai funkciói vannak, nemcsak magyar sajátosság: Graff (2010) tanulmányában arra mutat rá, hogy Lengyelországban a 2004-es EU-csatlakozást követően a szexualitásról való nyilvános beszéd funkciója a különböző politikai táborok közti választóvonalak meghúzása, azok elmélyítése, a politikai önidentitások kifejezése volt. Emiatt valószínű, hogy ezek a makroszintű diskurzusok a fiatalok csoportján belül is különbségeket tudnak eredményezni a heteronormatív attitűdökben. A politikai értékek modellbe emelését az is szükségessé teszi, hogy a vizsgált időszakban és azt megelőzően éppen a fiatalok csoportja bizonyult a melegekkel szemben a legradikálisabb hangot megütő parlamenti párt, a Jobbik, komoly támogatói bázisának (Sik 2012). Emiatt azt várjuk, hogy az EU-ellenes fiatalok, a pozitív tartalmú vagy sovínista nacionalista társaik nagyobb eséllyel lesznek heteronormatívak, és ebben pártpreferenciájuk is szerepet játszhat.

Az attitűdöket körülvevő társadalmi, politikai, gazdasági kontextus véleménybefolyásoló szerepére hívja fel a figyelmet tanulmányában Jürgen Gerhards (2010) is. Kutatásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a modernizációs elméletek alapján inkább egy ország gazdasági fejlettsége vagy a vallási hagyományok dominanciája befolyásolja erősebben, hogy miként vélekednek a lakosok a homoszexualitásról. Eredményei szerint

mindkét faktornak fontos szerep jut az attitűdök alakításában. Bár Gerhards nem kifejezetten fiatalokat vizsgált, eredményei mindenképpen ráirányítják a figyelmet arra, hogy a melegekkel, leszbikusokkal szembeni attitűdök kialakulásában igenis nagy szerepe van a tágabb kulturális és gazdasági kontextusnak. Utaltunk már rá, hogy a vizsgált kutatást megelőzően a nyilvánosságban vita zajlott az alaptörvény új, heteronormatív család definíciója körül, amelyben valláserkölcsi, emberi jogi és politikai értékekről szóló kereteket alkalmaztak a vitatkozó felek. Megvizsgáljuk, vajon a fiatalok szintjén mi csapódott le ebből, látszik-e például, hogy a vallásosabb fiatalok heteronormatívabbak.

A MINTA ÉS A VIZSGÁLT ATTITŰDVÁLTOZÓ BEMUTATÁSA

A *Magyar Ifjúság* 2012 kutatást, amelyet a korábbi *Ifjúság2000*, *Ifjúság2004* és *Ifjúság2008* hazai ifjúság-kutatások folytatásaként végeztek 2012-ben, a Kutatópont bonyolította le. A kérdezőbiztosok által személyesen felkeresett 15–29 éves alanyok a kérdőívekre 2012 szeptembere és novembere során válaszoltak. A minta 8000 főt tartalmaz, akik regionális megoszlásuk, településtípus, életkor és nem szerint reprezentálják a 15–29 éves magyar népességet (Székely 2013:331).

1. táblázat: A kutatás mintájának jellemzői a főbb szocio-demográfiai változók mentén

	Megoszlás (%) vagy átlag
NEM	
Férfiak	51,1
Nők	48,9
ÉLETKOR (átlag)	22,2
TELEPÜLÉSTÍPUS	
Község	32,7
Város	52,5
Budapest	14,7
RÉGIÓ	
Közép-Magyarország	26,7
Dunántúl	30,4
Kelet-Magyarország	42,9

Forrás: *Magyar Ifjúság* 2012

A 2012-es kutatás során mindössze egyetlen, az általunk vizsgált és a korábbi hullámokból hiányzó, így trendek felvázolására nem alkalmas kérdés foglalkozott a homoszexuálisokkal. Más, hasonló témájú változók hiánya miatt nem volt alkalmunk a melegekkel kapcsolatos attitűdök többféle dimenzióját felépíteni, azokból valamiféle egységes, komplex változót alkotni, amelynek segítségével a maga összetettségében vizsgálhattuk volna a melegekkel szembeni attitűdöket. Nehezítette a helyzetet, hogy az állítás („Az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak.”) tagadó formában lett megfogalmazva, amelyet a módszertani szakirodalom inkább kerülendőnek tart a kérdőívekben (Babbie 2003:280–281), mert ha tagadó formában kérdezzük meg valamit, a kérdezett számára zavaró lehet, hogy pontosan melyik válaszlehetőség fedi le azt, ha például nem ért egyet az adott tagadó állítással.

A tanulmány elején azt a kérdéskört már bővebben tárgyaltuk, hogy a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök mely dimenzióját tudjuk jobban megragadni a kérdéssel. Érdekes azonban végiggondolni, hogy az

állítás nem csak a melegekkel, hanem a család fogalmával szembeni attitűdöket is mérheti, hiszen az állítással egyetértők gondolhatják úgy, hogy gyerek nélkül se egy heteroszexuális, se egy azonos nemű pár együttélése sem tekinthető családnak, de akár úgy is, hogy a házasságkötés lehetőségének hiánya miatt nem lehet család egy ilyen együttélésből.⁴ Okunk van azt feltételezni, hogy a házasság megítélése, valamint az azonos neműek számára a gyerekvállalási nehézségek, akadályok érzékelése érdemben befolyásolják azt, hogy az azonos neműek együttélését valaki családként definiálhatónak tartja vagy sem: azok ugyanis, akik fontosnak tartják a gyerekvállalási szándékot a házasságkötéshez (vagyis azt gondolják, hogy gyereket házasságon belül kell vállalni), szignifikánsan nagyobb eséllyel értenek egyet azzal, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak, még akkor is, ha kiszűrjük a hagyománykövető-modern skálán való önbesorolás hatását, vagyis a látott összefüggés nem kizárólag annak köszönhető, hogy aki hagyománykövetőbb, az mindkét kérdésben tradicionálisabb vélekedéssel bír.⁵

A vizsgált állítás bemutatásának végén fontos még arra is felhívunk a figyelmet, hogy az állítás együtt kezeli a meleg és leszbikus együttéléseket, miközben korábbi kutatások eredményei szerint a meleg férfiak és a leszbikus nők iránti attitűdök jellemzően különbözőek (Pascoe 2007, Kehily 2002, LaMar–Kite 1998). Mivel úgy véljük, hogy a vizsgált állításnál a hangsúly az azonos neműek együttélésének intézményesítettségén, a (heteroszexuális) családban élésen mint a különféle nyilvános diskurzusok által privilegizált együttélési formán, illetve az ezzel kapcsolatos attitűdökön van, ezért véleményünk szerint várhatóan nem kapunk nagyon eltérő eredményeket ahhoz képest, ha külön meleg férfiakra és külön leszbikus nők együttélésére vonatkozott volt egy-egy kérdés.

HIPOTÉZISEK

Összhangban a korábbi hazai és nemzetközi kutatásokkal, azt várjuk, hogy a fiúk nagyobb eséllyel rendelkeznek heteronormatív attitűdökkel, mint a lányok. Ugyancsak ezt várjuk a fiatalabb, illetve az alacsonyabb iskolai végzettségű, rosszabb vagyoni helyzetű, kistelepülésen élő, és kevésbé iskolázott szülők 15–29 éves gyerekeinek esetében, mivel azt gondoljuk, hogy számukra állnak rendelkezésére a legkevésbé azok a nem domináns, nem normatív értelmezési keretek, amelyek segítségével az azonos neműek együttélésének családként való definiálásáról a szokásostól eltérően gondolkodhatnának. Mivel egy korábbi kutatás (Tóth 1999) utalt arra, hogy az attitűdökben regionális különbségek lehetnek, azt is feltételezzük, hogy az ország keleti és nyugati felében eltérően vélekednek az azonos neműek együttéléséről: előbbiben várhatóan elutasítóbbak.

Azok a fiatalok, akik házasok vagy valamikor házasságot szeretnének kötni a jövőben, feltehetően szintén heteronormatív álláspontra helyezkednek majd az azonos neműek együttélésével kapcsolatban, mert a korábbi kutatások szerint a házasságkötés és gyerekvállalás tradicionálisként definiálható életeseményei alkalmasak arra, hogy tradicionális és konzervatív attitűdöket hozzanak elő az emberekből (Andersen–Fetner 2008:314). Ráadásul a már többször idézett politikai és társadalmi vitákban is nagyon élesen került előtérbe a család mint

⁴ Ez a megközelítés egyébként a hatályos alaptörvényben rögzített család definícióval áll párhuzamban, amely a család alapjának a házasságot, illetve a szülő-gyermek viszonyt tekinti.

⁵ Gyakori közvélekedés az is, hogy az azonos nemű pároknak nem lehet gyerekük, így feltehetjük, hogy azok, akik számára fontos, hogy gyermeket házasságban vállaljanak a partnerek, vagyis a gyermekvállalást összekötik a házasságkötéssel, az azonos neműek együttélését azért nem tartják családnak, mert úgy vélik, hogy egy azonos nemű párnak nem lehet gyereke.

heteroszexuális házasságon alapuló intézmény képe, ez szintén befolyásolhatta a fiatalok vélekedését. Ugyanezt várjuk azoktól a fiataloktól is, akik roma származásúak, mivel a kisebbségi létben élő csoportok esetében a kohézió megőrzése érdekében a csoporttagok viselkedésével kapcsolatban erősebb társadalmi kontrollt fejtenek ki a normák (Blaauw 2012:28), ezért a szexualitással kapcsolatban is feltételezhető, hogy szigorúbb normák élnek a roma közösségekben. Allport (1999[1954]:200–203) előítéletekről szóló klasszikus munkájában vizsgálta, hogy az előítéletekkel sújtott kisebbségi csoportok tagjai milyen lehetséges attitűdökkel fordulhatnak más kisebbségi csoportok felé. Szerinte az elnyomott helyzetben lévők könnyen alkalmazhatják ugyanazokat az elnyomó mechanizmusokat más csoportokkal szemben, mint amelyekkel ők szembesülnek. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Philip Perlmutter (2002:61) is, amikor egy kisebbségi csoport másik kisebbséggel szembeni előítéletei mögött a saját csoport felsőbbrendűségének vagy a másik csoport alárendeltségének kifejezése iránti vágy a fő mozgatórugó. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy éppen ellenkező előjelű hatást láthatunk, amiért a kisebbségi létből fakadó szolidaritás, együttérzés aktivizálódása felel (Allport 1999[1954]:200–203).

A korábbi hazai kutatásokhoz képest először van lehetőségünk arra, hogy teszteljük a szexuális orientáció hatását: azt várjuk, hogy a heteroszexuális fiatalok heteronormatívabb álláspontot foglalnak el az azonos neműek együttélésével kapcsolatban, mint azok a fiatalok, akik biszexuálisnak vagy homoszexuálisnak nevezik magukat.⁶

A vallásosabb⁷ fiatalok várhatóan elutasítóbbak lesznek az azonos neműek együttélésének családként való elfogadásával kapcsolatban, és kérdés, hogy vajon a felekezeti hovatartozás mentén látható-e eltérés (a protestáns felekezethez tartozók elfogadóbbak-e esetleg, mint a katolikusok, akik viselkedésére a házassággal kapcsolatban szigorúbb előírások vonatkoznak).

A politikai értékek mentén várhatóan szintén lesz különbség: a Fideszre és a Jobbikra szavazó fiataloktól azt várjuk, hogy elutasítóbbak lesznek az azonos neműek együttélésével kapcsolatban; ugyanezt várjuk azoktól, akik sovinszta⁸, illetve pozitív tartalmú nacionalista attitűdöket⁹ vallanak, illetve akik az EU-tagságot is negatívan ítélik meg.

6 Fontos megemlítenünk, hogy a mintában meglehetősen alacsony azoknak a fiataloknak a száma, és így aránya, akik szexuális orientációjukat tekintve biszexuálisnak vagy melegnek/leszbikusnak tekinthetők. A pontos megoszlást a Melléklet 2. táblázata tartalmazza.

7 A vallásosságot egy összetett indexszel mérjük a következő változókból: 1. Vallásos-e a maga módján vagy vallásos-e úgy, hogy az egyház tanításait követi. 2. Vallásosan nevelték, nevelik-e otthon. 3. Legalább havonta egyszer jár egyházi, vallási közösségi szertartásokra. 4. Volt vagy biztosan lesz-e egyházi esküvője, ha megházasodik. A vallásosság index nagy értéke vallásosabb attitűdöt jelent.

8 A sovinszta nacionalizmust mérő index azt méri, hogy a következő állítások közül hányra válaszolta a kérdezett egy 1-től 5-ig terjedő skálán, hogy inkább vagy teljes mértékben egyetért: 1. Általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroktól. 2. Általában inkább szeretek magyarokkal érintkezni, mint más országból jövő emberekkel. 3. A magyaroknak nem szabadna keveredniük másokkal. 4. Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie. 5. Jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról. 6. Általában jobban szeretem a magyar népet, mint más népeket.

9 Összetett változó, mely azt méri, hogy 14 különféle, a nemzeti érzés pozitív tartalmú összetevőinek tekinthető állítás közül hányal értett egyet inkább vagy teljesen. Az állítások: 1. Magyarnak érzem magam. 2. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok. 3. Azt érzem, hogy Magyarország a hazám. 4. Jó érzés magyarnak lenni. 5. Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban. 6. Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal. 7. Szeretem a magyar nyelvet. 8. Büszke vagyok Magyarországra. 9. Általában kedvelem a magyar népet. 10. Magyarország a legjobb ország, ahol élni lehet. 11. Szeretem Magyarországot. 12. Azt érzem, a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom. 13. Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek. 14. Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok.

Az étellel való elégedetlenség, a konzervativizmus és a hagyománykövetés szintén inkább az azonos neműek együttélésének elutasításával jár együtt hipotézisünk szerint, akárcsak a tradicionális nemi szerepekbe vetett hit.

EREDMÉNYEK

Székel (2014) az általunk is vizsgált adatbázis elemzésében a mostani fiatalok erőteljes konformitására utalva nevezi a 15–29 éves fiatalok csoportját az „új csendes generációnak”. A konformitást jól illusztrálja, hogy az eredményeink szerint a 15–29 éves fiataloknak közel fele (47,3 százaléka) értett egyet teljesen az általunk vizsgált állítással, további 15,8 százalék pedig szintén inkább egyetértett vele, vagyis a fiatalok közel kétharmada gondolta úgy, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak, miközben 13,6 százaléka utasította el érdemben ezt a gondolatot, 17,9 százalék pedig hezitált. Mindössze 5,4 százalék volt azoknak a fiataloknak az aránya, akik nem tudtak vagy nem akartak véleményt formálni a kérdésben. Úgy tűnik tehát, hogy a 15–29 éves fiatalok meglehetősen heteronormatív módon közelítenek a témához.¹⁰

**2. táblázat: Egy 1-től 5-ig terjedő skálán mennyire ért egyet a következő állítással:
Az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak. (%)**

1 – egyáltalán nem ért egyet	8,1
2	5,5
3	17,9
4	15,8
5 – teljes mértékben egyetért	47,3
Nem tudja, nem válaszol	5,4
Összesen	100,0 (N=8000)

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

Összesen négyféle binomiális logisztikus regressziós modell segítségével keressük a választ, hogy mely tényezők eredményeznek szignifikánsan nagyobb avagy kisebb eséllyel heteronormatív attitűdöket. Függő változónk egy olyan kétértékű változó, melynek 1-es értéke azokat a válaszadókat tömöríti magába, akik inkább vagy teljes mértékben egyetértettek azzal az állítással, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak, míg a 0-s értékkel bírók közé azok kerülnek, akik inkább vagy egyáltalán nem értettek egyet vagy hezitáltak¹¹. Az első modellben a „klasszikus” szocio-demográfiai változók hatását teszteljük, majd a másodikban

10 Fontos odafigyelni arra, hogy milyen tartalmú állítással és mely aspektusát tudjuk a homoszexualitással kapcsolatos attitűdöknek felmérni. Az ugyanebből az évből származó European Social Survey aktuális, hatodik hullámában ugyanis ismét lekérdezték az általunk idézett több kutatás által is vizsgált állítást, miszerint „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.” A magyar mintában szereplő 15–29 évesek 49,1 százaléka értett egyet teljesen vagy inkább a nevezett állítással, amelyet szintén egy 1-től 5-ig terjedő skálán mértek. A hezitálók aránya 28,9 százalék volt, míg az egyet nem értőké, vagyis a negatívan vélekedőké 22 százalék. Ezt az eltérést az állítások tartalmának különbözősége, valamint az így felmért dimenziók eltérő jelentésének számlájára írhatjuk. Rédei (2011) ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy még a melegekkel szemben elfogadó attitűdök is gyakran feltételesek: a heteroszexuális (főleg fiú) megkérdezettek körében gyakori, hogy mindaddig nem „zavarja” őket a homoszexualitás, amíg az azonos nemű párok nem vállalnak gyereket, vagy a „négy fal között csinálják”, tehát nem láthatóak, vagy a megkérdezettek felé nem közelednek szexuális szándékkal.

11 Azok a válaszadók tehát, akik az állítással kapcsolatban nem tudtak véleményt kialakítani (az úgynevezett „nem tudja” vagy „nem válaszol” kategóriába kerültek), a későbbi elemzésben sem jelennek meg. Egyéb válaszhányok miatt azok sem szerepelnek az elemzésben, akiknek valamely háttérváltozón nem volt érvényes értékük. Illeszkedésvizsgálattal teszteltük, hogy a független

ehhez hozzávesszük a vallásosság és a szexuális orientáció hatását, a harmadikban főként politikai attitűdváltozókat emelünk be a modellbe, végül pedig a tradicionális nemi szerepekbe vetett hit hatását is vizsgáljuk. Ez az elrendezés lehetővé teszi, hogy képet kapjunk arról, miként módosulnak bizonyos háttérváltozók hatásai, amikor attitűdváltozókat is bevonunk a modellbe.¹²

A binomiális logisztikus regresszió olyan modellezési eljárás, melyben a modellbe magyarázó változóként bevont tényezők parciális, azaz a többi, a modellbe szintén bevont változó erejétől megtisztított hatását láthatjuk. Ezzel elejét tudjuk venni az eredmények interpretálásakor azoknak a problémáknak, amelyek egy másik változónak a háttérben megbújó hatásából fakadhatnak, hiszen egy adott független változó hatását a többi változó hatásának kontroll alatt tartása mellett vizsgálhatjuk.

Fontos azonban kiemelnünk, hogy az ok-okozati viszony megállapításával kapcsolatos problémáknak ezzel csupán egy részét kezeljük. Ahogyan az majd főként a különböző attitűdváltozók „hatásának” vizsgálata során látszódní fog, a magyarázó változók és a függő változó közötti logikai kapcsolat iránya nem mindig egyértelmű. Bár a fő kérdésünk az, hogy milyen tényezők befolyásolják a fiatalok heteronormativitását a család fogalmával kapcsolatban, és ennek megfelelően a függő változó szerepében a vizsgált állítással való egyetértés áll, az eredmények interpretálásánál utalunk majd arra, ha a változók közti ok-okozati viszony iránya csak első látásra tűnik magától értetődőnek. Longitudinális adatok hiányában nem zárhatjuk ki, hogy éppen fordított oksági kapcsolatokat lássunk, vagyis hogy a heteronormativitás mértéke befolyásoljon egyéb attitűdöket.

3. táblázat. A heteronormativitást mérő változó magyarázómodelljei, binomiális logisztikus regressziók esélyhányadosai és szignifikanciák

	I. modell	II. modell	III. modell	IV. modell
NEME: Férfi	1,404***	1,433***	1,390***	1,320***
Kor	0,997	0,995	0,994	0,992
TELEPÜLÉSTÍPUS (ref. kat.: község)				
Város	0,757***	0,795***	0,818**	0,795***
Budapest	0,949	1,107	1,204	1,028
LAKÓHELY RÉGIÓJA (ref. kat.: Közép-Mo.)				
Dunántúl	0,920	0,934	0,986	0,913
Kelet-Magyarország	1,191*	1,190	1,215*	1,125
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (ref. kat.: 8 általános)				
Szakma	1,052	1,053	1,084	1,134
Érettségi	0,971	0,949	0,973	1,073
Diploma	0,856	0,818	0,860	0,964
SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE (ref. kat.: egyik szülő sem diplomás)				
Csak az apa diplomás	0,917	0,922	0,934	0,950
Csak az anya diplomás	0,758*	0,758*	0,803	0,864
Mindkettő diplomás	0,732**	0,750**	0,740**	0,767*
ROMA SZÁRMAZÁSÚ	1,493**	1,430**	1,562***	1,431**

változón vett válaszhányok nélküli, még ötkategóriás változó, valamint a független változók mentén előforduló válaszhányok miatt kieső válaszadókat már nem tartalmazó ötkategóriás eredeti függő változónk eloszlása modellenként érdemben különbözik-e a válaszhányok miatt. Az illeszkedést mérő khí-négyzet próbák szignifikanciái szerint egyik modell esetében sem mutat a függő változó az eredeti eloszláshoz képest szignifikánsan más eloszlást ($p_{\min}=0,142$), vagyis a válaszhányokból fakadó kieső esetek miatt nem változott a függő változó eloszlása.

12 A modellben szereplő magyarázó változók megoszlását, átlagát a Melléklet 2. táblázata tartalmazza.

VAGYONI HELYZET (+: rossz)	1,019*	1,025**	1,023**	1,021*
NEM HÁZAS, VAGY NEM BIZTOS, HOGY HÁZAS LESZ	0,694***	0,721***	0,764***	0,786***
SZEXUÁLIS ORIENTÁCIÓ (ref. kat.: kizárólag ellenkező neműekhez vonzódik)				
Azonos és ellenkező neműekhez is vonzódik		0,323***	0,332***	0,354***
Kizárólag azonos neműekhez vonzódik		0,650	0,651	0,717
VALLÁSOSság (+: vallásosabb)		1,064	1,050	1,077
FELEKEZET (ref. kat.: semmilyen)				
Katolikus		1,261*	1,197	1,173
Protestáns		1,229	1,184	1,153
Egyéb		1,112	1,246	1,330
PÁRTPREFERENCIA (ref. kat.: nincs)				
MSZP			0,784*	0,823
Fidesz-KDNP			1,000	1,008
Jobbik			1,017	1,029
LMP			0,964	0,974
DK			0,921	1,001
POZITÍV TARTALMÚ NACIONALIZMUS (+: egyetért)			1,136**	1,131**
SOVINISZTA NACIONALIZMUS (+: egyetért)			1,245***	1,177***
EU-CSATLAKOZÁS MEGÍTÉLÉSE: Teljesen vagy inkább hátrányos volt			0,954	0,971
ÉLETTEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG (+: elégedett)			1,011	0,992
LIBERÁLIS-KONZERVATÍV SKÁLA (+:konzervatív)			0,993	0,983
HAGYOMÁNYKÖVETŐ-MODERN SKÁLA (+: modern)			0,943*	0,977
A családban ma is elsősorban a férfinak kell a kenyér- keresőnek lennie (+: egyetért)				1,568***
N	6851	6681	6621	6581
Khí-négyzet	193,433	244,062	381,955	642,523
Df	15	21	32	33
P	0,000	0,000	0,000	0,000
Cox & Snell R ²	0,028	0,036	0,056	0,093
Nagelkerke R ²	0,039	0,050	0,079	0,130

*** $p < 0,001$ ** $p < 0,01$ * $p < 0,05$

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

Az eredményekből jól látszik, hogy a kérdezett nemének mindvégig szignifikáns hatása maradt a családdal kapcsolatos heteronormatív attitűdökre: a fiatalok között is igaz, hogy a fiúk a lányokhoz képest nagyobb eséllyel értenek egyet azzal, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak. Ez a véleménykülönbség ráadásul érdemben nem sokat változott akkor sem, amikor attitűdváltozókat vontunk be a modellbe, vagyis a fiúk heteronormatívabb attitűdjei nem annak köszönhetőek, hogy egyéb, a vizsgált vélekedésekkel kapcsolatban álló faktorokban esetleg eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek a lányokhoz képest.

Nincs érdemi hatása az életkornak, vagyis ebben a már eleve leszűkített, csak fiatalokat tartalmazó mintában az, hogyha valaki a tinédzser évei közepén vagy a húszas évei végén jár, nem befolyásolja azt, hogy miként gondolkodik az azonos neműek együttéléséről.

A lakóhely településtípusa, valamint regionális elhelyezkedése viszont már érdemi befolyással bír: a községben élő fiatalokhoz képest a városokban élők kevésbé vallanak heteronormatív nézeteket a családról. Ez viszont már nem mondható el a fővárosi fiatalokról: nincs ugyanis szignifikáns különbség a községi és a fővárosi

fiatalok között a kérdés megítélésében.¹³

A lakóhely regionális elhelyezkedése tulajdonképpen a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöt mérő változó bevonásáig hat¹⁴, majd megszűnik. Addig azt lehet látni, mintha a kelet-magyarországi megyékben élők nagyobb eséllyel értenének egyet az állítással, mint a közép-magyarországi területek lakói, vagyis a regionális elhelyezkedés közvetlenül befolyásolná az attitűdöket. De ezt a hatást később „elnyeli” a férfiak kenyérkeresői szerepét szükségesnek vagy éppen szükségtelennek tartó attitűd: a kelet-magyarországi fiatalok hajlamosabbak jobban elfogadni a tradicionális szerepleosztást a családban, aki pedig így gondolkodik, arra a heteronormatívabb gondolkodás is jellemző. Tehát a régió hatása közvetett: az adott régióban élők kenyérkeresői szereppel kapcsolatos vélekedése eltérő, és ez befolyásolja a heteronormativitás mértékét.¹⁵

A fiatalok iskolai végzettsége nem, a szülőké viszont befolyásolja a vizsgált attitűdöket: azok, akiknek mindkét szülője diplomás, szignifikánsan kisebb eséllyel értenek egyet azzal, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak azokhoz képest, akiknek egyik szülője sem diplomás.¹⁶ Azt, hogy a kérdezett iskolai végzettségének miért nincs hatása az attitűdökre, csak részben magyarázza a szülők iskolai végzettségének hatása. A vagyonságot mérő változó gyengíti le az iskolai végzettség közvetlen hatását: az alacsonyabb iskolai végzettség kevésbé vagyonos helyzettel jár együtt, az utóbbi pedig nagyobb eséllyel eredményez heteronormatív attitűdöket.

Ugyanez igaz a roma származásra: a roma származású fiatalok a nem roma társaikhoz képest nagyobb eséllyel vallanak heteronormatív vélekedéseket a családról, és ez a hatás még az attitűdváltozók bevonása után is fennáll, vagyis a roma fiatalok nem azért tűnnek heteronormatívabbnak, mert a modellek által vizsgált többi változó másként hat rájuk és így a vizsgált attitűdjeikre.

Nem túl meglepő, hogy azok a 15–29 év közöttiek, akik nem házasok, illetve nem biztos, hogy házasok lesznek a jövőben, szignifikánsan kisebb eséllyel értenek egyet a család heteronormatív alapokra helyezésével, mint a házasok vagy „házasságpártiak”. Ez a kapcsolat még akkor is megmaradt, amikor kiszűrtük az esetleges értékrend hatását, vagyis nem csupán arról van szó, hogy a házasságpártiak tradicionálisabbak, és ennek köszönhetően heteronormatívabbnak. A házassághoz való viszony önmagában befolyásolja, hogy a fiatalok miként vélekednek az azonos neműek együttélésének családként való elfogadásáról. Azok, akik házasságban élnek vagy az életük során valamikor a későbbiekben házasságot kívánnak kötni, attitűdjeik szintjén is kifejezik, hogy

13 Nemcsak a mi eredményeink mondanak ellent annak a hiedelemnek, hogy a fővárosi fiatalok kevésbé előítéletesek a homoszexuálisokkal szemben. Dencső Blanka és Sik Endre (2007:65) kutatási eredményei szerint a fiatalok között a fővárosiak kiemelkedően nagy arányban bizonyultak előítéletesnek a városi vagy községi fiatalokhoz képest, míg ilyen összefüggés más korcsoportban nem volt megfigyelhető.

14 A II. modellben sem szignifikáns az esélyhányados, de csak éppen hogy nem ($p=0,06$). Az I. modellhez képest való gyengülése a vallásosságot mérő változó bevonásának köszönhető.

15 Az eredmények értelmezését segítő: az I. modellben úgy tűnt, hogy a lakóhely regionális elhelyezkedésének közvetlen hatása van az attitűdökre, vagyis egy közvetlen út vezet egyik változóból a másikba. Amikor azonban a II. modellben bevonásra került a kétkeresős családmodell támogatását mérő változó, eltűnt a lakóhely regionális elhelyezkedésének látszólag közvetlen hatása, és tulajdonképpen a nemi szerepeken keresztül, immáron közvetetten tudja kifejezni a heteronormativitással kapcsolatos attitűdökre a hatását.

16 A politikai attitűdök, értékek bevonásáig ugyanez volt jellemző azokra a válaszadókra, akiknek csak az anyjuk rendelkezik diplomával.

ezt a típusú, általuk is preferált együttélési formát és az ezen az alapon teremtet közösséget inkább heteroszexuális kapcsolatként képzelik el, és a család fogalmába való beleértés lehetőségét is inkább a heteroszexuális emberek számára tartják fenn.

A II. modellről kezdve vizsgáltuk a kérdezettek szexuális orientációjának hatását. Az eredményeink szerint a heteroszexuális fiatalokhoz képest a biszexuális 15–29 évesek kisebb eséllyel vélekednek heteronormatív módon, viszont ez homoszexuális társaikra már nem igaz: az ő vélekedésük nem tér el szignifikánsan a heteroszexuálisokétól.¹⁷ Bár a nem-heteroszexuális válaszadói csoportok alacsony létszáma miatt célszerű óvatosan kezelni a kapott eredményeket, a szakirodalom segítségével többirányú magyarázat adható a látott összefüggésekre. Úgy tűnik, hogy a homoszexuális fiatalok tulajdonképpen önmagukról és a saját együttélési kapcsolataikról alkotott véleménye közelebb helyezkedik el a többségi, heteroszexuális vélekedésekhez, míg a biszexuálisok távolodott ettől el a leginkább. Davies (1996) például arról számol be, hogy a fiatal homoszexuálisok körében az identitásfejlődésük korai szakaszaiban egyáltalán nem ritka a saját homoszexualitásukkal szembeni negatív, félelemmel és gyűlölettel keveredő attitűd, vagyis az internalizált homofóbia, ami magyarázhatja ezt a relatív véleményközelséget. Ezzel szemben a biszexuális fiataloknak a heteroszexuálisokétól erősebben eltérő vélekedése megmagyarázható Elspeth Probyn (1996) „*outside belonging*” (magyarul „kívülálló odatartozás”) fogalmával, melyet Pallotta-Chiarolli és Lubowitz (2003) a biszexuálisok kívülállóságára alkalmaz. Mivel ők nem heteroszexuálisok, ezáltal magukra inkább nem vonatkoztatják a heteronormatív diskurzusok kényszerítő erejét, valahová azért mégiscsak tartoznak: az azonos neműekhez is való vonzódás és a heteronormatív keretben értelmezendő szexuális „mátság” élménye egyben sorsközösséget is tud teremteni a melegekkel.

A szocio-kulturális változók közül a vallásosság és a felekezeti hovatartozás nem függ össze érdemben a heteronormatív attitűdökkel.¹⁸ Ez az eredmény annak fényében is érdekes, hogy az utóbbi 1–2 évben hazánkban és más kelet-közép-európai országokban is megszorodtak azok a vélemények (politikai-teológiai nézőpontból megfogalmazva), amelyek a „gender ideológia” társadalmat károsító térnyerésére figyelmeztetnek, külön hangsúlyozva a homoszexualitást mint a társadalomra, illetve nacionalista diskurzusokba ágyazva a nemzetre veszélyes jelenséget, és ezért védekezésre vagy ellenállásra szólítanak fel vele szemben (a témáról lásd például Holubová 2014, Graff 2014, Perintfalvi 2014, Kuhar 2014).

Az azonos neműek együttélését és a homoszexualitást a politikai közbeszéd is időről időre témává teszi: ezeken a diskurzusokon keresztül a kinyilatkoztatók vagy valamilyen vitába beszállók a téma tárgyalásán túl a

17 Itt fontos felhívunk arra a figyelmet, hogy a homoszexuális válaszadókhoz tartozó esélyhányados abszolút értéke matematikailag bár rendre 1 alatti, a kategória kicsi elemszámából fakadó nagyobb standard hiba miatt nem különbözik szignifikáns 1-től. Ezért megvizsgáltuk azt, hogy vajon ha a biszexuális fiatalokat használjuk referenciapontként, akkor hozzájuk képest a homoszexuális fiatalokra igaz-e, hogy szignifikánsan nagyobb eséllyel vélekednek heteronormatív módon. Sajnos az alacsony elemszámok miatt ugyanazokba a falakba ütköztünk: bár az esélyhányadosok abszolút értéke 2 körül alakul, vagyis úgy tűnik, hogy a biszexuálisokhoz képest a homoszexuális fiatalok kétszer akkora eséllyel osztják a heteronormatív vélekedéseket a családról, az esélyhányadosokhoz tartozó szignifikanciák a különböző modellekben a 0,05–0,1 sávon belül alakulnak. Ez ugyan tovább erősíti a „megérzésünket”, hogy a homoszexuális fiatalok heteronormativitása valahol a biszexuális és a heteroszexuális fiatalok közé helyezhető, de az alacsony elemszámok miatt csak gyenge bizonyíték van a kezünkben.

18 A II. modellben látható, hogy a katolikus (római, görög) felekezethez tartozóak szignifikánsan nagyobb eséllyel értettek egyet az állítással azokhoz képest, akik nem tartoznak semmilyen felekezethez, de ez a hatás lecsökkent a politikai értékeket mérő változók belépésével.

tágabb értelemben vett politikai identitásukat is kifejezik a hallgatóság számára¹⁹, akiknek politikai attitűdjeire, pártválasztására hatással lehetnek ezek a nyilvános diskurzusok. A fiatalok körében, akiket meglehetősen nagy apolitikusság jellemez (a vizsgált kutatásban a 15–29 évesek kétharmada nem tudta vagy nem akarta megmondani, hogy melyik pártra szavazna), a párthovatartozás nem nagyon mutat összefüggést az azonos neműek együttélésével kapcsolatos nézetekkel. A pártpreferenciával nem rendelkezőkhöz képest az MSZP-re szavazó fiatalokra kisebb mértékű heteronormativitás jellemző, viszont más pártok fiatal támogatóinak a véleménye a kérdésben nem tér el érdemben a párt nélküliektől. Az viszont jól látszik, hogy a kirekesztő nacionalista, illetve a pozitív tartalmú, büszke nacionalista attitűdök a család inkább heteronormatív értelmezésével járnak együtt. Míg az MSZP-re szavazók fiatalok véleménykülönbsége eltűnik a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdváltozó bevonásával, addig a nacionalizmus-változók mentén látható összefüggés megmarad.

Az EU-csatlakozás megítélése és a liberális-konzervatív skálán való önbesorolás érdemben nem mutat együttjárást a fiatalok esetében az azonos neműek együttélésének megítélésével.²⁰ A hagyománykövető-modern skálán való önbesorolás viszont igen: azok, akik magukat modernnek látják, kisebb eséllyel osztják a családdal kapcsolatos heteronormatív vélekedéseket azokhoz képest, akik hagyománykövetőbbek. Ez a különbség aztán eltűnik a tradicionális nemi szerepmegosztással kapcsolatos attitűdöket mérő változó bevonásával: a modernebb szemlélet kapcsolata a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökon keresztül kerül közvetítésre, és közvetetten hat ezután az azonos neműek együttélésének családként való elfogadását mérő változóra, vagyis aki modernebbnek gondolja magát, az azért mutat kevésbé heteronormatív nézeteket, mert általában a nemi szerepekről is „lazábban”, kevésbé normatív módon gondolkodik.

A legutolsó, komplex modellt külön lefuttatjuk a fiúkra és a lányokra, hogy megvizsgáljuk, vajon a változók hatása mindkét nem esetében megismétlődik-e vagy sem. Ezzel az elrendezéssel lehetőségünk van arra, hogy megnézzük, a heteronormativitással összefüggésben álló változók másként hatnak-e a fiúk és a lányok körében (Melléklet 3. táblázat).

Az eredmények szerint vannak bizonyos eltérések abban, ahogyan a háttérváltozók a fiúk és a lányok körében összefüggést mutatnak az azonos neműek együttélésével kapcsolatos attitűdökkel. A községi fiatalokhoz képest például csak a városi fiúk vélekednek kevésbé heteronormatív módon, ugyanez a városokban élő lányokról nem mondható el, a kistelepülésen élők tehát a fiúk körében okoz inkább a melegekkel és leszbikusokkal szemben szigorúbb vélekedéseket.

A szülők iskolai végzettségének is csak a fiúk esetében van hatása: a diplomás szülők megléte csak náluk okoz nyitottabb gondolkodást, a lányok vélekedéseire nincsen hatással a szülők iskolázottsága.

19 Korábban utaltunk már arra, hogy a politikai nézetek, értékek és az azonos neműek együttélésével kapcsolatos attitűdök közötti ok-okozati viszony nem teljesen egyértelmű, éppen ezért óvatossággal kezelendőek ezek az eredmények. A hazai (párt)politikai közbeszédre a különböző témák kiragadása, tematizálása jellemző, mintegy utat mutatva a szavazóbázisnak arra nézvést, hogy az adott témáról mit is gondoljon. Éppen ezért véljük úgy, hogy közelebb járunk az „igazsághoz”, ha azt feltételezzük, hogy a politikai értékek, ideológiák, az azokat megtestesítő pártok befolyásolják az azonos neműek együttélésével kapcsolatos nézeteket, és nem pedig fordítva.

20 Utóbbi változó hatása akkor sem szignifikáns, ha a hasonló tartalmúnak látszó hagyománykövető-modern skálán való önbesorolást mérő változót kihagyjuk a modellből, tehát nem arról van szó, hogy ez gyengítené le a modellben: kissé meglepő módon önmagában sincs hatása az attitűdökre ($p=0,428$).

Hatással van viszont a vagyoni helyzet: a jobb vagyoni helyzetű lányok nyitottabb, a rosszabb vagyoni helyzetű lányok heteronormatívabb állásponttal bírnak. Míg a fiúknál inkább az otthoni kulturális tőke „véd” közvetlenül a heteronormatív gondolkodás ellen, addig a lányoknál ennek szerepét a vagyoni helyzet háttérbe szorítja, illetve más szocio-kulturális és attitűdváltozók veszik át, és legfeljebb ezeken keresztül közvetetten marad csak meg hatása. Feltételezzük, hogy ennek az lehet az oka, hogy a jobb vagyoni helyzetű családból származó lányoknak több lehetősége van megállni a saját lábukon, tanulni, dolgozni, karriert építeni a férfi partner anyagi segítsége nélkül, így számukra a házasodás anyagi előnyei nem olyan fontosak, és így magáról a házasság intézményéről is nyitottabban gondolkodnak.²¹

Közvetlen marad viszont a roma származás hatása, de csak a lányok esetében. A származás a roma lányok esetében a családdal kapcsolatban heteronormatívabb vélekedéseket aktivizál, míg ilyen mechanizmus a fiúknál nem figyelhető meg. A roma származású lányok jobban magukévá tették a heteronormatív elképzeléseket, és ennek megfelelően ítélik meg az azonos neműek kapcsolatát. Úgy véljük, ennek magyarázata a romák társadalmi-gazdasági helyzetében rejlik: egy eleve hátrányos helyzetű kisebbségi csoportban nőnek lenni még alacsonyabb társadalmi státuszt jelent, mint férfinak. Így a roma nők számára a házasodás különösen fontos státusz-emelkedést jelent, a házasságnak nemcsak a szimbolikus, hanem szociális és anyagi vonatkozásai is jelentősek (lásd Rédei 2014b, Durst 2006).

Hasonló hatások mutatkoznak a felekezeti hovatartozás esetében is: csak a lányoknál marad szignifikáns hatása, a katolikus lányok nagyobb eséllyel osztanak heteronormatív elképzeléseket, mint a felekezethez nem tartozó lányok. Itt is úgy tűnik, hogy a katolikus tanítások elsajátítása csak a lányok esetében okozza azt, hogy ennek nyomán szigorúbban ítélik meg az azonos neműek együttélését. A lányok esetében tehát, ha valaki olyan közegben nő fel, amely szokás- vagy valláserkölcsei alapon normatív vagy tradicionálisabb értékek követését és átadását írja elő a közösség tagjai számára, a közösség a lányokra számíthat ezeknek az előírásoknak a betartásában, melynek magyarázata abban keresendő, hogy a lányokat a szocializációjuk során szófogadásra, a szabályok elleni lázadás helyett inkább azok követésére nevelik (lásd Renzetti–Curran 1999).

Az is érdekes eltérés, hogy a pozitív nacionalista attitűdök csak a lányok esetében járnak együtt heteronormatívabb gondolkodással, a fiúknál viszont nem, miközben a sovinszta nacionalista attitűdök mindkét nem esetében azt mutatják, hogy az azonos neműek együttélését kevésbé vagy nem tekintik családnak a fiatalok. Yuval-Davis (2005) nagyhatású, a nemzet konstruálásában a férfiaknak és a nőknek jutó feladatokat és szerepeket vizsgáló könyvéből tudjuk, hogy egy közösség erkölcsi, morális határainak betartásában a nőkre is kitüntetett szerep hárul. A pozitív tartalmú nacionalizmus, amely a nemzetet egy nagy családnak láttatja, életre tudja hívni ezt a szerepet a fiatal lányokban, akik ennek megfelelően öröködnék a család heteronormatív fogalmi határai felett is.

21 Andrew J. Cherlin (2004:855) a házasság jelentésének megváltozását USA-beli kontextusban vizsgáló tanulmányában utal arra, hogy bár a gyakorlatban alacsony (és egyre kisebb) házasságkötési arányszámokat lehet látni, a házasság szimbolikus fontossága magas maradt, sőt emelkedhetett is: a konformitás jelölőjéből a presztízs jelölőjévé vált. Különösen igaz ez szerinte az alacsony jövedelmi viszonyok között élőkre, akik számára a házasság egyet jelent egy olyan társadalmi állapot elérésével, amely állandó munkahelyet, megtakarításokat, gyerekvállalást jelent, s míg korábban ezek csak a házasságkötés után következtek be, ma már ezeknek a teljesülése esetén történik meg a házasságkötés. Ez a jelenség magyarázat lehet arra, hogy miért látszik a fiatal, alacsonyabb státusú lányok esetében pozitívabb attitűd a házassággal kapcsolatban.

Fiúknál és lányoknál is igaz, hogy a házások vagy házasodni szándékozók, a tradicionális nemi szerepekben hívők, valamint a sovinszta nacionalista értékeket vallók nagyobb eséllyel vélekednek úgy, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak, és az a mintázat is megismétlődik, hogy a mindkét nem iránt vonzódó fiúk és lányok a heteroszexuális társaikhoz képest elutasítóbbak a heteronormatív családképpel kapcsolatosan, viszont ez homoszexuális társaikról nem mondható el.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a *Magyar Ifjúság 2012* kutatás adatainak segítségével bemutassuk, a 15–29 éves fiatalok esetében milyen tényezők hajlamosítanak heteronormatív vélekedésekre, nevezetesen azzal az állítással való egyetértésre, hogy az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak. A korábbi kutatások alapján valószínűsíthető volt, hogy a fiatal korosztály nyitottságának mértéke a kérdésben relatív, és ezt támasztotta alá az az eredmény is, miszerint a vizsgált fiatalok közel kétharmada inkább vagy teljesen egyetértett az állítással, vagyis heteronormatív nézetekkel rendelkezik a család fogalmáról.

Eredményeink szerint a lányok, a közepes vagy kisebb városokban élők, a diplomás szülők gyermekei, valamint a jobb anyagi helyzetűek szignifikánsan kisebb eséllyel osztják a heteronormatív vélekedést, még akkor is, amikor a különféle érték- és attitűdváltozók hatását is kontroll alatt tartottuk a vizsgálatunkban. Utóbbiak esetében befolyásoló erővel bírt a kérdezetteknek a házassághoz fűződő viszonya (a házasságpártiak heteronormatívabbak), a pozitív és a sovinszta tartalmú nacionalizmussal jellemezhetőek szintén hajlamosabbak a családfogalmat heteronormatív alapokra helyezni, és ugyanez igaz a nemek közti családon belüli munkamegosztással kapcsolatban tradicionális elveket követő fiatalokra is. A kérdőív arra is lehetőséget adott, hogy a kérdezettek szexuális orientációjának hatását elemezzük. Itt azt találtuk, hogy a biszexuális fiatalokra jellemző a legkevésbé a heteronormativitás, míg a heteroszexuális és a meleg vagy leszbikus fiatalok heteronormativitása között nincs statisztikai eltérés. Úgy tűnik tehát, hogy a homoszexuális fiatalok hajlamosabbak arra, hogy internalizálják a heteronormatív társadalmi struktúrák elvárásait és saját, illetve homoszexuális társaik párkapcsolatban való együttélését ne tekintsék azonosnak vagy egyenrangúnak a heteronormatív család intézményével.

A fiú és lány megkérdezettek esetében, ha viszonylag kevés tényező mentén is, de láthatóak eltérések, ugyanis a szokás- vagy valláserkölcsi alapon normatív vagy tradicionálisabb értékek követését és átadását előíró közösségben való lét a lányokat arra neveli, hogy őrködjenek a különféle normatív előírások betartatása felett, így ők erőteljesebben vigyázzák a család heteronormatív fogalmi határait is. Ugyanez mutatkozik meg a pozitív, büszke nacionalizmus hatásának esetében, hiszen ez az attitűd ismét csak a lányok körében okoz nagyobb eséllyel heteronormatív vélekedéseket, ennek magyarázata pedig a nők számára a közösség erkölcsi, morális határainak betartásában, a nacionalizmus által előírt szerepében keresendő.

HIVATKOZÁSOK

- Adam, B. (1998) Theorizing Homophobia. *Sexualities* 4, 387–404.
- Adolfson, A. – Iedema, J. – Keuzenkamp, S. (2010) Multiple Dimensions of Attitudes About Homosexuality: Development of a Multifaceted Scale Measuring Attitudes Toward Homosexuality. *Journal of Homosexuality*, 10. 1237–1257.
- Andersen, R. – Fetner, T. (2008) Cohort differences in tolerance of homosexuality. *Public Opinion Quarterly* 72, 311–330.
- Allport, G. W. (1999[1954]) *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Babbie, E. (2003) 9. Kérdőíves vizsgálatok. In üő.: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó, 273–314.
- Blaauw, J. (2012) *Attitudes towards homosexuality. A study on contextual explanations of general and specific homonegativity among Dutch secondary students*. Radboud University Nijmegen. Elérhető: http://www.ru.nl/publish/pages/657546/attitudes_towards_homosexuality_thesis_joris_blaauw_rmcs.pdf [Letöltve: 2014-09-08].
- Cherlin, A. J. (2004) The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family* 66, 848–861.
- Dencső, B. – Sik E. (2007) Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez Magyarországon. *Educatio* 16. 50–66.
- Davies, D. (1996) Homophobia and heterosexism. In Davies, D. – Neal, C. (szerk.) *Pink therapy. A guide for counsellors and therapists working with lesbian, gay and bisexual clients*. Maidenhead – Philadelphia: Open University Press, 41–65.
- Dombos T. – Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2011) Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan, 35–54.
- Durst, J. (2006) Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységeinek változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004). PhD Disszertáció. Kézirat. Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf [Letöltve: 2014-09-17].
- Gerhards, J. (2010). Non Discrimination towards Homosexuality: The European Union's Policy and Citizens' Attitudes towards Homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology* 1, 5–28.
- Graff, A. (2010) Looking at Pictures of Gay Men: Political Uses of Homophobia in Contemporary Poland. *Public Culture* 3, 583-603.
- Graff, A. (2014) Reflection on the 'Gender War' in Poland. Prezentáció. „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.
- Hans, J. – Kersey, M. – Kimberly, C. (2012) Self-Perceived Origins of Attitudes Toward Homosexuality. *Journal of Homosexuality* 1, 4–17.
- Holubová, B. (2014) A „gender-ideológia” elleni harc a szlovák politikai térben. Prezentáció. „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.
- Kehily, M. J. (2002) *Sexuality, Gender and Schooling. Shifting Agendas in Social Learning*. London and New York: Routledge Falmer.
- Kimmel, M. (1994) Masculinity as homophobia: Fear, shame, and silence in the construction of gender identity. In Brod, H. – Kaufman, M. (szerk.) *Research on Men and Masculinities Series: Theorizing masculinities*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. 119–142.
- Kuhar, R. (2014) Playing with science: Sexual citizenship and the Roman Catholic Church counter-narratives in Slovenia and Croatia. *Women's Studies International Forum* (megjelenés alatt). Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif.2014.07.005> [Letöltve: 2014-11-25]
- LaMar, L. – Kite, M. (1998) Sex differences in attitudes towards gay men and lesbian women: A multidimensional perspective. *The Journal of Sex Research* 2, 189–196.
- Lim, V. (2002) Gender Differences and Attitudes Towards Homosexuality. *Journal of Homosexuality* 1, 85–97.
- Neményi M. – Laki I. – Ságvári B. – Takács J. – Tardos K. – Tibori T. (2011) *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Kutatási zárójelentés. MTA Szociológia Kutatóintézet – EBH. Elérhető: http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf [Letöltve: 2014-09-08]
- Pascoe, C. J. (2007) *Dude, you're a Fag: Masculinity and Sexuality in High School*. Berkeley: University of California Press.
- Pallotta-Chiarolli, M. – Lubowitz, S. (2003) Outside belonging. Multi-Sexual Relationships as Border Experience. *Journal of Bisexuality* 3(1):53–85.
- Perintfalvi R. (2014) „Gender” – trójai faló? Teológiai megjegyzések a legújabb gender-vitához katolikus területen. Prezentáció. „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.

- Perlmutter, P. (2002) Minority group prejudice. *Society* 39, 59–65.
- Probyn, E. (1996) *Outside belongings*. New York: Routledge.
- Rasmussen, M. L. – Rofes, E. – Talburt, S. (szerk.) (2004) *Youth and Sexualities. Pleasure, Subversion and Insubordination In and Out of Schools*. New York: Palgrave Macmillan.
- Renkin, H. (2009) Homophobia and queer belonging in Hungary. *Focaal – European Journal of Anthropology* 1, 20–37.
- Renzetti, C. M. – Curran D. J. (1999) *Women, Men, and Society*. Boston: Allyn and Bacon.
- Rédai, D. (2011) “...én az olyanokat értem meg, akik nem tehetnek róla”. Középiskolás heteroszexuális diákok diskurzusai a melegség kialakulásáról. In Takács, J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan, 140–151.
- Rédai, D. (2012) Un/Queering the Nation? Gender, Sexuality, Nationality and Homophobia in the Media Discourse on the Violence against the 2008 Gay Pride in Budapest. In *Sextures* 2. Elérhető: http://o.b5z.net/i/u/10034758/f/Un_Queering_the_Nation.pdf [Letöltve: 2014-09-28]
- Rédai, D. (2014a) Constituting gender difference through discourses of sexuality. In *Sexing the School. Constituting gender, ethnicity and class through discourses of sexuality in a Hungarian secondary school*. PhD Disszertáció. Kézirat. Budapest: CEU, Department of Gender Studies.
- Rédai, D. (2014b) Constituting ethnic difference through discourses of sexuality. In *Sexing the School. Constituting gender, ethnicity and class through discourses of sexuality in a Hungarian secondary school*. PhD Disszertáció. Kézirat. Budapest: CEU, Department of Gender Studies.
- Sik E. (2012): 2011 a Jobbik éve, különösen a fiatalok körében. Társasági. Elérhető: <http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120207.html> [Letöltve: 2014-09-26]
- Székely L. (2013) Módszertani jegyzet a Magyar Ifjúság 2012 kutatáshoz. In uő. (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 331–340.
- Székely L. (2014) Az új csendes generáció. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.) *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány, 9–28.
- Takács J. – Mocsonaki L – P. Tóth T (2008) A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettség Magyarországon. *Esély* 19(3):16–54.
- Takács J. (2011) Homofóbia Magyarországon és Európában. In uő. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan, 15–34.
- Takács J. – Szalma I. (2012) Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettség Európában. *Szociológiai Szemle* 22, 61–88.
- Takács J. – Szalma I. (2013) Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *Socio.hu* 2013/1. szám. Elérhető: http://socio.hu/uploads/files/2013_1/takacs_szalma.pdf [Letöltve: 2014-09-08]
- Tóth L. (1999) A társadalmi nemi szerepek regionális különbségei. In Rétfalvi Gy. (szerk.) *Párhuzamos dimenziók (Válogatás a Szabad-part on-line folyóirat írásaiból 1998–1999)*, *Kodolányi Füzetek* 10. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/01300/01386/01386.htm#2> [Letöltve: 2015-02-13]
- Yuval-Davis, N. (2005) *Nem és nemzet*. Budapest: Új Mandátum.

MELLÉKLET

1. táblázat. *Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják (születési kohorszonnként vett átlagok egy 1-től 5-ig terjedő skálán, 1: teljesen egyetérttek, 5: egyáltalán nem értek egyet)*

	1973-ban vagy később	1958–1972	1943–1957	1942–
2002	2,59	2,68	2,75	3,15
2005	2,49	2,62	2,77	3,25
2006	2,38	2,63	2,85	3,21
2009	2,73	2,63	3,03	3,3
2010	2,59	2,58	2,66	3,16
2012	2,72	2,77	2,91	3,26

Forrás: ESS 2002–2012

2. táblázat. A mintába tartozók megoszlása, illetve átlaga a magyarázó modellben szereplő változók mentén

	Megoszlás (%) vagy átlag
ISKOLAI VÉGZETTSÉG*	
8 általános	33,3
Szakma	16,4
Érettségi	42,1
Diploma	8,1
SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉG	
Egyik sem diplomás	84,2
Csak az apa diplomás	4,2
Csak az anya diplomás	4,7
Mindkettő diplomás	7,0
ROMA SZÁRMAZÁSÚ-E**	
Nem	92,2
Igen	7,8
CSALÁDI ÁLLAPOT	
Házas vagy biztosan szeretne házasságot kötni	39,1
Nem házas és nem biztos, hogy házasságot szeretne kötni	60,9
SZEXUÁLIS ORIENTÁCIÓ***	
Szexuálisan kizárólag az ellenkező neműekhez vonzódik	98,1
Szexuálisan a saját neméhez és az ellenkező neműekhez is vonzódik	0,9
Szexuálisan kizárólag a saját neméhez vonzódik	1,0
VALLÁSSOSSÁG-INDEX (min: 0, max: 4)	1,0
FELEKEZETI HOVATARTOZÁS	
Nincs	65,8
Katolikus	24,6
Protestáns	8,7
Egyéb	0,9
PÁRTPREFERENCIA	
Nem válaszol	66,0
Fidesz-KDNP	13,8
MSZP	5,7
Jobbik	10,1
LMP	3,6
DK	0,9
POZITÍV TARTALMÚ NACIONALIZMUS (min: 0, max: 14)	5,0
SOVINISZTA NACIONALIZMUS (min: 0, max: 6)	2,2
EU-CSATLAKOZÁS MEGÍTÉLÉSE	
Teljesen vagy inkább hátrányos volt	29,4
Nem volt hátrányos	70,6
ÉLETTELEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG (1-től 5-ig terjedő skálán)	3,3
LIBERÁLIS(1)-KONZERVATÍV(7) SKÁLA	3,70
HAGYOMÁNYKÖVETŐ(1)-MODERN(7) SKÁLA	4,20
A családban ma is elsősorban a férfinak kell kenyérkeresőnek lennie (1-től 5-ig terjedő skálán)	3,71

* Azoknak, akik éppen valamilyen iskolába járnak, „megelőlegeztük” az adott iskola befejezését.

** „Ön milyen etnikai hovatartozásúnak érzi magát? Roma, cigány”

*** „Hogyan jellemezné önmagát?” A válaszadók 0,9 százaléka nem tudott, 2,8 százaléka nem akart a kérdésre válaszolni.

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

3. táblázat. A teljes, IV. modell (binomiális logisztikus regresszió)
fiúkra és lányokra futtatva, esélyhányadosok és szignifikanciák

	Fiúk	Lányok
Kor	0,994	0,988
TELEPÜLÉSTÍPUS (ref. kat.: község)		
Város	0,736**	0,856
Budapest	0,885	1,193
LAKÓHELY RÉGIÓJA (ref. kat.: Közép-Mo.)		
Dunántúl	1,015	0,804
Kelet-Magyarország	1,084	1,165
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (ref. kat.: 8 általános)		
Szakma	1,166	1,006
Érettségi	1,029	1,112
Diploma	1,037	0,965
SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE (ref. kat.: egyik szülő sem diplomás)		
Csak az apa diplomás	0,649*	1,387
Csak az anya diplomás	0,710	1,041
Mindkettő diplomás	0,665**	0,852
ROMA SZÁRMAZÁSÚ	1,347	1,556*
VAGYONI HELYZET (+: rossz)	1,006	1,037**
NEM HÁZAS, VAGY NEM BIZTOS, HOGY HÁZAS LESZ	0,735**	0,829*
SZEXUÁLIS ORIENTÁCIÓ (ref. kat.: kizárólag ellenkező neműekhez vonzódik)		
Azonos és ellenkező neműekhez is vonzódik	0,398*	0,310**
Kizárólag azonos neműekhez vonzódik	0,628	0,900
VALLÁSSOSSÁG (+: vallásosabb)	1,093	1,061
FELEKEZET (ref. kat.: semmilyen)		
Katolikus	0,998	1,382*
Protestáns	1,021	1,332
Egyéb	0,642	2,001
PÁRTPREFERENCIA (ref. kat.: nincs)		
MSZP	0,841	0,818
Fidesz-KDNP	0,929	1,092
Jobbik	1,068	0,949
LMP	0,903	1,077
DK	1,154	0,888
POZITÍV TARTALMÚ NACIONALIZMUS (+: egyetért)	1,100	1,163**
SOVINISZTA NACIONALIZMUS (+: egyetért)	1,143*	1,215***
EU-CSATLAKOZÁS MEGÍTÉLÉSE: Teljesen vagy inkább hátrányos volt	1,012	0,921
ÉLETTEL VALÓ ELÉGEDETTSÉG (+: elégedett)	1,035	0,959
LIBERÁLIS-KONZERVATÍV SKÁLA (+:konzervatív)	0,975	0,995
HAGYOMÁNYKÖVETŐ-MODERN SKÁLA (+: modern)	1,012	0,945
A családban ma is elsősorban a férfinak kell a kenyérkeresőnek lennie (+: egyetért)	1,570***	1,573***
N	3282	3299
Khí-négyzet	257,173	396,075
Df	32	32
P	0,000	0,000
Cox & Snell R ²	0,074	0,115
Nagelkerke R ²	0,106	0,159

***p<0,001 **p<0,01 *p<0,05

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

BÉRES-DEÁK RITA

„MIT SZÓLNAK A SZOMSZÉDOK?”

AZONOS NEMŰ PÁROK CSALÁDJAI ÉS A REJTŐZKÖDÉS DILEMMÁJA

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.144

ABSZTRAKT

Amikor egy LMBTQ személy előbújik, vagyis vállalja szexuális orientációját vagy nemi identitását családtagjai előtt, azok ugyanazzal a dilemmával szembesülnek, amelyet az LMBTQ ember saját magára nézve éppen megoldott (Kuhar 2007). A szexuális orientáció stigmája „ragadós” (Goffman 1974), vagyis közvetve az érintett személy környezetét is stigmatizálja, ráadásul Magyarországon nincsenek olyan támogató közösségek LMBTQ emberek családtagjai, mint LMBTQ emberek számára. Ezért nem ritka, hogy a család titkolni próbálja családtagjuk hagyományostól eltérő szexuális orientációját vagy nemi identitását.

Tanulmányomban azonos nemű párokkal, illetve családtagjaikkal készített etnográfiai interjúk alapján próbálom felderíteni, milyen tényezők befolyásolhatják a szülők előbújással kapcsolatos döntéseit. Az egyik ilyen körülmény a lakókörnyezet jellege: a sztereotípiákkal ellentétben falun élő szülők gyakran vállalják gyermekük azonos nemű párkapcsolatát, a kisvárosban élők viszont inkább félnek a másodlagos stigmatizációból eredő presztízavesztéstől, és igyekeznek gyermeküket lebeszélni a nyílt önfelvállalásról. A környezet vélt vagy valós homofóbiája is befolyásolja azt, hogy egy családtag előbújik-e vagy sem.

A családtagok rejtőzködése gyakran terheket ró magára az LMBTQ személyre; kénytelen folytatni a korábban alkalmazott rejtőzködési stratégiákat, ám ez már nem a saját döntése. Mindez gyakran konfliktusokhoz vezet, illetve olyan stratégiákhoz, amelyekkel az LMBTQ személy megpróbálja kiprovokálni családtagjai előbujását. Ugyanakkor mindennek a fordítottja is előfordul: olykor éppen az elsőként beavatott családtag veszi rá az LMBTQ személyt az előbujásra a teljes család előtt. Olyan családtagokra is hozok példákat, akik az előbujáson túl általánosságban is támogatják az LMBTQ emberek ügyét.

Kulcsszavak: család, LMBTQ, előbujás, stigma

ABSTRACT

‘What will the neighbours say?’ Families of origin of same-sex couples and the dilemma of the closet

When an LGBTQ person comes out to her/his family of origin, they are pushed back into the closet the LGBTQ person has just come out of (Kuhar 2007). Sexual orientation is a ‘sticky’ stigma (Goffman 1974), that is, it stigmatizes the environment of the person as well. Moreover, in Hungary no supportive communities

are available for family members of LGBTQ people similar to those for LGBTQ people themselves. Therefore families frequently decide to hide the non-traditional sexual orientation or gender identity of their member.

My paper is based on ethnographic interviews with same-sex couples and their family members. I am trying to explore what factors influence the decisions of family related to coming out. I have found that, contrary to stereotypes, parents living in villages often do not mind if their child's sexual orientation comes to light, whereas small-town parents are more worried about the potential loss of prestige resulting from secondary stigmatization and try to convince their child to stay closeted. The assumed or experienced homophobia of their environment also influences family members' decision to come out.

When family members stay in the closet, the practical tasks of maintaining it still fall on the LGBTQ person; s/he has to continue her/his former strategies of hiding, though this is no longer her/his own decision. This often leads to conflicts or strategies that the LGBTQ person uses to provoke the coming out of her/his family members. The opposite also happens, with the family member first trusted with the information encouraging the LGBTQ person to come out to the rest of the family. I will also bring examples to family members who support the cause of LGBTQ people beyond coming out to others.

Keywords: family, LGBTQ, coming out, stigma

BEVEZETÉS

Egy 2010-es kérdőíves, az LMBTQ közösségben¹ folytatott felmérés során (n=2755) a résztvevők 47%-a számolt be pozitív hozzáállásról szexuális orientációja vagy nemi identitása iránt testvére, 38%-uk anyja és 24%-uk apja részéről (Dombos et al. 2011: 39). Ez jobb arány, mint az LMBTQ közösségben és azon kívül hallható közbeszéd sugallná, amelyek gyakran feltételezik a teljes elutasítást a család, különösen a szülők részéről (Weston 1991). Ugyanakkor az LMBTQ emberek szülei még láthatatlanabbak, mint maguk az LMBTQ emberek; Magyarországon nyoma sincs olyan egyesületnek, mint az amerikai PFLAG, amely LMBTQ emberek barátait és családtagjait tömöríti.² Rejtőzködésük azt sugallja, hogy a hagyományostól eltérő szexuális orientáció vagy nemi identitás egyfelől tabutéma, másfelől nemcsak az érintett személyt stigmatizálja, hanem annak családját is.

Goffman szerint a stigma gyakran „átragad” a stigmatizált csoport tagjáról annak közvetlen környezetére (Goffman 1974: 30). A homoszexualitás többfajta módon válhat ilyen „ragadós” stigmává. Egyrészt bizonyos elméletek örökléssel vagy a nevelés hatásával magyarázzák a homoszexualitás kialakulását (Tóth 1993: 33–36), így ha egy családban van egy meleg vagy leszbikus, egyesek az illető szüleit „hibáztathatják” ezért, vagy gyanakodni kezhetnek, hogy más családtag is a saját neme felé vonzódik (Herdt és Koff, 2000). Másrészt a homofóbiának nemcsak az LMBTQ emberek válhatnak célpontjaivá, hanem az őket támogató heteroszexuális szimpatizánsok is (Richards 1999). Mivel ugyanakkor a nem-heteroszexuális orientáció a kívülről nem látható

1 Az LMBTQ betűszó feloldása: leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer. Szokás hozzátenni még az (interszexuális és aszexuális kifejezésekre utaló) I és A betűket is, azonban e két csoport tagjai csak az utóbbi egy-két évben (vagyis terepmunkám befejezését követően) kezdenek valamelyest láthatóvá válni Magyarországon, ezért megjelenítésüket a rövidítésben üres gesztusnak érezném és eltekintek tőle.

2 A magyar PFLAG nevű egyesületnek nem ez a profílija. Rövid ideig létezett egy rendszertelen időközönként találkozó csoport meleg és leszbikusok szülei részére, ez azonban elhalt.

stigmák közé tartozik (Goffman 1974), viselője és annak családja egyaránt dönthet úgy, hogy titokban tartja. Ez viszont számos problémához és feszültséghez vezethet.

Tanulmányom azt vizsgálja, hogy az azonos nemű párok eredeti családjai mennyire és milyen módon vállalják a külvilág felé azt, hogy családjuknak a hagyományostól eltérő szexuális orientációjú személy (is) tagja. Az itt idézett eredmények egy nagyobb kutatás részei, amelynek során azonos nemű párok és eredeti családjuk kapcsolatát vizsgáltam és azt, hogyan befolyásolja mindez az érintettek családról alkotott képét. Előzetes interjúim és olvasmányaim alapján azt feltételeztem, hogy a környezet vélt vagy megtapasztalt hozzáállása nagymértékben befolyásolja azt, hogyan viszonyul a család az azonos nemű párhoz. Az LMBTQ közösségben – különösen annak aktivista rétegeiben – uralkodó diskurzus, amely az önfelvállalást alapvető, mindenhol követendő értéknek tekinti (D’Emilio 1998 [1983], Esterberg 1997), éles ellentétben áll azzal a (különösen hagyományos közösségekben jellemző) gyakorlattal, hogy a kínosnak tekintett vagy a család presztízsét esetlegesen aláásó információkat titkolni kell a környezet előtt (Fél–Hofer 1969). Számítottam tehát arra, hogy a család titkolózása gyakran konfliktushoz vezet a saját neméhez vonzódó családtaggal, amely konfliktus ezáltal két értékrend ütközését is mutatja.

ELŐBÚJÁS ÉS REJTŐZKÖDÉS – A CSALÁD SZINTJÉN

Az előbújás/rejtőzködés kettőssége alapvető fontosságú mind az LMBTQ emberekkel foglalkozó szakirodalom, mind az LMBTQ mozgalmak számára. Ez utóbbiak úgy tekintik az LMBTQ emberek előbujását, mint a polgárjogi küzdelem és a társadalmi elfogadás alapvető feltételét (Plummer 1997), hiszen az LMBTQ emberek láthatatlansága hozzájárul a sztereotípiák és előítéletek továbbéléséhez, míg azok, akik személyesen ismernek LMBTQ embereket, a kutatások szerint elfogadóbbak a szexuális kisebbségekkel általában (Herek 1997). Noha a szexuális orientáció heteroszexuális környezet előtti felvállalása sokáig nem volt általános jellemzője a meleg/leszbikus/biszexuális életformának (Plummer 1997), ma már az előbújás/rejtőzködés dilemmája alapeleme az LMBTQ létezésnek. Sedgwick egyenesen úgy véli, hogy ez a kérdés a „meleg emberek” szociális életének alapvető vonása, és „a rejtőzködés episztemológiája az egész 20. században állandóságot adott a meleg kultúrának és identitásnak” (Sedgwick 2011: 24).³

Fontos megemlíteni, hogy az önfelvállalás és a rejtőzködés között átmenetek is vannak. Ezek egyike a „nyílt titok”, amikor a személy nem tesz erőfeszítéseket identitása titokban tartására, de nem is bújik elő explicit módon (Sedgwick 2011). A nyílt titok stratégiáját természetesen az LMBTQ személy családtagjai is alkalmazhatják környezetük felé. Szintén gyakran alkalmazott módszer az „összeesküvés” (*collusion*), amelynek esetén a családtagok megállapodnak abban, hogy bizonyos személy vagy személyek – gyakran idősek vagy gyerekek – nem tudhatnak a titokról (Davies 1992). Előfordulhat az is, hogy az egyén (vagy a család) gondosan elkülöníti azokat az ismerőseit, akik előtt vállalja szexuális orientációját, és azokat, akik előtt nem – ügyelve rá, hogy a két csoport soha ne találkozzon egymással; ez az „elkülönítés” (*compartmentalization*)(Davies 1992: 79–80). A negyedik átmeneti formának Roman Kuhar a *transparent closet* (üvegszekrény) nevet adta:⁴ ebben az esetben az egyén előbújjik, ám környezete nem vesz erről tudomást (legalábbis úgy tesz), gyakran azért, mert nem képes

³ Kovács Vera fordítása. Sedgwick a „gay” (meleg) szót ernyőfogalomnak használja a nem-heteroszexuális orientációkra általában.

⁴ Angolul a rejtőzködő személy *in the closet*, azaz szekrényben van.

feldolgozni ezt az információt (Kuhar 2007: 43). Természetesen a különböző stratégiák átfedésben is lehetnek egymással, például az „összeesküvés” gyakran azt vonja magával, hogy a titokba be nem avatott személyek jelenlétében a szexuális orientáció tabutéma lesz („üvegszekrény”). Ezek az átmeneti formák fontos szerepet tölthetnek be az LMBTQ emberek és családjuk életében, továbbá emlékeztetnek minket arra, hogy az önfelvállalás és a rejtőzködés nem monolitikus fogalmak, hanem mindig az adott helyzet vagy személyek viszonylatában értelmezendők.

Az előbújás (*coming out*) tehát szituatív jelenség (Plummer 1997: 22), ugyanakkor performatív beszédaktus. A performativitás-elmélet J. L. Austin (1962) nyelvész-filozófus munkásságára támaszkodik, aki megállapította, hogy minden verbális megnyilvánulás egyben cselekvés is, amennyiben az interakció szemszögéből nézzük. Judith Butler szerint különféle identitásainkat, köztük a nemi és a szexuális identitást is, performatív kijelentésekkel és viselkedésformákkal konstruáljuk (Butler 2001; 2007). Az előbújás mint az LMBTQ identitások fontos eleme egyben részt vesz az identitás kialakításában, miközben újfajta viszonyt (pl. bizalom) hoz létre az előbújó személy és hallgatósága között. Ugyanakkor minden egyes előbújás újból kialakítja a rejtőzködés terét is (Butler 1991): nemcsak azért, mert az önfelvállalás csak ahhoz képest értelmezhető, hanem azért is, mert a titokba beavatott személy vagy személyek – esetünkben a családtagok – maguk is dönteni kénytelenek arról, hogy továbbadják-e az információt, és ha nem, milyen módokon tudják a lelepleződést elkerülni. Kuhar szavaival élve, most rájuk rakódott át annak a titoknak a súlya, amelytől az LMBTQ személy éppen megszabadult (Kuhar 2007:42). Előbújásukkal kapcsolatos döntéseiket befolyásolhatja az, hogyan viszonyulnak ők maguk családtagjuk eltérő szexuális orientációjához, illetve az is, mennyire látják elfogadónak saját környezetüket.

A performativitás elmélete nemcsak a nemi és szexuális identitásra, hanem a családra is alkalmazható. Maga Austin is egy családdal kapcsolatos mondatot – a házasságkötéskor elhangzó „igen”-t – hozza fel a performatív kijelentések egyik mintapéldájaként (Austin 1962: 13), hiszen ez pusztán kimondásával családtaggá tesz két korábban nem családtagnak tekintett személyt. A választhatóság, amelyet a partnerkapcsolatok szintjén magától értetődőnek veszünk, egyre inkább jellemzi a vérségi kötelékeket is (Stone 2004). A család performatív beszédaktusokkal és cselekvésekkel fejezi ki, hogy egy adott személyt teljes értékű családtagnak tekint-e. Ennek egyik eleme lehet az, hogy mások előtt közösséget vállal-e az illetővel; ilyen értelemben a család rejtőzködése szimbolikusan másodrendű családtaggá fokozza le a saját neméhez vonzódó személyt és/vagy annak partnerét, míg ha a családtagok mások előtt nyíltan közösséget vállalnak az azonos nemű párral, azzal performatív módon a család részévé teszik őket.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

Tanulmányom alapját kvalitatív kutatás képezi, amelyet 2007 és 2011 között végeztem a magyarországi LMBTQ közösségben. Etnográfiai interjúkat készítettem 68 olyan személlyel, akik azonos nemű párkapcsolatban élnek vagy éltek, valamint 12 olyannal, akiknek közvetlen családjában azonos nemű párkapcsolatban élő ember van (gyermek, testvér, unokatestvér, sógor). A kérdések elsősorban az önfelvállalásra, illetve az azonos nemű pár és családja kapcsolatára, vagyis a rokonsági gyakorlatokra vonatkoztak, de szóba kerültek a családra, illetve a nem-heteroszexuális orientációkra vonatkozó diskurzusok is (pl. „Milyennek látod/látja az LMBTQ emberek

helyzetét ma Magyarországon?”, „*A közbeszédekben milyen kép jelenik meg ma Magyarországon a családról?*” stb.). Interjúalanyaimat részben ismeretségi körömből és azok ismerősei közül szereztem (hólabda-módszerrel), illetve felhívást tettem közzé különböző LMBTQ elektronikus levelezőlistákon, a Labrisz Leszbikus Egyesület honlapján található fórumokon,⁵ LMBTQ rendezvények és egyesületek Facebook-oldalain, illetve szórólap formájában a Budapest Pride LMBT Kulturális Fesztiválon. A meginterjúvált családtagokat vagy interjúalanyaim ajánlották, vagy egyéb úton ismertem meg őket (valamilyen formában részt vettek az LMBTQ közösségben vagy egy rövid életű önszervező csoportban, amely LMBTQ fiatalok szülei számára alakult).

A magyarországi LMBTQ közösség nem egymást személyesen ismerő emberek csoportja, hanem inkább a „képzelt közösségek” (Anderson 2006) közé sorolható. Természetszerűleg nem tartozik bele mindenki, aki saját neméhez (is) vonzódik, hiszen sokan nem vállalnak azonosságot a kisebbségi szexuális identitások valamelyikével és/vagy az LMBTQ közösséggel, esetleg nincs is hozzáférésük az azzal kapcsolatos információkhoz. A magyarországi LMBTQ szubkultúra egyik sajátossága a Budapest-centrikusság: néhány vidéki városban vannak ugyan önszerveződések és az internetes honlapokat is sok vidéki olvassa, mégis az antropológusnak sokkal nehezebb vidéki interjúalanyokat találnia. Noha tudatosan próbáltam nem budapestieket is bevonni a mintámba (például ellátogattam vidéki LMBTQ rendezvényekre és azok résztvevőit felkértem interjúra), csak 21 interjúalanyom élt terepmunkám idején Budapest határain kívül, és ezek egy része is az agglomerációban. Mégsem gondolom, hogy kutatásom aránytalanul főváros-centrikus lenne, ugyanis budapesti interjúalanyaimnak körülbelül fele vidéki származású, akiknek a családja továbbra is kisvárosban vagy falun él. Ilyen formában városi LMBTQ közösségek kutatásakor lehetőség nyílik arra, hogy a vidékit a városin keresztül tanulmányozzuk (Weston 1998). Ugyanakkor, mint alább látni fogjuk, a heteroszexuális család és LMBTQ családtagja közötti konfliktus gyakran lebontható a vidék és város ellentétére.

A magyarországi LMBTQ közösség – legalábbis az a része, amely nyilvános fizikai és virtuális terekben megjelenik – más szempontokból is viszonylag homogén. A közösségben végzett más kutatásokban (pl. Domboz et al. 2011) is felülreprezentáltak a fiatalok és a felsőfokú végzettségűek. A viszonylag jó társadalmi helyzet egyrészt az LMBTQ közeg jellemzőivel függ össze: a szegényebb rétegbe tartozók a nem-ingyenes programokat nem engedhetik meg magukat, az aktivista közegekben pedig marginalizálódhatnak, mert nem rendelkeznek olyan tudásokkal, mint a többi résztvevő (pl. az Interneten megjelenő angol nyelvű információkhoz való hozzáférés által). Ugyanakkor az LMBTQ közösségbe beilleszkedő alacsonyabb osztályból származó emberek számára éppen az értelmiségiek túlreprezentáltsága jelenthet motivációt a tanulásra és társadalmi mobilitásra (ezt több adatközlőm említette, és a cikk végén található táblázatból látható, hogy több interjúalanyom az LMBTQ közösségbe való bekerülése után, a harmincas éveiben vagy még később kezdte meg felsőfokú tanulmányait). Végül, interjúalanyaim egy része a rendszerváltás előtt kezdte felnőtt életét, amikor viszonylag nagy volt a társadalmi mobilitás lehetősége (Udvarnoky 2008). LMBTQ interjúalanyaim körülbelül felének a szülei alacsony végzettségűek, ők maguk viszont kevés (15) kivételtől eltekintve felsőfokú intézményben végeztek vagy tanulnak, gyakran családjukban elsőként.

A magyarországi LMBTQ szubkultúra életkorilag is behatárolt: 18 éven aluliakat a rendszeres programok

⁵ A más LMBTQ honlapokon levő fórumok vagy minimális látogatottságot mutattak, vagy – egy esetben – közzétett felhívásomat reklámnak minősítették és törölték a fórumokról.

(szórakozóhelyek, beszélgetések) többségére nem engednek be (hivatalosan), és kevés olyan esemény van, amely az idősebb korosztályt célozza meg, akik amúgy is hajlamosabbak a rejtőzködésre. Az azonban, hogy LMBTQ interjúalanyaim több mint 80%-a 20 és 40 év között van, tudatos döntés eredménye is. Értelemszerűen nem interjúvoltam meg olyan személyeket, akiknek fiatal koruknál fogva még nem volt tartós párkapcsolatuk, az idősebb korosztályból pedig sokaknak nincs már élő rokona, ami szintén kizáró tényező volt egy családdal való kapcsolatra fókuszáló kutatásnál. A családtagok életkora sokkal tágabb spektrumon mozog: a legfiatalabb (Zira) 20 év alatti középiskolás, a legidősebb (Zsuzsanna) betöltötte a hetvenet.

Az anonimitás különösen fontos olyan kutatás esetén, amely egy viszonylag szűk közösségben történik. Ráadásul az alábbi történetekben szereplő családok közül sokan rejtőzködnek, így még jobban kellett ügyelnem arra, hogy ne váljanak felismerhetővé. Adatközlőim saját maguk választottak álnevet maguknak, és hozzátartozói is álnéven szerepelnek; a szóba kerülő településeknek – Budapest kivételével – fantázianeveket adtam.

A REJTŐZKÖDÉS MOTIVÁCIÓI

Amikor már iszonyatosan idegesített, hogy a nagynéném és nagybátyáim már hanyadik családi ebéden foglalkoztatnak engem azzal, hogy na és mi van a barátnőmmel, akkor mondtam nekik [a szüleimnek], hogy na akkor a következő ilyen alkalommal elmondom, hogy mi van a barátnőmmel. És akkor erre az volt a reakció, hogy na ilyen szerintük ne legyen. Merthogy ez egy olyan belső családi titok, vagy olyan családi ügy, amit nem kéne a szélesebb család elé tárnunk szerintük. (Dani)

Dani szülei úgy vélték, hogy fiuk biszexualitása csak a szűkebb családra tartozik, noha maga Dani szívesen a rokonok elé tárta volna. A közbeszédben gyakran elhangzik, hogy a homoszexualitás magánügy, ezért nem kell másnak tudnia róla (Borgos 2014); ez a hozzáállás nem veszi figyelembe, hogy a heteroszexualitást ugyanakkor nem tekintjük magánügynek, hiszen Dani rokonai is magától értetődően kérdeznak rá unokaöccsük feltételezett heteroszexuális párkapcsolatára. Dani esete egy a sok példa közül arra, hogy amikor a szülők döntenek a rejtőzködés mellett, a rejtőzködés gyakorlati megvalósításának terhe továbbra is az LMBTQ személyre nehezedik (Kuhár 2007).

Előfordul viszont, hogy az LMBTQ személy kéri meg rejtőzködésre családtagjait. Amikor Adorján fia előbújt neki, Zsuzsanna nagyon szerette volna barátnőjével megbeszélni az ezzel kapcsolatos érzéseit, de Adorján megkérte, hogy az információ maradjon a családban. Ebben a történetben az LMBTQ ember nem érezte még késznek magát a láthatóságra, így Danival ellentétben ő szorította korlátok közé szüleit. Pár évvel később már ő is nyíltabban vállalta magát és szüleinek is megengedte, hogy beszéljenek másokkal az ő szexuális orientációjáról.

Adorján története illusztrációként szolgálhat azokra a fejlődési modellekre, amelyek szerint a mások előtti önfelvállalás az LMBTQ emberek önfogadásának egyik stádiuma (Troiden 2004). Hasonló folyamatok játszódnak le az LMBTQ emberek hozzátartozóiban is. Herdt és Koff (2000) modellje szerint az a család, amelynek valamelyik tagja előbújt, először a dezintegráció fázisába kerül, ezután a kettősség érzése jellemzi, és csak később jut el az integrációig, amelynek egyik eleme a titok másokkal való megosztása. Nem ritka, hogy az eleinte titkolózó családtag, ahogy fokozatosan elfogadja gyermeke vagy testvére szexuális orientációját, egyre

könnyebben osztja meg azt másokkal. Erzsébet eleinte még a közvetlen családtagok (apa, testvérek) előtt is titokban akarta tartani, hogy Zsóka lánya leszbikus, mára viszont már bárki előtt felvállalja: *„ha valaki megkérdezi: na mi újság, és van már a Zsókanak barátja, és van már pasija és izé, akkor én mindig elmondom, hogy nincs és nem is lesz, mert ez a helyzet van pillanatnyilag”* (Erzsébet). Noha a „pillanatnyilag” szó azt sugallja, hogy titkon még reménykedik lánya szexuális orientációjának megváltozásában, ennek ellenére (vagy esetleg éppen ezért) nyíltan beszél róla rokonoknak és barátoknak egyaránt.

Előfordulhat, hogy a családnak egyszerűen nincs szókincse az azonos nemű párkapcsolatokra. Judit családja ugyan most már mindent tud (ennek történetét lásd később), mégis *„soha nem mondják ki ezeket a szavakat, azért az vicces, a családban soha el nem hangzana az, hogy ’meleg’, ’leszbikus’ vagy akármi”* (Judit). A homoszexualitással kapcsolatos szavakra nehezedő tabu megnehezíti, hogy a családtagok beszéljenek másoknak erről a témáról; mint Derrida rámutat, a performatív kijelentés nem lehetséges, ha nem alapulhat egy már meglevő kulturális modellen (idézi Butler 1995:205), márpedig ennek a kisvárosi családnak vélhetően nem volt tapasztalata arról, hogyan lehet családtagjuk nem-heteroszexuális orientációjáról beszélni.

Interjúim során azonban a család rejtőzködésének leggyakoribb oka az volt, hogy féltek a környezet negatív reakciójától. Szociológiai kutatások azt mutatják, hogy Magyarországon a homoszexuális emberek elutasítása nagyobb mértékű, mint a nyugat-európai országokban, sőt több kelet-európai ország is elfogadóbb nálunk (Takács 2011). Az ilyen kutatási eredmények viszonylag ismertek, így nem meglepő, hogy interjúalanyaim többsége – akár LMBTQ emberek, akár hozzátartozóik – automatikusan homofóbiát tételez fel környezetéről. Egyes esetekben bizonyos személyekről konkrétan tudják, hogy azok ellenségesek a homoszexualitással szemben. Tulipán, egy vidéki édesanya például tesztelte unokaöccseit, mielőtt felfedte volna előttük fia melegségét, és a válaszok alapján elállt a szándékától:

És mondtam, hogy mit csinálnál, ha kiderülne valamelyik családtagról, hogy meleg? És azt mondta, hogy azonnal minden kapcsolatot megszüntetne vele. És mondtam, hogy de hát [ha esetleg] unokatestvéred vagy [ilyesmi], és azt mondta, hogy nem érdekli. Aztán van olyan fiú, aki azt mondta, hogy mindet falhoz kéne csapni, mert genetikai hibásak, ugye ez a Hugó. Mert azok nem emberek, azok állatok. Úgyhogy vannak, és ezért nem nyitok a gyerekek felé. Úgy vagyok vele, hogy hát előbb-utóbb úgyis rá fognak jönni; viszont ha rákérdeznek, soha nem fogom én tagadni. Mert ezzel az Alexandert [a fiamat] tagadnám meg. (Tulipán)

Tulipán nem akarja fiát kitenni ellenséges reakcióknak a családon belül, ugyanakkor nem hazudna, ha nyíltan rákérdeznének Alexander szexuális orientációjára. Az általa felidézett diskurzusban a homoszexualitás az ember személyiségének olyan alapvető, mindent meghatározó része (Foucault 1999), amelynek megtagadása egyenértékű lenne a homoszexuális személy megtagadásával. A „nyílt titok” technikája lehetőséget nyújt Tulipánnak arra, hogy egyszerre kiálljon a fia mellett és megvédje őt a homofóbiától.

Vannak kiemelten homofóbnak megélt közegek, ahol a rejtőzködés különösen indokoltnak tűnik. Magyarországon az iskola az egyik legelutasítóbb közeg az LMBTQ emberekkel szemben: egy 2007-es diszkriminációs kutatás (LMBTQ minta, n=1122) válaszadóinak 33%-a tapasztalt diszkriminációt az általános és 49%-a a

középiskolában (Takács et al. 2008).⁶ A gyereket nevelő azonos nemű párok tapasztalataiból az is kiderül, hogy a „ragadós” stigma miatt az LMBTQ emberek heteroszexuális családtagjai sem védettek az iskolai diszkriminációval és zaklatással szemben (Béres-Deák 2012). Nem meglepő tehát, hogy mintámban egyetlen családtag sem beszélt hozzátartozója nem-heteroszexuális orientációjáról az iskolában; Zirát egyenesen nővére, Zsóka kérte meg erre, nehogy ő (Zira) szenvedjen hátrányokat miatta. Ebben az esetben az iskola homofóbiája nem feltételezés: Zirának több heves vitája volt egyik tanárával, aki szerint a melegek nem emberek. Tulipánéhoz hasonlóan ez az eset is arra példa, hogy a rejtőzködés nem zárja ki az LMBTQ családtag melletti harcos kiállást: Zira nem említette a tanárnak nővére lesbikusságát, csak általában szólalt fel az LMBTQ emberek védelmében.

Zira és Tulipán konkrét homofób megnyilvánulásokat tapasztalt a környezetében, és ez is hozzájárult a rejtőzködéssel kapcsolatos döntésükhöz. Gyakori azonban, hogy a család csak feltételezi környezete homofóbiáját, minden előzetes tapasztalat nélkül. Ez a félelem és a hatására tett lépések erősen függenek a település fajtájától.

REJTŐZKÖDÉS FALUN ÉS VÁROSON

Ők [a párom szülei] egy kisvárosban laknak, ahol őket, főleg a papát, majdnem mindenki ismeri. [...]és ez nekik érezhetően kellemetlen lenne, hogyha – legalábbis ők úgy gondolják – hogyha ez [a mi lesbikus kapcsolatunk] ott kiderülne. Tehát [nem hallható] lettem fölszólítva kvázi indirekt módon, hogy önáruk ezt a fülbevalót [szívárványos] lehetőleg ne hordjam. Vagy a mondjuk a szívárványos karkötőt ne hordjam már. [...]azt szoktuk mondani, amikor rákérdeznek [a szomszédok], hogy hát ez mittudomén, tehát hogy nem mondjuk azt, hogy én ott lakom. Hanem azt mondjuk, hogy sokat vagyok ott. [...]És emiatt kell nekem most teljesen visszavonulnom, hogy úgy mondjam, a nyilvánosságtól. [...] Mondjuk az, hogy ne menjek mittudomén ne szerepeljek [leszbikus rendezvényeken készített] fényképeken például, mert akkor, tehát hogyha valahol valaki bárki meglátja azt a fényképet és engem megismer, hogy hozzá én vagyok az, és akkor kiderül [a városban], hogy én ki vagyok vagy mit csinálok. (Andrea)

Andrea párjának családja egyáltalán nem viszonyul ellenségesen a lesbikus párhoz: „én ott abszolút családtag vagyok” – állítja Andrea, és különböző közös programokat említ ennek igazolására. Arra azonban ügyelnek, hogy a kisvárosban, ahol laknak, ne derüljön ki a párkapcsolat jellege. Emiatt nemcsak korlátozzák Andrea önkifejezését (leszbikus jelképek viselése) és szubkulturális rendezvényeken való részvételét (vigyáznia kell, nehogy lefotózzák), de ráadásul a párnak úgy kell tennie, mintha nem is élnének együtt, hanem Andrea csak egy gyakran ott alvó látogató volna. Mindennek az az oka, hogy a szülők félnek a város megbecsülésének elvesztésétől. Ezzel a félelmükkel nincsenek egyedül: József édesanyjának első reakciója fia előbújására az volt, hogy ezentúl nem mer majd kimenni az utcára. Mivel kiterjedt családja ugyanabban a kisvárosban él, mint ő, számított rá, hogy valamelyikük előbb-utóbb elterjeszti a hírt, és minthogy őt foglalkozásából adódóan mindenki ismeri, elveszíti a városlakók megbecsülését. Érdekes módon aggodalma akkor hagyott alább, mikor megtudta, hogy a helyi lelkész fia drogfüggő; az, hogy köztisztvisletnek örvendő lakosok családjában is lehet „fekete bárány”, megnyugtatta, hogy ő sem fog stigmatizálódni fia melegsége miatt.

Azokban az esetekben, ha az LMBTQ személy nem lakik családjával azonos településen, viszonylag könny-

⁶ Az adatok értelmezéséhez érdemes azt is figyelembe venni, hogy az LMBTQ emberek közül sokan még nincsenek tisztában szexuális orientációjukkal általános-, sőt középiskolás korukban, illetve nem vállalják azt föl társaik és tanáraik előtt.

nyú szexuális orientációját titokban tartani; Andrea párjának szülei is csak akkortól szabtak feltételeket, amikor lányuk és párja az ő városukba költöztek. A médianyilvánosság – amelytől ez a család szintén tart, mivel Andrea rendszeresen részt vesz leszbikus rendezvényeken – azonban ilyen esetekben is eljuthat a család környezetéhez. Amikor Liza egy rádióműsorban nyilatkozott leszbikusként, kisvárosi boltos apja követelte, hogy változtassa meg a nevét, nehogy ő elveszítse a vásárlóit lánya nyilvános önfelvállalása miatt. A különböző vezetéknev szimbolikusan megszüntetné⁷ kettőjük között a családi köteléket, így egyfajta negatív performatív gesztusnak is felfogható.

A környezetük véleményétől rettegő szülők ennél extrémebb lépéseket is tehetnek. Edmund egy nap arra érkezett haza a szülői házhoz, hogy holmija össze van csomagolva a küszöbön, és anyja ultimátum elé állította: *„mondta, hogy vagy megváltozok, vagy elmegyek”* (Edmund). Edmund szerint anyja azért cselekedett így, mert félt a környezet reakciójától: *„hogy mit gondolnak a szomszédok, és ezen agyal. Hogy mit gondolnak majd a nagyszülők meg a rokonság”* (Edmund). Azt is kihangsúlyozza, hogy szerinte anyja félelmének a falusi környezet az oka: *„anyukám faluról származik, és ilyen, szerintem azért”* (Edmund).

Edmund története szerencsésen végződött: már a buszon ült útban párja falujába, amikor sms-t kapott édesanyjától: *„szeretlek, gyere vissza!”*. Ez a történet példázhatja azt, hogy a szülői szeretet győzedelmeskedik a lelepleződéstől való félelem fölött, de az is lehet, hogy a kettő azonos irányba mutat. Egy kis faluban ugyanis könnyen feltűnhet, ha valakinek az addig otthon élő egyetemista fiát hirtelen nem látják többé; a szülők vagy hazudni kényszerülnek, vagy beismerni, hogy kitagadták. Ez utóbbi viszont, a szülőktől elvárt feltétlen szeretet fényében, magyarázatot igényel, vagyis a család kénytelen lenne felfedni a stigmát, amelynek titkát megőrizni kívánta.⁸ Valami hasonló történt a vidéki városban élő Tulipánnal, aki párjához költözött és korábbi lakását meleg fiának adta, mert nem bírta elviselni a gondolatot, hogy vele egy lakásban homoszexuális szexuális tevékenység folyik. Nővére mindebből csak annyit látott, hogy Tulipán magára hagyta 18 éves fiát (noha továbbra is eltartja és elvégzi nála a házimunkát), és önzéssel vádolta, mondván, hogy párkapcsolatát anyai szerepe elé helyezte. Mivel az anyaság alapvető konstruáló eleme a gyermekek igényeinek kielégítése és saját igények feladása (Lawler 2000), egy ilyen kijelentés kétségbe vonja Tulipán anyai státuszát. Tulipán kénytelen volt beszélni nővérének fia melegségéről, hogy tettét elfogadtassa.

Nem minden vidéki család próbálja azonban elrejtetni környezete elől az azonos nemű párkapcsolatot. Viola szülei a „nyílt titok” stratégiáját választották: szívesen látják lányuk barátnőjét és annak fiát szüretre, de nem árulták el a falubelieknek a kapcsolat jellegét. Havana falusi családja nonverbális eszközökkel adja környezete tudtára, hogy lányuk nőpárjának, Riberának a kislányát családtagnak tekinti.

Karácsonykor ugye volt az oviba fényképezés, ugye van ez a szokás, hogy „boldog karácsonyt”, aranyosan mosolygó képpel. És hát mondom, ajándékba minden rokonnak, Havana rokonait is beleértve, csináltattunk ilyen képet. Az anyukája a munkahelyén rakta ki a Havana fényképe mellé. A nagymamája a dicsőségfalra [...]. Az apukája az a konyhakredence, hogy aki belép a lakásba, mindjárt látja. Úgyhogy mindenkinél kinn van a kislányom, és tényleg mint az unokájukat, úgy szeretik. (Ribera, 30)

⁷ Liza ugyanis nem változtatott nevet.

⁸ Nem állítom természetesen, hogy Edmund édesanyjának ez volt az (egyetlen) motivációja, amikor fiát visszahívta.

Sontag (1999) szerint a fénykép egyik legfontosabb funkciója, hogy dokumentálja a családi élet folytonosságát. Havana szülei és nagyanyja egyrészt olyan helyekre tették ki a kislány képét, ahol bármely ismerős vagy kolléga láthatja, másrészt ahol hagyományosan családtagok képei szerepelnek. A fénykép kitétele ez esetben a családba való befogadás performatív gesztusa, amit Ribera verbálisan is megerősít: az interjú egy másik pontján Havana szüleit és nagyszüleit egyaránt kislánya nagyszüleinek nevezi.

Előfordul, hogy az azonos nemű pár jobban félti családtagjait a ragadós stigmától, mint a családtagok maguk. Interjúnk idején Félix már hat éve együtt élt párjával, Krisszel, de csak egy hónappal korábban vitte el őt először a szülőfalujába, nem akarta ugyanis szüleit kínos helyzetbe sodorni. *„Én félttem, hogy mit szólnak a szomszédok. És utána anyukám megerősített benne, hogy hát őket nem érdekli”* (Félix). Ebben az esetben nem a szülő, hanem biszexuális gyermeke tartott a környezet homofóbiájától. Félix kisvárosban él, és feltételezte, hogy egy kisebb településen jobban elítélik az azonos nemű kapcsolatokat; ez hasonlított Andrea érveléséhez, aki korábban Budapesten lakott, ezért megérti párja szüleinek rejtőzködését: *„értem én azt, hogy ugyanolyan nyíltsággal nem lehet vállalni [a lesbikusságot], mint mondjuk itt Pesten⁹ lehetne vállalni”* (Andrea).

A fenti logika szerint, minél kisebb a település, annál erősebb a homofóbia általában, és annál jobban akarnak rejtőzködni az azonos nemű párok hozzátartozói. Ezt a közhiedelemben élő elképzelést nem támasztják alá a szociológiai kutatások, amelyek szerint Nyugat-Európa néhány nagyvárosában (talán a multikulturális környezet miatt) kevésbé elfogadóak a homoszexualitással, mint pl. a kisebb városokban (Takács 2011). A fenti történetek közül Liza, József és Andrea lelepleződéstől rettegő családja kisvárosban, míg az azonos nemű párt nyíltan vállaló családok (Viola, Félix és Havana szülei) falun élnek. A különbségre az egyik lehetséges magyarázat, hogy egy kisvárosban sokkal könnyebb eltitkolni egy azonos nemű párkapcsolatot (és különösen együttélést), mint egy faluban, ahol a lakosok napi szinten érintkeznek egymással, a falusi szülők tehát esetleg meg sem próbálkoznak a rejtőzködéssel. Az is elképzelhető, hogy éppen a napi érintkezés miatt a falusiak gyerekkorától fogva közelről ismerik a saját neméhez vonzódó személyt, és az illető szexuális orientációja nem változtatja meg a róla alkotott képet; Sándor nevű interjúalanyom ennek tudta be, hogy teljes elfogadásra talált szülőfalujában, amikor férfpárjával együtt visszaköltözött oda. Egy kisváros lakói közt esetleg kevésbé szoros a személyes kapcsolat, és nagyobb fontosságot kapnak a státuszok, mint az Andrea, József és Liza történetében meg is jelenik.

Andrea – hasonlóan sok más LMBTQ személyhez – tiszteletben tartja családjának a rejtőzködés iránti igényét, ahogyan Zsuzsanna is tiszteletben tartotta fia kívánságát, hogy melegsége maradjon családi titok. Sok családban azonban éppen a rejtőzködés dilemmája vezet konfliktusokhoz az LMBTQ személy és családtagjai között.

A REJTŐZKÖDÉS IGÉNYE MINT KONFLIKTUSFORRÁS

[A húgom] *elfogadja és föl is vállalja a barátai előtt is meg mindenhol. Olyannyira, hogy kirakta a Facebook oldalára a „Nővéremék esküvője”¹⁰ című fotóalbumát, amin azért kikerekedett a szemem, de [nevetünk]. [...] Tehát ő úgy rakta ezt ki, hogy állati büszke volt; bár nem kérdezett meg, hogy ez mehet? De hát nem, mindegy végülis, mai napig kinn van egyébként.* (Tünde)

⁹ Az interjú Budapesten készült.

¹⁰ Tünde és párja bejegyzett élettársi kapcsolatot kötöttek, amelyet házasságként emlegetnek, a ceremóniát pedig esküvőként.

Tünde nem hatalmazta fel húgát, hogy a Facebook nyilvánossága elé tárja az ő nőkapcsolatát, és egy kicsit kényelmetlenül is érzi magát amiatt, hogy ez így köztudottá vált. Az esemény mégsem okozott komoly konfliktust, mert Tünde, akárcsak Ribera, értékelte a fényképek kihelyezésének gesztusértékét, amint azét a tényét is, hogy húga „esküvő”-ként hivatkozik az ő bejegyzett élettársi kapcsolatára, verbális szinten megteremtve a magyar jog által nem engedélyezett egyenlőséget. Sok más LMBTQ interjúalanyomhoz hasonlóan Tünde úgy véli, a teljes elfogadás jele, ha családtagjai nem titkolóznak környezetük előtt az ő kapcsolatát illetően. Ezenkívül ritkábban fordul elő, hogy az LMBTQ személy rejtőzködjön és családtagjai nem (bár Zsuzsanna esete pont erre példa); sokkal gyakoribb az, hogy az LMBTQ személy szeretné nyíltabban megélni párkapcsolatát, de családja visszatartja ettől.

A személy meleg/leszbikus és heteroszexuális közegeinek elkülönítése (Davies 1992) első pillantásra jó megoldás lenne erre a problémára. Sok azonos nemű pár azonban szeretné bevonni párját eredeti családjába, és mély fájdalmat okoz neki, ha ebben korlátozzák. Vándor esetében a konfliktus akkor robbant ki, mikor egy műtét kedvéért hazautazott szülővárosába párja, Rozi kíséretében. Vándor édesanyja pánikba esett attól a lehetőségtől, hogy környezete rájön a két nő kapcsolatának jellegére.

[Anyám] azt mondta, hogy ő ezt így nem tudja csinálni, és hogy menjen haza a Rozi.[...] És akkor még ráadásul azzal is tetézte a dolgot, hogy még délután – reggel 8-kor műtöttek – délután visszajött vagy így kora este, és akkor nekem rendezett még egy külön jelenetet arról, hogy én nem várhatom el tőle, nem várhatom el senkitől, hogy ezt elfogadja, ahogyan én élek. És hogy hagyjam a pesti életemet Pesten, és hogy képzeltem azt, hogy [nem érthető]. És akkor így kvázi, nem mondta ki, de az egész erről szólt, hogy válasszak. És akkor én választottam. (Vándor)

Vándor Rozit választotta: egy évig alig tartott kapcsolatot édesanyjával, mígnem az anya megtette az első lépést és meghívta a párt magához. Vándor szerint anyja azért esett pánikba, mert félt, hogy a városban élők számára nyilvánvalóvá válik a kapcsolat lesbikus jellege, ha Rozi is ott van a kórházban. Nem sokkal később viszont rászánta magát és beszélt lánya lesbikus kapcsolatáról néhány barátjának és munkatársának, akik nem ítélték el emiatt.

Tehát azt látom, hogy ő azért elég sok pozitív megerősítést kap, meg a munkahelyén vagy azokban a közegekben, ahol megfordul, őt szeretik. Tehát hogy én azt gondolom, hogy realisan nem fordulhat meg a fejében az, hogy emiatt őt bárki elítéli vagy rosszat gondoljon róla. És az a jó, hogy most meg már úgy gondolja, hogy másoknak meg nincs köze hozzá. Tehát hogy ez miért derülne ki a sarki fűszeresnél például? Vagy nemtom. Vagy mondjuk a szomszédok, miért tudnák meg? Most már nem érdekli, hogy mit gondolnak attól, hogy félévente egyszer megjelenek, és csak azt látják a szomszédok, hogy mindig nővel jelenek meg, és mindig ugyanazzal. Tehát ilyen probléma nincs. (Vándor)

Vándor magyarázata anyja pálfordulására kétrétű. Úgy véli, hogy azok részéről, akik anyját jól ismerik, nem áll fenn az elutasítás vagy a presztízsvesztés lehetősége; akik viszont kevésbé vannak közeli kapcsolatban vele, azokhoz el se jut az információ, illetve nem számít a véleményük. Ez a hozzáállás párhuzamba állítható azzal a jelenséggel, hogy sok LMBTQ ember a hozzá legközelebb álló személyeknek (pl. szűkebb családjának) később és nehezebben bújik elő, mint távolabbi ismerősöknek, mert csak az előbbiek reakciója fontos nekik (Weston 1991).

Vándor narratívájában előkerül a „választás” gondolata. A „választott család” fogalma Kath Weston (1991:112) amerikai antropológus munkássága nyomán terjedt el mint a meleg és leszbikus szubkultúra egyik jellemzője: ennek tagjai gyakran párjukat, ex-partnereiket és barátait inkább családtagnak, mint vér szerinti rokonaikat, különösen, ha azok elutasítók szexuális orientációjukkal szemben. Vándor az interjúban élettársát nevezte meg első helyen családtagjai között, és hajlandó volt megszakítani a kapcsolatot anyjával, amikor az – a rejtőzködés kényszere miatt – nem fogadta be őket mint párt. Története példa arra, hogy az LMBTQ emberek önfelvállalása láthatóvá teszi a családi kapcsolatok törekeny és választható voltát (Weston 1991).

A család rejtőzködésével szemben kevésbé radikális, ám hasonlóképpen látványos módon lépett fel Dani. Mint láttuk, szülei megkérték, hogy ne beszéljen férfikapcsolatáról a rokonoknak, így újra ki lett téve további kellemetlen kérdéseknek. Ezúttal azonban taktikát változtatott:

És akkor amikor, mint ahogy az várható volt, a következő ilyen szélesebb családi összejövetelen megkérdezték, hogy mi a helyzet a barátnőmmel, akkor mondtam nekik, hogy na erre a kérdésre anya válaszol. És akkor ő elmondja. Hogy mi a helyzet. És akkor azzal a mozdulattal fölálltam és kimentem. (Dani)

Dani performatív módon áthelyezte a rejtőzködés terhét édesanyjára, arra a személyre, aki azt tulajdonképpen fenntartani akarta. Egyúttal feloldotta azt a dilemmát, amely az LMBTQ identitás nyílt vállalása mint szubkulturális elvárás és politikai stratégia, illetve a család rejtőzködés iránti igénye között fennállt. Ez a dilemma komoly belső konfliktusokat okoz azok számára, akik a család kérésére beleegyeznek a rejtőzködésbe. „Ez olyan fura dolog, hogy vállalom is a kapcsolatot meg nem is vállalom a kapcsolatot” – vallja be Andrea. Nemcsak amiatt érzi kényelmetlenül magát, hogy korlátoznia kell a leszbikus közösségben való részvételét, hanem azért is, mert úgy érzi, a rejtőzködéssel párkapcsolatát tagadja meg.

Ha egyes rokonok vagy ismerősök elől rejtegetni kell az azonos nemű párkapcsolatot, az gyakran azzal jár, hogy az LMBTQ személy párja nem vehet részt teljes mértékben a család életében. A családi összejövetelek, különösen a karácsony, olyan alkalmak, amikor a család szimbolikusan kinyilvánítja összetartozását. Ildi például mélyen fájlalja, hogy (most már ex-)barátnőjének szülei, noha kedvesek voltak vele, sosem hívták meg családi összejövetelekre; emiatt úgy érezte, nem fogadják be igazán. Tulipán maga is szenved attól, hogy a közös karácsonykor nem hívhatja meg fia párját (a fent említett homofób rokonok miatt), ezért azt fontolgatja, hogy véget vet a nagycsaládi karácsonyoknak. Más családok megpróbálják összeegyeztetni a rejtőzködést az azonos nemű partner szimbolikus befogadásával. Norbi szülei például befogadták fiuk (most már ex-)párját, Istvánt, viszont a nagymamának nem akartak beszélni a meleg párkapcsolatról. Karácsony este tehát a nagymamát viszonylag korán hazavitték a saját lakásába autóval, és István csak ezután csatlakozhatott az ünneplő családhoz. Ezáltal sem István, sem a nagymama nem tölthette a szentestét végig a családdal; így az a rokon, aki elől titkolják a homoszexuális kapcsolatot, ugyanúgy perifériára szorulhat a családon belül, mint az azonos nemű partner.¹¹

Norbi szülei nemcsak megbonyolították családi ünnepüket, de bizonyos értelemben rokoni kötelezettségüket is feláldozták a rejtőzködés miatt, több interjúalanyom ugyanis elvárásként fogalmazta meg azt, hogy idős, egyedülálló rokonokat nem szabad szenteste egyedül hagyni. A rejtőzködés a családot nemcsak az azonos

¹¹ Köszönettel tartozom Hadley Z. Renkinnek és Roman Kuharnak ezért a meglátásért.

nemű pártól vághatja tehát el, hanem más rokonoktól is. Judit édesanyja éppen a rokoni elvárások és értékrend miatt kényszerült előbújsra, amikor lánya mesterséges megtermékenyítés útján teherbe esett.

Volt kettő temetés is a terhességem alatt sajnos. [...] És [a rokonok] láttak terhesen. Az nagy sértés lett volna, ha nem megyek el, de ha elmegyek, akkor kiderül. Ritkán is szoktak velem találkozni, de akkor ugye ott nem volt mit titkolni tovább. És akkor így anyukám nagy nehezen valahogy elmondta nekik, hogy mi van. Talán azt gondolta, hogy még mindig jobb, hogyha tudják az igazságot, mint hogyha azt gondolják, hogy valami megesett leány vagyok, akinek nincs férje, és nagy a hasa, milyen szégyen! (Judit)

Az előbújs alternatívája ebben az esetben a rokoni kötelességek olyan mértékű megszegése lett volna, ami mind Juditra, mind szüleire rossz fényt vet. Judit anyja szerint a házasságon kívüli terhességet rokonai nehezebben fogadták volna el, mint a lesbikusságot; ez összecseng azokkal a kutatásokkal, amelyek szerint a lányanyákat még a XX. század második felében is elutasítás fogadta Magyarországon (Tóth 2008; Somlai 2002: 76–79; az utóbbi esettanulmány ugyanabból a régióból származik, ahol Judit szülei élnek). Egyébként, akárcsak Vándor esetében, az édesanya teljes elfogadást tapasztalt környezete részéről; a stigma nem bizonyult olyan ragadósna, mint gondolta.

A VÁLLALÁSTÓL A TÁMOGATÁSIG

Mondjuk ő [a húgom] nem állna ki; én többször hívtam, és ő – nem állna ki. Melegfelvonuláson sem. A meleg tesójáért. Vagy, elfogad engem, meg volt egyszer egy vitánk és azt mondtam rá, hogy ő utálja a meleget, és akkor monda, hogy nem, nem utálja, de ez nem az ő harca, és ő így nem. (Eszter)

Noha a család számára gyakran nehéz lépés környezete előtt felvállalni LGBTQ családtagját, maga az LGBTQ személy nem mindig elégedett ezzel. Eszter azt várná hűgától, hogy nyilvánosan is vállaljon közösséget vele és a hasonló helyzetben levőkkel; ismerje fel, hogy „ez az ő harca” is azáltal, hogy családjában meleg ember van. Herdt és Koff (2000) szerint azok a családok, akik valóban képesek el- és befogadni nem-heteroszexuális családtagjukat, felismerik a nyílt önfelvállalás (*coming out*) értékét, és ezt azzal is kifejezik, hogy fellépnek az érdekében szűkebb környezetük előtt vagy akár az LGBTQ mozgalom szövetségeseiként.

Kutatásom tanúsága szerint Magyarországon is vannak családtagok, akik megfelelnek ennek az elvárásnak.¹² Több interjúalanyom beszámolt arról, hogy valamelyik családtagja elment a melegfelvonulásra vagy megpróbált egy kezdetben ellenséges családtagot meggyőzni, hogy fogadja el őt; láthattuk például, hogy Tulipán lazítani kíván a kapcsolatán olyan rokonokkal, akik elutasítják a homoszexualitást. Talán a legharcosabb kiállást egy roma édesapa mutatta, aki saját fivérével fordult szembe lánya érdekében:

Például monda nagybátyám, hogy én elmehetek hozzájuk, de ha ezek náluk, akkor utána kidobja a tányért meg a kanalat. Így erre apukám megkérdezte, hogy szerinted mivel koszosabb egy olyan nő, aki nővel él, mint egy olyan férfi, aki egy nővel él? Szerinte? És akkor monda neki, hogy „hát akkor semmi-vel”. És monda apukám, hogy nincs szar a küszöbön, de akinek nem tetszik, hogy a lánya milyen, annak nem kell bejönni hozzánk. (Törpi)

¹² Az általam meginterjúvolt családtagok között természetesen felülreprezentált ez a kategória, hiszen egy antropológusnak interjúadni ebben a témában feltételez valamilyen szintű nyílt felvállalást és sok esetben az LGBTQ emberek ügye melletti elkötelezettséget.

A roma közösségben közismerten fontosak a rokoni szálak, amelyeknek egyszerre van identitás-megőrző és gyakorlati szerepük (Stewart 1997). A roma kultúrában fontos szimbolikus jelentéssel bíró tisztaság motívuma (Stewart 1997) szolgál keretül a leszbikusosság elfogadható vagy elfogadhatatlan volta fölötti vitának. A tányér és kanál eldobása (illetve annak beígérése) performatív módon tisztátalannak minősíti a leszbikus nőt, amire az apa az érvelést követően egy másik performatív gesztus, a házából való kirekesztés fenyegetésével reagál. Noha az LMBTQ közösségben gyakori vélemény, hogy a roma közösség éppen hagyományos jellege miatt kirekeszti a homoszexuálisokat,¹³ ez a történet a családtag iránti szolidaritást példázza, ráadásul egy másik rokonnal szemben.

Míg Törpi édesapja egy adott helyzetben kelt lánya védelmére, Eszter az LMBTQ ügyek általános támogatását várná el testvérétől. Vannak testvérek, akik megfelelnek ennek az elvárásnak; láthattuk, hogy a középiskolás Zira tanárával is szembehelyezkedett az LMBTQ emberek védelmében. Ivettnél a melegellenes kijelentések vagy akár csak a sértő „buzi” szó használata válóokot jelentenek:

Volt egy barátom, aki viszonylag [gyakran] mondta azt, hogy nem volt gondja a melegekkel, viszont mindig mondta, amikor valami nem tetszett neki, hogy ez buzis. Tehát olyanra, ami nem is, köze sincs hozzá, vagy mondjuk hogy ez egy ilyen buzi dolog vagy buzi tévé meg ilyenek. Tehát hogy úgy tényleg nem ilyen, semmi köze nem volt, de azért ilyen káromko... szitokszónak használta. Na én mondtam neki, hogy hát ez bébi, ez így kettőnkénél nem fog működni, hogyha ezt mondd. (Ivett)

Biszexuális nővére hatására Ivett magáévá tette az LMBTQ emberek ügyét; az eltérő szexuális orientációk elfogadását olyan mértékben „világlátása alapkövévé” (az ő szavai) tette, hogy el sem tud képzelni párkapcsolatot egy homofób emberrel. Fiatal egyetemistaként ugyanakkor viszonylag könnyű hasonló gondolkodású embereket találnia; amerikai kutatások (Powell et al. 2010) szerint a fiatalabb korosztály és az egyetemisták vagy egyetemet végzettek nyitottabbak az alternatív családformákra, köztük az azonos nemű párkapcsolatokra is. Benő megdöbbenésére bátyjai nemhogy stigmatizálódának az ő melegsége miatt a környezetükben, hanem még előnyt is kovácsolhatnak belőle:

Ők engem mint ilyen titkos csajozó fegyvert használnak. Merthogy a lányoknál az állítólag valamilyen szuper plusz, hogy „ja, és van egy meleg öcsém”. [utánozza] „Jaj, tényleg, és nem, és izé, és ez csak így tudsz róla beszélni?” „Ja persze, hát nincs vele semmi gondom.” (Benő)

A fivérek stratégiája azokra a (kutatások által is alátámasztott) sztereotípiákra épül, amelyek szerint a nők elfogadóbbak a homoszexualitással szemben, mint a férfiak (pl. Franklin 1998). Egyfelől feltételezik, hogy a lányok elfogadóak a melegséggel szemben, másrészt arra számítanak, hogy ők mint meleg öccsüket elfogadó fiatal emberek kuriózumnak számítanak. Úgy fest, hogy az általuk látogatott fiatal fővárosi közegnek legalábbis egy részében a melegség már nem terheli stigmával sem magát az érintett személyt, sem annak családtagjait.

ÖSSZEFOGLALÁS: FÉLELMEK ÉS DÖNTÉSEK

A fenti történetekből kiderül, hogy az előbújás nemcsak az LMBTQ emberek, hanem családtagjaik számára is komoly problémát jelent. Az ő esetükben külön nehezíti a helyzetet, hogy nincs olyan támogató közeg,

¹³ Nem tudok elkészült kutatásról ebben a témában; másik roma adatközlőm nem vállalja szexuális orientációját nyíltan a családja előtt, így ő nem képezhet összehasonlítási alapot.

amelyben hasonló helyzetű emberekkel megoszthatnák tapasztalataikat. Ugyanakkor napi szinten kerülnek olyan helyzetbe, amikor dönteniük kell, mesélnek-e régi ismerősöknek vagy rokonoknak családtagjuk azonos nemű párkapcsolatáról, különösen, ha ezek az ismerősök és rokonok velük többen találkoznak, mint nem-heteroszexuális családtagjukkal: „*őtle kérdezik azt, hogy mi van a lányával, hogy van-e valakije, és [...] neki kell válaszolni*” – magyarázza Vándor édesanyja reakcióját. Jellemzően a szülők és nagyszülők nagyobb arányban laknak kis településen, mint LMBTQ leszármazottaik;¹⁴ így egyrészt rejtőzködniük is nehezebb, másrészt a vidéki emberek vélt homofóbiájáról keringő közbeszédnek miatt kevésbé mernek előbújni. Láthattuk, hogy a település típusa is befolyásolhatja az előbújást: falusi szülők – talán kényszerből, talán a személyes kapcsolatokra alapozva – hajlandóbbak felvállalni gyermekük szexuális orientációját környezetük előtt, mint a kisvárosban élők, ahol a presztízs és annak elvesztésétől való félelem nagyobb szerepet játszik a döntésben.

Láthattuk ugyanakkor, hogy egyáltalán nem minden családra jellemző az a mértékű rejtőzködés, mint Andrea párjának szüleire. Havana, Viola és Félix szülei nem törődnek azzal, ha környezetük tudomást szerez gyermekük azonos nemű párkapcsolatáról; Erzsébet, Tulipán és Vándor édesanyja a kezdeti titkolózástól eljutott a teljes (vagy legalábbis nagyobb) nyíltságig. Ezek a szülők magától értetődően terjesztették ki az azonos nemű párra és annak esetleges gyerekeire a család fogalmát, így az ahhoz kapcsolódó gyakorlatokat és elvárásokat is, amelyek egy része – például a fényképek elhelyezése a családi fotók között – performatív módon jelzi az összetartozást. A fiatalabb generáció egyes tagjai – mint Benő fivérei vagy Ivett – igyekeznek ismerőseiket úgy megválogatni, hogy ne kelljen tartaniuk LMBTQ családtagjuk és általa esetleg önmaguk negatív megítélésétől. Ezekben az esetekben a családtagok döntésén múlik a felvállalás mértéke.

Maguk az LMBTQ emberek is befolyásolhatják azonban, hogyan dönt családjuk a rejtőzködéssel kapcsolatban. Előfordul, hogy lebeszélük családtagjaikat az előbújásról, akár mert ők maguk még nem készek szexuális orientációjukról beszélni a tágabb környezet előtt (Adorján), akár mert a családtagot féltik a homofób reakcióktól (Zsóka). Gyakoribb viszont, hogy a rejtőzködés ellen próbálnak hatni, hiszen annak terhét nekik is cipelniük kell. A technikák igen változatosak lehetnek: Vándor a családi kapcsolat fenntartásának feltételéül szabta párja befogadását, míg Dani olyan helyzetet teremtett, amelyben édesanyjának sokkal nehezebb lehetett megtartania a titkot.¹⁵ Közvetve befolyásolta a család előbújással kapcsolatos döntését Félix, aki évekig nem vitte haza a párját, illetve Judit, aki nem volt hajlandó megszegni rokoni kötelességeit pusztán azért, hogy terhessége ne derüljön ki a városban.

Láthatjuk tehát, hogy az azonos nemű párkapcsolatok elfogadottsága nem egy monolitikus, állandó külső tényező. Egyrészt ugyanannál a személynél is több aspektusa lehet: Tulipán viszolyog a homoszexualitás testi oldalától, de szükség esetén harcosan kiállna meleg fia mellett. Másrészt a nem-heteroszexuális orientáció stigmájával élők – legyen az maga a nem-heteroszexuális személy vagy valamelyik hozzátartozója – befolyásolhatják a környezet reakcióját. A szülők olykor hajlandóak előbújni, ha ennek alternatívája gyermekük elvesztése vagy családi konfliktus lenne. Ha ez az előbújás olyan módon történik, hogy az azonos nemű párt integrálják a társadalmilag elfogadott családi struktúrákba és tevékenységekbe, a környezet hajlamos elfogadni a helyzetet. Azok közül a csa-

14 Az LMBTQ emberek nagyvárosokba történő migrációjáról lásd: Weston 1998: 31–49; Magyarországon ehhez még hozzájárul a fiatalabb generáció Budapestre költözése a vidék elszegényedése és a vidéki munkalehetőségek megszűnése miatt.

15 Mivel Dani kiment a szobából, nem tudja, hogy édesanyja végül hogyan oldotta meg a helyzetet.

ládtagok közül, akik előbújtak a környezetüknek vagy egy részének, senki sem találkozott elutasítással emiatt. A család fogalmának aktív kitágítása tehát nemcsak az LGBTQ emberek elfogadását segítheti eredeti családjukban, hanem azt is, hogy az azonos nemű párok magától értetődő módon integrálódjanak a tágabb közösségekbe.

A cikkben szereplő interjúalanyok főbb demográfiai jellemzői

1. Azonos nemű párok tagjai

Álnév	Nem	Életkor*	Származási település jellege	Jelenlegi lakóhely**	Szülők társadalmi státusza	Saját végzettség
Andrea	nő	60	főváros	kisváros	értelmiségi	felsőfokú
Benő	férfi	20	kisváros	főváros	alsó középosztály***	felsőfokú
Dani	férfi	20	főváros	főváros	értelmiségi	felsőfokú
Edmund	férfi	20	falú	falú	gazdálkodó	főiskolás
Eszter	nő	30	főváros	főváros	alsó középosztály	főiskolás
Félix	férfi	20	falú	kisváros	munkás	főiskolás
Havana	nő	20	falú	nagyváros	gazdálkodó	8 általános
Ildi	nő	30	falú	Falu/főváros (kollégium)	munkás	főiskolás
József	férfi	50	falú	főváros	munkás	felsőfokú
Judit	nő	30	kisváros	főváros	alsó középosztály	felsőfokú
Liza	nő	30	nagyváros	főváros	alsó középosztály	felsőfokú
Norbi	férfi	20	főváros	főváros	alsó középosztály	felsőfokú
Ribera	Nő	30	nagyváros	nagyváros	értelmiségi	felsőfokú
Sándor	férfi	30	falú	falú	alsó középosztály	felsőfokú
Törpi	nő	30	falú	főváros	munkásosztály	főiskolás
Tünde	nő	40	Kisváros	főváros	munkásosztály	főiskolás
Vándor	nő	30	nagyváros	kisváros	értelmiségi	felsőfokú
Viola	nő	30	falú	főváros	gazdálkodó	középfokú

* Adatközlőim életkorát kerekítve közlöm (tehát a 30 lehet 28 vagy 34 éves), részben az anonimitás növelése érdekében, részben mert néhányukkal több interjú is készült és ezek között évek is eltelhettek.

** Ahol a személy a vele készített (utolsó) interjú idején lakott.

*** Ebbe a kategóriába soroltam azokat a középfokú végzettséggel vagy szakképesítéssel rendelkező embereket, akik adminisztratív munkakörben, szolgáltatásokban stb. dolgoznak.

2. Családtagok

Álnév	Nem	Életkor	Jelenlegi lakóhely	Végzettség	Rokoni viszony jellege
Erzsébet	nő	40	külváros	középfokú	Zsóka édesanyja
Ivett	nő	20	főváros	főiskolás	Kornélia húga
Tulipán	nő	50	nagyváros	középfokú	Alexander édesanyja
Zira	nő	20	külváros	középiskolás	Zsóka húga
Zsuzsanna	nő	70	főváros	középfokú	Adorján édesanyja

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, B. (2006) *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Austin, J. L. (1962) *How to Do Things with Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Oxford: Clarendon Press.
- Béres-Deák R. (2012) Szivárványcsaládok a magyar oktatásban. In Kozma T. – Perjés I. (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban. A munka és nevelés világa a tudományban*. Budapest: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – ELTE Eötvös Kiadó, 491–508.
- Borgos A. (2014) Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból. *Replika* 2014/1–2 (85–86), 123–146.
- Butler, J. (1991) Imitation and Gender Subordination. In Fuss, D. (szerk.) *Inside/Out. Lesbian Theories, Gay Theories*. New York-London: Routledge, 13–37.
- Butler, J. (1995) Burning Acts – Injurious Speech. In Parker, Andrew – Eve Kosofsky Sedgwick (szerk.) *Performativity and Performance*. New York – London: Routledge, 197–227.
- Butler, J. (2005) *Jelentős testek. A "szexus" diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Butler, J. (2007) *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Davies, P. (1992) The Role of Disclosure in Coming Out among Gay Men. In Plummer, K. (szerk.) *Modern Homosexualities. Fragments of lesbian and gay experience*. London and New York: Routledge, 75–86.
- D'Emilio, J. (1998 [1983]) *Sexual Politics, Sexual Communities. The Making of a Homosexual Minority in the United States, 1940–1970*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Dombos T. – Takács J. – P. Tóth T. – Mocsonaki L. (2011) Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan, 35–54.
- Esterberg, K. G. (1997) *Lesbian and Bisexual Identities. Constructing Communities, Constructing Selves*. Philadelphia: Temple University Press.
- Fél E. – Hofer T. (1969) *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. New York: Wenner-Green Foundation for Anthropological Research Inc.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Franklin, K (1998) Unassuming Motivations: Contextualizing the Narratives of Antigay Assailants. In Herek, G. M. (ed.) *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE, 1–23.
- Goffman, E. (1974) *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Jason Aronson.
- Herdt, G. – Koff, B. (2000) *Something to Tell You. The Road Families Travel when a Child is Gay*. New York: Columbia University Press.
- Herek, G. M. (1997) Heterosexuals' Attitudes toward Lesbians and Gay Men: Does Coming Out Make a Difference? In Duberman, M. (szerk.) *A Queer World. The Center for Lesbian and Gay Studies Reader*. NY-London: NY University Press, 331–344.
- Kuhar, R. (2007) The Family Secret: Parents of Homosexual Sons and Daughters. In Kuhar, R. – Takács J. (szerk.) *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 35–48.
- Lawler, S. (2000) *Mothering the Self. Mothers, daughters, subjects*. London – New York: Routledge.
- Plummer, K. (1997) *Telling Sexual Stories. Power, Change and Social Worlds*. London-New York: Routledge.
- Powell, B. – Bolzendahl, Ch. – Geist, C. – Carr Steelman, L. (2010) *Counted Out. Same-Sex Relations and Americans' Definitions of Family*. New York: Russell Sage Foundation.
- Richards, D. A. J. (1999) *Identity and the Case for Gay Rights. Race, Gender and Religion as Analogies*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Sedgwick, E. K. (2011) A rejtőzködés episztemológiája. *Café Babel* 62, 23–36.
- Somlai P. (2002) *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.
- Sontag, S. (1999) *A fényképezésről*. Budapest: Európa Kiadó.
- Stewart, M. (1997) *The Time of the Gypsies*. Oxford – Boulder: Westview Press.
- Stone, L. (2004) Has the World Turned? Kinship and Family in the Contemporary American Soap Opera. In Parkin, R. – Stone L. (szerk.) *Kinship and Family: An Anthropological Reader*. Boston: Blackwell, 395–407.
- Takács J (2011) Homofóbia Magyarországon és Európában. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan, 15–34.

- Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008) A meleg, leszbikus, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély* 3/2008, 16–54.
- Tóth E. Zs. (2008) „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykereket!” A megesett lánytól az egyedülálló anyáig – a lányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban. In Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 338–357.
- Tóth L. (1993) *A homoszexualitásról*. Budapest: T-Twins.
- Troiden, R. (2004) A Model of Homosexual Identity Formation in Social Perspective. In Parkin, R. – Stone, L. (szerk.) *Kinship and Family. An Anthropological Reader*. Boston: Blackwell, 260–278.
- Weston, K. (1991) *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Weston, K. (1998) *Longslowburn. Sexuality and Social Science*. New York – London: Routledge.

NŐK ÉS FÉRFIAK SZEXUÁLIS HÁRMASOKBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.162

ABSZTRAKT

Négy életútinterjú elemzésén keresztül járom körül, hogy milyen tapasztalatokat élhet meg valaki az egy nővel és egy férfival folytatott szexuális hármásokban, és ezek a tapasztalatok mit jeleznek a nemeknek a szexualitásban megmutatkozó társadalmi jelentéseiről. A vegyes hármás releváns viszonyulási pont a biszexualitással kapcsolatban, mert sokan ennek segítségével gondolják megérteni, mit jelenthet „egyszerre” vonzódni mindkét nemhez. Biszexuális vonzalmú (de nem feltétlen biszexuális identitású) nők és férfiak hármás narratíváinak elemzésével feltárom az élettörténetükben eltérően kibontakozó biszexualitásaik jellegzetességeit. A szexuális hármás eseményét így az egyén életútja során kialakuló meleg, biszexuális, vagy nem kategorizált identitásával, az adott szituáció társadalmi feltételeivel (pl. rendszerváltás, Pestre költözés, *online* társkeresők szerepe), valamint a szélesebb társadalmi diskurzusokkal (nők és férfiak barátsága, szexualitása) összefüggésben vizsgálom.

Az interjúelemzések rávilágítanak a *queer* elmélet nemi és szexuális kategorizációkat illető kritikájára: a biszexuális hármás tapasztalatát nem csak a két nem iránti vonzalmak; valamint ezen vonzalmakat sem csupán a női és férfi test biológiai különbségei határozzák meg. Van, akinek nemtől függetlenül a szexuális póz, másnak a szerelem és barátság érzése elsődleges. A hármások pozitív élményében a résztvevők közti személyközi kapcsolatok is meghatározóak voltak, például a tartós szerelmi és alkalmi szexuális partner kombinációjában. A nemi különbség így társadalmi különbségeket jelenít meg; amelyek megélését van, aki „egyszerre” is igényli.

Kulcsszavak: szexuális hármás, biszexualitás, nemi különbségek, intimitás

ABSTRACT – WOMEN AND MEN IN SEXUAL THREESOMES

The experiences of sexual threesomes with a man and a woman, and thus the social meanings and significance of gender in sexuality are interrogated through narrative interview analysis. Such mixed-gender threesomes are relevant points in relation to bisexuality, because it promises comprehension of being attracted to both sexes at the same time. Through the analysis of threesome narratives of women and men with bisexual attractions (but not necessarily bisexual identities), I demonstrate the characteristics of their bisexualities, diversely unfolding in their life stories. I examine the experience of sexual threesomes thus in connection to the individual's gay, bisexual, or unlabelled identity shaped over the life course; to the social conditions of the situation (e.g. political changes, moving to Budapest, dating sites); and to broader social discourses (wo/men's friendships and sexuality).

My interview analyses illuminate the queer critique of gender and sexual categorizations: the experience

of a bisexual threesome is not solely defined by the attractions towards both sexes; further, these attractions are not directed only to the biological differences of fe/male bodies. Irrespective of gender, sexual position and love and friendship can be primary. In the positive experiences of threesomes, the intersubjective relations, the combination of stable romantic and occasional sexual partners were decisive as well. Gender difference thus represents social differences – and some do need to experience those at the same time.

Keywords: threesome, bisexuality, gender differences, intimacy

„Keresünk egy pasit, aki jön hozzánk, és akkor mind a ketten jól érezzük magunkat vele [a női párommal]. Most jelenleg ez a helyzet. Mostmár egy másfél éve gyakorlatilag nekem nincs más kapcsolatom férfiakkal, tehát csak így a hármasozás kapcsán van az, hogy férfiakkal létesítek szexuális kapcsolatot. Úgyhogy. Hát, nem tudom, hogy mennyire meríti ez ki a biszexualitásnak a kategóriáját.”(Márk, 34)¹

A szexuális hármásokkal kapcsolatos tapasztalatokat, és azok alapján a „férfi” és „nő” szexualitásban megmutatkozó társas jelentéseit járom körül négy interjú mélyelemzésén keresztül. A szexuális hármások sokféleképpen folyhatnak le, a résztvevők nemétől, korától, a köztük levő kapcsolatoktól, a helyszíntől, esetleges ismétlődésétől, a kialakulás menetétől, a kommunikációtól, az aktusok tartalmától, irányától, és nem utolsósorban megélt jelentésétől függően. Ahogy Márk szavaiból is kiderül, a nemek szempontjából vegyes felállású hármás és a biszexualitás témája sokak számára együtt jár. A biszexualitással való összekapcsolódás és a férfi-nő összehasonlítás miatt a „vegyes” vagy „biszexuális hármásokat” tárgyalom, amely alatt olyan szexuális eseményt értek, ahol az interjúalanyon kívül van jelen egy nő meg egy férfi; amely időben behatárolt (tehát nem szerelmi háromszög jellegű kapcsolat, bár maga az aktus ismétlődhet), és amelybe mindhárom résztvevő fizikailag bevonódik. Mind a bevonódás, mind a „szexuális” mód meghatározásánál az interjúalany adott értelmezését követem, hiszen az elemzésem azokat a múlt- és jelenbeli jelentéseket próbálja meg rekonstruálni, amelyeket az illető rendel a hármás tapasztalatához.

A QUEER ÉS A BISZEXUALITÁS SZOCIOLÓGIÁJA: ELMÉLETEK ÉS MÓDSZEREK

Miért érdekes a szexuális hármások témája szociológiai szempontból? 2010-ben, egy biszexualitásról szóló kutatás kezdetén meglepve tapasztaltam, hogy az interjúalanyaim közül milyen sokan szóba hozták a hármasozást. Anélkül, hogy rákérdeztem volna, kezdték el mesélni, hogy vágynak-e rá, el tudják-e képzelni, volt-e már ilyen élményük, és ha igen, hogyan élték meg. Ez egyértelműen jelzi, hogy a biszexualitással kapcsolatban a vegyes hármás szex olyan releváns viszonyulási pont (Garber 1996, 476), amelyen keresztül a résztvevők saját biszexualitásuk lehetőségére és jellegzetességeire rátekinhetnek, ahogy Márk is tette.² A biszexualitásról szóló irodalom csak korlátozottan áll rendelkezésre, különösen magyarországi vagy közép-kelet-európai régiós vonat-

1 Az anonimitás érdekében az interjúalanyok maguknak választott álnevekkel és az interjúkészítés időpontjában adott koruknál pár évvel fiatalabbnak vagy idősebbnek szerepelnek a szövegben. Az interjúkban elhangzott összes tulajdonnevet vagy azonosítható konkrétumot is megváltoztattam. Dőlttel szedem a hangsúllyal kiemelt szavakat, zárójelben a nem verbális reakciókat; vastaggal pedig az elemzésben általam kiemelt kifejezéseket.

2 Éppen ezért a továbbiakban, akik nem tértek ki rá maguktól, azoknak is feltettem a kérdést az interjú végén, hogy mit gondolnak az ilyen hármásokról, azzal a céllal, hogy szélesebb körben összehasonlíthatóak legyenek az interjúalanyaim különböző vagy hasonló értékelései, és hogy azok milyen összefüggést mutatnak a biszexualitáshoz való viszonyukkal és szexuális élettörténetükkel.

kozásban (fontos kivétel Borgos Anna magyarul 2010-ben megjelent cikke, amelyet két írásom követett, lásd: Turai 2010, 2011), de a szexuális hármásokról kulturális reprezentációik elemzésén (Garber 1996, 21. fejezet) túlmutató társadalomtudományi megközelítést szinte nem is találni. A nemzetközi populáris médiában való jelenlétén kívül – és gyakran arra reflektálva – jellemzően *online* médiumokban megjelenő, pszichologizáló vagy ismeretterjesztő jellegű írásokban kerül terítékre. Ezzel szemben az általam is követett szexuálszociológiai kiindulópont szerint a hármás ugyanúgy társadalmi tény, mint bármilyen kulturális gyakorlat (Laumann–Gagnon 1995, Tiefer 1995, Weston 1998, Kimmel 2007). Sem az aktus alakulása és megélése, sem az előzetes várakozások-motivációk, sem utólagos értékelése nem független az adott társadalmi kontextustól. A „tapasztalat” már eleve társadalmilag konstruált (Scott 1999), a vágyak és élvezetek az adott társadalmi viszonyokban, diskurzusokban és gyakorlatokban formálódva nyerik el jelentéseiket, ahogyan az egyén és a környezete interakcióiban értelmeződnek (Foucault 1999). Ezeket az értelmezéseket próbálom kinyerni az interjúrészekből és összefüggésbe hozni az egyén életútjával, jelenlegi (és akkori) identitásával, az adott szituáció társadalmi feltételeivel és az általános társadalmi normákkal. Ennek segítségével tárom fel, hogy milyen szerepe van a társadalmi és biológiai nemi különbségeknek ezekben a történetekben; hogyan jelennek meg bennük a résztvevők, az interjúalanyt magát is beleértve, mint férfiak és nők.

Nemcsak a szexuális hármások, hanem a biszexualitás is sokféleképpen „történik”, és rugalmasan definiálható. Azt az általánosan elfogadott meghatározást követtem interjúalanyaim kiválasztásakor, hogy saját bevallásuk szerint szexuálisan egyaránt vonzódnak-e férfiakkal és nőkkel. Ezeknek a vonzalmaknak a tükrében tapasztalatok, érzések, élettörténetek narratívákban kibomló színes skáláját kaptam: látni fogjuk, hogy a négy interjúalanyom is mind „másképp” biszexuális. A biszexualitás is történet: kitérőkkel, változásokkal tűzdelt elbeszélés, sokszor egy adott, stabil, változatlan identitás nélkül, és így jól példázza a szubjektum posztmodern, poszt-strukturalista megközelítését (Garber 1996 47, Hemmings 2002, 24–27). A szexualitás az interjúban is vallomásszerű narratív formában tárul fel, de nem mint egy meghatározott szexualitással eleve rendelkező személy útja, hanem mint ennek az „igazságnak” és ennek a személyiségnek a folyamatos előállítása (Scott 1993, Foucault 1999, Butler 2005, 2006).³ A biszexualitás csak időbeliségében érthető és mesélhető el – az egyetlen állókép, amely megragadni reméli, a vegyes hármás; sokan a hármasozás képének segítségével gondolják megérteni, mit jelenthet „egyszerre” vonzódni nőkkel és férfiakkal (Garber 1996, Hemmings 2002). A hármast ezért társadalmi szimbólumnak tekintem, egy olyan jól körülhatárolható képnek, amelyen keresztül nemcsak a biszexualitást és a szexualitás időbeliségét, hanem a nemek viszonyát is meg tudjuk közelíteni. Ebben a cikkben a biszexuális narratívát ütköztetem a biszexuális hármás képével.

Módszertani megközelítésem követi a *queer* elmélet célkitűzését a szexuális és egyéb identitás-kategóriák dekonstrukciójában (Kalocsai–Takács 1998, Jagose 2003). Kutatásom kiindulópontja nem az identitás, hanem a vágyak sokfélesége egy emberen belül is, amelyek sokszor nem feleltethetőek meg a rendelkezésre álló kategóriáknak.⁴ A nemi és szűkebben a homoszexuális identitások poszt-strukturalista kritikáját követve (Butler

³ Ez azt is jelenti, hogy interjúalanyaim narratív identitása az interjúkészítés pillanatára vonatkozik (ahogy a szövegben a velük kapcsolatban használt jelen idő is), amely az azóta szerzett tapasztalataik fényében változhatott, változott is.

⁴ Ezért tartom elhibázottnak Németh Barbara leszbikus narratíva-elemzésében (2008) a biszexualitás lehetőségének hiányát, ugyanakkor az „identitás-tagadás” mint analitikus kategória használatát egy olyan nővel kapcsolatban, aki heteroszexuálisként határozza meg magát, és nővel él párkapcsolatban. Ezzel ugyanis azt sugallja, hogy itt valójában leszbikusságról van szó, mintha az

2005, 2006), a biszexualitás mint megkérdőjelezett identitás elemzése rámutat, hogy még a kevésbé átmenetinek tartott identitások esetében sem lehet rögzített kritériumrendszert felállítani, amely alapján minden embert be lehetne sorolni valamelyik kategóriába. Több interjúalanyom is van, akit bizonyos ismérvek alapján mind a homo-, a hetero- vagy a biszexualis kategóriába is besorolhatnánk, az interjúkészítés pillanatában adott narratív identitása és addig felhalmozott élettapasztalatai alapján. Márk például, akinek szavaival a tanulmány indul, hármásokkal férfival-nővel; melegnek vallja magát; női élettársa van; nem vonzza a többi nő; kiábrándult a férfikapcsolatokból. Ezért tehát elsősorban melléknévi értelemben beszélek biszexualis élettörténetekről, vonzalmakról, vagy akár hármasokról, de főnévként, identitásként csak azokra alkalmazom a kifejezést, akik annak vallják magukat; és ugyanígy járok el a többi szexuális identitás-címkével is (lásd Young 1997). A *queer* értelemben nyitott biszexualis kategóriának a használata felvetheti a kérdést, hogy miért használom a biszexualitást mint praktikus leíró terminust, a *queert* pedig csak mint elméleti-elemzési fogalmat.⁵ A biszexualitás, még ha vitatott is mint jelenség, de köznyelvi szó, egyértelműen jelezve a férfiak és nők felé irányuló szexualitást, miközben a *queer* ismertsége a mai Magyarországon kicsi (bár növekvő), és csak a gender elméletekben vagy az LMBTQ⁶ aktivizmus bizonyos területein ismerős személyek tudnak róla. Juli (39) elbeszélése, ahogyan majd be is mutatom, sok szempontból *queernek* nevezhető, például amikor a szexuális identitáskategóriák értelmetlensége mellett érvel. Amikor azonban ezzel kapcsolatban rákérdeztem, kiderült, nem ismeri a *queert* és nem is érzi relevánsnak a saját kérdésfeltevései szempontjából – pedig ő diplomás belvárosi értelmiségi, meleg ismeretségi körrel.

A *queer* és a biszexualis elméletek ellentétének egyik sarokköve a nemek dichotómiája, amely a biszexualitás kifejezésben, sok kritikus szerint, megerősödik. A *queer* szemléletet valló biszexualis kutatók ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a *queer* által zászlóra tűzött bináris nemi és szexuális kategorizációk dekonstrukciójához elengedhetetlen a biszexualitás vizsgálata (Young 1997, Hemmings 2002: 10, Eisner 2013: 7). Kiindulópontom az, hogy a mai Magyarország társadalmában a nők és férfiak közti hatalmi egyenlőtlenség viszonyaiban konstruálódnak meg a nemi kategóriák, amelyek nagy jelentőséggel bírnak az interakciók minden szintjén, ezért használatuk indokolt akár olyan szociológiai elemzésben is, mint ez, ahol bizonyos aspektusai lebontása megtörténik. Amellett fogok érvelni az interjúelemzés segítségével, hogy a férfi és nő által képviselt különbözőség egy szexuális hármásban sokszor egyéb társadalmi különbségeknek a megjelenítője, amely összefüggést elfedné, ha kizárólag a női-férfi testi különbségekkel magyaráznánk a szexuális élményt.

Két férfi és két nő számolt be személyes tapasztalatról biszexualis hármás tekintetében a 17 interjúalanyom közül.⁷ Ez is mutatja, hogy nem mindenki vesz részt hármasozásban, aki biszexualis vágyakkal ren-

identitás valami kétértékű és eleve létező dolog volna, pedig a kisszámú hivatkozott szexualitás-kutatás között említi a *Replika queer* különszámát (Kalogyász–Takács 1998).

5 Köszönöm az egyik anonim lektor javaslatát, hogy térjek ki erre a szempontokra.

6 A Budapest Pride hivatalos nevében 2005 óta a biszexualis, 2012 óta a queer is szerepel, ebből a szempontból kezd láthatóságot kapni az utóbbi fogalom is. Ezért használom én is a mozgalomra az LMBTQ változatot, reprezentálva a leszbikus, meleg, biszexualis, transznemű és queer személyeket. Aki az interjúalanyaim közül *queernek* definiálta magát, azt jelen cikkben nem tárgyalom, mert nem vett részt hármásban (de el tudná képzelni). A négy idézett személy mindegyike egyértelműen nőnek vagy férfinak sorolta be magát és partnereit is, ezért jelen tanulmányban eltekintek a *(gender)queer* vagy tág értelemben vett transz aspektusnak a tárgyalásától.

7 Az interjúalanyaimat ismerőseim révén találtam. 2010 és 2013 között, budapesti lakásukon vagy munkahelyükön, 1 és 2,5 óra közötti

delkezik, sőt, nem is feltétlen vágyik rá. Pedig a vegyes hármas az „igazi” biszexualitás szimbólumaként jelenik meg a mainstream heteroszexuális és LMBTQ populáris diskurzusokban (Garber 1996, 21). A hármas szex így egy olyan, egyszerre látható és láthatatlan, egyszerre normatív és transzgresszív társadalmi fantázia (Wilkinson 2010), melyhez sokan viszonyulnak aktuális tapasztalat nélkül is. A négy tapasztalati narratíva összehasonlító elemzésén keresztül mutatom be, milyen jelentésekkel tölthet meg a vegyes hármas a mai Budapesten.

A szexuális kategóriák definiálásának és megélésének folyamatait, az egyes szexuális események értelmezéseit, az identitás bizonytalanságait és többretegűségét, az élettörténet diakrón kacsaringóit a kvalitatív módszerek tudják megragadni (Kovács–Vajda 2002: 25–27). De még a *Queer Theory/Sociology* című kötetben közölt interjúalapú biszexuális kutatás (Ault 1996) sem teszi ezt meg maradéktalanul, mert nem integrálja az élettörténet keretébe a kategóriákkal kapcsolatos egyéni megfogalmazásokat. Seidman (1996) a kötet előszavában a *queer* szociológia szükségessége mellett érvel, amely a szexuális kategóriák jelentéseinek a (*queer* irodalomtudományi hagyományában hangsúlyos) fogalmi-kulturális elemzését ötvözi a strukturális és szimbolikus interakcionista társadalomtudományi megközelítésekkel – és ez az interjúalanyok szexuális értelemrögzítési folyamataira támaszkodó narratív kutatási módszert is leírja. Mivel én a hármasokban feltáruló értelmezett tapasztalatok társadalmi hátterét szeretném megérteni, kisszámú interjú elemzésére támaszkodom, a narratív-hermeneutikai elemzés kereteiben. Módszerem a narratív biográfiai megközelítés (Riessman 1993, Kovács–Vajda 2002, Kovács 2007) és a félig strukturált szociológiai-antropológiai elemzés (Denzin–Lincoln 2003, Gubrium–Holstein 2003) között helyezkedik el, az interjúk hosszának, számának, az interjúeri beavatkozásnak, valamint az elemzés mélységének megfelelően.⁸ A szexuális hármasok narratíváinak feltérképezésénél, ahogy a biszexualitások esetében is, elsődleges szempontom volt több egyéni életesemény elbeszélésének szociológiai összehasonlítása, hogy feltáruljon diverzitásuk a definiálás és megtapasztalás terén. Ugyanakkor pont ez a fluiditás követeli meg a felhasznált narratívák részletes elemzését, a közölt tartalmak reprodukcióján túlmutató jelentés-lehetőségek feltárását a megélés és az elbeszélés társadalmi kontextusában (Kovács 2007, 378); ami sok interjú esetében teljesíthetetlen egy cikk keretei között.

Ezeknek a szexuális hármas köré szerveződő tematikus narratíváknak mint szekvenciáknak a fókuszált, de nem szigorúan vett tematikus mezőelemzését végzem itt el, követve például Melegh (2006) módszerét, aki nem szexuális, hanem földrajzi-kulturális határátlépések narratíváit tárta föl. Felvázolom, milyen pontokon lehet szerepe a hármasnak mint életeseménynek a korábbi és későbbi életútban (kivételes/integrált/fordulópont stb.). Az interjúk narratívák belső logikájának feltárása során azoknak a jelentéseknek a kibontására törekszem, amelyeket az alanyok adnak a maguk tapasztalatának. Hogyan alakult ki ez a hármas szexuális szituáció, milyen motivációk játszottak benne szerepet? Minek tulajdonítható, hogy pozitív vagy negatív tapasztalatként élték

időtartamban, hangrögzítéssel interjúvoltam meg őket. Az interjúrészletek idézésénél törekedtem a beszélt nyelvi jellegzetességek visszaadására, az érthetőség és folyamatos olvashatóság szempontjának figyelembe vételével (így a szóismétléseket, „tehát” jellegű töltelkszavakat kihagytam).

8 A biszexualitással kapcsolatban sokan bizonytalanok, mit és hogyan meséljenek; a szexualitás pedig eleve intim téma, amelyben nehéz megnyílni és megfelelő nyelvi regisztert találni. Volt, akit az segített, hogy egyáltalán nem ismertük egymást, más meg azért tudott megnyílni, mert ismert vagy én is meséltem magamról. A nők és férfiak iránti vonzalmak szempontjából elmesélt szexuális élettörténet első, megszakítatlan elbeszélése után az említett életeseményekre, majd néhány külső pontra kérdeztem rá. Minden esetben összevettem a rekonstruált biográfiát az elbeszélői módokkal (azaz a megéltet az elbeszélt történettel), de nem haladtam végig egyesével a velük kapcsolatos hipotéziseken.

meg az interjúalanyok? Hogyan kapcsolódik szexuális identitásukhoz és biszexuális vonzalmaikhoz a hármas, és mennyiben testesítette meg ezeket? Hogyan élték meg benne a nőkhöz és férfiakhoz való viszonyukat? Milyen jelentőséget tulajdonítanak a partnerek nemének, valamint a sajátjuknak? Milyen szerepet játszott az élményben addigi és későbbi kapcsolatuk más nőkkel-férfiakkal? Milyen hatások lelhetők fel a megélt és elbeszélte történetben az adott társas környezet és társadalomtörténeti kor különböző mintáinak tekintetében? Mire enged mindez következtetni a férfi és nő mint társadalmi kategória működéséről a szexualitásban?

A négy interjúalanyom 34 és 45 év közötti, felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek. Közülük két nőnek ambivalens vagy inkább negatív élmény volt a hármas, és két férfi nyilatkozott úgy, hogy egyfajta teljességérzést adott nekik. Míg Emese és Juli egy-egy alkalomról számolnak be, Márk és Szilárd ismétlődő hármasokról, azonos vagy eltérő felállásokban. Szilárd a húszas éveie elején, a rendszerváltás utáni években tapasztalta meg a hármas; Emese, Juli és Márk a harmincas éveikben, nagyjából egyidőben, a 2000-es években. Mindegyiküknek volt már tapasztalata mindkét nemmel, de Emese számára a hármas egy kezdeti lépés volt a nőkkel való szexualitás kiteljesedésében. Bár a narratívák eltérnek egymástól a közölt szexuális-technikai részletek bemutatásában is,⁹ Emese történetében egyértelmű és hangsúlyos, hogy nem volt minden irányban érintkezés a résztvevő felek között. A következőkben sorra veszem a hármas elbeszéléseiket és megvizsgálom, azok hogyan helyezkednek el az élettörténetük és a társas közeg kontextusában, és milyen narratív identitások bomlanak ki belőlük.

NŐ A NŐVEL MINT FÉRFI A FÉRFIVAL

Emese (37) magától tér rá a hármas élményére a másfél órás interjú első harmadában. A nagyjából kronologikusan, kulcseményekből felépülő élettörténet a nő irányába is kitáguló vonzalmakról és azok megéléséről szól, homoszexuális *coming out* narratívák elemeit, fejlődéstörténeti ívét (Plummer 1995, 81–96, Seidman 1996) ötvöztve a biszexuális identitásba való megerősődéssel. Az interjút azzal zárja, hogy egy tartós párkapcsolatra vágyik, akár nővel, akár férfival, mert „mindkettőnek megvan az előnye és a hátránya”. Kamaszkori barátnőjével, mielőtt kibontakozott volna, véget is ért a homoerotikus közeledés, majd a rendszerváltás és egy kisegyházban átélt erősen vallásos időszak után, vidéki városból Pestre költözve, harmincas éveire tudta megtapasztalni nőkkel a szexet egy politikailag is szabadabbnak megélt világban – ami elbeszélésében lépésről-lépésre történt. Emese sorra veszi ismerkedési kudarcait, nehézségeit és az együttlétek fokozatosságát szexuális szempontból: csók, mellsimogatás, a másik kielégítése és annak módjai, a maga kielégülése és annak módjai. Kétszer is kiemeli, hogy szerinte fontosak a szexuális részletek, „hogya mi alapján dönt valamelyik nem mellett”. A szexuális hármas, amely pár évvel az interjú előtt történt, szervesen illeszkedik a narratívának ebbe a szinte racionálisan mérlegelő – ugyanakkor a szexuális szenvedélyt előtérbe állító – keretébe, mint egy fontos lépcsőfok a nőkkel alakuló kapcsolataiban.

„És akkor az történt, hogy legközelebb, amikor összejöttem egy nővel, az szintén egy ilyen nagyon nőies nő volt, és vele valahogy szintén neten ismerkedtünk össze, de vele tők sokszor találkoztunk, és így tulajdonképpen megszerettük egymást mint ember az embert. És éreztem, hogy ez azért jobb lesz. Tehát nem egy ilyen lelketlen valami. Nála meg az volt, hogy ott meg ő volt a félénkebb, mert ő nem volt abban

9 Nem kérdeztem rá külön, hogy részletezze, mi történt, hanem az interjúalanyra bízom, hogy maga építse fel a történetet, olyan részletességgel, ahogy érzi az adott interjúhelyzetben; hiszen éppen ennek a konstrukciós munkának a megragadása volt a célom.

biztos, hogy ő ezt csinálni fogja tudni, így kettesben, úgyhogy ő ragaszkodott ahhoz, hogy ez mindenképpen hármasban legyen, hogy legyen egy harmadik, egy férfi, aki az egészet így leirányítja. Egyébként ő huszonkettő éves volt, és talán azért is mondtam, hogy 'na jó, oké, hogyha neked ennyire kell az irányítás, akkor legyen'. És akkor hármasban! [felnevet] Aminek az volt a lényege, hogy én csak a lánnyal foglalkoztam, tehát szerencsére nem kellett a fickóval foglalkoznom. Hát ugye ez volt az ára, másképpen nem kaphattam meg a nőt. Na és az fenomenális élmény volt. Tényleg. De megint egyoldalú, mert én voltam az aktív, és visszafele ez nem jött, mert ő meg ugye a fickót elégítette ki, tehát én a nőt, ő meg a férfit. Egyébként nem bántam, hogy így alakult, mert nekem ez így is csodálatos érzés volt, tehát ez, hogy én belehelyezkedtem a férfi szerepbe, és talán most azért is mondom, ezért érdemes egyébként belemenni a szexuális részletekbe, hogy tudd, hogy mi hajtja a nőket a nők felé. Eszméletlen jó érzés férfiként részt venni egy szexuális kapcsolatban."

Ez az együttlét fontos lépcsőfok volt, de, Emese szavaival, ugyanúgy nem „teljesértékű”, hanem „feles” élmény – az interjú során kiderül, hogy számára a kölcsönös kielégülés jelenti egy szexuális együttlétben a „beteljesedést”, amiben később egy másik nővel volt része. Ebből az ismeretségből végül nem lett szeretet alapú párkapcsolat, ami szintén fontos számára, ahogy az idézet eleje mutatja – de Emese nagyra értékeli, amit szexuális szempontból ez a hármas élmény adott (lásd az elbeszélői jellegű történetmesélést kísérő „fenomenális”, „csodálatos”, „eszméletlen jó” értékelő jelzőket).

Felmerül tehát a kérdés, hogy akkor ez a hármas mennyiben volt pozitív tapasztalat Emese számára? Nem bánta meg, de nem is szeretné megismételni. Csak a nővel való élménye volt jó, a férfi jelenléte inkább zavarta. Tulajdonképpen Emese nem egy szexuális hármas, hanem egy szexuális párost mesél itt el, amiben a férfi mellékszereplő, akivel nem kellett foglalkoznia. Ugyan Emese „egyértelműen biszexnek” vallja magát, biszexuális vágyai ebben a szituációban egyáltalán nem kaptak szerepet. Az adott helyzetben nem volt igénye férfira, férfi-női hármasra sem – amit pedig, mint Márk nyitó mondata jelzi, sokan automatikusan összekapcsolnak a biszexualitással. A nővel akart ismerkedni, de az bizonytalansága miatt ragaszkodott egy férfi irányításához. Emese ezt a lány fiatal korának tudja be; valószínűleg az még fontosabb tényező, hogy mindketten a nőkkel való ismerkedés kezdetén voltak, heteroszexuális kapcsolatokkal a hátuk mögött, támogató-mintaadó leszbikus közösség nélkül. A leszbikus szexnek és eleve az önállóan vágyakozó és vágyaikat megvalósító nőknek ugyanis elég szűkös keretek között mozog a kulturális reprezentációja (Borgos 2014). A hármas ismerősebb terep volt a férfi (és így a heteroszexualitás) jelenléte miatt, és ez nyújtott a homoszexualitás felfedezésének egyfajta biztonságos keretet – vagy Gagnonnak, a szexualitás konstruktivista kutatójának kifejezésével, „forgatókönyvet” (*script*) (Laumann–Gagnon 1995, Kimmel 2007).

A 2000-es években a netes társskeresők magyarországi elterjedésével egyrészt elérhetőbbé váltak a homoszexualitás megélésének bizonyos formái, másrészt a műfaj jellegzetességei és a nemek eltérő szexuális szocializációja miatt ezek a nők számára sokszor hármas felállásban érhetők el a legkönnyebben.¹⁰ A biszexuális hármas nem mindegy, hogy két nőt-egy férfit, vagy két férfit-egy nőt takar. A két nő-egy férfi felállás jellemző-

¹⁰ Az internet elterjedése és a rendszerváltás előtt (mindkettő fordulópont volt a homoszexualitás megélésének lehetőségeit tekintve) baráti társaságok gruppensex alkalmai adtak alkalmat nők közötti szexre (Borgos 2014). Sok férfi számára beteljesült fantázia barátnőjét egy másik nővel látni, anélkül, hogy az fenyegetné pozícióját és kapcsolatuk heteroszexualitását. Épp ezért sok leszbikus nő számára a hetero- vagy biszexuális nők ismerkedési szándéka komolytalan, és bizonytalansággal, veszteséggel fenyeget.

en olyan hármas, amely heteroszexuális fantáziaként lehetőséget ad a nőknek a részvételre anélkül, hogy az megkérdőjelezné heteroszexualitásukat. Hiszen egymással való szexuális cselekményük nem annyira a saját homoszexuális vágyaik megelégedéseként, hanem a férfi partner (heteroszexuális) vágyának felerősítéseként értelmeződhet mindegyik fél számára. Sokszor a nők közötti szex így nem is számít „igazi” szexnek, viszont fokozza vonzerejüket. A nők szexuálisan elérhetőnek tűnnek, és a leszbikusság sokat hangoztatott „elfogadottsága” sokszor csak annyiban reális, amennyiben heteroszexuális férfiaknak szól vagy őket bevonja (Fahs 2009). Ellenben ha egy férfi csatlakozik egy heteroszexuális párhoz úgy, hogy a másik férfival is szexel, az homoszexuális vágyai egyértelmű bizonyítékának számít.

A női és férfi homoszexualitás társadalmi megítélésének különbségeit bőven tárgyaló szakirodalom Kinseytől (Kinsey et al. 1965: 475–485) a *queer* elméletig (Sedgwick 1985) levezeti, hogy a férfiak közötti fizikai intimitás azért esik szigorúbb kontroll alá, mert a férfiakat eleve fontosabb aktoroknak tekintik nyilvános társadalmi folyamatokban. Ez vezet a nők közötti szexualitás magánszférába rendeléséhez, valamint nyilvános jelenlétéhez annyiban, amennyiben az a férfiak számára szól vagy számukra hozzáférhető. A pornográfián kívül a két nő részvételével zajló hármassozás gyakorlata és annak popularizált képei is ide tartoznak. (Garber 1996: 424–479, Fahs 2009). A biszexuális hármasokban a nemek részvételének eltérő értelmezése a nők alárendelt társadalmi helyzetével áll összefüggésben – azonban végső soron bizonyos mozgásteret is ad a nőknek, akik ilyen formában megtapasztalhatják a homoszexualitást anélkül, hogy férfiak iránti vonzalmuk (férfiak számára való elérhetőségük) és nőiességük megkérdőjeleződne. De kilépniük a szexista-heteronormatív irányítás alól már jóval nehezebb. A férfiaknak a fizikai intimitás első lépéseit nehezebb megtenni, hiszen azok már a barátság keretein belül is heteronormatív tiltás alá esnek (lásd Albert 2014).

Emese, nőekkel való ismerkedése elején, „a sokadik kudarc” és kompromisszum után (például meggyőződése ellenére gyerekes és házasságú nővel is volt viszonya) a hármasba mint újabb kompromisszumba ment bele („ez volt az ára”), mert olyan elkeseredetten kereste a módot a nők iránti vágyai megelégedésére. Tulajdonképpen biszexualitása segítette hozzá homoszexualitása megelégedéséhez egy hármasban, mert így könnyebben el tudta fogadni ezt a felállást. Bár a hármas fontos lépcsőfok volt számára a teljes szexuális beteljesüléshez nővel, a biszexualitás számára nem lépcsőfok vagy átmeneti állapot a homoszexualitás felé, ahogyan azt (a biszexualitás létezését vagy legitimitását tagadó) bifób diskurzusok sugallják, kamaszos éretlenségnek vagy bizonytalanságnak tulajdonítva a biszexuális érdeklődést, vagy a ténylegesen létező homofóbiával való megküzdés szükség-szerűen csak kezdeti lépésének (lásd Garber 1996: 305–347, Hemmings 2002: 25, Borgos 2010, Turai 2011). Emese nemcsak újra lép heteroszexuális kapcsolatokra, hanem évek óta vallja „biszex” identitását, amelyért heteroszexuálisok és leszbikusok bifób előítéleteivel is megküzdött.

Narratívája a résztvevők nemével szoros összefüggésben közelíti meg a hármassozás élményét, ahol a „fickó” egy lényegtelen vagy kissé zavaró mellékkörülmény, és a középpontban a „nőies nő” áll, akivel ő „aktív”, „férfi szerepben” szexel. Amit ez az élmény adott Emesének, az a másik nő kielégítésének „fenomenális” élménye. Itt azonban még nem ér véget az eset elbeszélése. Nézzük meg, hogyan folytatja onnan, hogy „Eszméletlen jó érzés férfiként részt venni egy szexuális kapcsolatban.”

„Ezt egyébként korábban is megtapasztaltam, mert visszatérve a [már említett] meleg jóbarátomra,

végülis kiderült, hogy annyira talán mégsem meleg, mert végülis lefeküdt velem. [nevet] És amikor ez megtörtént, és ráadásul háromszor, tehát ez nem volt véletlen [csettint], akkor én a fenekébe dugdostam a vibrátort, úgyhogy. Ja, és ezt ő annyira élvezte, hogy eszméletlen; úgyhogy akkor is megtapasztaltam, milyen így aktív félnek, kvázi férfinak... tehát úgymond megdugni valakit. Hogyha csak egy vibrátorral is. De ebben a hármas szituációban kifejezetten, tehát egy ilyen felcsatolható vibrátorral csináltam, és az eszméletlen jó érzés volt. És [csettint] jó lett volna fordítva is, és egyébként a lány is mondta, hogy szeretné majd megismételni, csak úgy, hogy ő legyen ebben a helyzetben. De aztán ez nem jött össze, mert ők nagyon ragaszkodtak ahhoz, hogy legközelebb megint hármasban legyünk, én meg baromira nem akartam hármasban lenni, kettesben meg nem akart velem lenni a lány.”

Érdekes módon tehát a biszexuális hármasba mellékelbeszélésként beékelődik egy korábbi szexuális élmény, így vonva be a hármas megélt történetébe az elbeszéléssel egy negyedik felet: egy meleg férfit. Emese szexuális szerepe kapcsolja össze a két aktust, hiszen ott is „megtapasztalta[m], milyen így aktív félnek, kvázi férfinak... tehát úgymond megdugni valakit”, és ott is a másik fél élvezete okozott neki örömet. A köztük lévő viszonyt az aktív-passzív szerepben értelmezve Emese ott is magát érezte férfinak, a behatolás aktivitásától. Mindkét esetben vibrátorral tudott a partnerébe hatolni és őt kielégíteni, de a nővel folytatott szexben „kifejezetten, tehát egy ilyen felcsatolható vibrátorral” tette. Nem fejt ki ennek jelentőségét, de talán maga az a csípőmozgás volt nagy élmény, amely őt a pénisszel rendelkező férfiakhoz tette hasonlóvá. Sokkal nagyobb hangsúlyt helyez tehát ez az elbeszélés (és az itt is visszatérő „eszméletlen” értékelő jelző) Emese férfiasságára, mint a partner nemére. Ugyanaz okozott neki örömet a meleg barátjával a szexben, mint a női partnerével: a másiknak élvezetet okozó behatolás. Végző soron így a szexben résztvevők nemének, sőt szexuális identitásának a jelentősége is megkérdőjeleződik, sőt, a párhuzamok hasonlóvá teszik a szexet két nő, egy férfi meg egy nő, és két férfi között.¹¹ Emese megjegyzi, hogy a barátja „annyira talán mégsem meleg”, hiszen szexelt vele – viszont ha úgy vesszük, hogy az aktus jellege Emesét férfivá tette, vagyis az ő biológiai nemének jelentőségét elhalványította, akkor akár tekinthetjük is a barátját melegnek, de az orientáció relevanciája is eltölpül a szex módja mellett. Ez mutatja egyrészt, hogyan konstruálódik meg a nem egy-egy cselekményben (Butler 2005, 2006), ahol a többi résztvevőhöz képest egy magát nőies nőnek érző nő tulajdonképpen férfivá válik. Másrészt Emese történetében *queer* módon megmutatkoznak a szexuális vágy és élvezet nemeken túlmutató elemei, amelyeket leegyszerűsítő redukció volna a hetero-, homo- és biszexualitás kategóriáival leírni. (Seidman 1996, Hemmings 2002, 113, Jagose 2003).

Ez a hármas tehát ennyiben kulcsélmény maradt Emese élettörténetében, de ahogyan elmeséli, az alapján ezután már nem akart több kompromisszumot kötni, szexuálisan sem, és kapcsolati szinten sem. Szerette volna a fordított felállást is kipróbálni, tehát nővel megélni a „passzív” szerepet, de férfival hármasban „baromira” nem. Egy másik nővel megtapasztalta a szexuális teljességet, de vallásos meggyőződésére hivatkozva, nem volt hajlandó belemenni a nyitott kapcsolatba, amibe a férj beleegyezett volna. Időközben egyre jobban beágyazódott az LMBTQ világba, csoportokba, programokra járt, talán emiatt is tudta az első homo-szexuális tapasztalatok megszerzése után határozottabban meghúzni a számára fontos határokat, és egyben fenntartani biszexuális identitását.

¹¹ Ezzel nem vitatom el annak jelentőségét, hogy Emese nőkre vágyott, csak rámutatok, hogy vágyainak milyen egyéb, a nemek testi jellemzőin túlmutató komponensei lehettek.

BARÁT(NŐ)I ÉS SZERELMI INTIMITÁS

A másik női interjúalanyom a 39 éves Juli. Belvárosi értelmiségi, akinek egy-két férfival volt rövidebb és azóta több nővel komolyabb kapcsolata, amelyek alatt LGBTQ közösségek tagja is volt. Az interjú idején egy heteroszexuális párkeresés elején tart, egy olyan többéves önismereti folyamatban, amelyben „biszexuális” tapasztalatait próbálja megérteni: miért nem volt igazán jó se nőkkel, se férfiakkal, és miért érzi azt, hogy neki mégis férfiakra van szüksége, hogyan tudna hozzájuk közelebb kerülni.

Az egész interjú sokkal inkább argumentációkból, mintsem történetekből épül fel, reflexiók köré szerveződik; ez gyakori értelmiségi interjúalanyoknál, de Julinál ezt az aktuális én-újraderfinálás szükséglete is magyarázza. Nem kronologikusan vagy események köré szerveződik az elbeszélés, hanem a jelen gondolatait próbálja meg összerendezni, gyakori időbeli és tematikus (vissza-)ugrásokkal. Magát az interjút is úgy tekintem, mint Juli önismereti munkájának részét, egy újabb beszélgetést egy felületesen ismert emberrel, aki hasonló kérdéseket tesz föl, mint amelyek őt éppen foglalkoztatják – narratív identitása újrafogalmazása által így egy lépéssel megint közelebb kerül jelenbeli énkonstitúciójához (Tengelyi 1998: 23, Kovács–Vajda 2002:18, Diamond 2006). Önmagát, a nőkkel és férfiakkal való kapcsolataira adott érzelmi reakcióit elemezve próbálja megérteni, mi is az ő útja, hogyan és kivel működhetne jól érzelmileg és szexuálisan. Ahogy az interjú legelején említi, ez egy új hozzáállás az önismeret folyamatában, nemcsak „megélni dolgokat és nyavalyogni”. A „megélést” itt az önértelmezéssel állítja szembe, utalva arra, hogy korábban csak reflektálatlanul megtörténtek vele dolgok, és ezeket most utólag meg kell értenie. Ezért az egész élettörténetet a múltbeli „megtörténéssel” szemben magasabbra értékelt jelenbeli emlékezés-értelmezés strukturálja.

A hármas történet az interjú utolsó harmadában került elő, én tettem fel a kérdést, hogy mit gondol róla. Szinte semmi konkrétum nem derül ki az elbeszéléséből, nincs is történet, csak öt mondat szól röviden egy esetről, utána pedig a sok argumentáció és értékelés; egyrészt úgy tűnik, nem tudja/akarja az élményt felidézni, ugyanakkor narrációs szempontból nem lóg ki az életút egészéből. Egy hosszabb, laza szövésszerű, nem egyértelműen lehatárolható tematikus szekvenciában mesél a hármasról, ugyanis amikor én már azt hittem, lezárta a témát, újra meg újra visszakanyarodik hozzá.

*„Szerintem, nekem **ugyanúgy nem oké**. De egyszer kipróbáltam... [kis nevetés] És ugyanazt gondolom, hogy nem oké, **nem tudom, miért mentem bele, hülye voltam, és nagyon... terelgethető**. És akkor volt egy **barátnőm**, meg a **pasija**, és nagyon **jóban voltunk**, én meg egy **szakítás** után voltam, és így **jólesett a törődésük**. És akkor egy kicsit [kis nevetéssel] **ők ezt továbbgondolták**. Azóta is egyébként **jóban vagyunk**, tehát **nem tört össze a dolog**, csak szerintem nekem ez **nem oké**. Tehát **nekem a szex az pusztán szexről nem tud szólni**. Vagy nem, nincs hozzá kedvem, hogy csak pusztán szexről szóljon. Most is így gondolom, lehet, hogy ez is változhat, de az **intimitás** meg **nem fér bele** [a hármasba] nekem. Tehát **ők egy pár voltak**, utána **egy darabig még egy pár is maradtak**. És azóta most pont a Gábor mesélt egy ilyenről, nem ő volt benne, hanem az egyik barátja, meg a barátnője, meg még egy lány. És így az is **tök szarul alakult**. De van, akinek persze ez jól alakul, csak mondom, nekem ez így. (...) Nekem a **szexualitás, inkább szeretkezésnek a szépsége** az két embernek a nagyon közelsége. Tehát mint ahogy egy társas beszélgetés más, mint egy kettes beszélgetés, ugyanúgy, ha ketten beszélgetek valakivel, és a **szerelmem**, vagy a **nem tudom, a párom**, vagy **nem tudom, hogy hívják még ezt ilyen terminológiával**, de hogy az az*

ember, akit nagyon **szeretek**, és azzal még közelebb vagyok, nemcsak átölelem, hanem még ez az össze... olvadás, ez szerintem. Az az én ideális eset-gondolatomban az két emberről szól. És az most mindegy, hogy két milyen **típusú ember**, mármint milyen nemű ember, de két ember. [11 mp szünet] Az összes... Tehát a **hármassozás az nekem ilyen kísérletezés inkább, meg ilyen határfeszegetés** abban az értelemben, amilyen értelemben mondjuk, megintcsak azt mondom, az én fejemben, a **drogozás határfeszegetés**. Tehát nekem az olyan, hogy én így kipróbáltam. Mittudomén, tán füvet? már így nagyon-nagyon régen. És így az se hiányzott úgy különösebben. De azt hiszem, hogy így mást nem is. De nem vágyom arra az élményre, hogy ezt most kipróbáljam. Tehát azt hiszem, hogy egy csomó olyan élményt, aztán így lassan 40 évesen főleg azt gondolom, hogy megkaptam vagy megkapok, és még lehet, hogy fogok is, nem tudom, amit így nem is gondoltam volna. És akkor ha anélkül is meg lehet, akkor meg minek? ezt így **mechanikus úton erőltetni**, vagy vegyi anyagokat tenni a szervezetedbe?”

Ezek után, mivel úgy tűnt nekem, hogy lezárta ezt a szakaszt, a biszexualitás kategóriájáról kérdezem. Számára az semmi kapaszkodót nem nyújtó fogalom, majd miután hasonlóan érvel a *queer* kapcsán (lásd a bevezetőt), így folytatja:

„Szerencsére nem voltam olyan helyzetbe sokszor, hogy kellett volna magamat **kategorizálni**. Azt hiszem, hogyha most kéne, tehát hogyha van egy olyan **tapasztalásom**, hogy vannak dolgok, amik jók, és utána is jók. Tehát mondjuk **megéled** jónak, vagy érdekesnek, vagy izg[isnek], vagy nem tudom, és aztán **szívesen visszaemlékszel**. És vannak olyan dolgok, amik izgisek, de aztán vissza, rájössz, hogy így nem jöttél ki jól ki belőle. Tehát **fáj a lelked, vagy itt** [szívére mutat] **érzed, hogy nem, nincs helyén**. Na, és hogyha, például ilyen érzésem volt, hogy nem tettem jól magamnak, a hármassozással például. Vagy mondjuk ha **például valaki berúgik, mint az idióta**, és aztán utána másnap rosszul van. Tehát kábé ez az az ér[zés], amiről beszélek, hogy így lehet, hogy akkor egy csomó mindent kihoz az alkohol, ami el van feszülten nyomva, vagy nem tudom, de hogy ezt nem biztos, hogy azzal kellett volna, mert aztán másnap meg **széthányja a belét**. Tehát hogyha abból indulunk ki, hogy mi az, ami... **mi az a szexuális élmény, ami után nem volt itt ilyen probléma**, az tök nehéz, mert ugye a nőknél mindig volt utána, hogy nem vagyok a helyemen, a pasiknál meg nem volt jó maga az élmény, tehát hogy nem volt igazán jó szexuális élményem. (...) És akkor most mi, **aszexuális** vagyok? Énszerintem inkább az van, hogy nekem ez egy nagyon kevésbé **felderített** meg kevésbé **kipróbált** terület, és hogy ezzel még egy csomót kéne **dolgoznom**. És remélem, hogy ha minden jól megy, akkor még tudok vele **tapasztalásokat gyűjteni**.”

Ebben a részletben is kiemelkedik a megélés/tapasztalás és az emlékezet diszkrepanciája: a történeteket újraértelmezi a történetek után közvetlenül, és később a baráti beszélgetésekben, illetve magában az interjúban is. Juli narratívája egyértelműen bizonyítja, hogy önmagában véve, ezek nélkül a folyamatosan változó értelmezések nélkül nem létezik szexuális tapasztalat, még az egyéni élvezet szintjén sem (Laumann–Gagnon 1995). Érdekes módon a szexuális kategorizáció az a láncszem, aminek kapcsán visszakanyarodik a hármashoz, mint aminek az értelmezéséhez szintén nem nyújtanak neki segítséget a *mainstream* kategóriák, csak a saját folyamatban lévő, aktív önelemző munkája (amivel zárul is az idézet).

Az egész szekvenciát a vége felől, a problematikus szexuális élmények perspektívájából tudjuk megérteni: onnan olvasva a legelső mondatban kissé homályos referenciájú „ugyanúgy” az összes többi szexuális élményre vonatkozik, amelyek vagy közben, vagy utána nem voltak jók. És ez számára szervesen összefügg azzal, hogy „szerencsére nem voltam olyan helyzetbe sokszor, hogy kellett volna magamat kategorizálni”, hiszen a

standard szexuális identitáskategóriák helyett fejlesztette ki a maga számára az egyes szexuális tapasztalatok utólagos értékelését mint módszert az önismeretre és stratégiát a későbbi cselekvésekre. Ahogy a „párt” a szerelemmel, szeretettel határozza meg, Juli számára a szex is inkább „szeretkezés” (azaz érzellemmel telített), amely két ember összeolvadásáról szól. Ezt kettes aktusokban se tudta megélni, a vegyes hármás elbeszélése tehát narrative nem különül el az élettörténeti narratívában; egy (utólagosan) negatív élmény a többi közt. A biszexuális felállásnak sincs számára specifikuma, ki sem tér a férfi-női jelenlét különbségeire. Annak ellenére, hogy az élettörténete a nők és férfiak iránti eltérő viszonya köré szerveződik, a szexuális részleteknek nem tulajdonít nagy jelentőséget, maximum a saját szexuális vágyának, de inkább a lelki-agyi folyamatok érdeklik; a kettő hierarchikus oppozícióját többször is a fejére/szívére és a nemi szervére mutatva fejezte ki.

A hármásozást a drogozáshoz, később az alkoholizáláshoz hasonlítja, amelyben határfeszegetéssel, „mechanikus úton erőltetve” juthatunk olyan élményekhez, amelyek vagy nem hiányoznak, vagy más úton, spontán is megtapasztalhatók. A szexuális élmények utáni kellemetlen érzést a másnaposság drasztikus hasonlatával („széthányja a belét”) tudja megragadni, jelezve, hogy itt valamilyen frusztrációnak a valódi megoldását kikerülő pótcselekvésről van szó. Az „erőltetés”, „terelgetés” képe is az autentikusság nyelvezetéhez kapcsolódik, amely központi kérdés a szexualitással kapcsolatban általában is, de a biszexualitással és a hármással kapcsolatban mindig felmerül, hogy „valódi” vágyakról van-e szó, vagy pedig valamilyen megfelelési kényszerről (Hemmings 2002, 43, Fahs 2009). Juli utólag úgy értékeli, hogy valójában talán nem is vágyott arra, ami ténylegesen létrejött; mintha valamilyen erőszakosság és az ő részéről gyengeség is jelen lett volna.¹² Akár önhibáztatásnak, szégyenérzetnek, az utólagos undornak is tulajdonítható, hogy nem mesélte el a hármást mint „sztorit”, ellentétben Emese színes, részletes történetével. Az ő narratívája rámutat, hogy még egy olyan, a populáris kultúrában sokszor könnyednek, ténélkülínek mutatott témában is, mint a szexuális hármásozás, akár az aktuálisan átélt fizikai/lelki élvezet mellett is, fájdalmas momentumok, korábbi sebek tárulhatnak fel. Ennek ellenére, legalábbis az eset akkori megélésében, mégiscsak volt valamilyen pozitív, érzelmi alap, hiszen jó barátai vigasztalták egy szerelmi csalódás után („jólesett a törődésük”). Nem egyértelmű, hogy a baráti szeretetet megtapasztalta-e az együttlétben, csak hiányolta a szerelmet, vagy pedig úgy élte meg, mintha érzelmi kiszolgáltatottságát használta volna ki a pár a maga élvezetére. Hangsúlyozza a baráti kapcsolatuknak (és a másik két fél párkapcsolatának) fennmaradását, de a „nem tört össze a dolog” kifejezés azt mutatja, hogy egyértelműen kellemetlen élmény volt számára. Ezt nem is tartja meglepőnek, hiszen ismerősei is hasonlóan tapasztalták meg a hármást – tehát a saját hármás narratívájába beleúsztatja a mások tapasztalatáról akár közvetve szerzett tudás, amely megerősíti a saját értelmezését.

A barátság kérdése azért is érdekes, mert Juli a nőkkel való kapcsolatairól is úgy számol be, hogy azok általában barátiból csúsztak át szerelmi viszonyba – ahogy láttuk, a nők közötti barátságban ez könnyebben meg tud történni a fizikai (és lelki) intimitás elfogadottsága miatt (Sedgwick 1985, Albert 2014). Az intimitás nagyon fontos fogalom számára, erre törekszik, ezt várja a szexuális együttlétől: a két ember összeolvadásának képét nagyon hangsúlyossá teszi az utána következő (élő beszédben rendkívül hosszú) 11 másodperces szünet, még

12 Kutatások szerint a biszexuális nők szenvedik el a legtöbb párkapcsolati erőszakot heteroszexuális és leszbikus társaikhoz viszonyítva, ami részben annak tulajdonítható, hogy már pusztán a vonzalmaik miatt is szexuálisan kihasználhatónak tűnnek a férfiak számára (Fahs 2009).

ha nem is tudhatjuk, min gondolkodott el. Jelzi, hogy ez az intimitás két nő között is létrejöhet, viszont a hármasban nem – amire a szünet után visszatér, aláhúзва benne a spontaneitás hiányát. A biszexuális hármasban tehát számára sem a résztvevők neme, mint inkább az számít, hogy túl sok a szereplő benne, és így nem tudja megadni, amit ő keres, a szexuálisan is kielégítő páros intimitást.

Férfiakkal intimitást eddig nem tudott megélni, a barátnőivel igen, ugyanakkor nem érezte igazán jól magát ezekben a kapcsolatokban, „nem voltam a helyemen”, ezért szeretne most férfiak felé nyitni, és bízik benne, hogy talál egy olyan férfit, aki más, mint a többi. Ebben megerősítette, hogy néhány férfival nemrég mély barátságba is került. A baráti és szerelmi-szexuális intimitás határai tehát eleve összefolynak Juli életében: nők esetében szeretné ezeket különválasztani, férfiak esetében pedig ötvözni. Valószínűleg ebben a hármas élményben is azzal kellett szembesülnie, hogy neki elsősorban baráti közelségre volt igénye, amely a két másik résztvevő kezdeményezésére/nyomására vált szexuálissá. Úgy értelmezem ezt a kissé töredezett narratívát, hogy ebben a hármasban is az zavarja a jelenből visszatekintve, ami az eddigi női kapcsolataiban: hogy nem húzta meg a szexben a szerelem-barátság határvonalat, és az önképében negatív elem, hogy ebben befolyásolható volt, hiszen ő a „szeretkezés” élményét keresi. A hármas kapcsán mindenkinél megjelenik az érzelmi alapú intimitás és a „csak szex” kérdése, és ahogy látni fogjuk, a hármas pozitív tapasztalataiban is fontos elem lesz a résztvevők közti érzelmi viszonyulás mértéke az otthonosság-idegenség tengelyen. Juli számára az az ideális, ha a szex csak szerelmi kapcsolatban jelenik meg, és így barátság és szerelem is világosan elkülöníthető. Korábban, barátnőinél (ahogy maga a szó is kettős értelmű), ez a szétválasztás nem történt meg.

Juli jelenlegi célkitűzése a korábbi nemi kategorizációinak felülírásán alapszik, azon a meggyőződésen, hogy férfitől is meg tudja kapni azt a fokú intimitást, amit korábban csak nőkkel tudott megélni: *„nem kéne ezt így skatulyázni, hogy vannak a pasik meg a nők. Hanem van egy csomó idióta nő, és kedves nő, és van idióta pasi és kedves pasi.”* Saját erőfeszítéseinek nagyobb jelentőséget tulajdonít a férfiak felé való nyitás lehetőségében, mint azoknak a társadalmi normáknak, amelyek a női-férfi intimitás eltérését eredményezik; ha ebben az individualizáló-pszichologizáló megközelítésben nem is, de a szexuális kategóriák megkérdőjelezésében a *queer* elmélet gondolatmenetét követi. Az identitáskategóriák értelmetlensége, sőt, érdektelensége mellett érvel, mert azok egyszerűen nem írják le az ő tapasztalatait – és itt nemcsak a homo- és hetero- (és bi)szexualitás egy-ségéről van szó, hanem a „szexualitásról” mint valakinek az általános jellemzőjéről. Ezért teszi fel a tematikus szekvencia végén a kérdést mint a külvilág lehetséges, de ugyancsak értelmetlen, mert számára megválaszolatlan kérdését: *„akkor most mi, aszexuális vagyok?”*, amelyre a válasza tulajdonképpen újra az önismereti munka. A saját érzéseire próbál figyelni, hogy milyen volt a női és férfi ismerőseivel a kapcsolata, akár baráti, akár szexuális. Úgy érzi, ő nem tartozik bele sem a lesbikus, sem a heteró kategóriába. Juli narratívája a *queer* kritikákban megfogalmazott (szexuális és egyéb) identitáspolitikák represszív működését is jelzi: az identitáscímkében rejlő közösségformáló és mobilizáló erő egyben a kategorizáció kényszereként működik, és az identitás meghatározott formájú vállalását, bizonyos hozzátartozó elemek felmutatását követeli meg (Seidman 1996, Kalocsai–Takács 1998, Jagose 2003, Butler 2006, Borgos 2010).

Nemcsak arról van szó, hogy a vonzalmai alapján kilóg ezekből a csoportokból, hanem gyakorlatilag kulturálisan is. Ugyanis társadalmi helyzete, életstílusa, valamint baráti, politikai kötődései alapján (egyetemi vég-

zettség, belvárosi lakás, civil és nemzetközi szférában végzett munka, kulturális programok, liberális-baloldali beállítódás, LGBTQ barátok és csoportok) szinte elvárásnak élte meg, hogy magára öltse a leszbikus vagy meleg identitást és életstílust, amellyel mégsem tudott azonosulni. Ő tehát egyfajta belső kritikáját adja ennek a rétegnek és az általuk képviselt elveknek (nem csak szexuális téren, pl. a neoliberalizmusnak is). Frusztrációját fejezi ki a magyar társadalom kulturális-politikai megosztottsága miatt, amelyet ő a szexualitással kapcsolatban is megtapasztal mint kétfelől érkező nyomást a „döntésre” (ahogy ezt még az identitásukban teljesen biztos biszexuálisok is megélik, lsd. Ault 1996, Borgos 2010). Aláhúzza, milyen sokat kapott konzervatív-jobboldali barátoktól, akik nem akarták befolyásolni, csak mellette álltak és meghallgatták.

Bár Emese élvezettel és tapasztalatokkal gazdagodva, Juli pedig mint kellemetlen eseményt élte meg a hármas, mindkettőjük történetében megjelent a nőkre rótt kényszer, melyet akkor, ugyan különböző okok miatt (baráti vigaszt vagy leszbikus szexélményt keresve), de elfogadtak. Ma már talán egyikük sem tenné (vagy ha igen, nem ilyen okokból), mert mindketten felismerték és meghúzták a határaikat a vágyaik-igényeik körül. Juli határozottabban leválasztja a szexuális érdeklődést a barát(nő)i viszonyairól, és küzd azért, hogy szexuálpolitikai „terelgetések” helyett az egyéni szexuális-kapcsolati igényeinek legmegfelelőbb utat megtalálja.

AZ EGY NŐ ÉS A SOK FÉRFI¹³

A nyitó idézetből megismert Márk (34) első, negyed órás élettörténeti narratívájának lezárásaként mesélt nem gyakori, de rendszeres, és az interjú jelenében is fennálló hármas élményeiről mint kulcsmomentumról mind a múlt, mind a jelen szempontjából. Ezek nemcsak kronologikus végpontját, hanem szinte csúcspontját is jelentik „szexuális pályafutásának”, és egyfajta sűrítést adják biszexualitásának, illetve annak, *amennyire, amilyen értelemben* őt biszexuálisnak lehet nevezni. Ezért kérdeztem rá ezután a hármas elbeszélés után az önmeghatározására, amelyben a férfiakhoz, illetve Hannához, a párhoz való viszonyáról gondolkodva végül arra jut, hogy „ha mondjuk nézünk egy ilyen, nem tudom, egy ilyen Kinsey-skálát, ami nem tudom, hogy hány fokozatú, már nem emlékszem rá (...), inkább azt mondanám, hogy azért inkább, tehát közelebb vagyok így a homoszexualitáshoz, de nem mondom azt, hogy abszolút az vagyok”. Korábban csak férfitársai voltak, és más nőhöz most sem vonzódik. Nyitott kapcsolatban élnek, amelybe beleférnek hármas együttlétek is. Nézzük meg a korábban idézett interjúrészletet a hozzá kapcsolódó értékelések, a lehetséges reakciók kontextusában.

„Tehát egyrészt úgy is pasizhatok, hogy csak kettesben egy pasival, de szoktunk úgy is partnert keresni, hogy hármasban. Tehát keresünk egy pasit, aki jön hozzánk, és akkor mind a ketten jól érezzük magunkat vele. Most jelenleg ez a helyzet. Mostmár egy másfél éve gyakorlatilag nekem nincs más kapcsolatom férfiakkal, tehát csak így a hármassozás kapcsán van az, hogy férfiakkal létesítek szexuális kapcsolatot. Úgyhogy. Hát, nem tudom, hogy mennyire meríti ez ki a biszexualitásnak a kategóriáját. Hát nagyjából ennyi a kis szexuális pályafutásom.”

Önmeghatározásról, biszexualitásról, féltékenységről mesél ezután, majd ezek kapcsán újra visszakanyarodik a szexuális hármasok témájához.

13 A fejezetcímet Radnóti Sándor *Az Egy és a Sok* című tanulmánya (2007) ihlette, amelyben hasonlóan központi elem a *Párhuzamos történetekben* ábrázolt élmények, testek és személyiségek egymásra íródása, a páros és többszörös szexuális kapcsolódások relációja, a szexuális és nemi határok átjárása.

*„Tehát [ha hármasban], akkor nem kell utána erről különösebb [kis nevetés] referendumat tartani, hogy akkor ez hogy történik, meg mint. Úgyhogy. És hát pasizni meg ugyanúgy tudok. Tehát végülis... Meg hát olyan szempontból végülis azt kell hogy mondjam, hogy **izgalmasabb** is. Ez a fajta [köhint] **játék**, hogy **több tényező**s a dolog. Tehát hogy akkor ott a Hanna, aki szintén **izgalmas**, meg ő a szexben azért **ismert**. Tehát hogy ismerem a testét, ismert az illata, tehát **otthonos** is ily módon ez az együttlét, meg ott van benne mindig egy **újdonság** is. Vagy hát nem mindig, mert azért vannak visszatérő kuncsaftjaink, de [nevet] de van benne azért újdonság is, hogy akkor jön egy **új ember**, meg **új illatok**, meg **új kuki**. Szóval azért **jó, izgalmas, izgalmasabb** ez így szerintem.”*

Ez a biszexuális hármas az interjú jelenében is fennálló, rendszeres esemény, amely lehetővé teszi valamilyen („többtényezős”) kettősségnek a pozitív megélését, ahogy az első idézet tudósító hangvételét követő részlet jelzőkben gazdag értékelése egyértelművé teszi. Ebben a narratívában hangsúlyosan férfiakra és nőkre van szó, pontosabban több névtelen férfiról, és egy néven nevezett nőről, Hannáról, akivel közös projekt a férfitárs („kuncsaft”) keresése és bevonása, akivel valószínűleg részben közösen kidolgozott a narratívájuk. Elsősorban az ismerős-ismeretlen, stabil-új dichotómiát emeli ki („ismert, otthonos, új, újdonság”), és ennek a *többszörösségnek* (nem csak az új partnernek) az izgalmasságát. Garber (1996, 419) azt írja, hogy a „biszexuális házasságok” nem a bisexualitás paradoxonját jelenítik meg, hanem általában a kibékíthetetlen ellentétet a házasság stabilitása és a szexuális vágyak zabolázhatatlansága között, amelyre megoldást jelenthet a nyitott kapcsolat, ahogy Márk esetében maga a vegyes hármas is. Számára fontos, hogy így a férfiak iránti vonzalmait is meg tudja élni (mint „inkább meleg”).

Ennek ellenére a női és férfi test különbözőségét nem hangsúlyozza. Az „új kuki” jelzi a férfiak biológiai-testi jelenlétének fontosságát, de amitől izgalmasnak tartja, az nem annyira a Hannának, hanem a korábbi férfiaknak a testétől, nemi szervétől való különbözősége, ahhoz képest jelentkező újdonsága. A „féfit” a sokaság, a változatosság definiálja, a „nőt” az egyetlensége, Márk szexualitásában szó szerint kivételessége (valamint stabilitása); tehát elsősorban mint két eltérő, egymás relációjában létezőkapcsolati forma jelennek itt meg (lásd: Radnóti 2007). Márk hozzájuk való viszonyulása, az érzelmek, az együtt kialakított élet, a találkozás gyakorisága különbözteti meg őket egymástól. Hanna (35), akivel szintén készítettem interjút, röviden említi ezeket a hármas együttléteket: ő ugyanúgy az ismerős-idegen dichotómiában tapasztalja meg és igényli ezeket az együttléteket Márkkal és egy másik férfival, amelyek számára így nem is biszexuális hármasok.¹⁴ Kettejük értelmezési kerete tehát nem tér el annak ellenére, hogy azonos vagy különféle partnerekkel kerülnek relációba. Az új és otthonos kettőssége megfeleltethető a Juli narratívájában (valamint általában a biszexuális diskurzusokban, lásd: Turai 2010) jelentős szerelem és szex dualitásnak, ugyanakkor Márk életében és értelmezésében a szerelmi kapcsolat nem jelent szexuális kizárólagosságot. Sőt, számára a „csak szex” kapcsolat is érték, még ha csak önmagáért való játék is. Valószínűleg éppen a biztonságos, otthonos közegben zajló kaland lehetősége az, amit számára a hármasok nyújtanak.¹⁵

Csak két barátjuk tud ezekről a kalandokról, tehát maga az interjú is egy vallomások narratívája. A többi ismerőssel kapcsolatban mondja a következőket (és egyben le is zárja a témát):

14 Bár korábban volt kapcsolata nővel, női partnerre és vegyes hármasra már nem vágyik.

15 Köszönöm a szerkesztői javaslatot ennek kiemelésére.

*„Nem hiszem, hogy ezek az emberek, hogyha megtudnák azt, hogy vannak ilyen **kalandjaink**, az nagyon befolyásolná a kapcsolatunkat velük. Nyilván ha befolyásolná, az akkor az elsősorban róluk szólna olyan szempontból, hogy ő ezzel a témával nem tud mit kezdeni. De hát ezzel meg mi nem tudunk mit kezdeni. Meg hát igazából tényleg senkinek semmi köze a mi szexuális életünkhöz, hogy azt hogyan meg mint éljük. De talán abból, ahogy egyébként megéljük az életünket, abból meg azért feltehetőleg lehet arra következtetni, hogy ezt a dolgot is **józan ésszel meg felelősséggel** csináljuk. Tudod, **van aki buliba jár, meg van aki narkózik, meg van aki alkoholizál**, mi meg, nekünk meg ez a **káros szenvedélyünk**, bár eddig nem bizonyult károsnak [nevetünk]. Kérdés az egyébként, ilyen **lelki** szempontból, tehát felmerül az a kérdés, hogy ez lehet, hogy káros-e. A mi **kapcsolatunk** szempontjából. Mondom, eddig ennek jelét nem láttuk. Majd kiderül, valamikor egyszer biztos.”*

Érdekes, hogy Julihoz hasonlóan ő is a droghoz és alkoholhoz hasonlítja ezeket az élményeket, a szexet a függőségek közé soroló diskurzusokhoz kapcsolódva. Míg azonban Juli párhuzama negatív értékelést adott a hármassnak a saját belső normáihoz viszonyítva, Márk narratívája a feltételezett külső reakciók fényében egyrészt normalizálja, mint sok szokás közül egyet, másrészt azokkal szembeállítva magasabbra is értékeli, hiszen „nem bizonyult károsnak”. A „szenvedélyt” kiegyensúlyozza a „józan ész és felelősség”, amivel ők ezen és életük más területein is mozognak, ami megintcsak a hármassok és általában a szex hétköznapiságát, normalitását, polgári keretek közé illeszthetőségét húzza alá. Márk önróniával jegyzi meg, hogy tisztességes konzervatív vallásos család benyomását keltik; stabil egzisztenciális körülmények között, vidéki kertes házban élnek, az LMBTQ életben is már alig vesznek részt. Ezek az együttlétek az ő titkuk, ami a közösen létrehozott otthon falai közt történik, és senki nem gondolná róluk. Kitapintható Márknál is a Juli interjújában hangsúlyos magyar politikai-kulturális megosztottság, amely összeegyeztethetetlennek tételezi a konzervativizmust (vallásban, pártpolitikában) a nem-normatív szexualitással; talán ezért is tartozik az ő történetmeseléséhez is hosszabb evaluáció és argumentáció arról, hogy miért jó számukra a hármass és miért lehetne elfogadható a külvilág számára is, ha kiderülne. Ugyanakkor azzal, hogy titkolják, mégiscsak a közeg normáit követik. Márknak így lehetősége van homoszexuális vágyai megélésére azok nyilvános felvállalása nélkül (a korábbi, részben nyílt meleg életével szemben).¹⁶ Számára egységben van ez a titok a nyilvánosan látható életükkel; narratívája saját maga és a külvilág elképzelt reakciójának irányába is teljes mértékig integrálja a biszexuális hármassokat az önképébe és élettörténetébe. Ez az ő jelene, korábbi életpályájának bizonyos értelemben a célpontja, egy olyan állapot, amelyben megtalálta az összhangot különböző igényei között, az adott társadalmi közeg mozgásterében.

Mivel ezekről a hármassokról röviden Hanna is mesélt nekem, az ő perspektívája is megvilágítja Márk tapasztalatát, és a hármassaikban résztvevő férfiak (Márk és a többiek) biszexualitásának kérdését. Hanna számára a monogámia parancsának megszegése szempontjából érdekes ez a téma, nem pedig Márk szexuális orientációjának szempontjából. Sőt, azzal zárja a hármassról szóló szekvenciát: „Szóval nekünk aztán igazán vannak biszexuális ismerőseink!” – értvén ezalatt alkalmi partnereiket, tehát ő sem gondolja, hogy Márk biszexuális lenne, vagy őhozájuk hasonlóan lenne biszexuális. Ugyanakkor Márk interjújának egy későbbi pontján feltárult a résztvevő harmadik férfiak perspektívája is, legalábbis Márk értelmezésében. Amikor rákérdeztem, hogy ismer-e olyan embert, akit biszexuálisnak nevezne, újra a vegyes hármassal kapcsolatos tapasztalatait hozta szóba, ezúttal férfi partnereik szemszögéből. A hármass szexen belüli újabb határhúzással demonstrálta, hogy ő kit tart „tényleg biszexnek”.

¹⁶ Köszönöm a szerkesztőnek a nyilvános felvállalással kapcsolatos gondolatot.

„És volt nálunk olyan pasi, aki [köhint] úgy volt vele, hogy mondjuk az meg volt engedve, hogy én simogassam. Tehát a Hannával igazából mindent. Tehát ilyen szempontból a férfi-nő közötti kapcsolat[ban] szerintem minden belefért neki. Tehát dugás, nyalás, csókolózás, gyakorlatilag bármi. A férfiak között viszont a **csókolózás** az nem fér bele, az orális szex az belefér. Tehát az, hogy szopatok és szopok, az mind a két oldalról belefér, és igazából ennél több nem nagyon. Illetve még ami érdekes, hogy mondjuk az **anális szex** az érdekli őket, és érdekes módon a **passzív** oldalról, tehát hogy őket dugjuk, dugják meg. De mondom, tehát én inkább azt gondolom, hogy ők ezt **az érzést keresik**, tehát. Az is elhangzott egy-egy ilyen faszinak a szájából, hogy van neki kis kütyüje, tehát gondolom egy műfarok, amivel ő szokta magát izgatni, vagy ilyesmi, és nyilván ugyanezt az **érzést akarja** egy ilyen hármasban is megélni. De nyilván az a kütyü, tehát az megintcsak egy ilyen **személytelen meg lélektelen kütyü**. Tehát azt gondolom én, hogy valahogy ezt az **érzést keresik**. És maga a férfitest egyébként meg úgy nem... tehát az olyan felesleg, nagyjából. Tehát voltak ilyen pasis kalandjaink is. De volt [köhint] egy-kettő olyan, amire azt mondom, hogy ez a pasi ez **tényleg biszex**, mert... tehát ugyanolyan módon viselkedett velem is a szexben, mint a Hannával. És akkor azt mondom, hogy ez a **Kinsey-skálának valóban a közepe**, mert akkor minden irányban meg van engedve, illetve van vágy, a különböző **játékoknak** az irányába, tehát hogy csókolózzunk, simogassuk egymást, orális szex, **oda-vissza**, tehát ez megvan.”

A hármasban szexelés módja szintén sokrétű, és újabb meg újabb határvonásokra nyújt lehetőséget a résztvevők értelmezésében. Márk szerint azok a férfiak biszexuálisok valóban, akik minden típusú aktusban részt vesznek mindkét partnerrel, az úgynevezett aktív és passzív relációkban is. És itt a csókolózás volt számukra döntő, mert előfordult, hogy csak abban mutatkozott meg a különbségtétel, azaz hogy az illető férfi Márkkal nem csókolózott. Azért is érdekes ez, mert a csók, épp a köznapisága miatt, sokak számára enyhébb foka a szexuális érdeklődés kifejeződésének, ahogy több női interjúalanyom csókot még el tudna képzelni nőikkel, de annál „komolyabbat” nem. Ugyanakkor Márk értelmezésében (a férfiak szerint) a csók a személyes viszony, és így a másik férfi mint test és lélek iránti érdeklődés jele, míg az orális és anális érzeteket jobban el lehet távolítani a személytől, és szinte egy „kütyüvel” is helyettesíteni lehet (a csók jelentéseinek változatos társadalmi konstrukcióiról lásd: Tiefer 1995). Érdekes, hogy ami Márknak „személytelen meg lélektelen kütyü”, egy dildó vagy vibrátor, az Emese mindkét történetében pozitív elem volt, ami lehetővé tette számára (felcsatolva még inkább) a „férfi szerep” élvezetes megélését, és így a másik félhez való kapcsolódást. Ő talán hasonló „érzést keresett”, mint azok a Márk szerint nem-igazán-biszexuális férfiak, akiknek az anális behatolás testi érzete volt az elsődleges, és nem a partner nemi teste.

Ugyan Márk megkülönbözteti a nem egészen és egészen biszexuálisokat, de nem azért, hogy saját „igazi” biszexualitását bizonyítsa, ahogyan hasonló kizárások a marginalizált csoportidentitások erősítő eszközei szoktak lenni (Ault 1996, Butler 2006). Sőt, ő az interjúban már korábban feltárta, hogy mennyiben *nem* biszexuális. Szerinte ezek a „tényleg biszex” férfiak a skálának valóban „a közepén” vannak, vele ellentétben.¹⁷ Azonban a csókot mint kategorizációs eszközt magára nem vonatkoztatja; ő nem *úgy* nem egészen biszexuális, mint a férfiakkal nem csókolózó férfiak; hanem úgy, ahogyan elmesélte. Legalább háromfajta biszexualitás tárult tehát itt föl, csak a hármasozásban résztvevőkön belül. Márk hármas élményei nem lennének értelmezhetők az élettörténete nélkül, amely megvilágítja többek között a különbséget közte és a többi nem-egészen biszexuális férfi között.

¹⁷ Márpedig Kinseynek (Kinsey et al. 1965, 1999) éppen az a megállapítása forradalmi, hogy a szexuális vonzalmak és élmények skálá szerűen szóródnak a kizárólagos homo- és heteroszexualitás pólusai között.

SZERETET ÉS SZERELEM SZÖVEDÉKEI

Az átlagosnál hosszabb, szinte megszakítatlan élettörténeti elbeszélés harmadánál került elő a szexuális hármás mint többször, ugyanabban a felállásban megismétlődő élmény Szilárd (45) életében. Szerves része a kronologikusan építkező élettörténetnek, amely a nők és férfiak iránti (eltérő) vonzalmi alapján strukturálódik. Eméséhez hasonlóan Szilárd is *coming out* narratívákat mozgósít fejlődéstörténeti keretben, amely az önmegvalósítást a homoszexuális vágyak elfogadásával és realizálásával kapcsolja össze, és nála egyértelműen a meleg vagy szinte-meleg identitás perspektívájából szerveződik az élettörténet-konstrukció (Plummer 1995). A rendszerváltás „zűrzavaros” éveiben, húszas évei elején költözött (Cseh)Szlovákiából Magyarországra, első meleg kapcsolatait társkereső lapok segítségével szerezve. Néhány évig egy baráti közösségben, összetartó „kommunában” élt, amely támogató hátszínként jelentett a még részben otthon lakó nagykamasz tagoknak is, amilyen a történetben szereplő Gyuri és Lili. Az interjú korábbi pontján mesélt Gyuriról, akibe szerelmes volt, de Gyuri „heteró”: tulajdonképpen baráti alapon „engedte neki, hogy leszopja”, ebben merült ki köztük a szexuális kapcsolat. Szilárd sokszor explicite fogalmaz, de meg-megtorpan: az alábbi részletben is kétszer reflektál a nyelvi megformálásra.¹⁸

„Hozzá tartozik, hogy akkoriban mi, a Gyurival, **hogy mondjam ezt szépen**. Tehát mi dugtunk a Lilivel [mosolyogva] **rendszeresen**, ketten a Gyurival. Tehát a Gyuri akkor volt olyan tizenhat-öt, én voltam huszonegy-kettő, a Lili meg volt tizenhét. [8 mp szünet, kis nevetéssel folytatja] Tehát ez egy érdekes dolog volt. **Nagyon, nagyon jó visszaemlékezni rá egyébként. Szerettük egymást**, és jó volt együtt, volt benne egy kis **naivság** is, ilyen **rácsodálkozás** az egészre. Tehát amikor **pornófilmet** látok, meg ilyen bizonyos filmeket, ilyen **swingerpartyk**, meg ilyen össze-vissza izé, tehát ez nem ilyen volt. Ez teli volt **érzelemmel**. Tehát mi **szerettük** egymást. És mindenki, tehát **nem voltak titkaink**, mindenki tudta, hogy a másik kit szeret, érted? A Lili tudta, hogy én **imádom** a Gyurit. Ez egyébként úgy volt, hogy mi dugtunk a Lilivel, **teljesen véletlenül** egyszer ott aludt, mert vidéki volt egyébként, csak nem tudott hazamenni időben, és akkor ott aludt, és akkor valahogy nem volt máshol hely, és [lassabban] együtt feküdtünk az ágyba, de **nem úgy, ilyen nagy előkészülettel**, hanem valami **farmer** is volt rajtunk, szóval valami ilyen **komolytalan** izé. És akkor, ahogy ilyen simizésből összejött ez a dolog, és akkor én gondoltam, hogy **tök jó**. És akkor úgy maradtunk, hogy egy hét múlva megint jött - egy idő után azért láttam rajta, hogy nagyon **rámkattant**, **Úristen**, nem kéne, hogy elbízsa magát azért, én nem, soha nem hitegetek senkit semmivel. Mert én tudom, hogy az **ásó-kapát** nem tudjuk megcsinálni, akkor meg minek hinni ezt. És akkor a Gyuri egyszer siránkozott nekem, hogy milyen jó nekem, mert én a Lilivel, izé. És akkor halál komolyan, mondtam neki, hogy **’te figyelj**, [nevetve] **hát majd meglátom, mit tehetek! Megdumálom vele!’** És esküszöm neked, megdumáltam Lilivel. Megbeszéltük. **Egy kóla vagy egy hot-dog mellett így megbeszéltük**, hogy **’te figyelj, olyan aranyos ez a Gyuri, hát. Hát, nem volt még nővel**. [halkan] **Kisgyerek, nem volt még nővel, csak messziről nézegeti a nőket, hát. Mi lenne, ha.’** Végülis azt nem tudom, mennyire tetszett ez az ötlet Lilinek, hogy őt ez felcsigázta-e, vagy. Tehát **hogy mondjam. Tehát a Gyuri csigázta fel-e** – most nem tudom, hova kell az e betűt a magyar nyelv szabályai szerint –, **tehát hogy a Gyuri miatt vállalta be, vagy pedig, mert gondolhatott arra is, hogy ez engem annyira felhúz vagy feldob, hogy nekem akart ezzel jól tenni, ezt nem tudom. Mindenesetre, én teljesen kész voltam. Tehát én megláttam őket, együtt, akkor én már ott helybe elmentem [nevet]. Az egy érdekes időszak volt, akkor. Bár el tudnék képzelni most is olyat,**

¹⁸ A főszövegben idézőjelben szereplő kifejezések Szilárd szavai az interjú itt nem közölt részeiből.

bizonyos emberekkel vagy emberrel meg tudnám tenni. De akkor, ötször-hatszor egy éjszaka alatt képes voltam élvezni. Szóval az a Kánaán volt. Egyik oldalamon egy fiú, másik oldalamon egy lány [nevetünk]. És mindketten szeretnek engem, vagyok annyira önző, disznó szemét állat, hogy nekem ez fontos.”

Ahogy a „Kánaán” szó is jelzi, Szilárd számára ez a hármas egy ideális állapot volt, szinte paradicsomi, utópisztikusan irreális élethelyzet. Ártatlanságukhoz („naivság és rácsodálkozás”) és a köztük lévő szeretethez köti szexuális szabadságukat. Akár egykori aranykornak, elveszett paradicsomnak is értelmezhetjük, hiszen – a többiekől eltérően – számára a fiatalkori ártatlanság majd’ húsz éves története. A jelenben már csak egy szép emlék: „nagyon, nagyon jó rá visszaemlékezni” (talán amikor szünetet tart, akkor is emlékeibe réved). Szilárd esetében a megélés és az emlékezés-elbeszélés egyaránt pozitív, ellentétben Juli narratívájával, de ő is tükrözteti a múltat és a jelent: az idézet végén elgondolkodik, mennyiben történhetne meg ugyanez most.

A hármassozás számukra állapot volt, nem csak egyszeri alkalom, még ha kísérletező játéknak is indult, hanem meglévő szeretetkapcsolatok rendszeres kifejeződése. Lilit és Gyurit Szilárd néven nevezi – egyedül az ő interjújában ismerjük az összes szereplő nevét, ezzel kiemeli a hármasuk érzelmességét és személyességét, és személyközi kapcsolataik egyenrangúságát (ellentétben Márkkal, aki számára élesen elkülönült az állandó partner egy Hanna a változó férfiaktól). Ezzel, valamint nyílt kommunikációjuk párbeszédszerű visszaadásával mintha cáfolni szeretné azt az előítéletet, hogy a hármas ne lehetne érzelmi alapú, egyenlő és őszinte, amelyek a poliamorikus kapcsolatok jellemzői (lásd Easton–Hardy 2009 klasszikusát). Ugyanakkor elhatárolja magát a pornótól meg a swingerezőktől, reagálva a nem-páros szexnek ezekre a médiában egyeduralkodó sztereotipikus képeire (Wilkinson 2010) mint érzelemmentes és nem hiteles ábrázolásokra.

Hogy ilyen egyértelműen pozitív emlék Szilárd számára ez a hármas, azt a szereteten kívül a két nem jelenlétével is magyarázza, „egyik oldalamon egy fiú, másik oldalamon egy lány”. A történet talán biszexuális vágyainak igazolásaként is szolgál, hiszen az interjú során sokszor kifejezi, hogy úgy érzi, többet kéne nőkről beszélnie.¹⁹ Ő az egyetlen, aki az interjúalanyaim közül ekkora hangsúlyt helyez a női és férfi jelenlétre. Ezzel megidézi azt a heteronormatív elképzelést, hogy a két nem alapvetően különbözik, ezért komplementer módon kiegészítik egymást (Butler 2006: 46). A biszexuális hármas egyrészt megerősíti ezt a képet, ugyanakkor meg is bontja annak logikáját, hiszen a vágy ebben a diszkurzív rendszerben a tőlünk különbözőre irányulna, és a hasonló (azonos nemű) társ csupán az azonosulás, identifikáció tárgya volna (Garber 1996: 363), Szilárd és Márk márpedig mindkét irányban vágyakozott.

Tovább bonyolítja a hármas működésének megértését a kérdés, amit Szilárd felvet Lili motivációjával kapcsolatban: hogy a részvételt és az élvezetet milyen többszörös vágyak tudják motiválni. Nem olyan egyszerű a képlet, hogy mindenki vágyik a másik kettőre, hanem az is meghatározza a vágyakat, hogy a harmadik személy mit szól a többiek ketteséhez. Az egyének összekapcsolódása egy hármásban nem csak a testi érintkezésben valósul meg, hanem a látványban is, az azonosulások és vágyak többirányú, akár feszültségterhes megtapasztalásában (Dollimore 1996). Lili érzelmi pozíciója kérdéses számomra ebben a történetben, hiszen kiderül a részletből, hogy Szilárdhoz jobban kezdett kötődni, mint ő hozzá. Kettejük szexuális együttléte mint kronológiai előzmény ékelődik bele a hármas történetébe, és kontrasztban áll azzal a spontaneitás és az érzelmi

¹⁹ Lehetséges, hogy ezért eroticizálta kicsit a köztünk lévő interjú viszonyt is (lásd: Gubrium–Holstein 2003).

kiegyenlítetlenség tekintetében (ami valószínűleg fennállt a hármasban is, de Szilárd ott a kölcsönös szeretetet élte meg és elbeszélésében azt hangsúlyozza). Tehát akár Lili kiszolgáltatottsága is belejátszhatott abba, hogy beleegyezett a hármasba, hogy így közvetve kielégítse Szilárd vágyát akár a maga, akár Gyuri irányába („nekem akart ezzel jót tenni” – fogalmaz Szilárd), azaz ebben a felállásban is megbújhat a nők szexuális kihasználása, egy hasonló kompromisszum, mint amibe Emese ment bele. Még az is lehet, hogy Szilárd erőteljes értékelése a saját szeretetigényéről („vagyok annyira önző, disznó szemét állat”) utal arra, hogy bármennyire is kiegyenlített-ként meséli el a háromszöget, érzékeli a benne rejlő egyenlőtlenséget. Szilárd Lilin keresztül, vele azonosulva is részesült a szerelemmel szeretett Gyuriból olyan szinten, ahogy vele kettesben nem tudott (hiszen kettejük szexuális élete a viszonzatlan orális szexre korlátozódott). Természetesen a szeretet is motiválhatta őket abban, hogy Gyurinak a nővel való szex élményét megadják, ami talán még jobban összekovácsolta őket. Az ő hármasuk esetében tehát a baráti, szerelmi és szexuális kötődések egymással is kölcsönhatásban vannak, és – Juli tapasztalatától eltérően, aki ezeket szeretné különválasztani – mindegyik belejátszik abba, hogy Szilárd számára annyira pozitív volt az élmény.

Gyuri figurája egy *másmilyen* biszexualitást is megmutat, hasonlóan ahhoz, ahogy Márk határozta el magát a férfi partnereiktől. Gyuri, persze Szilárd értelmezésében, heteró, aki a kamaszkori nyitottságban, a barátság keretei között még nem bánja az egyoldalú szexuális kapcsolatot: „a puncira vágjuk, az ő élete láthatóan afelé fog folytatódni, hogy majd ő családos lesz, gyereke lesz, izé. De van egy olyan korszaka, amikor megengedi neked, hogy... 'Hát figyelj, jó barátom vagy, miért is ne'”. Szilárd azonban már nagyon korán elhatározta, hogy nem fogja ezt a heteronormatív életpálya-modellt követni („tudom, hogy az ásó-kapát nem fogjuk megcsinálni”). Gyuri heteroszexuális „beavatásával” így tulajdonképpen elősegítette kettejük kapcsolatának lezárulását is, de tisztában van annak ideiglenességével. Kettejük együttlétének *látványa* az, ami neki a legnagyobb gyönyört okozta, amit orgazmusainak gyorsaságával és magas számával szemléltet (ennél többet nem is tudunk meg a szexuális részletekről). Ezzel azt is kifejezi, hogy szexuális teljesítőképesség tekintetében is ebben az „érdekes időszakban” volt a csúcson. Bár jó ideje csak férfakkal van kapcsolata, Szilárd számára ez az időszak nem egy átmeneti, már lezárt biszexualitás fázisa volt, ahogyan azt az univerzalizáló, bifób kamasz-biszexualitás topozsa sugallja (Garber 1996: 347). Ahogy majd kitérek rá, később is volt női kapcsolata, amelyet párhuzamba is állít ezzel a hármassal. Ugyanakkor, ahogy Szilárd, úgy az elemző számára is felmerül a kérdés, hogy mennyiben lenne megismételhető ez az élmény a jelenben, azaz mik voltak a társadalmi lehetőségfeltételei a múltban.

Azokban az években Szilárd a szabadságot élte meg különböző területeken, és ez mutatkozott meg ebben a hármasban is, „bármit bevállaltam akkoriban”. Már a történetet is úgy vezeti fel, hogy „most jön egy érdekes sztori”, és magát az interjút is „kalandos utazásnak” nevezi. Számára az utazás, a szexualitáson keresztül, szó szerint is értendő, hiszen határon túli magyarként került Budapestre, ahol meleg ismerősei segítségével kezdett teljesen új életet, mint ami a szlovák vidéken várta volna. Melegségének megélése a városi élettől és a rendszerváltás jelentette „felszabadulástól” elválaszthatatlan, úgy, mint Emesénél láttuk (Weston 1998). Szövegében megjelenik az új életmód tárgyi környezete, farmer, kóla, hot-dog, ami az akkori, családi kötöttségek közül kiszabaduló fiatalot lenyűgözhetette. „A rendszerváltás környékén itt egy nagy zűrzavar volt” – mondja Szilárd. Az átalakulóban lévő társadalmi viszonyoknak, a szabad piac szabályozatlanságának és a civil csoportosulások szabadságának együttesen köszönhető, hogy akkor ez a laza szerveződésű „kommuna” létrejött és működőképes

volt, vállalkozásokkal, nagyratörő tervekkel. Sok tekintetben alternatív életforma volt, a vegetarianizmustól a nem-monogám, homoszexuális szerelemig; a nem-hagyományos kapcsolati háló egyfajta alternatív családként funkcionált (Weston 1998), de Szilárd tudta, hogy csak ideiglenesen áll fenn.

Ez a „kommuna” érdekszövetségeként segítette tagjait – a hármass együttlét narratív előzménye, hogy Szilárd nagyon szerette volna megkapni a magyar állampolgárságot, és arra gondoltak, hogy a Lilivel kötött házasság elő fogja ezt segíteni. A Lilivel leírt szex spontán, természetes módon történt, „tök jó” élmény volt Szilárdnak, de a kettejük kapcsolatába belejátszottak Szilárd aspirációi mind az állampolgárság, mind Gyuri felé – Gyuritól pedig az ő szerelme nem kapott viszonzást, de az egyenlőtlenségek ellenére a baráti szeretet minden irányban fennállt köztük. Szilárd számára az egész életútban a nők járhatóbb utat jelentenek, egyrészt szexuálisan elérhetőbbek, mint sok férfi (pl. Gyuri), másrészt a velük kialakított kapcsolat társadalmi előnyökkel jár (állampolgárság, később az idősebb nő jelentette egzisztenciális biztonság). Ugyanakkor legidősebbként ő támogatta Gyurit, szexuális tapasztaláshoz is segítve, tehát terelgetni, irányítani tudta mindkettejüket.

Érdemes megnézni Szilárd életének későbbi fejezeteit, ahol szintén felbukkannak párhuzamos kapcsolatok. Például a jóval idősebb férfitárja mellett fiatal fiúk (*„Sok évig éltünk együtt, közben volt egy-két fiú, vele még ezt is meg lehetett beszélni”*), vagy amikor egyszerre volt viszonya egy fiatal fiúval és annak anyjával (akik egy ideig nem tudtak egymásról). Az anyával kapcsolatban mondja Szilárd, *„Jó volt. Szeretett. És ez olyan érzés volt nekem, mikor a jobbon Gyuri, és a balomon Lili.”* A fiatalkori biszexuális hármashoz hasonlítja ezt az időszakot, noha itt hármass együttlétről nem volt szó, csak párhuzamos kapcsolatokról. Szintén adott egy nő meg egy férfi, de két korosztályt képviselnek, és a nem és kor kombinációjának megfelelően két eltérő kapcsolatformát. Az idősebb nő a stabilitást, (anyagi, szabadidős, társadalmi) biztonságot, szeretetteljes légkört, a fiatalabb fiú a baráti viszonyt, szórakozást, alkalmi szexuális együttléteket, átmenetiséget – amit csak bonyolít, hogy egymással szülő-gyermek kapcsolatban állnak, így Szilárd mintha mindig a másikat is képviselné, amikor az egyikkel van. Ehhez pedig teljesen hasonló a két férfival folytatott viszony, ahol a nemi különbség helyét, mondhatni, teljesen átveszi a kor. Szilárd tehát igényelte és az összes párhuzamos kapcsolatában meg is élte a különbözőségek komplementer teljességét (a saját szerepeiben is), amely különbözőségekből a nem csak egy volt a sok közül. Szexuális és párkapcsolati választásait tehát nem kizárólagosan biszexuális vonzalmai határozták meg.

ÖSSZEGZÉS: NŐRE ÉS FÉRFIRA VÁGYNI

Ezen a négy narratíván keresztül megismertünk négyféle történetet arról, miképpen történik meg valakivel egy (vagy több) hármass szexuális élmény. Spontán baráti beszélgetésből, előre megtervezetten, szerelmi kapcsolatban, idegennel, jóbaráttal. Van, akinek rendszeres, működő tapasztalat, és van, akinek a kihasználtság kellemetlen élménye volt. Azonban nem pusztán az volt a célom, hogy a hármass élmény sokféleségére rámutassak, hanem hogy a tematikus elbeszéléseket társadalmi keretbe helyezzem, az életutakban és (változó) identitásokban játszott szerepét kibontsam. Hiszen a hármass történeteken keresztül megismertünk négy embert is, meleget, biszexuálist, inkább homoszexuálist és az identitáscímkéket elutasítót, akik különféle képpen, életutuk során is eltérően vágnak női vagy férfi partnerekre. Az elemzés megmutatta, a biszexuális hármass értelmezése nagyban függ attól, hogy a résztvevők akkor és a jelen elbeszélésében milyen szexuális igényekkel

és identitásokkal rendelkeznek, és azokat hogyan tudják összehangolni különböző társadalmi normákkal, amik a partnerek és (valós vagy elképzelt) kívülállók hozzáállásában is tükröződnek.

Amikor a vegyes hármas a biszexualitás szimbóluma, akkor egy állóképpen megragadható definíciót ígér egy sokak számára nehezen felfogható jelenséggel kapcsolatban. A biszexualitást akár mint identitást, akár mint vonzalmat megkérdőjelező bifób diskurzusok kétségbe vonják, hogy valaki ténylegesen vonzódna mindkét nemhez, tudna valóban szerelmes lenni mindkettőbe, szexelni velük, ugyanannyira-e, ugyanannyiszor-e stb. (lásd: Turai 2011). Az általam nők és férfiak iránti vonzalomként definiált biszexualitás, ahogyan megjelenik az emberek tapasztalataiban, szinte soha nem tud megfelelni ezeknek az elvárásoknak, hiszen ezerféleképpen alakul a vonzalmak-gyakorlatok-érzelmek-kapcsolatok időben is változó kombinációiban. A felvázolt négy élet-történet is négy eltérő szexuális életút és szubjektumképződés narratív folyamata, amelynek csak egyik eleme az identitáskategóriákkal való azonosulás vagy azok elutasítása, igazolva ezzel a *queer* elmélet kritikáját az identitáspolitikákkal szemben (Kalocsai–Takács 1998, Jagose 2003).

A biszexuális hármas ismert jelenség, jelentősége van annak, ki mit hall róla – a diskurzusok így jelennek meg a személyes narratívákban, az élményhez való viszonyban. Ezért láttuk azt, hogy nem is voltak egyértelműek a hármasok narratív határai: egymásba ágyazódtak mások hármas élményeivel (mint Juli ismerősei, vagy akár Szilárd számára a *swingerezők*), az interjúalany párhuzamba állított páros szexuális vagy hármas párkapcsolati tapasztalataival (Emesénél és Szilárdnál), vagy a többi résztvevő perspektíváival (Szilárdnál, Márknál). Eltérő narrációs technikákkal mutatták be a hármas eseményt, a tömör összefoglalástól részletes kontextualizálásig; a hozzárendelt értékelések is széles skálán mozogtak, a lelkesedés hangjaitól az önpusztítás hasonlataiig.

Annak volt negatív élmény a hármas, aki nem találta meg benne az igényeinek legmegfelelőbb szexualitást, vagy ellentétesnek érzi azzal – ez pedig nagyban függ a rendelkezésre álló diskurzív keretektől. Juli tapasztalatainak megfelleltethető társadalmilag elfogadott narratíva ugyanis nincs, nem tud azonosulni sem a homofób konzervativizmussal, sem a neoliberális meleg-aktivista diskurzusokkal. Az ő hármas narratívája ezért sem történet, hanem önelemző magyarázat a kellemetlen szexuális élményeivel kapcsolatban, az identitáskereső jelen perspektívájából. Ugyan Márk szexuális igényei sem felelnek meg a meleg vagy a polgári-heteroszexuális életút mintáinak, de azok a hármasokban megvalósulnak, és a révbe érkezés, felelős felnőtté válás keretébe tudnak ágyazódni. Velük ellentétben Emese és Szilárd a meleg önmegvalósító diskurzusba, *coming out* narratívákba tudják illeszteni hármas tapasztalataikat. Szilárd számára a melegség *sikertörténet*, amelynek a hármas időszak volt az elindítója a függetlenedésben, önállóságban (anyagilag és szellemileg is), a szabadság és szeretet alternatív formáinak megélésében. Emese biszexuális identitása sem zárja ki egy hasonló narratív minta követését, mert leszbikus vonzalmi felfedezésében fontos lépcsőfok volt a hármas.

Az interjúelemzések alapján megállapítható, hogy a biszexuális hármas tapasztalatát nem csak a férfiak és nők iránti vonzalmak határozzák meg; valamint, hogy ezen vonzalmakat sem csupán a női és férfi test biológiai különbségei befolyásolják. Egy szexuális hármas nem egyszerűen azért lesz valakinek pozitív élmény, mert biszexuális vágyai vannak, amelyek úgy teljesednek be, ha egyszerre lehet férfival és nővel. A hármassal kapcsolatos tapasztalataikat az interjúalanyaim nem kapcsolták össze direkt módon szexuális orientációjuk kérdésével, nem azonosították magukat a hármas szex *alapján* biszexuálisként. Sőt, akinek nem volt pozitív élmény (Julinak

és Emesének), annak sem a mindkét nem jelenléte miatt, hiszen Juli a páros intimitásra törekszik, Emese pedig továbbra is érdeklődik férfiak iránt. Ő a testi jellemzőkön túlmutató szexuális mód változatos formáit és így saját androgunitását tapasztalta meg, míg Juli elbeszélése ahhoz a felismeréséhez kapcsolódik, hogy a mindkét nemre irányuló szexuális vágyban összekeveredtek a baráti és szerelmi érzések. Szilárd számára éppen ezek társadalmi előnyökkel, stabilitással és ideiglenességgel is összefonódó, nehezen szétszalazható hálózata tette örömtelivé a hármas, ahogy későbbi, akár egynemű kapcsolatait is. Márknak a nő az otthonosság, a férfiak a változatosság izgalmát jelentik – kettejük esetében, úgy tűnik, azért volt kellemes és visszatérő élmény a hármas, mert egyfajta teljességélményt adott. Azonban egyikük sem definiálja magát egyértelműen biszexuálisnak, mindketten meleg irányba hajló férfiak, tévedés lenne tehát a biszexuális identitást ezzel a teljesség-igénnyel magyarázni. Azaz még amikor dichotóm igényekről számolnak be az interjúalanyok, a komplementaritás élményét akkor sem pusztán a nemek testi különbözősége segíti elő, hanem az ismerős/idegen, megszokott/új, átmeneti/stabil, szeretett/vágyott, baráti/szerelmi, elfogadott/tiltott, szabályozott/kikísérletezett társadalmi viszonyokba ágyazott kettősségei.

Tehát a nő és a férfi társadalmi jelentése messze túlmutat az egyes – szintén esetlegesen különböző vagy hasonló – testi tulajdonságokon, igazolva a *queer* megközelítést, hogy a szexuális orientáció nemekhez kötése redukálja a személyes tapasztalatokat és vágyakat, és egyben elkendőzi a nemek különbözőségének társadalmi vetületeit (ami tulajdonképpen a *gender*) (Young 1997, Butler 2005, 2006). Nemcsak szexuális orientációról és nemekről van szó; a partnerek nem pusztán egy-egy nem képviselői, hanem eltérő személyközi kapcsolatokat is megjelenítenek, és ezáltal az interjúalany személyiségét is különböző, változó relációs pozíciókba rendelik: Emesét nőként férfiba, Julit barátként szexpartnerbe, Márkot élettársból testbe (sőt testből eszközbe), Szilárdot szeretőből szeretettbe. A partnerek (egymást első látásra komplementer módon kiegészítő) nemi különbözőségében fejeződik ki egy sor egyéb társadalmi jellemző, amelyek megélését van, aki „egyszerre” is igényli, de van, aki szívesebben különválasztja. A biszexuális hármas lehetőséget adott az interjúalanyoknak különböző szerepek és viszonyulások megtapasztalására, amelyekben saját nemi és szexuális határaikkal, határátlépéseikkel is szembesültek.

Mind a négy interjúalanyom megfogalmazta a hármas élményen keresztül, hogy milyen szexuális igényei vannak, és ezáltal milyen más szexualitásoktól határolja el magát. Ez a határhúzás azt is demonstrálja, hogy a monogámia tagadása és a biszexualitás bizonyos formáinak elfogadása sokszor együtt jár más formák normatív elítélésével (Ault 1996, Garber 1996). A homofób diskurzusokban két nő férfiakat bevonó szexuális együttléte elfogadható, két férfié nem; Szilárd és Márk szexuális gyakorlatai így társadalmilag megbélyegzettek; Szilárd az érzelmeket hangsúlyozva ad nekik értéket, ezért lehet, hogy Márkról is elítélően nyilatkozna; aki azonban a tisztas polgári keretek nevében megtehetné Szilárddal ugyanezt. Juli a szerelem nélküli és a többszereplős szexet nem érzi magáénak, Emese pedig a konszenzusos nyitott kapcsolatban való részvételt nem tudja elfogadni. Látható egyfelől, hogy a normativitás és a transzgresszív, normákat elutasító *queer* hozzáállás sokszor egyszerre van jelen ugyanabban a narratívában, ahogyan az interjúalanyok a hármasban való részvételüket a társadalmi normák tükrében értelmezik. Másrészt sokszor nem egyértelmű, mennyiben beszélnek saját preferenciáikról, és mennyiben implikálják más szexuális gyakorlatok, életformák elítélését, Juli például érvként említette az ismerőseinek szintén kellemetlen hármas élményét, de azonnal hozzátette, hogy másnak működhet jól.

Az interjúelemzés rámutat az interjúalany nemének jelentőségére, és így a férfi és női biszexualitás és hármas együttlét különbségeiben megjelenő hatalmi viszonyokra. A nők szexualitásában, azon belül is a biszexuális együttléteikben megjelenő férfikontroll (Fahs 2009) elemei megjelennek ezekben a történetekben, de az interjúalanyaimnak volt mozgásterük ennek alakításában. Juli akkori befolyásolhatóságának tulajdonítja részvételét a baráti hármasban, viszont nem ő, hanem a barátnője volt ott jelen heteroszexuális párkapcsolatban (akinek szerepéről, hozzáállásáról semmit nem tudunk). Emese történetében a fiatalabb lány kezdeményezte egy férfi irányító jelenlétét, amibe ő, felismerve a kompromisszumot, beleegyezett. Mindkét női interjúalanyom egyszer ment bele egy számára labilis helyzetbe, és úgy vélik, ma már nem tennék meg. Hiába vonzódtak nők-höz és férfiakhoz is, az ő szexuális, szerelemi és baráti igényeiknek nem felelt meg a hármasnak az a legsztereo-tipabb, legláthatóbb elképzelése, amelyben (sokszor egy heteroszexuális párkapcsolat alkalmi kiegészítéseként) a két nő közti viszony a férfi részvételével (irányításával és öröme) folyik le. Férfi interjúalanyaimnál azonban működött a két férfi-egy nő összetételű hármas – éppen azért, mert nagyobb kontrolljuk volt az együttlét fölött. Márk a párjával közösen tervezve, aktívan keresett harmadik felet, saját biszexuális vágyainak megélésére. Szilárd pedig szinte kerítő szerepben szervezte meg a hármasait, a két fiatalabb résztvevő aktusát mint saját „művét” nagyrészt kívülről szemlélve. Az ő esetükben még standard párkapcsolatról sem beszélhetünk, inkább a barátság-szerelem skáláján mozgó, nehezen kategorizálható relációk összetett hálózatáról.

Interjúalanyaim tehát nem csupán nőre és férfira vágynak, amikor nőre és férfira vágynak. Ha a férfi és nő, homo- és heteroszexualitás, szex és érzelem, szerelem és barátság közötti határvonalak társadalmi konstrukciójának keretében értelmezzük a hármasozást, a nemeknek a szexuális vágyakban és élményekben betöltött szerepe összetettebben jelenik meg, és a rájuk rakódott társadalmi jelentések láthatóbbakká válnak, a nemi és szexuális kategóriák közti határvonalak pedig feloldódnak.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. (2014) A férfiak és nők közti különbségek és hasonlóságok a barátságban. *Replika* 85–86, 165–176.
- Ault, A. (1996) The dilemma of identity. Bi women's negotiations. In Seidman S. (szerk.) *Queer Theory / Sociology*. Cambridge: Blackwell, 311–330.
- Borgos A. (2010) Nemek között – a bifóbia elmélete és gyakorlata. In Gantner B. E. – Schweitzer G. – Varga P. (szerk.) *Kép-keret. Az identitás konstrukciói*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 101–114.
- Borgos A. (2014) Eltitkolt évek – mozaikok a magyar leszbikus herstoryból. *Replika* 85–86, 123–146.
- Butler, J. (2006 [1990]) *Problémás nem: feminizmus és az identitás felforgatása*. [Berán E. – Vándor J. ford.] Budapest: Balassi.
- Butler, J. (2005 [1993]) *Jelentős testek: a szexus diszkurzív korlátairól*. [Barát E. – Sándor B. ford.] Budapest: Új Mandátum.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.) (2003) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage.
- Diamond, L. M. (2006) Careful What You Ask For: Reconsidering Feminist Epistemology and Autobiographical Narrative in Research on Sexual Identity Development. *Signs* 31, 471–491.
- Dollimore, J. (1996) Bisexuality, heterosexuality, and wishful theory. *Textual Practice* 10, 523–539.
- Easton, D. – Hardy, J.W. (2009) *The Ethical Slut*. Berkeley: Celestial Arts.
- Eisner, S. (2013) *Bi. Notes for a Bisexual Revolution*. Berkeley: Seal Press.
- Fahs, B. (2009) Compulsory Bisexuality? The Challenges of Modern Sexual Fluidity. *Journal of Bisexuality* 9:3, 431–449.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története I-III*. [Ford. Ádám P.] Budapest: Atlantisz.
- Garber, M. (1996) *Vice Versa. Bisexuality and the Eroticism of Everyday Life*. London: Penguin Books.
- Gubrium, J. F. – Holstein, J. A. (szerk.) (2003) *Inside Interviewing. New Lenses, New Concerns*. Thousand Oaks: Sage.
- Hemmings, C. (2002) *Bisexual Spaces*. London/New York: Routledge.
- Jagose, A. E. (2003) *Bevezetés a queer-elméletbe* [Sándor B. ford.] Budapest: Új Mandátum.
- Kalocsai Cs. – Takács J. (szerk.) (1998) Leszbikus és meleg identitáspolitikák. *Replika* 33–34, 193–257.
- Kimmel, M. S. (szerk.) (2007) *The Sexual Self. The Construction of Sexual Scripts*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Kinsey, A. C. – Pomeroy, W. B. – Martin, C. E. (1999 [1948]) Extracts from 'Sexual Behavior in the Human Male'. In Storr, M. (szerk.) *Bisexuality – A Critical Reader*. New York/London: Routledge. 31–37.
- Kinsey, A. C. –Pomeroy W. B. –Martin C. E. (1965 [1953]) *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: Saunders.
- Kovács É. – Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács É. (2007) Narratív biográfiai elemzés. In uő. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Laumann, E. O. – Gagnon, J. H. (1995) A sociological perspective on sexual action. In Parker, R. G. – Gagnon, J. H. (szerk.) *Conceiving Sexuality*. New York/London: Routledge, 183–213.
- Melegh A. (2006) *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. New York – Budapest: CEU Press.
- Németh B. (2008) Leszbikus narratívák. In Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 259–284.
- Plummer, K. (1995) *Telling Sexual Stories*. London/New York: Routledge.
- Radnóti S. (2007) Az egy és a sok. In Rácz I. P. (szerk.) *Testre szabott élet. Írások Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*. Budapest: Kijárat, 219–262.
- Riessman, C. K. (1993) *Narrative Analysis*. London: Sage.
- Scott, J. W. (1992) Experience. In Butler, J. – Scott, J. W. (szerk.) *Feminists theorize the Political*. New York and London: Routledge, 22–40.
- Sedgwick, E. K. (1985) *Between Men – English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.
- Seidman, S. (1996) Introduction. In uő. (szerk.) *Queer Theory / Sociology*. Cambridge: Blackwell, 1–30.
- Tengelyi L. (1998) *Élettörténet és Sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.

Tiefer, L. (1995) *Sex is Not a Natural Act and Other Essays*. San Francisco: Westview Press.

Turai K. R. (2010) "Hard to tell in a word" – bisexual narratives in contemporary Hungary. MA szakdolgozat. Kéziratban. Budapest: Central European University.

Turai K. R. (2011) A biszexualitás, a homofóbia és a bifóbia összefüggései. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan, 55–68.

Weston, K. (1998) *Long slow burn: sexuality and social science*. New York: Routledge.

Wilkinson, E. (2010) What's queer about non-monogamy now? In Barker, M. – Langdrige, D. (szerk.) *Understanding Non-Monogamies*. New York: Routledge, 243–254.

GENDER DICHOTÓMIA A SZEXUÁLIS ÖRÖM DISKURZUSAIBAN¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.188

ABSZTRAKT

Az iskolai szexuális nevelés és a középiskolások szexualitásról szóló diskurzusaiban több olyan elemet, témát találhatunk, amelyek szerepet játszanak a társadalmi nemi (gender), etnikai és társadalmi osztály-identitás diskurzív konstruálásában. Ebben a tanulmányban arra keresem a választ, hogy a nemi öröm diskurzusai hogyan jelennek meg a szexuális nevelés tantárgyat oktató védőnő és a diákok szexről való beszédmódjában, és miként konstruálnak ezek a beszédmódok különbségeket a nemek között. Három ilyen beszédmódot vizsgállok: a nemi öröm „természetes” és „tanult” jellegének kettősségét; a szexuális tevékenységekről, illetve az örömszerzés módjáról való beszéd nemek közti különbségeit; valamint a szexhez, illetve szexuális partnerekhez való hozzáférés kettős mércéjét. Ez a három beszédmód fontos eleme a tizenévesek szexualitáshoz való viszonyának, és ezen keresztül a nemek közti dichotómia megkonstruálásának és fenntartásának. Az elemzéshez egy budapesti középiskolában 2009 és 2011 között gyűjtött anyagokat használok fel; diákokkal készített 3–4 fős csoportos interjúk és az iskolai védőnővel készített interjú átiratán, valamint a szexuális felvilágosító órákról készített hangfelvételek és feljegyzéseim szövegein végzek kvalitatív diskurzus-elemzést.

Kulcsszavak: szexualitás, nemi öröm, diskurzus, társadalmi nem

ABSTRACT

In the discourses of sexuality in school-based sex education and adolescents' talk we can find various elements and topics which are implicated in the discursive constitution of gendered, ethnic and classed subjectivities. In this paper I inquire into how discourses of sexual pleasure are deployed when the school health worker who teaches sex education and the students talk about sex, and how these discourses constitute gender differences. I examine three such discourses: the gender dichotomy of sexual pleasure as “natural” vs. “learnt”; the gendered differences in discourses about sexual activities and ways of pleasuring; and the gendered double standards of access to sexual partners. These three discourses are significant elements of adolescents' relations to sexuality and of the construction and reproduction of gendered dichotomies. I apply qualitative discourse analysis on research material I collected in a secondary school in Budapest between 2009 and 2011: transcripts of group interviews with 3–4 students each, the transcript of the interview with the school health worker, and my recordings and fieldnotes written during sex education lessons.

Keywords: sexuality, sexual pleasure, discourse, gender

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Barát Erzsébetnek és Borgos Annának a szöveg korábbi változataihoz fűzött értékes meglátásaiért, valamint a socio.hu két anonim bírálójának konstruktív kritikai javaslataikért.

BEVEZETÉS

Az iskolai szexuális nevelés és a középiskolások szexualitásról szóló diskurzusaiban több olyan elemet, témát találhatunk, amelyek szerepet játszanak a társadalmi nemi (gender),² etnikai és társadalmi osztály-identitás diskurzív konstruálásában. Ebben a tanulmányban arra keresem a választ, hogy a nemi öröm diskurzusai hogyan jelennek meg a szexuális nevelés tantárgyat oktató védőnő és a diákok szexről való beszédmódjában, és miként konstruálnak ezek a beszédmódok nemek közti különbségeket. A nemek közti különbségek egy heteroszexista társadalmi berendezkedésben természetesen nemek közti egyenlőtlenségeket is implicálnak. Ennek ellenére ebben a tanulmányban a nemek közti különbségek megmutatása a cél, az ezekből fakadó egyenlőtlenségekre, hátrányos megkülönböztetésre, elnyomásra külön nem térek ki. Mindazonáltal jól látható az idézetekben, hogy a szexualitás elemzett diskurzusai hogyan reprodukálják a nemek közti egyenlőtlenséget a fiúk és a lányok szexuális kapcsolataiban.

Az elméleti kereteket Foucault diskurzus-elmélete (2001), Butler gender-performativitás elmélete (2007, 2005), valamint azok a főleg angolszász oktatás-szociológiai kutatások adják, amelyek a szexuális nevelésben vizsgálták a szexualitás diskurzusait (pl. Allen 2012, 2004; Rasmussen 2010; Garcia 2009; Alldred and David 2007; Fine and McClelland 2006; Fine 1988), vagy iskolai interakciókban tanulmányozták a szubjektum-konstruálás diskurzív módjait a szexualitás, a társadalmi nem, a faj/etnicitás és a társadalmi osztály (de különösen a nem és a szexualitás) interszekcióin keresztül (pl. Pascoe 2007; Youdell 2005, 2004; Allen 2007; Rasmussen et al. 2004; Epstein et al. 2003; Kehily 2002).

Butler gender-performativitás elmélete alapján a nemi és szexuális identitás-konstrukciókat performatívnak tekintem (Butler 2007, 2005), és a performatív konstruáló aktusokat Butler Foucault-értelmezésének megfelelően diskurzív kereteken belül vizsgálom. (Butler 2007, Foucault 2001) Elemzésemben megmutatom azokat a szexuális öröm diskurzusain keresztül konstruálódó társadalmi nemi különbségeket, amelyek azután repetitív performatív megjelenítésük eredményeképp a nők és férfiak közötti esszenciális nemi különbségeként vannak számontartva.

Epstein és szerzőtársai (2003) megállapítják, hogy az iskola hivatalosan aszexuális intézménynek minősül, viszont valójában tele van a szexualitás különböző megjelenési formáival és diskurzusaival. Az iskolai szexualitásnak vannak bizonyos megengedett/eltűrt formái, rendkívül szűkre szabott heteronormatív kereteken belül. A tanárok folyamatos ellenőrzés alatt tartják a diákok szexualitását és nemi identitását, és ugyanezt teszik a diákok egymással is. A szexuális nevelés is ennek az „ellenőrzésnek” az eszköze.

Kutatási anyagomat egy budapesti középiskolában³ gyűjtöttem 2009 és 2011 között. Az iskolai etnográfia módszereit (tanórák és szünetek résztvevői megfigyelése, kvalitatív interjúzás) felhasználva azt kutattam, hogyan hat egymásra a társadalmi nem, a szexualitás, az etnikai és társadalmi osztálybeli hovatartozás a tizenévesek identitásfejlődésében, illetve melyek azok a diskurzív helyek, ahol ezek a kategóriák nemcsak, hogy konvergálnak, hanem nem léteznek egymás nélkül (lásd Butler 2005: 164). E kérdések vizsgálatához 87 15–21 év

2 A tanulmányban a *társadalmi nem* és a *gender* szavakat felváltva használom.

3 Gimnázium, szakközépiskola és szakiskola és felsőfokú technikusképző intézmény.

közötti diákkal (45 lány és 42 fiú)⁴ készített 3–4 fős csoportos interjúk, az iskolai védőnővel, az iskolaigazgatóval, négy osztályfőnökkel és egy szaktanárral készített egyéni interjúk, a védőnő által tartott szexuális felvilágosító órákról készített hangfelvételek, valamint órai feljegyzéseim szövegein végeztem kvalitatív diskurzus-elemzést. E módszert használom ebben a tanulmányban is: a diákokkal és a védőnővel készült interjúk, valamint a szexuális nevelés órák hanganyagából válogatott szövegrészeket elemzem. A legélt interjúkat, szexuális nevelés órákról készült hangfelvételeket és feljegyzéseket kézi kódolással dolgoztam fel, tematikus kulcsszavak köré csoportosítva a szövegrészeket. Az elemzéshez kigyűjtöttem az adott kulcsszóhoz tartozó szövegrészeket, és általános jellemzők, tendenciák, gyakoriság szerint csoportosítottam őket. Ebben a tanulmányban a „nemi öröm” kulcsszóhoz tartozó szövegrészeket vizsgáltam meg, különböző diskurzusokat keresve, és azokat válogattam ki idézeteknek, amelyek jól ábrázolnak gyakori, általánosan jellemző beszédmódokat. Természetesen vannak a bemutatottól eltérő beszédmódok is, de ezek ritkák, inkább kivételek, a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térek ki rájuk.

Az idézett interjúrészek olyan résztvevőktől származnak, akik aktív szexuális életet élnek. Ők a mintának kb. a negyötödét teszik ki (70 diák).⁵ Az óramegfigyelésekre és az interjúk elkészítésére engedélyt kaptam az iskolaigazgatótól és a megfigyelt osztályok osztályfőnökeiktől, akiknek előzetesen elküldtem az interjúkérdéseket és a kutatás ismertető összefoglalóját. Az interjúkra a diákok önkéntesen jelentkezhetek, az interjú témáját a jelentkezésük előtt elmondtam nekik. Minden interjúalany álnéven szerepel, és az iskolát sem nevezem meg. Az idézetek tartalmazzak vulgáris kifejezéseket is, ezeket változatlanul benne hagyom a szövegben, mivel elemzésem része a szexuális tevékenységek vulgáris megnevezésének vizsgálata. Az idézeteket helyenként rövidítettem, de a szavakat nem változtattam meg. A diákok szexuális irányultságának jelölésére az általuk használt kategóriákat használom.

A hazai szakirodalomban az iskolai szexuális nevelés és a serdülőkorú fiatalok szexualitása feltáratlan terület. Ebben a két témában a 2000-es évekből három nagyobb hazai kutatás hozzáférhető, mindhárom kvantitatív, nem gender megközelítésből készült, és nem foglalkozik a szexuális nevelés pedagógiai és elméleti kérdéseivel (Németh–Költő 2011; Fábián–Simich 2010; E.S.Z.T.E.R. Alapítvány 2010).

Kutatásom elméleti alapjaiban és módszertanában az angolszász oktatás-szociológia posztstrukturalista irányvonalára támaszkodom, amely az iskolának a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukálásában játszott szerepét, illetve az oktatásnak a különböző tanulói csoportok szubjektivitására tett hatását vizsgálja, főként etnográfiai módszerekkel (lásd Youdell 2006). Az iskolai interakciók és a szexuális nevelés gender szempontú elemzése, valamint a fiatalok interszekcionális identitás-konstruálási folyamata és ennek diskurzus-elemzése ezidáig kevés kutatót foglalkoztatott Magyarországon,⁶ ezért úgy vélem, tanulmányom eddig nem vizsgált társadalmi jelenségekre világíthat rá.

4 A 87 résztvevőből 17 lány és 17 fiú volt 17 éves (tehát a minta 39%-a), a többiek nagyjából egyenletesen oszlottak el 15 éves és 19 éves között, 20 éves nem volt, 21 éves pedig egy résztvevő volt. A minta kis létszáma, valamint a kutatási kérdés jellege miatt nem tartom relevánsnak a résztvevők életkori csoportokba bontását.

5 A válaszadó fiúk legmagasabb arányban (55%) 13–14 évesen kezdtek el szexuális életet élni, a lányok pedig legmagasabb arányban (60%) 15–16 évesen.

6 Fontos itt megemlíteni Mészáros György könyvét (2014), amely posztstrukturalista elméleti és módszertani alapokra épülő iskolai etnográfiként úttörő a hazai oktatáskutatásban.

A poszt-strukturalista feminista etnográfiai kutatásokban fontos kérdés, hogy a kutató hogyan pozicionálja magát, ami elkerülhetetlenül befolyásolja az interjúalanyok viselkedését, azt, hogy miről és hogyan beszélnek, és már eleve azt, hogy a kutató milyen adatokat gyűjt, mit figyel meg, milyen kérdéseket tesz fel, hogyan fogalmazza meg őket.⁷ Ebben a kutatásban fehér, középosztálybeli, magasan kvalifikált, a diákoknál jóval idősebb nőként jelentem meg. Az érzékeny téma és a kutatási módszerek miatt különösen kellett ügyelnem arra, hogy a viselkedésemmel egyrészt a tanárok és a védőnő bizalmát is elnyerjem, ugyanakkor a diákok ne tekintsenek tanárnak és megnyíljanak, tudjanak bizalmas dolgokról is beszélgetni. Ez folyamatos egyensúlyozást igényelt, komolyabb, „tudományosabb” viselkedést és beszédmodot a tanárokkal, lazább, fiatalosabb viselkedést és beszédmodot a diákokkal. Feminista kutatói énem folyamatos újradefiniálása emellett ott is jelen volt, amikor például lányok szexuális erőszak élményeiről beszéltek és egy esetben segítséget kértek, illetve amikor fiúk agresszív szexista és homofób megszólalásait kellett hallgatnom, és eldöntenem, hogyan reagáljak ezekre.⁸

A diákok számára fontos volt, hogy bizalmasan kezeljem, amit mondanak, és ne adjam ki őket a tanároknak. Az interjúk többségében az első öt-tíz percben sikerült meggyőzni őket, hogy nyugodtan beszélhetnek, és mivel önkéntesen jöttek az interjúra, többnyire volt is kedvük beszélni. Különbség volt a lányok és fiúk között: a lányok kifejezetten élvezték, hogy egy olyan idősebb nővel tudtak beszélgetni a párkapcsolatok, szexualitás, szerelem témáiról, aki nem fegyelmezte őket, nem ítélezett felettük, ugyanakkor kíváncsi volt a mondandójukra. A fiúk egy része nehezebben nyílt meg, és nem volt olyan beszédes, mint a lányok többsége, viszont kevésbé burkoltan fogalmaztak, amikor a szexről volt szó. Fontos volt, hogy egy kivétellel⁹ minden csoportban azonos nemű interjúalanyok voltak, akik sokszor baráti viszonyban álltak egymással, emiatt könnyebb volt beszélniük egymás előtt a szexualitásról. Voltak témák, pl. a fogamzásgátlás, ahol az volt az érzésem, különösen a fiúknál, hogy azt mondták, amit szerintük hallani akartam,¹⁰ de mivel a kutatásom célja nem az állítások valóságtartalmának vizsgálata, illetve a szexuális gyakorlatok feltérképezése volt, hanem az identitás-konstruáló diskurzusok vizsgálata, ezért ennek nem tulajdonítok túl nagy jelentőséget. Az volt a benyomásom, hogy egy hierarchikus, frontális interakciókra épülő és teljesítmény-centrikus iskolai környezetben a diákok élvezték, hogy iskolaidőben¹¹ beszélgethetnek nem tanulmányi témákról valakivel, akit érdekelnek a gondolataik, a véleményük; ez pedig elősegítette, hogy nyíltan tudjak velük beszélgetni.

A tanulmány első részében megvizsgálom, hogy a kutatás résztvevői mit értenek a „szexuális öröm” fogalma alatt, és hogyan jelenik meg számukra a szexben a nemi öröm. A második részben három olyan, a nemi örömmel kapcsolatos diskurzust vizsgálom meg, amelyeken keresztül esszenciális nemi különbségek konstruálódnak a válaszadók beszédmódjában.

7 Kutatói pozícionáltságomról és a kutatás során felmerülő etikai dilemmákról részletesen írok készülő disszertációm módszertani fejezetében, itt a területi korlátok miatt csak röviden tudok ezekre utalni. Részletesen ír ezekről a kérdésekről Youdell (2006) és Mészáros (2014).

8 A tanárokkal való kommunikációra itt nem térek ki, mert ebben a tanulmányban csak diákok és a védőnő diskurzusaival foglalkozom.

9 Egy alkalommal kipróbáltam, hogyan működik az interjúzás egy olyan csoportban, ahol két lány és két fiú volt, de azután úgy döntöttem, ez nem a legelőnyösebb formáció.

10 A korábban idézett nagymintás hazai kutatások nem támasztják alá azt, hogy szinte minden fiú minden szexuális aktusnál óvszert visel, pedig sokan ezt hangsúlyozták az interjúban.

11 Muszáj volt velük iskolaidőben interjúzni, iskolaidőn túl lehetetlen volt interjúkat szervezni.

A SZEXUÁLIS ÖRÖM DISKURZUSAI AZ ISKOLÁBAN

A kutatásom helyszínéül szolgáló iskolában a szexualitásról való beszédmódban a „nemi öröm” az egyik meghatározó diskurzus volt; többféle öröm-diskurzus volt jelen a védőnővel készült interjúban, a szexuális nevelés órák hanganyagában és a diákokkal készített interjúkban. A nemi öröm diskurzusán keresztül megérthetjük, hogyan konstruálódik a nemek közötti különbség a szexualitáson keresztül.

A nemi öröm diskurzusaiban három beszédmodot találok jelentősnek a társadalmi nemi különbségek megkonstruálásában: a nemi öröm „természetes” és „tanult” jellegének kettőssége; a szexuális tevékenységek, illetve az örömszerzés módjának nemek közti különbségei; valamint a szexhez, illetve szexuális partnerekhez való hozzáférés kettős mércéje. Meglátásom szerint ez a három beszédmód fontos eleme a tizenévesek szexualitáshoz való viszonyának és ezen keresztül a nemek közti dichotómia megkonstruálásának és fenntartásának. Mielőtt megvitatom ezeket a diskurzív konstrukciókat, az alábbiakban megpróbálom definiálni, mit jelent a nemi öröm a válaszadóknak.

A legtöbb esetben a szexualitással kapcsolatos bármilyen téma megbeszélése teljesen heteronormatív és gender-dichotóm szemléletben zajlott (vagyis vannak fiúk és lányok / férfiak és nők, és mindenki heteroszexuális, bár előfordulnak „elhajlások”), függetlenül a résztvevők nemétől és szexuális irányultságától. Hogyan beszélnek tehát ebben az iskolában a szexuális örömről, és mit mutat meg ez a beszédmód arról, hogy a beszélők hogyan értelmezik a társadalmi nemeket, vagyis azt, hogy mit jelent nőnek és férfinak lenni?

A nemi örömet ebben az iskolában a szex legfontosabb céljának tekintik azok, akik egyáltalán beszélnek róla. A diákok kevésbé nyíltan teszik ezt, mint Vera, a védőnő, aki emellett azt is hangsúlyozza a szexuális nevelés órákon és az interjúban, hogy a szex legfőbb célja a kölcsönös örömszerzés kellene, hogy legyen. Hogy a védőnő mit mond, azért is fontos, mert az ő öröm-diskurzusa tükröződik abban, ahogyan a diákok beszélnek a szexről a szexuális nevelés órán és azon kívül.

Vera: (...) Elsődleges célja ma már nem az új élet létrehozása a szexualitásnak. Miért élünk nemi életet?

Kornél: Mert izgalmas és jó dolog.

(...)

Juli: Elsősorban a gyermeknemzés miatt van.

Vera: Elsősorban elvileg az volt a célja, igen. Mert ez ugye erre van kitalálva.

Juli: Csak volt. Volt.

Vera: Mert régebben egyébként, bár szerintem a háromnegyed része maximum nem vallotta be, hogy nemcsak a gyermeknemzés miatt élnek nemi életet. Régebben egyébként ez így volt, hogy bűnös dolognak számított. Most már erről szó nincsen, sőt, nem elsődlegesen a gyermeknemzés a célja, hanem az, hogy?

Juli: Örömforrás.

Vera: Ez egy nagyon fontos örömforrása az embereknek. (...) Egyébként ha tudjuk, hogy hány szexuális együttlétből lesz gyerek, és hány szexuális együttlét van, akkor nyilván levonhatjuk azt a következtetést, hogy a szexuális együttlétnek azért a legfontosabb célja az örömszerzés, -adás, és ugyanúgy saját ma-

gunknak is örömszerzés, és a másikkal egy intim együttlét. (Vera: védőnő; Juli 16, Kornél 18, szexuális nevelés óra)

Az interjúrészletben először Vera megpróbálja a diákokból kiszedni a választ, hogy a szex legfontosabb célja nem az utódnemzés, hanem az örömszerzés. Hangsúlyozza, hogy az örömszerzésnek kölcsönösnek kell lennie. Rámutat, hogy régen a nem utódnemzés céljából folytatott szexuális tevékenység bűnnek számított, majd pedig a szexuális aktusok és a megszületett gyerekek arányából vonja le a következtetést, hogy a szex elsődleges célja az örömszerzés. Ez a részlet illusztrálja a védőnő szex iránti attitűdjét, amelyet az órákon és az interjúban is képviselt: az utódnemzésről még korai gondolkodni, a tizenévesek szexeljenek csak örömszerzés céljából, nincs ezzel semmi probléma, amennyiben az örömszerzés kölcsönös, és ügyelnek a megfelelő fogamzásgátlásra és a nemi úton terjedő betegségek megelőzésére.

A két leggyakrabban használt szó a nemi örömmel kapcsolatban az örömforrás és az örömszerzés. Ha a szexuális aktus kölcsönös alapon zajlik, mindkét partner örömet fog érezni:

Azt is megbeszéltük, hogy [a szex] örömforrás, tehát hogy az egyik meghatározó része az, hogy örömet szerezzél a másikkal, és ugye amit beszéltünk, hogy nem öncélú, hanem (...) az a célod, hogy a másikkal örömet szerezzél. Ez tök jó, mert hogyha a másikkal is az a célja, akkor azért nyilván neked is jó lesz. (Vera; szexuális nevelés óra)

Ez a kölcsönös adás diskurzusa, amelyben a két fél egyenlő. Vera sosem utal például arra, hogy a nők passzívak, a férfiak pedig aktívak lennének a szexben. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy ennek ellenére megjelenik a nemek közti különbségtétel Vera nemi örömről szóló diskurzusában, és méginkább a fiatalokéban. Tehát a szex célja az örömszerzés, de mit jelent maga az öröm? Úgy tűnik, a vizsgált diskurzusokban a nemi öröm egyenlő az orgazmussal. A nemi örömnek az elsődleges nemi szerveken túli aspektusai ritkán említődnek meg, az orgazmus a vaginális penetráció végeredménye, a szexuális öröm „végtermékként”, nem pedig a kölcsönös, közös beteljesülés folyamataként jelenik meg. Amikor Verát megkérdeztem, szerinte többet kellene-e beszélni a szexuális nevelés órán az örömről, ezt válaszolta:

Szerintem nagyon kellene beszélni róla. Mert én nem tudom, hogy hogyan lehet ezt őszintén felmérni, hogy őszinte válaszokat kapjál, nyilván most névtelenben teljesen mindegy, hogy mit válaszol, de hogy hány aktív szexuális életet élő diák közül nyilatkozná azt, hogy élvezi a... és nem is az, hogy élvezi, mert persze van olyan is, aki azt mondja, hogy neki tök jó az együttlét, csak éppen mondjuk nincsen orgazmusa. Tehát hogy aki ténylegesen átéli, hány. (Vera; interjú)

Vera kíváncsi lenne, hány diák élvezi ténylegesen a szexet, és ezt szerinte névtelen kérdőívvel lehetne kideríteni, ami arra utal, hogy véleménye szerint nem olyan könnyű őszinte válaszokat kapni erre a kérdésre. Ez azt sugallja, hogy a fiatalok nyomást éreznek magukon, hogy a nemi örömet muszáj megtapasztalni (lásd Allen 2012), és ha nem sikerül, akkor inkább hazudnak róla. Aztán Vera pontosít, ő igazából arra kíváncsi, hány fiatal él át orgazmust, azt sugallva, hogy a szexben az „igazi” öröm az orgazmus. Az öröm és az orgazmus összemosása gyakori az interjúalanyaim diskurzusaiban, mint azt az alábbi két részlet is mutatja:

Eszter: Általában mindig jó velem, mert mindig van orgazmusom. Azokat tudom sajnálni, akiknek nincs. (Eszter 17, interjú)

Nati: Én mindig azt mondom, hogy egy jó kapcsolat alapja a jó szex, szóval hogyha nem tudja kielégíteni... (...) Szóval ha ő nem tud adni, vagy én nem tudom őt kielégíteni, akkor ez rossz, és ez szerintem meghatározza baromira a kapcsolatot. (Nati, 18, interjú)

Tehát a nemi öröm egyenlő az orgazmussal, a jó szex egyenlő az orgazmussal, és nemcsak arról van szó, hogy a szex legfontosabb célja az öröm, azaz az orgazmus, hanem arról is, hogy ahhoz, hogy jó legyen a párkapcsolat, szükséges a jó szex, vagyis az orgazmusok. E két fogalom összemosása tulajdonképpen nem annyira meglepő, ha a heteroszexuális szexről a szexuális nevelésben és a médiában megjelenő diskurzusokat nézzük, inkább az az érdekes, hogyan viszonyul ez az elképzelés a lányok valós tapasztalataihoz a szexről, a nemi örömről, az orgazmusról és a párkapcsolatokról (bővebben: Rédei 2012). Az interjúkban sok olyan történet hangzott el, amelyben a lány nem tudott orgazmust átélni; a fiú érzelmileg vagy fizikailag erőszakos volt, vagy tapasztalatlan, vagy nem törődött a partnerével; a lány a barátja vagy a kortársai nyomásának hatására kezdett szexuális életet élni (így a szex célja nem az öröm átélése volt, hanem a fiú megtartása vagy a neki való örömszerzés, illetve a kortárs csoportban meglévő pozíció megtartása); néhány lányról azt mesélték, hogy pénzért szexel, és így tovább. A szex, az öröm, az orgazmus és a párkapcsolatok közötti komplex összefüggések fényében érdemes alaposabban megvizsgálni a nemi öröm diskurzusát, mert „a szex legfontosabb célja az örömszerzés” diskurzus megkérdőjelezheti és morálisan elítélheti a szexuális tevékenységek végzésének más motivációit és az olyan szexuális élményeket, amelyek nem örömteliek (Allen 2012).

A heteroszexuális lányok és fiúk, valamint a védőnő diskurzusaiban az orgazmus (azaz a nemi öröm) a pénisszel a hüvelybe való behatolás eredménye. Így a szex az elsődleges nemi szervekre összpontosul, és, mint azt a neve is mutatja, az „előjáték” nem része a közösülésnek, hanem előtte van, felkészülés a „fő aktusra”. Vera így definiálja az előjátékot: „Az előjátékba beletartozik minden, amíg a hüvelybe nem kerül be a férfinak a hímvesszője. Azaz előjáték bármi lehet, simogatás, csókolgatás, egymás szeretgetése, és azoknak a testrészeknek az izgatása, amiktől a másik nemi izgalomba jön” (9. osztály, szexuális nevelés óra). A szex hiányos, ha a nő nem él át orgazmust, az pedig evidensnek van véve, hogy a férfi mindig átéli. A következő interjúrészletben Szandra, egy leszbikus lány, és Eszter, egy heteroszexuális lány beszélgetnek az orgazmus hiányáról:

Eszter: Nekem csak az egyik barátnőm mondta, hogy neki egy komoly kapcsolata volt, a férfi tíz évvel idősebb volt, mint ő, és nem volt orgazmusa. És én csak pislogtam.

Szandra: Jó, de vannak olyan nők, akiknek csak akkor van orgazmusuk, hogyha orálisan vagy pedig, na szóval, nem amikor benne van, hanem mit tudom én, kézzel vagy orálisan. Szóval van ilyen nő.

RD¹²: Hát igen. És lehet, hogy ezért nincs neki, mert egy férfi ezt nem biztos, hogy tudja. Vagy lehet, hogy ő maga sem tudja...

Eszter: De nem. Én sokszor tippelek arra, hogy lehet, hogy túl kevés időt fordítanak az előjátéokra. (Eszter 17, Szandra 17, interjú)

Először Eszter meglepődést fejez ki, hogy vannak olyan hosszútávú párkapcsolatban élő nők, akik nem élnek át orgazmust. Azután Szandra elmagyarázza, hogy a hüvelyi penetráció nem az egyetlen módja az orgazmus átélésének. Eszter nem fogadja el ezt az érvet, és az én közbevetésem sem, hogy lehetnek olyan

12 RD: Rédei Dorottya

férfiak és nők, akik esetleg nincsenek tisztában a nem hüvelyi orgazmus lehetőségével. Ehelyett azt veti fel, hogy az orgazmus hiányának oka a nem megfelelő előjáték. Az ő diskurzusában az előjáték a penetrációra való felkészülés, így ez a beszélgetés példázza a szex és a hüvelyi penetráció, valamint a nemi öröm és az orgazmus összemosását.

A leszbikus és biszexuális, illetve a lányokkal szexuális kapcsolatban lévő, de magukat heteroszexuális irányultságúnak valló lányok¹³ öröm-diskurzusában a penetratív szexnek fontos szerepe van, de nem tekintik az örömszerzés és az orgazmus elérése egyetlen módjának. Ugyanakkor Márti szerint a szex nővel bonyolultabb, mint férfival, ha nem használnak szexuális segédeszközt:

Márti: Egyébként szerintem a szex sokkal nehezebb egy kicsit, hogyha nem használsz, vagy nincs olyan, vagy nem olyan egyszerű az, hogy mind a kettőnknek egyszerre jó legyen, minthogyha egy fiúval vagy. (Márti 19, interjú)

Ez azt sugallja, hogy Márti számára az öröm mértékegysége az egyidejű orgazmus, amelyet penetrációval lehet elérni. Ha nincs meg ehhez a megfelelő segédeszköz, a szex két nő között nehezebb, mint nő és férfi között. Márti heteronormatív elképzelését a szexuális örömről talán az magyarázza, hogy Márti és partnere, Kriszta heteroszexuálisként definiálják magukat, akik egymáshoz vonzódnak, nem a nőkhöz általában. Az interjú „hivatalos” részének befejezése utáni beszélgetésben kiderült, hogy Márti és Kriszta nem rendelkezett semmilyen információval és tapasztalattal arról, hogy leszbikusként hogyan lehet élni, hogy a leszbikus párok kapcsolat egy élhető létforma.

A következő részletben két leszbikus lány, Móni és Szandra beszélgetnek egy hüvelybe helyezhető izgató krémről:

Móni: Vannak különböző zsongatókrémek (...), ami nekem van, azt úgy hívják, hogy nimfo niagara. (nevet)

Szandra: Én kipróbáltam. Hát így magadra kened (...) és állni fog a lukad tőle, mint az állat. És nagyon dughatnékja lesz tőle az embernek. És [Móni] behozta nekem, hogy kipróbáljam, és Dominika¹⁴ óráján magamba kentem (nevet). És így ültem egész órán az első padban. Így ültem egész órán, és (...) erre az egyik csaj megszólal mellettem, hogy „jaj, de bizsereg a lábam”. Nekem meg más bizsereg (nevet). (Móni 21, Szandra 17, interjú)

Ez egy példa a saját magának vagy a partnerének való örömszerzés alternatív módjaira. A nem penetratív, nem heteronormatív szexuális gyakorlatok, mint például a szájjal vagy kézzel való genitális örömszerzés szerepelnek a leszbikus interjúalanyok¹⁵ tárházában, de Móni például kifejezetten a nem genitális örömeket kedveli:

Móni: (...) Én például úgy vagyok vele, hogy nem szeretem, ha nyalnak.

(...)

13 Hat ilyen lány volt a válaszadók között. Az egyetlen meleg fiú interjúalanyom nem beszélt a szexuális gyakorlatáról, így sajnos az ő nézőpontját nem tudom vizsgálni.

14 Dominika egy leszbikus szaktanár.

15 Csak a két leszbikus lány beszélt nyíltan szexuális technikákról, a többi nem heteroszexuális orientációjú vagy szexuális gyakorlatot folytató lány nem.

Szandra: De hogyha mást csinál, hogyha a kezével csinálja, azt se szereted?

Móni: Nem jön be valahogy. (...) Nem tudom, nekem erre nincs ingerenciám, hogy elmenjek.

(...)

RD: Hát, mindenkinek más jó. Neked akkor mi a jó? (...)

Móni: Hogyha a partnernek jó. Tehát nekem annyi bőven elég. Hogy szétszedje a lepedőt. Ne bírjon magával. (Móni 21, Szandra 17, interjú)

Az ilyen jellegű öröm-élmény elképzelhetetlen a heteroszexuális válaszadók diskurzusaiban. Móni gyakorlatilag az egyetlen olyan válaszadó, aki nem tekinti egyenlőnek az örömet az orgazmussal, legalábbis magára nézve, számára a legnagyobb öröm a partnerének való örömszerzés.

A fentiekben láthattuk, hogy a szex elsődleges célja a nemi öröm kiváltása és átélése, hogy a nemi örömet a válaszadók általában összemossák az orgazmussal, valamint hogy a szexuális tevékenységek az orgazmus előkészítése érdekében zajlanak, és ez az orgazmus alapjában véve penetratív és hüvelyi. A tanulmány további részében három olyan témát, illetve beszédmodot fogok megvizsgálni a nemi öröm témáján belül, amelyeken keresztül a nemek közötti különbség konstruálódik a kutatásomban résztvevők diskurzusaiban.

A LÁNYOK ÉS FIÚK KÖZÖTTI GENDER KÜLÖNBSÉGEK KONSTRUÁLÁSA A SZEXUÁLIS ÖRÖM DISKURZUSAIN KERESZTÜL

Az első ilyen gender-különbség konstruáló diskurzus a nemi öröm „természetes” és „tanult” jellegének kettőssége, ami arról szól, hogy a férfi nemi öröm „természetesként” jelenik meg, míg a női öröm olyasmiként, amit a nőknek meg kell tanulniuk. A második a szexuális tevékenységek, illetve az örömszerzés módjának nemek közti különbségei, amit leginkább abban láthatunk meg, ahogyan a fiúk és a lányok beszélnek magáról a szexuális aktusról: az énközpontú/egocentrikus vs. a másiknak való örömszerzés vagy a másik által nyújtott öröm átélésének beszédmódja, illetve hogy az illető személy a szexuális aktus cselekvője, alanya, vagy pedig tárgya, elszenvetője vagy közreműködője. A harmadik beszédmód a szexhez, illetve szexuális partnerekhez való hozzáférés kettős mércéje, azaz a férfi és női attitűdök a monogám párkapcsolatokon és az egyéjszakás kalandokon belüli szex, illetve az állandó és alkalmi szexpartnerek iránt. Mind a három beszédmód erősen dichotomizáló, és társadalmi nemi különbség-konstruáló hatásuk jól látható.

A nemi öröm „természetes” és „tanult” jellegének kettőssége

A „természetes/tanult” az egyik legfontosabb diskurzus, amelyben a társadalmi nemi különbségek konstruálódnak a szexualitáson keresztül. Jelen van mind a védőnő, mind a diákok beszédében a szexuális öröm meg tapasztalásáról és adásáról. Ez a diskurzus a nőket bonyolult lényekként jeleníti meg, akiknek meg kell ismeriük a testüket, meg kell tanulniuk, hogyan tud a testük nemi örömet átélni, miközben a férfiak „természetes módon” és minden körülmények között képesek nemi örömet átélni (ami, mint azt a fentiekben kifejtettem, egyenlő az orgazmussal), és ehhez nem szükséges megismerniük a saját testüket. A szexuális nevelés órákon, némileg ellentmondásosan, ez a „természetes/tanult” diskurzus párhuzamosan jelenik meg a „kölcsonös örömszerzés” diskurzusával.

Vera szerint a nemi öröm adásának és megtapasztalásának képessége nem automatikusan fejlődik ki a fizikai nemi éréssel párhuzamosan. A kamaszkor egyik feladata szerinte annak megtanulása, hogy hogyan lehet örömet adni és érezni, és erre érzelmileg is meg kell érni és lelkileg felkészülni:

[E]z hozzátartozik egyébként (...) a szexuális fejlődéshez, hogy először tudjad azt, hogy saját magad hogy tudod átélni a nemi örömet, tudjad azt, hogy melyek azok a részek a testeden, amik mondjuk jólesik, ha a másik hozzáér, és amikor már ezzel tisztában vagy, akkor lehet ugye a másik felé lépni. (Vera; szexuális nevelés óra)

Vera a szexuális nevelés órákon maszturbáció gyakorlására, majd pedig a partnerrel közös kísérletezésre bátorít, a saját test és a nemi öröm megismerése érdekében.¹⁶ Eddig úgy tűnik, hogy a fiúkat és a lányokat egyaránt erre ösztönzi, nem tesz különbséget a nemek között. A továbbiakban viszont látni fogjuk, hogy a nemi öröm adásának és átélésének elképzelése nemi különbségeket konstruál.

Az egyik szexuális nevelés órán egy lány megkérdezi, hogyan lehetséges, hogy egy nőismerősének a négy-öt éve tartó párkapcsolatában még soha nem volt orgazmusa. Vera szerint ennek az lehet az oka, hogy a nő nem ismeri a saját testét. A nőknek meg kell tanulniuk, hogyan élhetik át az orgazmust. Ha a partner hajlandó ebben közreműködni, az segít, de elsősorban a nő az, akinek ismernie kell a saját vágyait, és tudnia kell azokat kommunikálni:

Vera: (...) ez a lány, akiről beszéltél, (...) lehet, hogy nem ismeri a saját testét, és mondjuk az a partner, akivel volt, az pedig nem volt arra alkalmas, hogy ők ezt együtt felfedezzék és tudják azt, hogy kinek hogyan jó (...). Minden nő képes átélni a nemi örömet, de azt neki meg kell tanulnia. A nőknek sokkal bonyolultabb, mint a férfiaknak.

Regina: De hogyha nem lesz vele sehogy semmi, akkor most mi lesz? Váljanak szét?

Vera: Hát, ha elég kitartó a partner, és hajlandó arra, hogy kísérletezzenek, és kipróbáljanak olyan dolgokat, ami... hát azt a lánynak kell tudnia, hogy mire vágyik igazán. És azt tudnia kell a másinak elmondani, és akkor onnantól kezdve azért az működni fog. (Regina 17, Vera, védőnő, szexuális nevelés óra)

Regina az orgazmusról kérdezett, és Vera a válaszában a szexuális örömről és a saját test megismeréséről beszélt. Ez is egy példája az öröm és az orgazmus összemosásának. Regina azt is kérdezi, hogy ha a lánynak nincs orgazmusa, szakítson-e a partnerével. Ahogy azt korábban láttuk, a jó szex a diákok és a védőnő szerint egyenlő az orgazmussal, ami pedig a jó kapcsolat alapja. Ha elsősorban a lány felelőssége, hogy megtanulja átélni a nemi örömet, akkor eszerint a lány felelőssége a jó párkapcsolat fenntartása is.

Az „öröm imperatívusza” (Allen 2012) csak a nőkre vonatkozik, mindig a nőknek kell tanulniuk a testükről és a nemi örömről. Terepmunkám alatt egyszer sem fordult elő, hogy a védőnő arról beszélt volna, hogyan ismerjék meg a fiúk a saját testüket, és hogyan okozzanak örömet saját maguknak és partnerüknek. Az sem volt része az óráknak, hogy gyakorolták volna, hogyan lehet kommunikálni a partnerrel szexuális vágyakról és

¹⁶ Korábbi tanulmányomban kamaszoknak szóló szexuális nevelés kézikönyveket vizsgálva azt találtam, hogy ezek a maszturbációt gyakran a „pszichoszexuális fejlődés” első stádiumának állítják be, amelyet a „petting” (azaz nem penetratív örömszerzés) korszaka követ, majd a fejlődés csúcspontja a heteroszexuális penetratív szex lesz stabil partnerrel, fiatal felnőttként. Ez a szemlélet azt sugallja, hogy a maszturbáció és a petting olyan korai fejlődési szakaszok, amelyeken korai felnőtt korra túl kell lépni, és akkor már kizárólag a penetratív heteroszex az adekvát nemi örömszerzési mód. (Rédei 2010)

örömről, amit elvesztegetett pedagógiai lehetőségnek tartok, mivel nincs sok más csatorna, amelyen keresztül a fiatalok tanulhatnának a szexuális kommunikációról. Ahogy az egyik lány önironikusan fogalmazott, ha a fiú nem tudja, hogyan kell csinálni, a lány pedig nem tudja, hogyan lehet róla beszélni, a szexuális élmény nem lesz örömteli:

Nóri: [I]gazából szerintem (...), ha nagyon szerelmesek (...) és nyilván akkor (...) örömet szeretnének szerezni, csak először (...) nem tudják, hogy kell, akkor utána, hogyha a lány is mondjuk olyan, mint én, egy kurva szót nem vagyok hajlandó szólni, tehát nem. Én attól jövök zavarba. És akkor mondjuk, nem is mondanak neki semmit, és akkor végképp elveszett, és akkor már hagyjuk is az egészet, mert abból semmi jó nem lesz szerintem. (Nóri 19, interjú)

A következő dialógus megmutatja, hogy a lányok elvileg biológiailag képesek az öröm átélésére – ráadásul két hely is van a nemi szervükön, ahol örömet érezhetnek –, úgyhogy nem ezzel van a „probléma”:

Vera: A csikló az egy része a külső nemi szervnek. (...)

Balázs: Persze, de az már egy más része.

Máté: Nagyjakak.

Balázs: Az már dupla élvezetre van.

Vera: Mindenkinek van csiklója, aki lány.

(...)

Balázs: Persze, na de két élvezés közül vagy mindkettőre képes, vagy csak az egyikre. Az egyik a csikló, a másiknak most hirtelen nem jut eszembe a neve.

Máté: G pont.

Vera: Vaginális, úgy hívják, hüvelyi orgazmus. A G pontnak az ingerlésével...

Balázs: Na, szóval a kettő közül valamelyikre képes... (Máté 15, Balázs 16, Vera, védőnő, szexuális nevelés óra)

A lányoknak tehát megvan a szervük a nemi öröm átélésére, „természetesen” képesek az orgazmusra, akárcsak a fiúk. Valójában két ilyen szervük is van, és ha nem is mind a kettőnek, legalább az egyiknek „működnie” kell. De akkor miért van az, hogy a lányoknak meg kell tanulniuk, hogyan élhetnek át szexuális örömet, a fiúknak meg nem? A magyarázat talán abban rejlik – legalábbis ezt hallhatjuk a szexuális nevelés órákon –, hogy a nők bonyolultabbak a férfiaknál:

Vera: Nem tudom igazából, hogy ezt miért alakította így a természet, de valóban a lányoknak egy kicsivel több időre van szükségük...

Máté: Kicsivel? Kétszer annyi!

Vera: Hát, vagy háromszor, ugye azt szokták mondani, hogy a lányok átlagosan olyan húsz perc alatt jutnak el az orgazmusig. Van, aki tud előbb, van, aki tud három vagy négy perc alatt is, mert képes rá a szervezete. Megtanulja igazából, ez egy tanulható folyamat, el lehet érni úgy is, nem véletlenül mondtam a maszturbációt. Viszont a fiúk ugye gyakorlatilag egy másodperctől kezdve akár fél óra is lehet, ki hogy bírja. Én azt szoktam mondani, hogy a nők sokkal bonyolultabb teremtetek, mint a fiúk, az érzelmi vilá-

gunk, minden sokkal bonyolultabb. (Máté 15, Vera, védőnő; szexuális nevelés óra)

Nemcsak a lányok testfelépítése bonyolultabb tehát (dupla élvezeti szervük van), hanem érzelmileg is komplexebbek, és ettől tovább tart nekik eljutni az orgazmusig. Az is kiderül, hogy a lányok orgazmusa közötti időbeli különbség (három-négy és húsz perc között, attól függően, mennyire tanulták meg az öröm átélését) az orgazmus **elérésének** hosszában van, míg a fiúknál (egy másodperc és félóra között) az orgazmus **visszatartásának** hosszúsága különbözik. Az egyébként „természetesen” előtörő ejakuláció visszatartásra azért van szükség, mert a fiúnak meg kell várnia, hogy a lány is elérje a kellő izgalmi állapotot. Vera egyszer sem említi, hogy a fiúknak is meg kell tanulniuk, hogyan tartsák vissza az orgazmusukat, így a „ki hogy bírja” véleményem szerint nem gyakorlásra, tanulásra utal, hanem „természetes” képességre. Ez azt sugallja, hogy csak a nőknek kell tanulniuk, hogy jobban tudjanak alkalmazkodni a férfiak „természetes” kapacitásához és ritmusához, az övék ebben a felelősség. A férfiak biológiai lényekként vannak feltüntetve ebben a diskurzusban, akik mindig elélveznek, így az ő örömmükkel nem kell külön foglalkozni.

Egy korábbi idézetben Vera megemlíti, hogy jó, ha olyan partnere van a nőnek, aki hajlandó kísérletezni, hogy felfedezzék, mit élvez a nő, de mindig a nőnek kell ismernie a saját testét, a vágyait, és ezekről tudnia kell kommunikálni. A férfiak sosem említődnek ebben a kontextusban, és bár vannak fiúk, akik elmondják az interjúban, hogyan tanulták meg fokozatosan, hogyan lehet örömet szerezni egy nőnek, a férfiak nemi öröme nem kerül szóba ebben a formában:

Misi: [É]n úgy jöttem rá, hogy (...) volt egy barátnőm és úgy, ahogy kiderült. Ez hülye szó.

Pali: Kitapasztaltad.

Misi: Igen, köszí. Kitapasztaltuk, vagy kitapasztaltam, hogy mi neki a jó, és ebből következőleg kialakult egy kép, hogy mi a jó. És a következő lánynál már jobb volt. Aztán meg még jobb. Szóval tapasztalatokból. Én tapasztalatokból építkeztem.

RD: Neked?

Pali: (...) én szerencsés voltam, mert ráéreztem. Aztán meg gyakorlat teszi a mestert (nevet). (Misi 19, Pali 19, interjú)

*

Levi: [S]zerintem tapasztalat [kérdése]. Meg amúgy is minden nőnél más igények vannak. Aztán arra is rá kell jönni, pont az benne az izgalmas...

Tibi: Meg kell találni a G pontját. (Levi 17, Tibi 16, interjú)

Ebben a két példában a fiúk használják a „tanulás” fogalmát: megtanulták, kitapasztalták, hogy mi a jó az aktuális partnerüknek. Pali „szerencsés” is volt, mert használni tudta az „intuícióját”, amellelt, hogy sokat „gyakorolt”. Levi izgalmasnak találja, hogy minden nőnek mások az igényei. A bonyolult női testtel való elboldogulás képessége persze nemcsak az adott nőpartnernek jó, hanem ezeknek a fiúknak a heteromaszkulinitását is megerősíti. Egyikőjük sem beszél a saját örömről, így, annak ellenére, hogy az „örömszerzés tanulása” diskurzust használják, fenntartják a nemek közötti szexuálisan konstruált különbséget azzal, hogy a lányok szerintük olyan lények, akikkel kapcsolatban nekik meg kell tanulniuk, hogyan szerezhetnek örömet, míg ők maguk „ter-

mészertes” lények, akik csak úgy átélik az örömet. Ennek a diskurzusnak van egy másik eleme is, amit a következő részben fogok vizsgálni, hogy a fiúk magukat úgy pozicionálják, mint a szexuális tevékenység cselekvőit, a lányok testét pedig tárgyiasítják, ez esetben azáltal, hogy kísérleteznek vele, megismerik, mit élveznek ezek a testek.

Valójában mindkét nem pozíciója ambivalens a „természertes/tanult” öröm diskurzusában. A természet/nevelés vagy a természet/kultúra dichotómia diskurzusaiban a természettel asszociált társadalmi csoportok mindig alárendelt pozícióban vannak. Esetünkben, ahol a nőknek kell tanulniuk, ez az ő felelősségük, mert ők bonyolultabb vagy összetettebb lények, képesek tanulni, érzelmileg fejlettebbek, stb., a férfiak pozicionálódnak „egyszerű” lényekként, és ezt a dichotómiát egy nő (a védőnő) állítja fel. Ez elsősorban úgy hangzik, mintha a fejetejére állítaná a felvilágosodáskori elképzelést, miszerint a nők közelebb állnak a természethez, míg a férfiak alkalmasak a tanulásra és a kultúra létrehozására. Ez a férfiak szempontjából eléggé leminősítően hangzik, valamiért ők mégsem tiltakoznak ez ellen. Egyfelől az „egyszerű/bonyolult” összehasonlításban a „bonyolult” nem feltétlenül a pozitívabb tulajdonság. Másfelől ha a férfiak „egyszerűek”, ez jó mentségnek hangzik arra, hogy ne nekik kelljen a nők örömével foglalkozni, hanem a „bonyolult”, „komplex” nőknek kelljen a saját örömmükkel is, és a partnerük örömével is foglalkozniuk. Tehát végül, bár ebben a dichotómiában a nemek helyzete ambivalens, kettéosztásuk világos és stabil, és, mint minden gender dichotómiában, itt is a nők „a probléma”, és nekik is kell azt megoldaniuk.

Meghúztam / lefeküdtem vele / szeretkeztünk – a szexuális tevékenységekről, illetve az örömszerzés módjáról való beszéd mód nemek közti különbségei

Mint az előző részben láthattuk, a lányoknak meg kell ismerniük a testüket, és azt, hogy mi okoz nekik szexuális örömet. Ugyanakkor kiderült az interjúkból, hogy a heteroszexuális kamaszfiúk többsége nem túl jó partner ebben a tanulási folyamatban. A lányok elvárták a fiúktól, hogy nemi örömet szerezzenek nekik, és aktívan részt vegyenek abban, hogy a lány átélje az orgazmust. E tekintetben sok lány elég rossz véleménnyel volt a kamaszkorú fiúk szexuális teljesítményéről, panaszkodtak, hogy a velük egykorú fiúk gyakran nem törődnek a partnerük nemi örömével, és elalszanak, ahogy megvolt az orgazmusuk, kielégítetlenül hagyva a lányt. Ez az egyik leggyakoribb kontextus, amiben a férfi nemi öröm szóba került a lányok beszédében. És ebben a kontextusban a férfi öröm a női öröm akadályává, hátráltatójává válik.

A lányok általában nem biologizáló diskurzust használnak, nem a „túl korai ejakuláció” vagy a „férfi nemi ösztön” fogalmát említik, amikor a jelenségről beszélnek, hanem a törődés vagy figyelem hiányaként értékelik, hogy férfi partnerük saját orgazmusa után befejezi a szexuális aktust. Az alábbi idézetben én teszem fel így a kérdést, diskurzív keretet adva ezzel a válasznak, de több interjúban ők maguk beszélnek a figyelem vagy törődés hiányáról.

RD: (...) mennyire figyelnek oda a partnerükre a tizenéves (...) fiúk?

Egyszerre: Hát azok semennyire!

Juli: Semennyire! Azok leszárják. Náluk az a lényeg, hogy az enyém jó legyen.

Klári: Hogy őneki legyen jó. (Juli 16, Klári 18, Brigi 17, Blanka 17, interjú)

*

Márti: Igen, ők azt hiszik, hogy ez a természetes, hogy ha neki jó, akkor a lánynak is jó volt. (Márti 19, interjú)

A második idézetben Márti úgy használja a „természetes” diskurzust, hogy azt állítja, a fiúk feltételezik, hogy amit ők élveznek, azt „természetesen” a lány is élvezi. Véleményem szerint ez az attitűd nemcsak az odafigyelés hiányáról szól, hanem arról is, hogy a fiúk a szexuális teljesítményüket gyakran eleve jónak és mindig azonos minőségűnek tekintik, ha pedig a nőnek nem jó, az az ő hibája vagy problémája, a saját szexuális tevékenységükkel szemben nem merül fel bennük kérdés. Ezt néhány további idézet és az interjúmban jellemző beszédmodok is alátámasztják.

A következő idézetben Vali megosztja velünk (velem és két barátnőjével, akikkel együtt beszélgettünk) a problémáját, hogy a két barátja közül egyikkel sem tudott eddig eljutni az orgazmusig:

Vali: [O]lyan problémám van, hogy egy fiúval sem tudtam elmenni. (...) És ez annyira zaklat egyébként. Hogy én vagyok a rossz? Vagy ő a rossz? De hát tudom, hogy nem ő, hanem én. És én ezt elmondtam a mostani barátomnak is, és ő azt mondta, hogy elvettem a férfiasságát, hogy ő biztosan nem tud engem normálisan kielégíteni. Pedig velem van a baj, én tudom.

Adél: Erre az én barátom nagyon ügyel. Mondjuk ő már húszéves lesz, de ő viszont olyan, hogy amíg én nem megyek el, addig ő sem. Szóval direkt tartja...

Vali: Vannak különbségek, látod, az életkor. Mert a Nyuszi, az elmegy, jól van. Nézek, hogy: Nyuszi!

RD: És akkor utána már nem foglalkozik veled?

Vali: Nem. (Vali 17, Adél 17, interjú)

Noha Vali igazat ad Adélnak, hogy talán a partnere életkorával van a probléma („Nyuszi” is 17 éves), a beszélgetés folytatásából kiderül, hogy az orgazmus hiánya lehet, hogy annak tudható be, hogy a partnere nem foglalkozik Valival, miután neki megvolt az orgazmusa. Ennek ellenére Vali internalizálja a fiú vádját, úgy gondolja, az ő hibája, hogy nem képes az orgazmusra. Nem tud megfelelni az öröm imperatívuszának, és abban is ő vallott kudarcot, hogy a partnere heteromaszkulinitását erősítse a saját orgazmusaival. E szemléletmód szerint a szexuális öröm hiányának „hibának” való tekintése azt eredményezi, hogy a szexuális együttlét nem tud elmozdulni a kölcsönösség felé, aki nem érez örömet, mindig hibás lesz.

A legtöbb heteroszexuális lány valamilyen mértékig igyekszik megfelelni a fiúk heteronormatív szexuális elvárásainak. Vali orgazmus-hiánya nemcsak partnere heteromaszkulinitását kérdőjelezi meg. Ezzel összefüggésben a szex Valiból az „elégtelen” nőiesség érzését is kiváltja, amit, mint az később kiderül, más módokon próbál kompenzálni. Az egyik szexuális nevelés órán például elmondja, ő mindig igyekszik szexuálisan újítani, hogy ő és a közös szex ne váljon unalmassá a barátja számára: „Én minden hónapban változtatok magamon. Tehát ne legyen az, hogy unalmas vagyok (...), például én a múltkor vettem egy nyusziruhát, és beöltöztem neki nyuszinak és táncoltam neki.” Vali azonosul a szexi, kíváncsi, izgatónő szerepével – annak ellenére, hogy a partnere nem tesz semmit azért, hogy ő ne legyen unalmas, és kiderítse, hogyan segíthetne Valinak átélni az orgazmust.

Vali továbbmegy barátja szexuális szórakoztatásánál: azt mondja az interjúban, hogy mell-nagyobbító műtéten gondolkodik. A következő részletben kritizálja a fiúkat azért, mert a nőknek csak a külseje érdekli őket, és nemi kettős mércét alkalmaznak a testtel való törődés tekintetében, ugyanakkor azt is állítja, hogy a nagyobb mellektől tökéletesebb nőnek érezné magát:

Vali: Egyébként tudod, mit néznek? A dudát! A mellet nézik csak, és erre vannak beindulva (nevetnek). Úristen! Ilyenekre ki vagyok idegileg, hogy olyan nő a tökéletes, akinek nagy melle van, nagy segge van. És totál mű. Ez a jó nő. És akiben van egy kis hiba, az már nem kell. (...) Rossz a felfogásuk. Egyébként már lassan én is ott tartok, hogy én is meg akarom csináltatni a melleimet.

RD: Miért?

Vali: Hát mert olyan kicsik! És engem ez zavar. (...)

RD: És miért akarsz megfelelni ennek a nőideálnak?

Vali: Nem tudom, én nem érzem magamat jól. Tehát láttam ezeket a címlaplányokat, nem hozzájuk akarok én hasonlítani, hanem nekem is legyen, amire büszke lehetek. (...) De a fiúk ezt szeretik egyébként. De hogy miért? (...) Egy lány sokkal többet foglalkozik magával, mint egy fiú. (...) Egyébként az itteni fiúk olyan nyomik. (...) Ha én most azt mondanám valamelyiknek, hogy gyúrd ki magad, mert milyen kis vékony vagy (...), nem hallgatná meg. Merthogy nekik így jó. De ha egy lánynak azt mondják, hogy hú, de kicsi a melled, a lány teljesen depresszióba esik, és rosszul van. (Vali 17, interjú)

Vali kíváncsi nő szeretne lenni. Szép, csinos lány, aki úgy gondolja, az egyetlen külső „hibája”, hogy „túl kicsik” a mellei. A „sikertelen/hibás nőiesség” logikája ebben az esetben is ugyanaz, mint az orgazmus-hiánynál és a nemtörődő partner erotikus szórakoztatásánál. Nincs orgazmusa → úgy gondolja, az ő hibája → veszélyeztetni a partnere férfiasságát → kudarcot vallott mint „tökéletes nő”. „Túl kicsik” a mellei → úgy gondolja, ez az ő testi hibája → nem fog elég férfi figyelmet kapni → kudarcot vallott mint „tökéletes nő”. Úgy gondolja, hogy a szexnek változatosnak és kreatívnak kell lennie → ha nem az, akkor monoton, és ő nem lesz kíváncsi → ezért ő (és nem a partnere) erőfeszítéseket tesz, hogy változatosabbá tegye a nemi életüket → így nem fog kudarcot vallani mint „tökéletes nő”. Annak ellenére, hogy kritikus ezzel a szexista rendszerrel szemben, aláveti magát a „tökéletes nő” férfiak által (szerinte) elképzelt ideáljának.

Ebből az esetből azt is láthatjuk, hogyan vesznek részt a nők a saját elnyomásuk újratermelésében. Partnere édesanyja, aki maga is mellnagyobbító műtetet hajtatott magán végre, arra bátorítja Valit, hogy ő is „csináltassa meg” a melleit, de csak akkor, ha már anyai kötelességét teljesítette, vagyis szült. Először a mellei el kell, hogy lássák biológiai funkciójukat (szoptatás), és ha ez megtörtént, előtérbe kerülhet az esztétikai funkció.

Vali: A mostani barátom anyukájának is műmelle van, és neki olyan szépen meg van csinálva! (...) És mi beszélgettünk erről egyébként, mert mondtam neki, hogy én is meg szeretném csináltatni, monda, hogy csak gyerek után csináltassam meg, így ne. Azt monda, szülsz két-három gyereket, megcsináltathatod. De azt monda, így, míg ilyen fiatal, így még ne.

RD: (...) én azon gondolkodom mindig, hogy a mell az lehet, hogy ettől elveszíti az érzékenységet, és akkor nem érzel semmit szex közben. (...)

Vali: Igazából én ezt kérdeztem az anyósomtól, hogy érez-e valamit, és monda, hogy ugyanúgy érez,

csak már nem annyira, mint régen. Tehát mondjuk megcsíped, bármi ilyesmi, érzi, csak nem annyira. Meg mondta, hogy két hónapon keresztül csak feküdt, mert nem bírt felállni. Annyira fájt, meg hogy szét ne szakadjon a varrat. (Vali 17, interjú)

Az „anyós” elmondja Valinak, hogy a mellei a műtét után elveszítették az érzékenységüket, és intenzív fájdalmat és teljes inaktivitást (és nyilván másoktól való függést) kellett elviselnie, amíg lábadozott. A dolog író-niája, hogy azt a tényt, hogy Vali veszítene mellei érzékenységéből – vagyis a mostaninál is kevesebb szexuális örömet élne át – ellensúlyozná az, hogy olyan fizikai tulajdonság birtokába kerülne, ami szerinte nélkülözhetetlen a „tökéletes” nőiséghez. A mellek ebben a diskurzusban nem minősülnek közvetlenül fontos test-résznek a szexuális örömező kontextusában, funkciójuk a férfi-figyelm felkeltése, amely figyelem jó esetben nemi örömet eredményezhet.

A fiúk egocentrikus és szexuális partnerüket tárgyiasító beszédmódja leglátványosabban abban nyilvánul meg, ahogyan magáról a nemi aktusról beszélnek. Az alábbi részletben Roland arról beszél, mennyire élvezik a partnerei a szexet:

RD: És te mennyire figyelsz arra, hogy közben a lánynak is jó legyen?

Roland: Hát, úgy figyelni rá... Hát most... Attól függ. (...) Szóval nem futunk át a Káma-szútrán, de nem tudom, tehát... legtöbbször ők is élvezik, szóval ugyanúgy elmegy a csajszí is...

Áron: (gúnyosan) Legtöbbször!

Roland: Hát jó, volt már rá példa, hogy kajak nem csinált semmit a gádzsi, én meg csak így néztem, (...) és akkor mondta, hogy bocs, ez most így nem volt jó. Hát akkor most ez van. Következő partin a másik meg ott sikítózott, azt' minden baja volt. Úgyhogy teljesen változó, meg nem tudom, a legtöbb csaj az ilyen kis, hogy mondjam, szűz, a legtöbb ilyen szűz, csak nagyon teszi magát, és ránézek, és nem mondanám meg, hogy szűz, aztán amikor ott vagyunk a témánál, a legtöbb kisakkozta magát. Jaj, most izé, apuci hívott, mennem kell malmozni, haza, nem tudom. Legtöbbször simán elmennek ők is. (Roland 17, Áron 18, interjú)

Roland szerint, bár ő nem fordít rájuk különösebb figyelmet, a partnerei „legtöbbször” élvezik vele a szexet. Amikor Áron gúnyosan megismétli, hogy „legtöbbször”, Roland elismeri, előfordult már, hogy a partnere nem élvezte a szexet. Röviden említ egy ilyen esetet, amelyben elmondása szerint indifferens módon reagált. Aztán rögtön megerősíti önmagát és minket is, hogy a következő alkalommal egy másik lány „sikítózott” az örömtől. Roland nem kommunikál a partnereivel, egyszerűen csak biztos benne, hogy amit ő csinál, az jó. Szerinte az a változó, hogy a lányok mennyire élvezik – mintha ő mindig ugyanúgy teljesítene. Ha a lányok nem élvezik vele a szexet, az az ő problémájuk. Az nem merül fel például, hogy esetleg a „sikítózó” lány színlelte volna az orgazmust, vagy hogy fájt volna neki. A szüzesség Roland számára csak kifogás, ha a lány időközben meggondolta magát és nem akar Rolanddal szexelni, akkor jó „ürügyként” szolgál a lánynak arra, hogy kimentse magát. Vegyük itt észre a patriarchális felállást: a lány az apjára, egy idősebb, több hatalommal bíró férfira támaszkodik, hogy megmeneküljön a fiatalabb férfi által kezdeményezett, nem kívánt szexuális aktustól. Az, hogy a lány az apjára és/vagy a szüzességére hivatkozik, azt sugallja, hogy a fiúk és lányok közti szexuális kommunikációban a nemet mondás nem működik: vagy a lány nem tud nemet mondani (például mert nem érzi magát

erre feljogosítva, vagy nem tanulta meg – pl. a szexuális nevelés órán –, hogyan kell ezt csinálni), vagy a fiú nem érti meg vagy nem veszi komolyan, ha neki nemet mond a lány.

A lányok részéről az elvárás, hogy a fiúk foglalkozzanak az ő örömükkel is, véleményem szerint arról szól, hogy autonóm alanynak, ne inaktív tárgynak tekintsék őket. Ugyanakkor ez az igény azt is jelzi, hogy a szexben a nő várja, hogy a férfi valahogy bánjon vele, így a női nemi öröm alapján véve a férfi szexuális tevékenységének a függvénye. Ez a tárgyiasító attitűd megjelenik abban is, ahogyan a fiúk beszélnek a szexuális aktusról. Általában elmondható, hogy olyan igéket használnak, amelyeket más szövegkörnyezetben élettelen tárgyakkal kapcsolatban szoktak használni, és olyan nyelvtani szerkezeteket, amelyek mindig úgy állítják be az aktust, hogy „én csináltam vele valamit”, nem pedig úgy, hogy „mi csináltunk valamit” vagy „ő csinált velem valamit”. Az alany mindig a férfi, a tárgy mindig a nő. Ezek a tárgyiasító szavak gyakran szlengesek vagy vulgárisak. Csanád például így számol be első szexuális élményeiről: „Hát, nekem úgy volt, hogy 12 évesen megújgaztam egy gád-zsit, 13 évesen megdugtam.”

Az is gyakori, hogy amikor a fiúk szleng vagy vulgáris szót használnak a szexuális együttlétre, a partnerükre is szleng szóval utalnak. Az egyik ilyen szleng szó a „gádzsi”, ami romani nyelven „nem roma származású nőt vagy lányt” jelent. Ezt a szót roma és magyar identitású fiúk is használják. Úgy tűnik nekem, hogy ezek a fiúk, akik amúgy is számos romani eredetű szleng szót használnak (ezekből rengeteg található a magyar nyelvben), általánosságban használják a „gádzsi” szót, a „lány” szinonimájaként, nem kifejezetten azzal a céllal, hogy a szexuális partnerük etnicitását megjelöljék.

A kiszemelt szexuális tárgy életkora vagy családi állapota nem mindenkinek számít, ahogy azt Imi demonstrálja, amikor arról beszél az interjúban, hogy Verával, a védőnővel szeretne szexuális együttlétet:

RD: Van, amikor be szokta a Vera vinni, van egy ilyen fapénisz, azon be lehet mutatni, hogy hogy kell [felhúzni az óvszert].

Imi: És Vera csinálja? Szájjal? Egyszer csinálja már meg, majd megkérem. Egyszer vegyed rá a Verát. (...)

Nándi: Imi, férjes.

Tibi: Gyerekes ráadásul.

Imi: Hát és? (...) Csinálok neki még egyet maximum.

Levi, Tibi, Nándi egyszerre: Júúúú!

Tibi: Milyen perverz gondolataid vannak a védőnőről.

Imi: Hát megbasznám, hát mit mondjak erről? Jézusom!

Levi: Álljál már le!

(...)

Tibi: Végül is csak a munkatársáról beszélsz.

Nándi: Úristen, Imi! (Levi 17, Tibi 16, Nándi 15, Imi 16, interjú)

A többi fiú, Levi, Tibi és Nándi kínosan érzik magukat, és próbálják leállítani Imi; nem a vulgáris, tárgyiasító nyelvhasználat miatt, hanem mert én ott vagyok: Tibi emlékezteti Imi, hogy az én kollégámról beszél.

Háromjuk számára olyan házasság nővel szexuális kapcsolatot létesíteni, akinek gyereke is van,¹⁷ tabutéma, de Imi számára nem az.

Nem tabu viszont a két leszbikus nővel létesített szexuális kapcsolat témája a legtöbb fiú interjúalany számára, akik osztják azt a gyakori heteroszexuális férfifantáziát, hogy két nővel szexelni, vagy nézni őket, ahogy ők szexelnek egymással, különlegesen izgató élmény. Hogy a két nő szeretne-e bevonni egy heteroszexuális férfit az együttlétükbe, az nem érdekes. A következő párbeszédben felvetem, hogy amikor két leszbikus nő szexel, abban nem szerepel férfi, de Csanád számára ez nem probléma, mivel szerinte ő attól még részt vehet az aktusban:

RD: De hogyha valaki leszbikus, az nem azt jelenti, hogy akkor te is ott vagy...

Ricsi: Akkor nincsen fiú, csak két lány...

Csanád: (nevet) Az nem érdekel.

Ricsi: Megerőszakolod őket?

Csanád: Hát vagy akkor kinyalom, vagy nem tudom.

RD: De hát te nem vagy nő, úgyhogy az nem biztos, hogy neki jó lesz.

Csanád: Hát attól még ki tudom nyalni. (Ricsi 17, Csanád 17, interjú)

Ricsi is hozzászól a témához: miután elmagyarázza Csanádnak, hogy én mit értek leszbikus szex alatt, megkérdezi Csanádot, hogy ha a két nő nem akar vele szexelni, akkor megerőszakolja-e őket. Az erőszak tehát lehetőségként merül fel, és míg Ricsi azt sugallja, hogy Csanád két leszbikus nő számára szexuálisan nem kíváncsi, ezért csak az erőszak marad a vágyai kielésére, Csanád elfogadja ezt az opciót, és azt mondja, hogy vagy megerőszakolja, vagy orálisan kielégíti őket. Amikor rámutatok, hogy a két nő ezt nem biztos, hogy élvezni fogja, Csanád azzal hessegeti el ezt az érvet, hogy attól ő még végre tudja hajtani a szexuális cselekvést, ami szerinte a leszbikusoknak jó. Csanád az alany, a két leszbikus pedig tárgyak, akiknek nincs saját akaratuk, hanem az alany rendelkezésére állnak, aki tudja, hogy ők mire vágynak.

Ugyanennek a párbeszédnek a folytatásában Ricsi és Csanád megbeszéli, hogy a két nő közötti szexnek nincs értelme, mert egy férfi mindent meg tud tenni egy nővel, amit egy nő is. Ez a szexualitásnak egy teljesen operacionális elgondolása, amelyben a férfi által végzett művelet a lényeges.

Ricsi: Nem értem, a leszbikusoknak mi kell. Csávó tud szopni, nyalni.

Csanád: (nevet) Ez így tömör válasz.

Ricsi: Miért jó, ha egymással? A lányok nem is tudnak mit kezdeni magukkal.

Csanád: Ott vergődnek egymáson. (Ricsi 17, Csanád 17, interjú)

Ricsi nem érti, mit akarnak a leszbikusok. Nemcsak arról van szó, hogy egy férfi is tud „mindent” csinálni, amit egy nő, hanem arról is, hogy két nő, azaz két tárgy nem tud semmit csinálni egy alany nélkül, az alany pedig mindig a férfi. A férfinak megvan az, ami a nők testéről „hiányzik”: a pénisz. A pénisz itt az alapvető cselekvő, enélkül két nő csak „vergődik egymáson” – mi mást tehetnének egy pénisz nélkül? Ez a párbeszéd megvilágítja

¹⁷ Ez egyébként téves információ, az interjú idején Vera házasság volt, de nem volt gyereke.

az elképzelést a két nővel létesített szexuális aktus férfifantáziája mögött: a két nő különösen erős erotikus stimulációban létesíti a férfit, miközben elvégzik a férfi dolgát, az előjátékot, így a férfinak azzal nem kell foglalkoznia. Ezután a felizgatott férfi kielégít nem egy, hanem két felizgatott nőt, és „természetesen” ő maga is kétszeres kielégülést kap.

A heteroszexuális lány válaszadók elfogadóbb attitűddel rendelkeznek a homoszexualitás iránt, mint a heteroszexuális fiúk, egészen addig, amíg az azonosnemű szex szóba nem kerül. Ekkor elvész a különbség, a heteró¹⁸ fiúk véleménye a meleg férfi szexről, és a heteró lányok véleménye a leszbikus és a meleg férfi szexről nem tér el erősen, legfeljebb a szóhasználat tekintetében. Hasonlóan a fent idézett heteró fiúkhoz, néhány heteró lány, például Szandra nővére, nem érti, mit csinálhatnak a nők az ágyban:

Szandra: [A] nővéremnek a mai napig is ez a kérdése, hogy de mit tud csinálni két nő az ágyban. Meg a nővérem például abszolút nem tudja elképzelni, hogy a szexnél két nő egyszerre élvez el, pedig lehet, és akkor mindig kérdezi, hogy hogy van ez, te elmész, és akkor hű de jó volt, ja igen, nekem is? Szóval hogy akkor neki mi a jó? (Szandra 17, interjú)

Szandra nővére nem érti, mit lehet csinálni pénisz nélkül az ágyban, és amelyik nő éppen nem él át orgazmust, az mit élvez az aktusban, mert szerinte lehetetlen, hogy két nő egyszerre éli át az orgazmust. Amellett, hogy megint egyenlőségjelet tesz a nemi öröm és az orgazmus között, Szandra nővérenek véleménye arra is rávilágít, hogy a „kölcsonös” élvezet heteroszexuális elképzelése a pénisz jelenlétén múlik, vagyis a „kölcsonös” heteroszexuális nemi öröm definíció szerint egyenlő a férfi nemi örömével, illetve annak van alárendelve.

A szexuális aktusra utaló vulgáris szavak egy része eredetileg műszaki kontextusban használatos. A leggyakoribb ezek közül a „meghúzni”, aminek a jelentése „szexuálisan közöszlenni valakivel”, és jól illusztrálja a heteroszexuális férfiak tárgyiasító nyelvhasználatát:

Imi: Meg volt olyan, hogy befűvezve mentem el partiba, fölszedtem egy csajt, és még hatott az anyag, és akkor úgy húztam meg egyet. (Imi 16, interjú)

További gyakori szinonimák a „megcsinálni”, „megrakni”, „megpakolni” és „megdugni”. A következő részletben Csanád (aki szex-szakértőként pozicionálja magát a csoportjában) rávilágít, hogy vannak olyan nők, akik aktívan tesznek azért, hogy tárgyiasítsák őket, anyagi előny érdekében:

Csanád: Jó, hát vannak ilyenek is, aki csak azért löveti magát, hogy kapjon pénzt meg kocsit. Úgy értem, hogy löveti, hogy dugatja magát. (Csanád 17, interjú)

Itt a nő úgy van beállítva, hogy a sok pénzzel rendelkező férfit arra készíti, hogy őt szexuálisan tárgyiasítsa (megdugja és fizessen érte), majd pedig Csanád újra tárgyiasítja azzal, ahogyan ezt elmondja.

A szexuális aktusról való beszéd mód fontos része a lányok és fiúk közti gender különbség konstruálásának. A fiúkkal ellentétben, akik tárgyiasító és gyakran vulgáris nyelven beszélnek a szexről, a legtöbb lány általá-

18 A „heteró” kifejezést a „heteroszexuális” hétköznapi megfelelőjeként használom. Úgy vélem, ezt a szót ugyanúgy lehetne használni, mint a „meleg”-et, akár tudományos szövegekben is. Egyrészt a „heteroszexuális” orvosi hangzása miatt, másrészt mert így nemcsak a normatívtól eltérő szexualitásra lenne szlengből jövő, de ma már széles körben használt rövidebb szó (meleg), hanem a normatívra is – a transznemű (nem megegyező biológiai nemű és nemi identitású) után a cisz-nemű (megegyező biológiai nemű és nemi identitású) szó megalkotásának logikája szerint.

ban olyan kifejezéseket használ, amelyek kölcsönösségre (együtt csinálunk valamit) vagy passzivitásra utalnak, vagy a szexuális aktus befogadjaként jelölik őt.

A lányok többnyire ezeket a kifejezéseket használják: „lefeküdni vele” (ez a leggyakoribb), „szeretkezni”, „szexelni”, „csinálni” (együtt). A „lefeküdni vele” kifejezést a lányok egyaránt használják a barátjukkal és alkalmi partnerekkel folytatott szexuális tevékenységre. Ez se nem vulgáris, se nem romantikus kifejezés, és utal arra, hogy a lány döntést hozott a szexuális együttlétről. Ugyanakkor eufémikus jelentése is van: egyrészt úgy láttam, sok lány zavarban volt attól, hogy a „szex/szexelni” vagy a „szeretkezni” szavakat nyíltan használja, másrészt a „lefeküdni” egyfajta ártatlan pihenési formát is jelöl, aminek a szexuális jellegét csak a „vele” névmás adja. Így a szexuális tevékenység „ártatlan” időtöltésként jelenik meg, és ezzel elkerülhető, hogy a lány a „barátnő/kurva” dichotómia rossz oldalára kerüljön.

A „szexelni” szó szintén elég semleges, de ezt a lányok inkább eltávolító kontextusban használják, amikor általánosságban beszélnek, vagy amikor egyéjszakás kalandokról, illetve a leszbikus Szandra esetében férfival való szexről van szó. A „szeretkezni” ige viszont csak akkor használatos, amikor az illető szerelmével folytatott szexuális együttlétről van szó:

Szandra: Fiú [volt az első partnerem]. De aztán amikor annak vége lett, akkor voltak ilyen csajokkal ilyen, hát az nem volt kapcsolat, az csak ilyen szex. Vagy hogy mondjam. (...) Ilyen futók.

Eszter: Csak szexeltetek?

Szandra: Hát most hogy mondjam?

Eszter: Finomabban: szeretkeztünk.

Szandra: Hát, de nem szeretkeztünk, mert szeretkezni csak azzal lehet, (...) akit szeretünk, nem? (Eszter 17, Szandra 17, interjú)

A „csinálni” is használatos, de nem úgy, ahogy a fiúknál („megcsináltam” [a nőt]), hanem „csináljuk” (mármint együtt, a szexet):

Nóri: Mi otthon csináljuk (nevetnek), kizárólag otthon csináljuk. (Nóri 19, interjú)

Ha egymás mellé tesszük ezeket az idézeteket, láthatjuk, hogy a heteró lányok és fiúk teljesen máshogy pozicionálják magukat és a partnerüket a szexuális aktusról való beszédben, mintha teljesen más élményekről beszélnének. Érdekes lett volna látni, hogy egy-egy heteró pár lány és fiú tagja hogyan beszél az egymással folytatott szexuális tevékenységekről, de sajnos az interjúkészítés során nem voltak párok a válaszadók között.

Szandra, a leszbikus lány, gyakran „férfias” szavakat használ, amikor a szexről beszél. Amikor a partnerével nemrégiben vásárolt új dildójukról mesél, és hogy mennyire várta, hogy kipróbálják, azt mondja: „Már amúgy is állt a faszom.” Amikor pedig a hüvelyi izgatókrémről beszél, így fejezi ki a hatását: „állni fog a lukad tőle”. „Férfias” szóhasználatát szerintem az magyarázza, hogy nincsenek számára olyan elérhető diskurzusok, amelyekben a nők cselekvő alanyként jelennének meg, így saját szexuális vágyaira és cselekvéseire a férfiak által használatos diskurzusokat veszi át.

Korábban láttuk az egyidejű orgazmus fontosságát a résztvevők elgondolásában. A leszbikus interjúala-

nyok számára is fontos a szimultán orgazmus; nem elengedhetetlen, hanem különleges öröm. Szandra és partnere megtalálta ehhez a megfelelő eszközt, aminek a működését lelkesen magyarázza:

Szandra: Nekünk van vibrátorunk is meg felcsatolható is. Nem tudom, a vibrátor nem nagyon jön be igazából. De viszont vasárnap próbáltuk ki a felcsatolhatót (...), és jó volt, mert úgy van megcsinálva (...) az egész, hogy aki magára csatolja, hogyha az mozog benne, szóval azt a lökö mozgulatot csinálja, akkor őt is ingerli. (...) És akkor ő is, szóval nem az van, hogy akkor csak az egyik megy el, hanem akkor mind a ketten. És ez nekem tök nagy élmény volt (...). Jó volt, tényleg, mert tudod, nem az van, mint mondjuk a vibrátornál, hogy ő csinálja neked vele, és akkor te elmész (...). Hanem tényleg össze lehet azt, hogy egyszerre menjünk el (...), és az tök nagy élmény volt nekem. (Szandra 17, interjú)

Noha egy pénisz-szerű tárgy itt is szükségesnek tűnik az egyidejű orgazmushoz, a szerepek rugalmasak, mert a felcsatolható dildó két vége úgy van kialakítva, hogy egyszerre izgassa mindkét partnert, és mind a két fél felcsatolhatja, így a pénisz nincs automatikusan hozzárendelve az egyik félhez. Szandra összehasonlítja a vibrátorral, ami inkább „én csinálom neki” típusú örömszerzésre alkalmas, míg a dildóval lehet „mi csináljuk együtt” örömet átélni.

Mivel a fiúk nem beszélnek explicit módon a saját nemi örömről, nem tudjuk, hogy az (állítólagos) szexuális tevékenység mennyire volt örömteli számukra. Az a benyomásom támadt a megfigyeléseim során, hogy az öröm legfőbb forrása számukra maga az aktív szexuális tevékenykedés és az erről való beszéd.

Sok interjúalanyban él az a vélekedés, hogy létezik „férfi nemi ösztön”. Vannak lányok, akik ezt kritizálják, de nem kérdőjelezi meg, más lányok elfogadják, a fiúk pedig magától értetődőnek veszik. Bence szerint ez az ösztön a férfiasság alapvető, biológiailag kódolt eleme, olyan húzóerő, aminek nem lehet ellenállni, uralja a férfit:

Bence: (...) Amikor elmegy az ember egy szórakozóhelyre, azért nem biztos, hogy ellen tud úgy állni, hogy ne kerüljön bele. Férfiból van mindenki.

Zsombor: Tehát, hogyha érted, most összetalálkozik a diszkóban egy csajjal, aztán beszélgetnek, kialakul egy kis beszélgetés vagy akármilyen, akkor utána nem fogja azt mondani, hogy bocs, nem. Ráadásul, hogyha nincs barátnője az embernek. Hát akkor jó, biztos nem mondanám azt én sem, hogy „figyelj, Mari, nincsen kedvem”. (nevet)

(...)

Bence: Természetesen, ja. Mert így most azt mondjuk, hogy nem izéljük ezt az egyéjszakás [kalandot], de azért hogyha benne van az ember, akkor nem biztos, hogy ellen tud állni. Hát ezek a vágyak, ezek az érzések, uralkodnak az emberen. (Bence 15, Zsombor 16, interjú)

Sok heteroszexuális lány is internalizálja ezt a meggyőződést, valamint a férfi-női kettős mércét a szexuális potenciállal és viselkedéssel kapcsolatban, amit a következő részben fogok tárgyalni. Mint az a következő idézetből kiderül, rendben van és elfogadott, ha egy férfi állandóan szexelni akar, de ha egy nő akarja ugyanezt, az kínos, inadekvát, abnormális:

RD: Mit gondoltok arról, hogy egy csomó férfi azt mondja, hogy nekik nagyon erős biológiai késztetés, hogy ők állandóan szexeljenek, és hogy ez a férfiakban erősebb, mint a nőkben? És hogy ezt sajnos nem

tudják korlátozni.

Detti: Szerintem amúgy... hát ez igaz!

RD: Ez így van-e?

Edina: Hát persze.

Detti: Nemcsak a férfiaknál, valamelyik nő kutyább, mint valamelyik férfi. Vannak olyan nők, hogy csoda.

Imola: Hát egy gyerek azért szakított a barátnőjével, mert reggel-este akarta. Igen, de ilyen napi háromszor, és akkor se, mit tudom én, hát a csávó mesélte, hogy ilyen három-négy óra hosszát kellett ott vele lenni az ágyban, és mondta, hogy annyira megterhelte vele...

Detti: Még jó, hogy nem kapott szívrohamot! (nevet)

Imola: ...hogy bement dolgozni, komolyan, már azt mondta, hogy „el voltam gyengülve, bementem dolgozni, már folytam el, fáradt voltam, nem engedett aludni”, azt’ otthagya.

Detti: Úristen! Na, ez egy kicsit kínos!

Imola: Hát de nem? Hallod, amikor elmondta a gyerek, szakadtunk a röhögéstől. (Detti 16, Edina 16, Imola 17, interjú)

Ironikusan, a történetben szereplő férfi, akinek a telhetetlen nő vágyait kellett volna kielégítenie, nem úgy prezentálta magát, és mások sem úgy látták őt, mint hasonló vágyakkal és potenciával rendelkező bikát – ahogy sok férfi szereti láttatni magát. Ehelyett infarktus veszélyének volt kitéve, kimerült volt és nem tudott teljesíteni a munkahelyén, és emiatt interjúalanyaim egyfelől sajnálták és aggodalmat fejeztek ki az egészsége iránt, másfelől kinevették, hogy nem tud megfelelni a nő szexuális igényeinek. Igazából bizonytalan, hogy Imola és Detti melyikőjüket tartotta inkább nevetségesnek, mivel a nő extrémnek tekintett szexuális vágyain és a férfi kudarcán, hogy ezeket kielégítse, egyaránt nevettek. Ahogy korábban megállapítottam, a nő nemi öröme mindig a férfi nemi örömének függvényeként jelenik meg a szexuális diskurzusokban. Ebben a történetben is így van ez, noha a férfi van beállítva áldozatnak, mégis ő az alany, aki ez esetben nem tud úgy cselekedni, hogy a nő végül megkapja, amire vágyik.

Ebben a részben azt elemeztem, hogy a szexuális aktusról való beszédmód hogyan teremt nemek közti különbségeket, és megállapítottam, hogy a női nemi öröm a résztvevők által használt heteronormatív diskurzusokban a férfi nemi öröm függvénye, mivel a férfi a szexuális együttlétben az alany, a cselekvő, a nő pedig a tárgy, az elszenvető vagy közreműködő. Ez a dichotomizálás megjelenik abban, amit a fiúk és a lányok mondanak a szexről és abban, ahogy beszélnek róla. Az utolsó részben a nemi dichotómia-teremtés harmadik diskurzusát, a szexuális kettős mércét vizsgálom meg.

Hozzáférés a szexhez – a szexuális kettős mérce és a „barátnő/kurva” dichotómia

A nemek szerinti szexuális kettős mérce akkor jelent meg leglátványosabban, amikor interjúalanyaimat az egyéjszakás kalandokról kérdeztem. Válaszaikból kiderült, hogy a lányok és fiúk szexuális partnerekhez való hozzáférése gender-különbséget konstruál, valamint az is, hogy hogyan tartják fent a fiúk és a lányok ezt a di-

chotómiát azáltal, hogy felügyelik a társaik szexuális viselkedését. Ezt azon normák alapján teszik, amelyeket elsősorban a fiúk állítanak fel, a „párkapcsolat/alkalmi szex”, a „barátnő/kurva”¹⁹ és a „szűz/kurva” (Youdell 2005) dichotómiák mentén. A lányok ezekkel szemben ugyan gyakran fejeznek ki kritikát, de többségük valamilyen mértékben mégis azonosul velük.

A nemi öröm és a „párkapcsolat/alkalmi szex” diskurzusa gender-különbséget konstruál, mert a legtöbb lány számára a nemi öröm fogalma szorosan kapcsolódik a „barát” és a monogám párkapcsolat fogalmához, míg a fiúknál ez az összefüggés nem olyan erős vagy egyáltalán nincs meg. Így a lányok és a fiúk különböző hozzáféréssel rendelkeznek a nemi örömhöz. Van néhány lány, aki az alkalmi szexet (párkapcsolaton kívül vagy belül) elfogadhatónak tartja, de a legtöbb lány számára morálisan vagy egészségügyi okokból problémás illetve kockázatos, és ha párkapcsolatban vannak, akkor kizárt. Ez önmagában még nem konstruál gender különbséget, mivel sok fiú szintén úgy gondolja, hogy amikor párkapcsolatban van, akkor nem akar, vagy nem tekinti elfogadhatónak egyéjszakás kalandokba bonyolódni. A különbséget az konstruálja, hogy mit jelent az egyéjszakás kaland a lányoknak és a fiúknak, és milyen hozzáférésük van az alkalmi szex-partnerekhez.

A legtöbb fiú az alkalmi szex lehetőségét, függetlenül attól, hogy van-e monogám párkapcsolata vagy sem, adottnak, magától értetődőnek tekinti, míg a lányok nagy része nem. Sok fiú úgy gondolja, hogy most van barátnője, úgyhogy nem **akar** egyéjszakás kalandot, vagy úgy **dönt**, hogy nem kezdeményez, viszont azoknál a lányoknál, akiknek van barátjuk, az, hogy akarják-e vagy sem, úgy döntenek-e vagy sem, fel sem merül.

Tibi: [Ú]gy, hogy volt barátnőm, úgy soha nem csaltam meg, mondjuk bulikba úgy hétfévenként.

RD: És neked?

Nándi: Én soha nem csaltam meg senkit, egyik barátnőmet sem. Csak így, hát azért megnéztem a lehetőséget, úgymond (...).

RD: És mit gondolsz az egyéjszakás kalandokról?

Nándi: Jó. Ha nincsen barátnője az embernek, akkor jó.

Tibi: Meg, ha nem akar (...) tartós kapcsolatot, csak így lazítani. (Nándi 15, Tibi 16, interjú)

Ebben a csoportban a négy fiúból három (Levi, Tibi és Nándi) nem csalja meg a barátnőjét, míg a negyedik (Imi) igen. Az ő döntésük, hogy nem teszik meg, Iminek pedig szintén a saját döntése, hogy ő igen, és az is, hogy ezt nem mondja el a barátnőjének, nehogy megbántsa.

Mind a négy fiú egyértelmű választóvonalat húz a barátnő és az egyéjszakás kaland között. Más fiúk is különbséget tesznek, még hozzá gyakran nem aközött, hogy hogyan töltsék a szabadidejüket, vagy hogyan elégítsék ki a szexuális vágyaikat, amikor nincs állandó partnerük, hanem két különböző „lánytípus” között. Fiú interjúalanyaim általános vélekedése szerint vannak olyan lányok, akik alkalmasak arra, hogy „barátnők” legyenek, és vannak, akik egyéjszakás kalandra valók. Amikor egy fiú például egy szórakozóhelyen megismerkedik egy lánnyal, felméri, melyik típus az illető. Ahogy Gergely félreérthetetlenül elmagyarázza:

Gergely: Hát én akkor be voltam rúgva. Mondtam, hogy jó, elkezdtem fűzni a csajt. Először barátnőmnek

¹⁹ Ezekben a diskurzusokban a „kurva” olyan lányt jelöl, aki alkalmi szexuális kapcsolatokat létesít különböző fiúkkal, illetve nem tartja magát a monogám hosszútávú párkapcsolat heteronormatív elképzeléséhez.

akartam, de rájöttem, hogy a csaj egy nagy ribanc, gondoltam, akkor megpróbálom, hátha sikerül, aztán összejött. (Gergely 17, interjú)

Gergely tárgyiasító nyelvhasználata elárulja, hogy ő az, aki a végső döntést meghozza, hogy az illető lányt barátnőnek vagy egyéjszakás kalandnak akarja, és a döntése a lány szexuális viselkedésétől függ. Ha ő úgy értékeli, hogy a lány viselkedése „kurvás”, akkor jó lesz alkalmi szex-partnernek, de nem barátnőnek. Ő a döntéshozó alany az interakcióban, a lány pedig a tárgy, akinek ő felméri az „értékét”, és annak megfelelően használja. Gergelynek nincsenek morális fenntartásai azzal kapcsolatban, hogy így tárgyiasítja a lányt és a lány szexuális vágyait, és nem merül fel, hogy a lány is lehet döntéshozó és lehetnek preferenciái – lehet, hogy a lánynak eszébe sem jutott, hogy Gergellyel párkapcsolatot kezdjen.

A lányok tisztában vannak vele, és kritikusak azzal szemben, hogy kettős mércé szerint mérik a lányok és a fiúk szexuális viselkedését, amint az alábbi idézetekből kiderül:

Vali: Fiúnál sokkal másabb. (...) Egy lánynak szégyen, a fiúnak meg... (...) Én ezt sosem értettem, hogy miért. Apa is mindig mondta. (...) Öcsém is ugyanezt csinálja egyébként, hogy egy lány, két lány, sose köti le magát (...). És mondom apunak, téged nem zavar, hogy minden héten más lány van nála? Engem zavar! És apu: hát ő fiú. (...)

Adél: De amúgy az van, hogy nagyon sok fiú ezt csinálja, hogy váltogatja a lányokat, naponta, hetente, de mégis azt mondják utána a lányokra, hogy kurva, merthogy mindenkivel lefekszik.

(...)

Vali: Amúgy apu mondta, hogy fiúnál büszkeség, hogyha több lánnyal van, de lánynak viszont már szégyen. (Vali 17, Adél 17, interjú)

Bár kritikusak a lányok e kettős mércével szemben, mégis valamilyen mértékig azonosulnak vele. A szerelmi kapcsolat vs. alkalmi szex dichotómiáját állítják fel, és legtöbbször úgy pozicionálja magát e kettősségben, hogy ők csak olyan férfikkal szexelnek, akikbe szerelmesek és/vagy párkapcsolatban vannak velük:

Detti: Én csak olyannal fekszek le, akit szeretek. Nem tudom, hogy miért, pedig annyiszor megtehettem volna, hogy na most ezzel is, azzal is, de én nem vagyok ilyen.

RD: Nem is fordult még elő?

Detti: Soha. (Detti 16, interjú)

Ennek az én-pozicionálásnak több oka van: fizikai biztonság, érzelmi okok, morális dilemmák. A morális érvelés megmutatja, hogy „a fiúnak dicsőség, a lánynak szégyen” hozzáállást hogyan internalizálják a lányok: ők nem akarják, hogy „kurvának” tartsák őket, mert az szégyen. A morális érvelés valójában a társadalmi státuszhoz kapcsolódik. A kettős mércét kritizáló lányok azért vetik alá magukat mégis ennek a rendszernek, mert így lesz „barátjuk”, a „barát” pedig magasabb státuszt kínál nekik az iskolai gender hierarchiában, mintha egyedülálló lányok lennének, akik alkalmi partnerekkel folytatnak szexuális életet.²⁰ A fiúknál épp ellenkezőleg, annál magasabb valakinek a státusza a kortárs csoportban, minél több szexuális tapasztalatot tud felmutatni, így ezek

²⁰ Pascoe ugyanezt a jelenséget írja le (2007:104–105), hivatkozással Kandiyoti (1988) „patriarchal bargain” (patriarchális alku) koncepciójára.

a kérdések nem merülnek fel, az ő diskurzusukban csak az határozza meg, hogy létesítenek-e alkalmi szexuális kapcsolatokat, hogy ők hogyan döntenek, és milyennek ítélik meg az adott lányt.

Imola egy másik morális dilemmát említ az alkalmi szexszel szemben: egy másik nő megbántását:

Imola: Nekem már a lelkiismeretem is rossz lenne, hogy most mit csináltam, kettő: kinek a barátjával; most ez melyik lánynak esik rosszul. Én nem tudnám. (Imola 17, interjú)

Ebben a megközelítésben a fiú, akivel Imola elméletben alkalmilag szexelne, egy másik lány barátjaként van beállítva, mintha elképzelhetetlen lenne, hogy a szexuálisan vonzó fiúknak nincs barátnőjük. Mivel a fiúnak van barátnője, Imola egy másik lányt bántana meg, ha szexelne a fiúval. Büntudata is lenne, és nem merül fel, hogy ha a fiúnak van barátnője, elsősorban az ő felelőssége eldönteni, hogyan viselkedjen szexuálisan egy másik lánnyal. Ehelyett Imola veszi a vállára az összes felelősséget és büntudatot. Ez az együttérző megnyilvánulás is rávilágít a szexuális kettős mércére és a „barátnő/kurva” dichotómiára. A fiú kortársak között értékes viselkedés az alkalmi szex, még akkor is, ha monogám párokban vannak, és a „természetes” nemi ösztön miatt a fiúkat nem lehet hibáztatni az ilyen „félrelépésekért”. Az „érzelmileg komplexebb” lányok feladata biztosítani, hogy nem keverednek ilyen „félrelépésekbe”, és elsősorban az ő érdekük is, mivel végül őket neveznék „kurvának”.

Az intimitás hiánya és a másik személy nem ismerése több interjúban felmerül mint ellenérv az alkalmi szexkapcsolatok ellen:

Zsófi: Egyrésztől jó, egyrésztől meg rossz. Megvolt, volt szex meg minden, (...) utána meg belegondolsz, hogy szinte nem is ismered az embert. Meg hogy utána egyből elmegy haza vagy valami, és akkor rossz, hogy nem mellette kelek fel utána. (...) Abba a 2-3-4-5 órába, úgy jó. (Zsófi 17, interjú)

Néhányan azon lányok közül, akik nem tekintik adottnak saját magukra nézve az alkalmi szex lehetőségét, pszichológiai és érzelmi magyarázatokat keresnek arra, hogy egyáltalán miért létesít bárki alkalmi szexuális kapcsolatot:

Adél: Szerintem az egyéjszakás kalandokat azok csinálják, akik olyanok, hogy nem tudják magukat lekötöni, és akkor csak ez, hogy pörgés, diszkó, buli, és akkor több fiút vagy lányt kipróbálni.

(...)

Veronika: Én meg szerintem csak azok csinálják, akiknek átvágták a fejüket. (Adél 17, Veronika 17, interjú)

Ezek a lányok a diskurzusukban patologizálják az alkalmi szexet változó partnerekkel. Számukra az egyéjszakás kalandokba emberek az „igazi” szexuális együttlét helyett mennek bele, érzelmi hiány vagy rossz tapasztalatok miatt.

A szexuális kettős mércének megfelelően a lányok nem tesznek különbséget az alkalmi szexkapcsolatra és a párkapcsolatra „alkalmas” fiúk között, legalábbis az interjúkban soha nem emlegetik így őket. A fiúk viszont, ahogy ez korábban Gergely idézetéből és az alábbiakból is kiderül, pontosan ezt csinálják: feljogosítva érzik magukat, hogy választóvonalat húzzanak a „kurvák” és a „barátnőnek alkalmas” lányok között, és hogy eldöntésük, éppen alkalmi szexet vagy barátnőt szeretnének, és ennek megfelelően hogyan közelítsenek az elérhető lányokhoz:

RD: És te mondtad, Bence, hogy voltak egyéjszakás kalandjaid azóta.

Bence: Igen, de hát azok ilyen diszkós lányok. Ott azért az ember jól érzi magát, sokan úgy is mennek a diszkóba, ott nem lehet komoly kapcsolatot találni. Meg ott is inkább azok a lányok, inkább erre mennek, elég sok van ebből. (Bence 15, interjú)

Bence mondanivalójában szinte észrevétlenül kettéosztja a diszkóban lévő fiatalokat: a fiúkra, akik azért mennek diszkóba, mert ott jól érzik magukat, aminek része, hogy alkalmi szexkapcsolatokat létesítenek, és a lányokra, akik „diszkós lányok” (a „kurva” finomabb szinonimája), és „inkább a szexre mennek”. Vagyis mindenki, aki ott van, a szexre megy, de mégis érezhető, hogy más a megítélése, ha fiú és ha lány az illető, aki szexre vágyik a diszkóban.

Levi az osztályában „alfahím” pozícióban van, pozitív szerepmmodell fiútársainak, szexuálisan tapasztalt, van önbizalma, jóképű és divatosan öltözködik, lány osztálytársai szerint a fiúk hozzá járnak öltözködési és fodrászati tanácsokért.²¹ Levi azt állítja, jelenlegi barátnője előtt sok egyéjszakás kalandja volt, de most nem szeretne. Elmondása szerint, mielőtt megismerkedett a barátnőjével, annyira kíváncsi hetero-maszkulinitással bírt, hogy amikor bulizott, „jöttek egyfolytában a nők. Szóval nagyon nem is foglalkoztam [velük], egyiknek sem tudtam a nevét, meg ilyesmi”. A kisujját sem kellett mozdítani, csak úgy zúdultak rá a lányok vágyai:

Levi: Nekem volt olyan, hogy épphogy beléptem a bulihelyre, és akkor már így elkezdünk táncolni, és már jöttek oda a lányok. És akkor nem tudom, rám mozdultak, és már simogattak, meg minden. És akkor így jött egyfolytában, és akkor még a végében is össze-vissza, szóval nagyon, mindent bevállaltak. (Levi 17, interjú)

Olvashatnánk úgy is e narratívát, mintha a női szexuális vágy aktív kifejezéséről és a fiú használásáról szólna a lány saját szexuális öröme. De véleményem szerint, még ha ez lenne is a helyzet, Levi nem tehetetlen tárgyként pozicionálja magát, akit széttépnek a nők, hanem olyan cselekvőként, aki szabadon dönthet arról, hogy elfogadja-e a lányok tárgyiasító közeledését, és így tetszése szerint bármikor tárgyból alanná válhat. Így ezek a lányok továbbra is alárendelt, könnyen tárgyiasítható pozícióban maradnak.

Amellett, hogy a fiúk feljogosítva érzik magukat arra, hogy eldöntsék, mely lányok mely típusú szexuális kapcsolatra „valók”, felállítanak egy másik dichotómiát is, amelynek az egyik oldalán a szűz lányok vannak, a másikon a „kurvák”. Ebben a diskurzusban nincsenek „köztes” pozíciók, egy lány vagy „szűz”, vagy „kurva”. Amint a párkapcsolat/egyéjszakás kaland dichotómiában, a szüzesség elvesztésében is kettős mérce működik. Ahogy Levi elmagyarázza:

Levi: Férfiagnál amúgy minél hamarabb elveszíted, lánynál pedig szerintem annál jobb, minél később veszíti el. (...) Mert a férfiagnál annál menőbbek, minél hamarabb veszti el (...). Lányok, szerintem, annál nagyobb kurva, minél hamarabb veszti el. (Levi 17, interjú)

A kettős mérce itt is megjelenik a szóhasználatban: Levi nem fiúkról és lányokról, vagy férfiokról és nőkről beszél, hanem férfiokról és lányokról. Ha egy fiú korán elveszíti a szüzességét, rögtön férfivá válik, ha lány teszi

21 Érdekes, hogy Levi sötét bőrű roma fiú, de úgy tűnik, etnikai hovatartozása nem befolyásolja a maszkulinitás-hierarchiában betöltött magas pozícióját. Meséli, hogy trendi öltözködése miatt gyakran viccből „lebuzizzák”. Míg etnikai hovatartozását társai figyelmen kívül hagyják, senki nem gondolja komolyan, hogy Levi tényleg meleg lenne. Ha meleg és roma lenne egyszerre, kétféle, hogy ilyen magas pozícióban lenne a maszkulinitás-hierarchiában.

ezt, akkor „kurvává”, de még mindig lány marad. Ugyanebben a párbeszédben Tibi meghatározza azokat a körülményeket, amelyek között a szüzességét elvesztő lány „kurvává” válik:

Tibi: [H]a nem úgy veszíti el, hogy egy diszkóban, vagy valami, hanem, mondjuk együtt vagyok vele már nem tudom mennyi ideje, és akkor úgy, (...) ha összejövnék 12 évesen, és egy éve együtt vagyunk, akkor már miért ne? Mert akkor meg én leszek vele úgy, hogy akkor veszítse el. (Tibi 16, interjú)

Tibi szerint, ha az esemény nem diszkóban történik, hanem hosszútávú párkapcsolaton belül, akkor rendben van, ha a lány korán elveszíti a szüzességét – mert akkor azt ő, Tibi is szeretné. Ezek szerint a fiú partner megléte és vágyai felülírják az életkori faktort: ha a lány a barátjával veszíti el a szüzességét fiatalon, akkor nem lesz belőle „kurva”, de ha alkalmi szexkapcsolatban, akkor igen.

Ezek szerint a fiúk úgy gondolják, hogy a 12–13 éves fiúk már készen állnak a szexre, de a 12–13 éves lányok még nem – kivéve, ha párkapcsolatban vannak, és 12–13 éves barátjuk úgy akarja. Amikor megkérdem, hogy kivel szexelnek, ha a velük egykorú lányoknak még nem kéne szexuális életet élni, azt válaszolják, hogy mindig idősebb lányokkal, „vagy olyan[nal], aki nem megbízható, és csak ilyen egyéjszakásra jó” (Tibi). A fiúk szüzességének elvesztésekor azoknak a lányoknak az életkora, akik „nem megbízhatóak” vagy „csak ilyen egyéjszakásra jó[k]”, nem számít, nem úgy, mint a „barátnő kategóriájú” lányok esetében, így a szüzesség elvesztésének kettős mércéjén belül még egy kettős mércét állítanak fel.

Miközben a lányoktól azt hallgattam az interjúzás során, hogy a velük egykorú fiúk mennyire inkompetensek szexuálisan, és mennyire nem törődnek a partnerükkel, nemcsak én tűnődtem el azon, hogy az idősebb lányok vajon tényleg hajlandóak-e 12–13 éves, vagyis még náluk is fiatalabb fiúkkal lefeküdni:

Evelin: Úgy vannak vele, hogy a lány tizennyolc éves koráig szűz maradjon. Mondjuk, érdekes, ha a fiú már szexelhet tizenöt évesen, és a lány még nem, akkor azt hogy oldják meg. A fiúnak mindent, a lánynak semmit. (Evelin 19, interjú)

Evelin cinikusan kommentálja a szüzesség elvesztésének, valamint a lányokhoz és fiúkhöz való szexuális hozzáférésnek a kettős mércéjét, amiből ismét jól látszik, hogy a lányok tudatában vannak, és kritikusak ezzel kapcsolatban. Azt is láthatjuk azonban az elemzett interjúrészekből, hogy a heteró fiúk szabják meg a szexuális partnerekhez való hozzáférés diskurzív kereteit, a heteró lányok többsége pedig ugyan kritizálja e kettős mércét, mégis valamilyen mértékig belemegy a „patriarchális alkuba”, saját társadalmi pozíciója erősítése érdekében.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban megvizsgáltam, hogy a nemi öröm diskurzusai hogyan jelennek meg a szexuális nevelés tantárgyat oktató védőnő és középiskolás diákok szexről való beszédmódjában, és miként konstruálnak ezek a beszédmódok különbségeket a nemek között. Három, ebből a szempontból lényeges beszédmódot találtam: a nemi öröm „természetes” és „tanult” jellegének kettőssége; a szexuális tevékenységekről, illetve az örömszerzés módjáról való beszéd nemek közti különbségei; valamint a szexhez, illetve szexuális partnerekhez való hozzáférés kettős mércéje. A nemi örömet heteroszexuális interjúalanyaim többnyire összemos-sák az orgazmussal, az örömszerzést az orgazmushoz való eljuttatással, és ebben a szemléletmódban a nemi öröm

heteroszexuális vaginális penetrációként tételeződik. Interjúalanyaim beszédmódjában a lányok azok, akiknek tanulniuk kell a nemi öröm elérését, a fiúk pedig tanulás nélkül, „természetesen” élik azt át. Emiatt a lányoké a felelősség, hogy a szexuális együttletben átéljék a nemi örömet. A szexuális tevékenységekről, illetve az örömszerzés módjáról a fiúk többnyire tárgyiasító és gyakran vulgáris módon beszélnek, magukat alanynak, cselekvőnek, lány partnerüket tárgynak, elszenvedőnek vagy közreműködőnek állítják be; míg a lányok inkább közös tevékenységnek, kölcsönös örömszerzésnek tekintik a szexet, és többnyire elvárják a fiúktól, hogy partnerként kezeljék őket a szexben, de láttunk arra is példát, hogy egy lány a saját hibájának tekinti, hogy a partnere nem tudja őt eljuttatni az orgazmusig. Közös mindkét beszédmódban, hogy a „kölcsönös” nemi öröm valójában a férfi örömének függvénye, még a partnernek tekintés elvárásában is a férfi az, akinek a nőt az elvárás szerint kellene „kezelnie”. A szexuális partnerekhez való hozzáférés kettős mércéjének vizsgálatából pedig az derül ki, hogy a fiúk azok, akik kategorizálják a lányokat, és eldöntik, milyen módon közelítsenek hozzájuk szexuálisan, a lányok pedig ügyelnek rá, hogy saját magukat és egymást a fiúk által kreált kategóriák közül melyikbe sorolják. E heteroszexista, gender dichotóm diskurzusoktól minimális eltérések előfordulnak az anyagomban, de ezek vizsgálata túllépett volna e tanulmány keretein. Elmondható azonban, hogy ezen eltérések kivételek, inkább a jelen tanulmányban bemutatott diskurzusok a jellemzőek az általam vizsgált populációra. Meggyőződésem szerint a megjelenített példák szemléltetik azokat a repetitív performatív aktusokat, amelyek eredményeképp Butler szerint a szilárd, dichotóm társadalmi nemek illúziója jön létre, és olyan diskurzív helyeket mutatnak meg, amelyek nem csupán a nemi különbség és a szexualitás interszekciói, hanem ahol a beszédben konstruált nemi különbség a szexualitáson keresztül értelmezhető.

HIVATKOZÁSOK

- Allred, P. – Miriam E. D. (2007) *Get Real About Sex. The Politics and Practice of Sex Education*. Maidenhead: Open University Press.
- Allen, L. (2012) Pleasure's perils? Critically reflecting on pleasure's inclusion in sexuality education. In *Sexualities* 15(3/4), 455–471.
- Allen, L. (2007) Denying the sexual subject: schools' regulation of student sexuality. In *British Educational Research Journal* 33(2), 221–234.
- Allen, L. (2004) Beyond the birds and the bees: Constituting a discourse of erotics in sexuality education. In *Gender and Education*, 16(2), 151–167.
- Butler, J. (2005) *Jelentős testek – A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Butler, J. (2007) *Problémás nem – Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Epstein, D. – O'Flynn, S. – Telford, D. (2003) *Silenced Sexualities in Schools and Universities*. Stoke on Trent, UK, Sterling, USA: Trentham Books.
- E.S.Z.T.E.R. Alapítvány (2010). Az „Online szexuális abúzus” című, budapesti 16 évesek tapasztalatain alapuló kutatás adatainak elsőleges elemzése. Budapest. http://www.budapestedu.hu/data/cms101384/Kutatasi_jelentes_OSA_Mereis.pdf
- Fine, M. (1988) Sexuality, Schooling, and Adolescent Females: The Missing Discourse of Desire. In *Harvard Educational Review* 58(1), 29–53.
- Fine, M. – McClelland S. I. (2006) Sexuality Education and Desire: Still Missing after All These Years. In *Harvard Educational Review* 76(3), 297–338.
- Foucault, M. (2001) *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantis Könyvkiadó.
- García, L. (2009) “Now Why do you Want to Know about That?” Heteronormativity, Sexism, and Racism in the Sexual (Mis)Education of Latina Youth. In *Gender and Society* 23, 520–541.
- Kehily, M. J. (2002) *Sexuality, Gender and Schooling. Shifting Agendas in Social Learning*. London, New York: RoutledgeFalmer.
- Mészáros, Gy. (2014) *Szubbkultúrák és iskolai nevelés. Narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Veszprém: Iskolakultúra-könyvek 48. <http://mek.oszk.hu/13400/13473/13473.pdf>
- Németh, Á. – Költő, A. (szerk.) (2011) *Az Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása című, az Egészségügyi Világszervezettel együttműködésben zajló nemzetközi kutatás 2010. évi felméréséről készült nemzeti jelentés*. Budapest: Országos Gyermekegészségügyi Intézet. file:///D:/DOC/CEU/PHD/Dissertation/Literature/Sex%20education/Hung%20lit/HBSC_2010.pdf
- Pascoe, C. J. (2007) *Dude, you're a Fag: Masculinity and Sexuality in High School*. Berkeley: University of California Press.
- Rasmussen, M. L. – Rofes E. – S. Talburt (2004) *Youth and Sexualities. Pleasure, Subversion and Insubordination In and Out of Schools*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rasmussen, M. L. (2010) Secularism, religion and 'progressive' sex education. In *Sexualities* 13(6), 699–712.
- Rédai, D. (2012) „Sok újat nem mondtak. Mi már mindent tudunk erről.” Az iskolai szexuális nevelés és a középiskolás lányok szexualitása. In Kozma, T. – Perjés, I. (szerk.) *Új Kutatások a Neveléstudományokban 2011*. Budapest: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága, ELTE Eötvös Kiadó. 313–329. http://www.eltereader.hu/media/2013/06/Uj_kutatasok_2011_opt.pdf
- Rédai, D. (2010) Sex and Family in the School. Discourses on citizenship in sex and family education in Hungarian secondary schools from the 1960s till today. Konferencia előadás: *Beyond Citizenship: Feminism and the Transformation of Belonging*. Birkbeck, University of London.
- Simich, R. – Fábián R. (2010) *Iskola – egészségfejlesztés – szexedukáció. Veszélyeztetett korú diákok prevenció igényei és szükségletei*. Országos Egészségfejlesztési Intézet, Budapest, 2010. http://www.oefi.hu/tanulmany_szex.pdf
- Youdell, D. (2006) *Impossible Bodies, Impossible Selves: Exclusions and Student Subjectivities*. Dordrecht: Springer.
- Youdell, D. (2005) Sex-gender-sexuality: how sex, gender and sexuality constellations are constituted in secondary schools. In *Gender and Education* 17(3), 249–270.
- Youdell, D. (2004) Wounds and Reinscriptions: Schools, Sexualities and Performative subjects. In *Discourse: studies in the cultural politics of education* 25(4), 477–493.

NÓVÉ BÉLA

HADIBORDÉLYOK ÖNKÉNTESEI¹

Ez az a terep, amit egy rövid és diszkrét bevezető után a leghelyesebb mindjárt átengednem az egykor leginkább érintetteknek, közülük is a remek tollú, már csaknem ötven éve Korzikán élő veteránnak, Nemes Sándornak, aki kérésemre külön esszét kerekített emlékeiből „Életem a kuplerájban – kupleráj az életemben” címmel,² melyet engedélyével alább, kisebb korrekciókkal, közreadok.

A tábori vagy hadibordély [*Bordel Militaire de Campagne, BMC*] a francia hadsereg valahány alakulatánál bevett intézménynek és legalábbis a középkorig visszanyúló patinás hagyománynak számított egészen az 1970-es évek derekáig, mi több, a Légió egyes távoli állomáshelyein, titkon s a tiltással makacsul dacolva, még az ezredforduló tájékán is. Ezek a felső parancsra rendszeresített és állandó felügyelet alatt tartott katonai kéjtanyák egyrészt az állomány nemi vágyait voltak hivatva több-kevesebb gyakorisággal kielégíteni, másrészt arra szolgáltak, hogy elhárítsák az alkalmi és ellenőrizhetetlen flörtök és liaisonok biztonsági vagy egészségügyi kockázatát, melyek ellenséges vagy háborús közegben olykor beláthatatlan veszélyekkel fenyegették az állomány hadrafoghatóságát.

Az '50-es évek végén és a '60-asok elején a magyar légiós újoncok még a BMC-k hagyományos világába csöppentek, s maga a rendszer, sivár praxisával, csak egy évtized múltán kezdett igazodni a kor hedonista szelleméhez, mindinkább átadva helyét az új és kevésbé merev formáknak. A szexuális forradalom s a szabad párválasztás igénye utóbb a Légiót is engedékenyebbé tette, s az újabb évtized-fordulótól már mind kevésbé állítottak akadályt a légiósok külső párkapcsolatai, avagy házasodási szándéka elé. Az alábbi részletek jól tükrözik e korszakos változásokat, betekintést engedve egy mára letűnt intézmény sajátos működésébe.

S most következék Nemes Sándor korzikai magyar légiós esszéje – teljes szövegét kisebb korrekciókkal (szörend, ékezetek, betűhibák, központosítás, etc.) adom közre. Az illusztrációkat szintén a szerző válogatta, amiért ezúton is köszönet illeti.

Társaságban, ha valami pajzán téma jön szóba, mindenki kakaskodik. Mert, ugye, az „a Férfi”, akié a legnagyobb, aki bármikor „bevetésre kész” és aki olyan élethűen tud mindenről mesélni, mintha csak vele történt volna... Az efféle vetélkedésben a gallok között a „marseille-i kakasok” viszik a prímet. Egy kocsmapult mellett a már többször idézett olajkutató mérnökünk így például közhírré tette, hogy az ő galambdúcán „tavaszi rügyfakadásakor” akár fél tucat postagalamb is elférne. Az általános felhördülésre, és hogy szavainak némi hitelt adjon, még hozzá tette: „Jó, jó, a hatodik már csak féllábon billegve.”

1 Forrásismertető fejezet a szerző *Patria nostra: '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* c. történeti monográfiájából, amely 2015 őszén a Balassi Kiadónál fog megjelenni.

2 Nemes Sándor kéziratos emlékezései – 1956-os Intézet, *Légiós-kutatások* c. különgyűjtemény

A '60-as években a Légióban efféle nagyotmondással még nem állhatott elő senki. Az afrikai hőségtől ugyan gyakran felforrt a légiósok vére, de a katonaorvos sem maradt tétlen, gondja volt rá, hogy kellő adag bróm kerüljön a bakák borába és ételébe. Ami azt illeti, a nők hiánya miatt a katonaélet a mi időnkben még igencsak szexszegény volt. Arab nővel kezdeni eleve vakmerőségnek számított mindkét részről, mivel a lányok számára tabu volt „a megszállókkal” járni, nem szólva a házasságon kívüli szex vallási tilalmáról, a francia egyenruhát viselő férfi pedig könnyen kifoghatott egy könnyűvérű nőcskének álcázott kémnőt, vagy akár egy „békeharcos amazont” a nem túl gyakori partnerjelöltek között. Ám nem volt könnyebb partnert találni a „*pied noir*” [észak-afrikai francia vagy európai származású] nők között sem. Ezek kegyeibe férkőzve inkább csak a tisztek és altisztek juthattak némi alkalmi hancúrozáshoz. A kis közrendű regrutának meg esténként maradt – már amennyire a bróm és a vékonyka zsold engedte – a „*veuve joyeuse*” [‘vígözvegy’] vigasza, és nagynéha a kupi. A régi frankban kiosztott havi zsoldból – némi spórolással – jó ha két „huszárrohamra” futotta.

Az első BMC-élményem a négyhónapos saidai kiképzés végén volt. Vonult a kimenős szakaszunk mind a 34 talpon maradt újonca, vonult egyenesen a kupiba, végig a főutcán, percenként 60-as parádés légiós léptekkel, közben harsányan fújva: „*Au revoir petite Monica, nous partons pour le combat*”. [Isten veled, Mónika; megyünk a csatába!]

Egyszer csak letérünk jobbra. „*Halte! Nóta, állj!*” Kis szurdék előttünk, a neve: „*village negre*” [fekete falu]. Jellegtelen ház, kapuját két légiós őrzi a katonai rendészet harci „csákány-nyelével” fölfegyverezve.

Hadnagyunk rövid atyai szózatot intéz hozzánk: „*Aztán nehogy szégyent hozzatok rám!*”, majd: „*Bal oszlop, in-dulj!*”

Termetem miatt elsőnek jutok be. Odabenn fehérköpenyes szanitéc ül, előtte zöld műanyag lavór, benne lila hipermangános vízzel. Rutinos „fegyverszemle” jön, és máris szólítja a következőt: „*Le prochène!*” (Házi feladat: meghallgatni Jacques Brel azonos című protest dalát a *you tube*-on!) Újabb stáció: jelentkezés a szolgálatos törzsőrmesternél. Ez pihenj-t vezénnyel, és gondosan feljegyezz mindent: nevet, sorszámot, órát, percet, majd a foga közt mormolva odaveti: „*Chambre numero deux. Alléz!*”. [Kettes szoba. Mehet!]

A folyosón három szoba nyílik jobbra és három balra, a végén egy bárral. Benyitok a kettesbe. Puritán

kaszárnya-komfort: vaságy, daróc pokróc, stoki, a sarokban kezdetleges tusoló. Először vagyok itt, nehezen találom szavakat. Szerencsére az ágyon gubbasztó „Fatma” kísért: „Gyere, ülj mellém. Engem Zinebnek hívnak. Hát téged?” – „Engem? Viens ici!” [Gyere ide!], felelem zavaromat egy gyenge poénnal álcázva.

Formás szép, fiatal lány, lenge ruháján átütnek telt idomai.... Az arcát viszont álarc takarja, s ez jobban felizgat, mint az, amit látni enged magából. Egész Seherezádes sejtéseim támadnak tőle, már csak a hastánc, az arab zene, meg a negyven rabló hiányzik.... Bár ez utóbbi, ha belegondolok, már itt is van a kupiban és környékén....

„Vedd le az álarcodat”, mondom neki. – „Nem, azt nem”, Hiába kérem, makacsul ellenáll. „Akkor ne várj tőlem semmit”, mondom. „Jaj, kérlek, ne! Ha elmész és bepanaszolsz a chéf-nél, engem kiraknak...” Végül nagy sokára: „Jó, nem bánom, ha erre vágysz. De csak egy pillanatra...”

Fellibbenti az álarc hófehér leplét.... Jesszusom! Arcán jobb fülétől a balig hatalmas forradás éktelenkedik... Két oldalt felvágta a szája sarkát... Beleborzongok e pokoli rém-vigyort látva...

„Most jobb? Mit akarsz tudni még? Hogy ki volt? Ki más: az FLN [Algériai Felszabadítási Front] emberei... Miért? Mert lány létemre cigizni láttak. Hát ezért vagyok most itt....”

Egy ilyen szép testű, fiatal lány. Mit tettek vele? Legszívesebben elfutottam volna.

„Bocsáss meg, én elszívok most vagy két cigit még, adok neked is, ha kérsz, meg pénzt is. De a vetkőzést hagyjuk, mára legyen elég ennyi....”

Elsírja magát: „Tudtam, hogy megutálsz. És elmondod majd mindenkinek...”

„Ne félj! – nyugtattam. – Megőrööm a titkod.” (Így is lett, egészen mostanáig.)

Jó tíz perc múlva a sliccemen babrálva, fütyörészve léptem ki a szobából. Mentem egy sört inni a bárba a haverokkal, akik már nagyhangon a sokadik Káma Szútra pozícióról regéltek. Lelkesen bólogattam szavaikhoz én is. A lányok, akik ebben a BMC-ben mind a hatan arabok voltak, néha kijöttek egy-egy üdítőre. Utána kimenőt kaptunk a városba este nyolcig.

Az eset sokáig lelohasztott, az a rém-mosoly még többször visszatért álmomban. Látni nem láttam, de hallottam olyan esetről is, amikor dohányzásért a nők orrát vágta le fanatikus arabok, hasonló látvány lehetett az is. Ez a hely Szaidában amúgy kimondottan légiós kupi volt. Más alakulatoknak is nyilván megvolt a maguk bordélyja, mert az eltérő egyenruha mindig is jó ürügyként szolgált egy kiadós balhéra, ahol végre törni-zúzni lehet. Aki pedig a tömegverekedésben felül maradt, azt a „csákány-nyeles” *Police Militaire* [a Katonai Rendészet] vette kezelésbe...

A soron következő kupi-vizitemet már csak a füstös és állott sörszagú bárpult mellett töltöttem, féktelen nótázás, bábeli bruhaha, telitorkos női nyerítések és éktelen sörösüveg csörömpölés közepette. Egyszer csak feltűnik Zineb! Jólesett viszontlátnom, s még inkább, hogy két hét után is felismert, kedvesen odajött, s az álarcos kendőjén át kaptam tőle egy pusztit, és ráadásnak egy hálás pillantást.

A bárban a tulaj, a „*mère maquerele*” [régi argó szó, kb: 'főnöknő'] tartotta a frontot. Ő szolgálta fel

az italokat, persze háromszoros áron, mint a „*foyer du soldat*”-ban [legénységi kantinban], ám emiatt senki sem reklamált, jól tudta, hogy ebből van az ő fő bevétele. Együttal ő őrködött a szobák tisztasága és a lányok viselkedése felett is, hamar leállítva a kontytépkedéseket. Időnként végigmenve a folyosón egy-egy ajtót jól megdöngetett, bekiabálva, hogy „*Lejárt!*”.

E közönséges szót: „főnökanyó”, én nem túlságosan kedveltem. Szívesebben mondtam helyette „*tenanciale*”-t; ami nagyjából kocsmárosnénak vagy vendégfogadósnak fordítható. A 35–45 közötti nők még őrizték bájaik egy részét, már nem éppen darázsderékkel, de még mindig odaadó, dús keblekkel, melyek a pajzán szótárban a „*poigniers d’amour*”, azaz a „szerelmi fogantyúk” nevet kapták. Pultközeli udvarlásaim idővel meg is hozták gyümölcsüket. Lassanként elvemmé vált a közmondás: a legjobb leves a régi fazékban fő! Igaz is volt, mert itt nem pénzre ment a játék, és volt benne vonzalom, valódi érzelem is mindkettőnk részéről. A megspórolt pénzemen pedig zöld zoknit, fantázia-képit, és végre rendes gatyát vehettem az otromba amerikai „*caleçon blindé*” helyett. Mire Sidi-bel-Abbés-be helyeztek, már az elegáns „*Tergal*” nyári kimenőruhám is megvolt.

Próbáltam statisztikázni. A kaszárnyában volt vagy 900 légiós. Hogy tud ennyi férfit hat nő ellátni? Igaz, szigorú rendben, naptár szerint volt minden szakasz beosztva. De mégis, töprengtem, hogy lehet ez? Lám, a mi szakaszunkal hamar végeztek, öt-hat legény jutott mindegyikre... A lányoknak, egymást váltva, heti egy szabadnap járt, kéthetente pedig orvosi vizsgálatra kellett menniük. Különben ők is hadikosztón éltek, mint mi, legfeljebb fordítva: az ő „szolgálatuk” vacsora után kezdődött. Este 7-től 9-ig a legénység, 9-től 11-ig az altisztek, utána pedig a tisztek jöttek sorra. Közrendű légiós csak akkor maradhatott a kupiban a megszabott időnél tovább, ha éjjeli kimenője volt. Ilyenkor akár egy egész éjszakára is kibérelhetett magának egy lányt, de arra ráment a havi zsoldja. Az efféle tempó nekem néha már az otthoni Sztahanov-brigádok esztelen vetélkedését juttatta eszembe. Mégis, a lányok nem panaszkodtak soha. Nyilván nem azért, mintha valami telhetetlen szerelmi étvágyú, nimfomán nőcske lett volna mind. Nagy részük szegény családból jött, és hazaadta a jövedelme jó részét, hogy az otthoniakat segítse. Azt hiszem, különben elég jól kereshettek. Más indítékot, ha faggatták őket, nemigen hoztak szóba, s ez jól illett a légiósok hasonló titokzatosságához.

Sidi-bel-Abbés két listavezető hadi bordélyja: a „*Lune*” [Hold] és a „*Soleil*” [Napfény] a saidai kupinál már komfortosabb és szemrevalóbb volt, s ez utóbbi szerencsére a lányokra is igaz volt, akik szerencsére hamar

elfeledtették velem első nyomasztó kalandomat a BMC-vel. Amúgy ugyanaz a jól bevált rendszer volt itt is, mint Saidában vagy a Légio más bázisain: a rendre a PM [KR : Katonai Rendészet] felügyelt, a szanitéc öblögetett, a törzs[örmester] pedig gondosan felírt mindent, mert utólag csak ez alapján lehetett egy-egy fertőző nemi betegség donorját azonosítani. (Ami a peches ügyfélnek egyben nyolc nap fogdát is jelentett!)

Itt aztán nem történt semmi rendkívüli, rutinosan ment minden, akár egy ötvenéves házaspárnál. Már-már unalmas volt, vagy csak megszokott? A BMC éppen úgy a Légiohoz tartozott, mint az úszómedence vagy a foyér a kantinnal. A különbség legfeljebb annyi volt, hogy én magam itt, a BMC-ben ismertem meg a Légio „pénzverdéjét”, a zseton rendszert. Tudnivaló, hogy minden kupi más-más zsetont használt. A rendszer lényege az volt, hogy a felügyelő altiszt kapott egy nagy adag zsetont, tőle megvették a légiosok, majd továbbadták alkalmi partnereiknek. Záróra után az altiszt elszámolt a maradék zsetonnal és a pénzzel, amit mindjárt elzártak az ezred páncélszekrényébe. Ezután jött az osztzkodás. A bevétel kétfelé ment, egy bizonyos – általam nem ismert – arányban. Egy részét a BMC női személyzete kapta, amit a főnöknő, a „*tenancière*” osztott ki (a csajok nála válthatták be tőlünk kapott zsetonjaikat régi frankra), a másik része pedig az ezred ú.n. „*caisse noir*”-jában, azaz a „zug-kasszájában” kötött ki. Mindennek az volt a fő elve, hogy minél kevesebb készpénz menjen át minél kevesebb kézen, a lehető legnagyobb biztonságban. A megbízott altisztnek pedig a saját zsebére ment minden hiány. Úgyhogy itt lopni sem nagyon lehetett.

Régi mondás, és talán ma is igaz, hogy a „gyalogság” a hadsereg mostoha gyereke... Ha mindez a legénység szegényes ellátásában is megmutatkozik, az a francia hadikincstár és a raktárosok hibája, mivel a zugkassza mindig is tömve volt. Ezt egy külön belső intézmény a SMOLE [*Service Morale de la Légion Étrangère*, az Idegenlégio Segélyalapja] kezelte. Az biztos, hogy az Észak-Afrikában állomásozó francia ezredek közül a légios gyalogság kaszárnyái voltak a legelegánsabbak és a legjobban berendezettek. Elmondható hát, hogy a „kupi rendszer” virágzó és lukratív sportág volt a frankó légios srácok és a kedvüket kereső csajok jóvoltából.

Sidi-bel-Abbésban a jól bevált módszerem szerint egy festett szőke, negyven körüli, kissé már duci tulajdonosnő kegyeit sikerült elnyernem, akit – állítólag – Martine-nak hívtak. Jellemző hasonlóság volt ez is, hogy a nők, akár a légiosok jó része, csak álnéven, vagy a „csatanevén” volt ismert. A lányokkal és róluk amúgy minden légios kedves hangon és nagy tisztelettel beszélt. A „*poutain*” [kurva] szót vagy annak alpári szinonimáit furcsamód rájuk nem használta senki. Sőt, a legtöbb légios apró ajándékokkal igyekezett a lányok kedvében járni. Ennek jele volt a bárpult mögötti falra rajzszögezett, a sok nikotintól elsárgult temérdek képeslap is a világ minden tájáról, amit a lányok kaptak. Lám, a fiúk még a szabadságukon is gondoltak rájuk. Mondhatjuk, hogy rendes csajok voltak? Annyit mindenesetre jól tudtak, hogy néha a legmarconább harcosnak is szüksége van a gyöngédségre és néhány jó szóra. Eközben a lelkük mélyén talán ők is sajnálkoztak a saját és kuncsaftjaik mostoha sorsán. Hogy vigasztalódják, volt egy-két kedvenc legénye mindegyiknek, de a balhé vagy féltékenységi jelenet aránylag ritka volt emiatt.

1962 nyarán felvirradt Algéria függetlenségének napja, ám a BMC-k összetétele mit se változott, mert a lányok, mondhatni, testületileg úgy döntöttek, hogy nem hagyják ott a Légiot, ahol biztonságban és teljes ellátásban volt részük. Ismerve az FLN barbár módszereit, nem is nagyon tehettek másként, mert a „függetlenség” a biztos halált jelentett volna számukra. No meg a kedvenc szeretőiket se hagyhatták magukra....

„Szakácsnőként”, „kantinosként” vagy „takarítónőként” a BMC teljes női állományát besorolták a illető ezred személyzeti nyilvántartásába. A lányok egy része Sidi-bel-Abbés-ban maradt egész az utolsó transzportig, más része leopárdmintás terepruhába bújtatva, nagy zöld baret-sapkával a fején (hogya a haját eltakarja), szállt fel az Algériából Korzikára tartó hajókra, testvériesen megosztotva a légiósokkal a hajófenéken. Az már mégse illett volna, hogy a zsúfolt hajók civilek számára fenntartott fedélzeti helyeit a BMC-k örömlányai foglalják el.

A menekülés pánikszerű kapkodása közben persze már nemigen figyelt rájuk senki.

Így érkezünk meg Korzikára. A BMC itt kettévált, egyik része Corte, a másik Bonifacio felé vette az irányt; e két városban vagy 5–500 légiós szerelmi szolgáltatásait vállalva magára. A „masinéria” hamar beindult újra, azzal a különbséggel, hogy itt egy idősebb törzsőrt állandó bordély-felügyelőnek neveztek ki. A lányok közt volt egy Daisy nevű, kissé már éltes csatakanca – jó ötvenes, ki tudja honnan került a truppba –, aki folyton csak sopánkodott, hogy ő már nem bírja a tempót, nem kell ő már senkinek... Addig-addig, míg a törzs végül szemet vetett rá, sőt, feleségül is vette, hogy aztán nem sokra rá ő maga is kikérje az obsitot, és ketten egy csinos kis vendéglőt nyissanak, éppen szemközt a kaszánya bejáratával...

A kupi körül később is történt egy-két hasonló „szerelmi baleset”, bár a biztonsági tiszték árgus szemekkel őrködtek a mundér becsületén, hogy elejét vegyék minden efféle kínos meglepetésnek. Ha bármily rendű-rangú légiós nősülni kívánt, a jegyese előbb szigorú erkölcsi vizsgán vagy faggatáson kellett áteszen, és a házassági engedély még így sem volt garantált. Egy nap aztán rendeletet hoztak Párizsban, ami eltörölte a házasság előzetes engedélyeztetését az egész francia hadseregben, így a Légióban is. De mert a francia nyelv rafinált építményében bárhol könnyen nyitható némi rés vagy kiskapu, a Légió atyjának újabb rendeletére nem kellett sokáig várni: „Azon önkéntesek, szólt az utasítás, akik engedélymentes házasságot kívánnak kötni, haladéktalanul nyújtsák be ez irányú előzetes kérvényüket a főparancsnokságnak.” Vagyis: csöbörből-vödörbe...

Idővel feltűnt, hogy megritkultak az arab csajok, és fiatal, szemrevaló európai, francia vagy ázsiai lányok érkeztek. Egyszer aztán új „*mère maquerelle*” is érkezett, aki Jeanne, azaz Johanna névre hallgatott – akárcsak Franciaország harcos védőszentje: Jeanne d’Arc! –, s akinek kegyeit aránylag hamar sikerült elnyernem. A lányok pihenőnapja az új rendtartás szerint vasárnapra változott. Szokásba jött az is, hogy ilyenkor pikniket rendeztünk a kupi melletti réten, ahová minden lány elhozhatta a kedvenc legényét. Tüzet raktunk, bográcsban ebédet főztünk magunknak, és utána elborozgattunk. Az egésznek egy kissé olyan hangulata volt, mint a Manet- vagy Monet-festményeknek: „ebéd” vagy „uzsonna a szabadban”.

Határozottan jólesett kiszabadulni a kupi falai közül és lazítani a mundér szorításán, egy kis friss levegőt szívva. Civil módra, szabadon eltársalogni bármiről, mintha nem is örömlányokkal, hanem igazi partnerekkel lennénk együtt – mi, messziről ide vetődött légiósok.

A kupi Korzikán egy idő után „mozgó üzemmé” változott, két hétig a cortei épületében üzemelt; majd egy vöröskeresztes szanitéc kocsia a lányokat újabb két hétre átvitte „sátorozni” Bonifációba. Így tudtam meg, hogy az én kedves Jeanne-omnak odaát is van egy állandó kedvence, és történetesen magyar légiós az is, K. Gyurka barátom személyében. Ám ez nem okozott köztünk soha semmi viszályt vagy féltékenységet.

Azt hinné valaki, hogy a „sásfészek tövébe” telepített légiós bordély maga volt a botránykő és az állandó viszály oka a tradícióhoz erősen ragaszkodó, vallásos korzikai lakossággal. De nem, a helybeliek láthatóan hamar megbékéltek vele. Kissé több „sürgős” házasság kötött ugyan, mint korábban (a Második Idegen Ezred, a 2er REP ide telepítése óta egy légiós tiszt vagy altiszt mindig is jó partinak számított a „Szépség szigetén”), de a helyi férfinépet megnyugtatta a tudat, hogy amíg a légiósokat a kupleráj leköti, legalább békén hagyják a korzikai lányokat.

Franciaországban a bordélyok bezárását elrendelő 1946-os „Marthe Richard törvény” vitája a politikai és szakmai érvek keresztüzében még sok éven át zajlott, sőt, zajlik ma is. Eközben a BMC-k zavartalanul működtek tovább, mivel kegyesen „megfeledeztek” róluk, talán mert a még Algériában évekig hátrahagyott francia katonákat is foglalkoztatni kellett valahogy. A BMC-k a Légióban, egyes hírek szerint, néhol még a 1990-es években is működtek, mikor egy zajos közép-afrikai botrány miatt – egy légiós század e célra titokban egy háromfős női személyzetet alkalmazott – végül ezeket is betiltották.

A lányok különben az intim együttlétek alatt sok mindent meséltek. Így számos esetet arról, hogy a ’60-as, ’70-es években Marseille és főként a Vieux Port [a régi kikötő] negyed a Canebiere és a Guerrini családok markában volt. Úgy mondták: Marseille-ban még az esőt és a jó időt is „Guerriniék csinálják”. A „padre” Mémé Guerrini, tényleg komoly politikai háttérrel és befolyással bírt. Többek közt ő látta el a korzikai kupikat is olyan lányokkal, akiknek férje vagy barátja éppen hűvösön, a hírhedt Baumettes-i sitten ült. A légiósok közt legalább biztonságban érezhették magukat a lányok, akikre odakinn a stricik vadásztak volna. A drog és a prostitúció a Marseille-i kikötőnegyedben a virágzó alvilág egyik legjövödelmező üzletága volt, és a Guerrini család jól karbantartott fegyverei gyakran ontották a puskaport a konkurens bandákra.

1966 májusában Korzikából visszakerültem Algériába, Bou-Sfer falvába, közel a Mers-el-Kebir-i bázishoz, a repülőtér mellé. Ez volt az algériai francia hadsereg utolsó támaszpontja, az evakuáció előtti gyülekező hely, az

Eviani Egyezmény menetrendje szerint. Az ide átcsoportosított ezredek mindegyikének volt saját bordélyja.

Az Első Páncélos Ezrednek, az 1° REC-nek mindjárt kettő is, az egyik a kaszárnában, a másik a 3 km-re fekvő Bou Sfer Plage-on. Ehhez csatlakozott harmadikként az ugyancsak ide telepített 2° REP kupija. A légiósok kedvükre járhattak a három BMC bármelyikébe. (...)

A két szomszéd ezred között a két szomszéd kupi miatt olykor rendes bunyó támadt – „*Ne nyúlj a csajomhoz!*” „*Te ne az enyémhez!*” alapon – ami többnyire azzal ért véget, hogy a PM példás pártatlansággal agyba-főbe verte mindkét civakodót...

Egy hasonló féltékenységi ügy miatt az ezredünk fegyvermestere egy szép napon a felderítő páncélkocsi 60 mm-es lövegével tört magának utat egészen a kupi pultjáig, csak hogy megmutassa „ki a legény a talpán” – szerencsére nem sérült meg senki. Egy másik emlékezetes bunyó a REP és a REC [az ejtőernyős és a harckocsizó ezred] legénysége közt akkor tört ki, mikor híre ment, hogy a deszantos ezred (a REP) Calviba kerül, és a kupit át kell adnia a páncélosoknak (a REC-nek). A csata vége az lett, hogy a REP-es kupi is szépen elhurculkodott az ezredével Calviba, és a kaszárnya egyik sarkában vert tanyát. Eközben megjött az erősítés is: „amatőr csajok” érkeztek, légiós kocsimák és lebujok nyíltak a közelben.

Az egyik ilyen „törvényen kívüli” kupit éppen a kaszárnya kapujával szemközt állították fel. A kunyhó-formájú kis örömtanyának „Azia” volt a neve, mivel tulajdonosa egy vietnami női ikerpár volt, akik hűséggel követték a Légión hosszú és hányatott útján Saigonból – egészen idáig. A tulajdonos csajokat jól ismertem én is még Sidi-bel-Abbésből, ahol a Quartier Vienot és a Petit Quartier sarkán volt egy bazár-forma kis bódéjuk, csupa hasznos aprósággal, amire egy légiósoknak nagy szüksége lehet (sör, cigi, öngyújtó, óvszer, képeslap, cipőkrém, varrókészlet, stb). Esténként egy kis targoncán saját készítésű, friss szendvicseket is kínáltak „*staeck tartare*” néven (darált hús, hagyma, mustár egy húszcentis baguette-en) mindössze 100 régi frankért. Az esti létszámmellenőrzésre beérkező légiósok hamar szétkapkodták a legalább egy századnak elég szendvics-halmot. Szóval ez a két indokínai csaj élelmes és igen jó üzleti érzékű volt. Annyira, hogy egyikük később egy tánctermet is nyitott külön bárral, lányokkal bérelhető szobákkal, amely ma „*Mess de Sergeant Chef Daniel*” néven az altisztek étterméül és kávéházául szolgál.

Az ikertestvére Corte városában, egy másik stratégiai légiós átjáróhelyen nyitott indokínai éttermet, ami szintén nagy népszerűségnek örvendett. Végül ikerkezhez illően mindketten kiszolgált légiós altisztekhez mentek

feleségül, akik volt bajtársaikat gyakran meghívták egy-egy rundra.

Ez a „harcosok pihenője”-féle iparág nagyjából a ’70-es évek közepéig virágzott. Azután Korzikára is elért a ’68-as párizsi tavasz szele, melynek lényege a nők egyenjogúsítása és a teljes szexuális szabadság volt, az igazi franciás forradalmiság: a szabad szerelem jegyében, ami olykor valóban megváltoztatja egy nép sorsát. Mindenestre elnökünk, de Gaulle előbb jól rá kellett ijesszen a franciákra, hogy aztán rendet teremtsen. Massu tábornok páncélosait Párizs kapuihoz rendelte, hogy a csúnyácska hölgyek, akik provokatív célzattal a Sorbonne lépcsőin hágatták magukat (bocsánat, de így volt!), ugyan hagyják már abba a nyíltszini üzekedést.

És persze a média is felébredt! Ujjal mutogattak a Légióra: lám, mi folyik ott még mindig! Gyalázat, női rabszolgák a 20-ik században! Mintha korábban nem tudták volna... Az eredmény: bírósági tárgyalások, perek, kétes ítéletekkel. Míg végül a sokféle névre átkeresztelt, ügyesen álcázott BMC-k is megszűntek. Hogy az örömlányokkal mi lett, nem tudom. Néhányról hallottam, hogy itt vagy ott éttermet, kocsmát nyitott, csupa olyan helyen, ahol helyőrség van, közel a kaszárnyákhoz.

Szóval nincs új a nap alatt...

Az utolsó légiós bordély állítólag Francia Guineán volt az „Ariane” rakéták árnyékában, aminek, úgy hírlik, egy rivális brazil leányfuttató feljelentése vetett véget. A 3. Idegen Gyalogezred parancsnoka ugyan váltig azt állítja, hogy csak azért kellett bezárjon, mert kuncsaftok híján tönkrement... A légiósok ugyanis idővel rákaptak a nukleáris bázis elhanyagolt mérnök-feleségeire, ami a kupinál mindenképp különb kaland volt, és még fizetni sem kellett érte.

Nos, erről ennyit. Magam nem voltam a BMC fizető törzsvendége – ha olykor fel is kerestem, csak potyáztam mindig. Büszkeségből, hiúságból, és mert nem volt ínyemre a „futószalagos” rendszer. Bár azt hiszem, a maga idején megvolt az értelme, haszna annak is. Ma viszont, ha egy légiós nem tud partnert szerezni magának, az tényleg balfácán, és nem sok férfias charmmal áldotta meg a Teremtő.

A NEMISÉGTUDOMÁNYOK MÚLTJÁRÓL, JELENÉRŐL ÉS JÖVŐJÉRŐL

A nemiséggel (vagyis a szexualitással) kapcsolatos ismeretek évezredek óta szaporodnak, de csak a 19. században kezdtek összeállni egy sokágú tudományos rendszerré. Az emberi szexuális viselkedés racionális és szisztematikus tanulmányozása már az ókori görögöknél elkezdődött. Nemcsak Hippokratész, hanem Platón és Arisztotelész is leírták megfigyeléseiket a nemi élet különböző formáiról és problémáiról, sőt, azok megoldásának lehetőségeiről is.

MÚLT

Szexuális ismereteiket tovább bővítették az ókori Róma és a középkori arab világ tudósai. Leírt megfigyeléseik hatására a 16. századtól kezdve az orvosképző iskolák megjelenésével felgyorsultak a nemi szervek anatómiai kutatásai és felfedezései (lásd Fallopius, de Graaf, Berthelsen, Cooper stb.). A 18. századi felvilágosodás a nemi viselkedés erkölcsi normáit is kezdte újszerűen vitatni, miközben a fiatalok maszturbációját egyes orvosok (a keresztény egyházak jóváhagyásával) a legsúlyosabb betegségek kiváltójaként próbálták beállítani. A vallásos szemlélet szerint „halálos bűn” volt minden olyan szexuális cselekmény, ami eltért az egyház által előírt házasságon belüli, gyermeknemzést célzó tevékenységtől. Időközben azonban egyre többen ismerték fel, hogy az emberi faj fennmaradása csak a női és férfi nem sajátos együttműködése révén lehetséges, amit azonban sokféle külső és belső tényező megzavarhat. Ezért alapvető jelentőségű, hogy mindezekről minél pontosabb ismeretekkel rendelkezünk, és ezáltal irányítani tudjuk a folyamatot. Eleinte főleg a gyermeknemzéssel, a szüléssel és a nemi úton terjedő betegségekkel kapcsolatos ismeretek kötötték le a figyelmet.

Az első ipari forradalom és a tudományok fejlődése a 19. században már lehetővé tette a nemiség jelenségeinek alaposabb vizsgálatát. Wilhelm Humboldt már az 1820-as években tervbe vette a „szexuális függőségek” kutatását. Parent-Duchâtelet pedig 1835-ben felmérte és nagy tanulmányban publikálta a párizsi prostituáltakról összegyűjtött adatait. A hagyományostól eltérő szexuális viselkedést egyre többen nem bűnnek, hanem inkább veleszületett bajnak, betegségnek tartották, amiről az egyén nem tehet, ezért segíteni kell. Ezt az újszerű szemléletet az azonos neműek szerelmi kapcsolataira is alkalmazni kezdték. 1886-ban jelent meg Richard von Krafft-Ebing osztrák pszichiáter *„Psychopathia sexualis”* című könyve, amelyben a korábban bűnnek vagy degenerálódásnak tartott, szokatlan szexuális viselkedéseket gyógyítható pszichiátriai betegségekként ismertette. Az 1860-as évek végétől kezdett ismertté válni a homoszexualitás és a heteroszexualitás – Kertbeny Károly által megalkotott – fogalma, s a századforduló körül nagy viták bontakoztak ki a nemiség szerepéről és különböző formáinak értelmezéséről. 1919-ben Berlinben Hirschfeld létrehozta a világ első, tudományos sze-

xológiai intézetét.

De a Darwin, Mendel, Charcot, Westphal, Mantegazza, Forel és mások által végzett biológiai, orvosi, történelmi és antropológiai kutatómunka már korábban megalapozta a nemiségtudomány jogosultságát és önálló létezését. A 20. század kezdetén különösen Havelock Ellis, Magnus Hirschfeld, Sigmund Freud és mások végeztek úttörő munkát ezen a téren. 1907-ban jelent meg Iwan Bloch berlini orvos *„Das Sexualleben unserer Zeit”* (Korunk nemi élete) című könyve, amelyben ezt az új kutatási irányt már *„Sexualwissenschaft”*-nak, vagyis nemiségtudománynak nevezte. Egyben hangsúlyozta azt is, hogy a nemiség pusztán orvosi szemléletével nem érthető meg a szexualitás és az élet más területei közötti sokoldalú kapcsolat. Épp ezért ebben az átfogó tudományban fontos szerepe lehet a biológián kívül többek közt az antropológiának és etnológiának, a pszichológiának és még több, más tudománynak, s ezek együttműködésére van szükség.

A múlt század első évtizedeiben az orvosok mellett is egyre több más szakember kezdett aktívan érdeklődni a szexológia iránt. Hirschfeld szerkesztésében már 1908-ban megjelent a szexológia első tudományos folyóirata *Zeitschrift für Sexualwissenschaft* címen; létrejöttek az első szexológiai munkacsoportok, szervezetek és konferenciák, majd egyre nagyobb szervezetek és világkongresszusok. A nemiségtudomány első fellendülése Németországban következett be. Ez a kedvező folyamat azonban 1933-ban Hitler hatalomra jutásával megszakadt. Ezt követően a fejlődési folyamat áttevődött az USA-ba, ahol többek között Alfred Kinsey és munkatársai hatalmas adatgyűjtésbe kezdtek a férfiak és nők szexuális viselkedéséről, s feldolgozott adataikat több vaskos kötetben publikálták. Az ennek nyomán kialakult viták a század közepétől Európában is felporzították a szexológiai kutatásokat. Nemcsak adatgyűjtésekre, hanem történeti és politikai diskurzusok kifejtésére is sor került, s ezek közül Michel Foucault háromkötetes, a szexualitás történetéről írt művének volt talán a legnagyobb hatása.

JELEN

2015-ben a *World Association for Sexual Health* (Szexuális Egészség Világszervezete)¹ már 22. világkongresszusát szervezi, de az öt nagy, területi szövetség (az európai, az észak-amerikai, a latin-amerikai, az ázsiai és az afrikai) is szervez nemzetközi kongresszusokat. Világszerte jó néhány egyetemen folyik szexológiai képzés, s nemcsak szakképesítést, hanem diplomát és tudományos fokozatot is lehet szerezni belőle. A képzés három fő iránya: *a kutatás, az oktatás és a gyógyítás*. Az elmúlt száz évben a nemiségtudomány és a rá épülő szexuálreform mozgalom már elég sok eredményt mutathat fel. Például bizonyította, hogy sem a maszturbáció, sem a homo- és biszexualitás nem bűn és nem betegség; az emberi szexuális viselkedést nem ösztönök, hanem tanult szkriptek irányítják. Sikert ért el meghatározni többek között a nemi egészséget és az univerzális szexuális jogokat, kidolgozni a nemek egyenrangúságának, a korszerű családtervezésnek és fogamzásgátlásnak, vagy a biztonságos(abb) szexnek a módszereit.

Fokozatosan kiderült tehát, hogy a nemiség az élet sok terén jelentősen befolyásolja az egyének és a közösségek életét; ezért tágabban értelmezendő. Ez a felismerés azonban még a fejlett, ipari országokban is nehezen ment át a köztudatba. Hazánkban pedig egyébként is eléggé ismeretlen tudományterületről van

¹ <http://www.worldsexology.org/>

szó, amit „szexológia” néven emlegetnek. Ezen a néven viszont sokan csak erősen leszűkített oldalát ismerik, és pedig az *erotikus izgalmi folyamatokkal, a gyermeknemzéssel (reprodukción), vagy annak elkerülésével és a magzatfejlődéssel, szüléssel stb.* foglalkozó, néhány szakágát. Bár e szakágak is fontosak, de nem feltétlenül a legfontosabb részei a nemiség kutatásának. Ez utóbbi ugyanis nem ragad le a hagyományos szemléletnél és a szexualitásnak az említettekre leszűkített fogalmánál, hanem jóval szélesebb körben vizsgálódik. Kiemelten foglalkozik például az embernek, mint biopszichoszociális nemi lénynek szociális viselkedésével, így elsősorban *a nemek viszonyával* egy adott csoportban vagy társadalomban.

Vizsgálja tehát a nemek egyenjogúságának és esélyegyenlőségének helyzetét, az esetleges egyensúlyhiány tüneteit, okait és megszüntetésének lehetőségeit. Ebből nyilvánvalóan következnek a nemiségtudomány fő céljai is, amelyek a nemiség (szexualitás) szakértők által egyre pontosabban definiált és a WHO által elismert fogalmán alapulnak. E definíció szerint *a szexualitás az emberi faj (mint magasabb rendű emlősállat-faj) két-neműségéből – vagyis hímnemű és nőnemű egyedeiből – adódó, alapvető sajátossága, amely a faj fenntartásához szükséges, reprodukív viselkedéstől nagyrészt függetlenné vált erotikus, továbbá a két nem viszonyának alakulását kifejező nemi szerepviselkedést és mindezek biopszichoszociális vonatkozásait is tartalmazza.*

A nemiség tehát nagyon komplex jelenség, melynek vizsgálata interdiszciplináris megközelítést igényel, *alapvető célja* pedig az emberi faj kedvező feltételek közötti fennmaradása és egészséges fejlődése. Ezért többek közt egyik fő feladatának tartja a nemi egészség védelmét és erősítését. A nemi egészség erotikus és reprodukív funkcióinak a WHO meghatározása szerint² *három fő eleme van:* az erotikus viselkedés élvezetének és irányításának képessége; mentesség a félelmeiktől, a bűntudattól, tévhiteltől és más olyan pszichés tényezőktől, amelyek gátolják az erotikus reagálást és kapcsolatot; mentesség az erotikus és nemző funkciókat akadályozó zavaroktól és betegségektől. Mindebből a szűkebb értelemben vett nemiség *pozitív értékelése* is következik, s az, hogy a szexuális egészségvédelem célja nemcsak a gyermeknemző funkció védelme és a nemi úton terjedő betegségek távoltartása, hanem az egyének nemi képességeinek fejlesztése is. A szexuális kultúra egyik fő célja tehát a nemi egészség *védelme és ápolása*. Vagyis tulajdonképpen az egészséges életmód elsajátításáról van szó; hiszen az egészséges, kiegyensúlyozott nemi élet a kulturált emberi életmód egyik fontos eleme (sokak szerint alappillére).

Ugyanezt 1976-ban az Amerikai Humanisták Társaságának egy nyilatkozata is megerősítette, ahol a szexuális viselkedés humanizálásának követelményeit kilenc pontban foglalták össze. Minthogy azonban ezeket, és a WHO által 1974-ben elfogadott *Ajánlásokat* a legtöbb ország figyelmen kívül hagyta, 2000-ben a nemiségtudomány szakemberei a WHO kérésére újabb tanácskozást tartottak, amelyen még konkrétabb Ajánlásokat fogalmaztak meg a szexuális egészség védelmére. Ez utóbbinak fogalmát így pontosították: *A szexuális egészség a testi, lelki és szociokulturális jóllét (jó közérzet) tartós élménye a nemiség vonatkozásában. Ez kifejeződik a szexuális képességek szabad és felelősségteljes megnyilvánulásaiban, ami erősíti a harmonikus egyéni és szociális jóllétet, s így mindkét szinten gazdagítja az életet. A szexuális egészség tehát nem egyszerűen a funkciózavarok, betegségek vagy fogyatékoságok hiánya. A szexuális egészség eléréséhez és megtartásához el kell ismerni és biztosítani kell a szexuális jogokat.*

² http://www.who.int/reproductivehealth/topics/gender_rights/defining_sexual_health/en/

A vezető szexológusok a 2000-es konferencián a nemiség (szexualitás) fogalmát úgy határozták meg, mint az emberi lét alapvető dimenzióját, amely a biológiai nemen kívül a nemi identitást és nemi szerepet (*gender role*), a szexuális orientációt, az erotikát, az érzelmi kötődést és a nemzést is magában foglalja. Mindez sokféleképpen kifejeződhet: érzelmekben, vágyakban, gondolatokban, fantáziákban, szerepekben és kapcsolatokban stb. A nemiség biológiai, pszichológiai, szociológiai, kulturális, etikai, sőt, akár vallási tényezők összjátékát jelentheti. Így tulajdonképpen szinte mindenben megnyilvánul, amit érzünk, gondolunk és cselekszünk. Éppen ebből adódik a jelentősége, ami azonban még ma is ritkán tudatosul az egyéneknél. Minthogy az egészség védelme alapvető emberi jog, a szexuális egészség nyilvánvalóan alapvető nemi jogokat feltételez. A Szexuális Egészség Világszervezete éppen 2000 körül tette közzé Nyilatkozatát a 11 pontba foglalt univerzális, szexuális jogokról, melyben azt hangsúlyozzák, hogy a nemiség minden ember személyiségének integráns része. Teljes kibontakozása az olyan emberi alapszükségletek kielégítésétől függ, mint az érintés, az intimitás, érzelemlátványítás, élvezet, gyengédség és szeretet szükséglete. A szexualitás az egyén és a társadalom interakciójában szerveződik. Teljes kibontakozása az egyéni, az interperszonális és a társadalmi jól-lét szempontjából egyaránt fontos. *A szexuális jogok univerzális emberi jogok*, amelyek minden ember veleszületett szabadságán, méltóságán és egyenlőségén alapulnak. Ahogyan az egészség alapvető emberi jog, ugyanilyen a szexuális egészség is. Az emberek és társadalmaik egészséges szexualitásának biztosítása érdekében az alábbi szexuális jogokat minden társadalomnak el kell ismernie, támogatnia és védelmeznie kell. A szexuális egészség olyan környezetben jöhet létre, amely a szexuális jogokat elismeri és tiszteletben tartja.

Az univerzális szexuális jogok³ közé tartoznak a következők:

1. **A szexuális szabadság joga.** Ez lehetővé teszi az egyén teljes nemi potenciáljának kifejeződését, azonban mindig és minden helyzetben kizárja a szexuális kényszer, kihasználás és visszaélés minden formáját.

2. **A szexuális autonómia és a nemi szervek sértetlenségének és védelmének joga.** Ez megadja a saját nemi élettel kapcsolatos, autonóm döntések lehetőségét, összhangban a személyes és szociális, etikai értékekkel. Jelenti egyben a saját test kontrollját és élvezetét bármiféle kényszer, csonkítás vagy erőszak nélkül.

3. **A szexuális magánélet joga.** Ez jogot biztosít a személyes döntésekre és viselkedésre az intimitás vonatkozásában mindaddig, amíg nem sérti mások szexuális jogait.

4. **A szexuális egyenlőség joga.** Ez mentességet biztosít mindenfajta diszkriminációtól, amely a nemi hovatartozás, a szexuális orientáció, az életkor, a fajta, a szociális osztály, a vallás, vagy a testi és értelmi fogyatékoság miatt történne.

5. **A szexuális élvezet joga.** A szexuális élvezet, az önkielégítést is beleértve, a testi, lelki és szellemi jó közérzet egyik forrása.

6. **Az érzelmek szexuális kifejezésének joga.** A nemi megnyilvánulás több, mint erotikus élvezet vagy nemi aktus. Az egyénnek joga van nemiségét kommunikáció, érintés, érzelmi megnyilvánulás és szerelem útján kifejezni.

7. **A szabad szexuális kapcsolatok joga.** Ez annak lehetőségét jelenti, hogy az egyén – ha akar – házassá-

³ http://www.worldsexology.org/wp-content/uploads/2013/08/declaration_of_sexual_rights_sep03_2014.pdf

got köthet, de el is válhat, vagy másfajta, felelősségteljes szexuális kapcsolatot létesíthet.

8. A szabad és felelős döntés joga a gyermeknemzést illetően. Bárki eldöntheti, hogy akar-e gyermeket vagy nem, hogy hány gyermeket akar és mikor, továbbá joga van a születésszabályozás eszközeinek használatához.

9. A tudományosan megalapozott szexuális információkhoz való jog. Ez azt jelenti, hogy a szexuális ismereteket tudományos kutatások révén kell biztosítani és a társadalom minden szintjén akadálytalanul kell terjeszteni.

10. Az átfogó szexuális neveléshez való jog. Ez egy egész életen át tartó folyamat biztosítását jelenti, amelyben minden társadalmi intézménynek részt kell vennie.

11. A szexuális egészség védelmének és ápolásának joga. A szexuális egészség-gondozásnak minden szexuális probléma és betegség megelőzése és kezelése érdekében rendelkezésre kell állnia.”

E jogok azonban sokak szerint továbbfejlesztésre és pontosításra szorulnak. Mindenekelőtt szükséges lenne egy 12. joggal kiegészíteni az eddigieket: **Bármely biológiai nemű egyén jogosult saját pszicho-szociális nemének és nemi szerepének megválasztására, valamint esélyegyenlőségre a társadalmi munkamegosztásban és hatalomgyakorlásban.**

Jövő

Az említett jogok az Egészségügyi Világszervezet 2000-ben megtartott tanácskozásán elfogadott Ajánlásokban is szerepelnek, azzal a céllal, hogy minden ország jogrendszerébe beépítendők. Az Ajánlások természetesen nem kötelezőek, de a nemiségtudományok művelői igyekeznek azokat ismertetni, értelmezni és elfogadtatni. Egyébként ugyanez a plénum a szexuálisan egészséges felnőttek jellemzőit 27 pontban összegezte; sőt, a szexuálisan egészséges társadalom jellemzőit is meghatározta. Ennek főbb kritériumai: politikai elköteleződés a szexuális egészség védelmére; határozott intézkedések és törvényhozás ennek érdekében; a szexológiai kutatás és adatgyűjtés, valamint a mindenki számára elérhető, intézményes szexuális felvilágosítás, nevelés és gyógykezelés biztosítása. Ezeknek a kritériumoknak nem könnyű megfelelni, ugyanis feltételezi a nevelők, az egészségügyiek, a szociológusok, történészek, pszichológusok, politikusok, jogászok és más szakemberek nemiségtudományi képzését és továbbképzését. Ami sok országban új és szokatlan feladat, bár az említett Ajánlások ehhez konkrét tanácsokat is adnak.

A jövő feladatai a nemiségtudományok számára három fő területen jelentkeznek. A reprodukció, vagyis az emberi faj fennmaradása és egészsége érdekében biztosítani kell, hogy a Föld eltartó képességéhez viszonyítva elegendő, kívánt és egészséges gyermek szülessen, átgondolt családtervezés alapján. Ezzel egyrészt elkerülhető legyen a túlnépesedés vagy népességcsökkenés és a veleszületett fogyatékoságok, betegségek veszélye; másrészt a szülés és szoptatás könnyebb legyen a nők számára. Ez nemcsak a genetika, a venerológia, az embriológia, vagy a szülészeti és nőgyógyászati kutatás számára jelent feladatot, hanem a népesedéspolitikai tudományok megalapozása számára is.

Az erotikus funkciók területén mindenekelőtt a funkciózavarok prevenciója és kiküszöbölése a szexuál-

pedagógia és szexuálterápia feladata. De ugyanez érvényes az egészséget veszélyeztető szexuális parafíliákra és viselkedésekre is, mert ezek nemcsak az egyének, hanem az emberi faj reprodukcióját is negatívan befolyásolják. Az erotikus és szerelmi képességek fejlődéséhez is a nemiségtudomány adhatja a legtöbb segítséget, elsősorban a szexuálpszichológia és pedagógia, valamint a szexuális jogok tudományos feldolgozása és érvényesítése révén. Az erotikus funkciók függetlenítése a reprodukciótól elvileg már megoldottnak tekinthető, de a legszélesebb körű hozzáférés biztosítása részben tudományos feladat is.

A nemi szerepek terén van a legtöbb megoldandó feladata a nemiségtudományoknak, éspedig részben a magánélet, részben a közélet vonatkozásában. A jelek szerint a nemek közéleti viszonya a fontosabb, mert ez többé-kevésbé meghatározza a magánéleti női és férfi szerepeket is. A férfinem többezer éves dominanciája, vagyis a patriarchátus ugyan a fejlett társadalmakban már meggyengült és engedményekre kényszerült, de nem szűnt meg a kb. fél évszázada végbement, állítólagos „szexuális forradalommal”, hanem igyekszik ragaszkodni ősi előjogaihoz, a világ túlnyomó részén sikeresen. Egyes nemiségtudományok már bizonyították a patriarchális viszonyok elavultságát és fejlődésgátló jellegét, de ez a progresszív szociális mozgalmak támogatása ellenére sem érvényesült a konzervatív, szövetséges egyházi és világi hatalmak túlnyomó befolyásával szemben. A nemiségtudományok között elsősorban a szexuálszociológia feladata a hazai szexuális attitűdök és szokások alapos felmérése, továbbá a fejlődésgátló tényezők leleplezése és a hatalom meggyőzése a korszerű változások szükségszerűségéről, valamint a hagyományos nemi szerepek elavultságának, az androgün nemi szerepek előnyeinek bizonyítása.

Ami a magyar hivatalos szexuálpolitikát és a tudományos, illetve a felsőoktatási intézményeket illeti, ezek sem a kutatás, sem az oktatás vonatkozásában gyakorlatilag ma sem vesznek tudomást a nemiséggel kapcsolatos, korszerű kutatási eredményekről és azok jelentőségéről. Oktatni ugyan akkor is lehetne, ha még nincsenek számottevő hazai kutatási eredmények, hiszen óriási szakirodalom áll rendelkezésre, ami lehetővé tenné az oktatásra vállalkozó szakemberek gyors kiképzését. Tájékozódásukat azonban nyilvánvalóan megkönnyítené az ezredforduló körül általam szerkesztett és négy évig megjelent Szexológiai Szemle folytatásaként tervezett Nemiségtudományi Szemle, amely az új, bel- és külföldi szakirodalmat szemlélve segíthetné és motiválhatná a legkülönbözőbb szakembereket.

* * *

A szerző további munkái a <http://www.szexualpszichologia.hu/> honlapon tekinthetők meg.

A PÁRKAPCSOLATI INSTABILITÁST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK²

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, PROBLÉMAFELVETÉS

A párkapcsolatok sikeressége, illetve kudarca a családszociológia régi témája (Burgess 1939; Goode 1963; Parsons–Bales 1955), ugyanakkor az elmúlt néhány évtized – a családi életet is jelentősen érintő – demográfiai és szemléletbeli változásai miatt továbbra is aktuális a párkapcsolati instabilitás kérdésköre. Dolgozatomban a családbomlás hátterében álló tényezők szerepét vizsgálom, különös tekintettel a kapcsolat alternatíváira és a megszűnése ellen ható gátra, valamint a párkapcsolati konfliktusokra és azok kezelésére. Az elemzés során az instabilitást a kapcsolat felbontásához való viszonyban ragadtam meg, és egy országos kutatás adatainak másodelemzésére, valamint egy – a párkapcsolat mindkét tagjának megkérdezésére épülő – saját adatfelvételre támaszkodva vizsgáltam a párok jellemzőit és azok hatását a válási hajlandóságra. Elemzésem fókuszja egyrészt az instabilitás nemi sajátosságainak vizsgálata, másrészt a két kutatás alapján annak felmérése, hogy milyen párkapcsolati jellegzetességek mutatkoznak az alacsony társadalmi státuszúak körében.

Az értekezés *első fejezetében* egyrészt röviden bemutatom a párkapcsolati instabilitást befolyásoló demográfiai tendenciákat mint a házasságkötések és válások számának alakulását és az élettársi kapcsolatok elterjedését; másrészt a család, a párkapcsolati instabilitás és a konfliktus fogalmak definíciós és operacionalizálási nehézségeit tárgyalom. Kutatásomban munkadefiníciója szerint az olyan heteroszexuális párok életközösségét tekintettem családnak, akik legalább 6 hónapja együtt élnek, függetlenül attól, hogy élettársi vagy házastársi kapcsolatban élnek-e, illetve, hogy nevelnek-e gyermeket.

A házassági kapcsolatok minőségének és stabilitásának elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalva Gödri (2001: 12) a stabilitást a következőképpen határozta meg: „*A házasság stabilitásának egyértelmű kritériuma a házasság élettartama és megszűnési módja, illetve a házaspárnak egy adott időpontban a házasságuk megőrzéséhez vagy felbontásához való viszonyulása, azaz az ún. válási hajlam megléte vagy hiánya.*” A témát fókuszba helyező kutatások is ezen két irány valamelyikét követik. Az egyik lehetőség, hogy a válást mint élet eseményt (illetve annak bekövetkezési valószínűségét) vizsgáljuk. Ezt a megközelítést kizárólag longitudinális vizsgálatoknál lehetséges használni, hiszen a kapcsolat korábbi jellemzőinek és az esemény későbbi (a kutatás következő adatfelvételekori) bekövetkezésének összefüggése kerül elemzésre. A másik módja az instabilitás felmérésének, hogy a megkérdezettek hogyan viszonyulnak egy adott időpontban a kapcsolatuk megőrzéséhez/

1 Semmelweis Egyetem, Mentálhigiéné Intézet, <http://mental.semmelweis.hu/hu/pilinszki-attila>

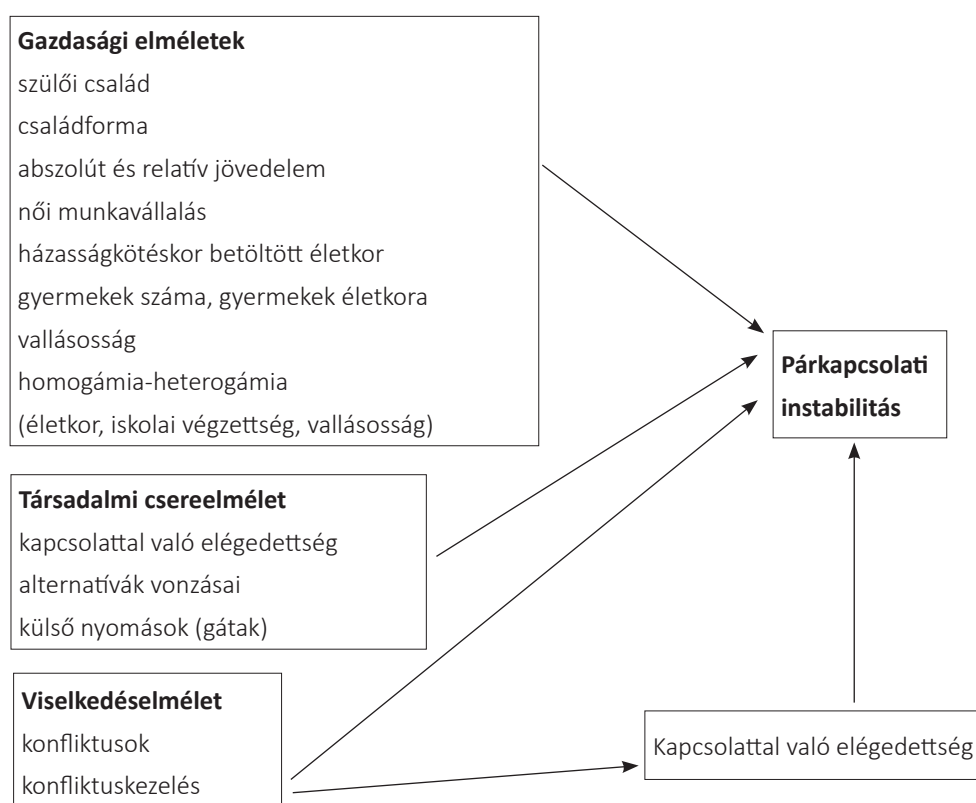
2 Doktori értekezés tézisei. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, témavezető: Dr. Somlai Péter, Dr. Barcy Magdolna

felbontásához. Vizsgálatom során az instabilitást a felek válási hajlandóságaként (azaz, hogy a kérdéses időpontjában hogyan vélekedtek a kapcsolat felbontásáról) értelmeztem.

A konfliktusok és konfliktuskezelés témájának a kutatási kérdések közé való beemelésével a családszociológia és családpszichológia határán mozgok. A családi konfliktusok pszichológiai okaira egyrészt módszertani kötöttségek, másrészt kompetenciabeli hiányosságok miatt az elemzés szintjén nem tértem ki, viszont fontosnak tartottam ezek megemlítését. A családi konfliktusokkal kapcsolatban fontos két szűkítő tényezőt kiemelni. Egyrészt a konfliktusok rendkívül komplex rendszeréből vizsgálatomban csak a diádokra, a párkapcsolati nézeteltérésekre fókuszálok. Másrészt, bár a kutatás megközelítése tartalmaz lélektani elemeket, alapvetően a konfliktusok egzaktabb formáival foglalkozom.

A második fejezetben a dolgozat elméleti kereteként szolgáló teóriák, valamint a korábbi kutatási eredmények bemutatása következik. A párkapcsolati instabilitás kutatásához és magyarázatához több elméleti irányzat is hozzájárul. Az egyik sokat hivatkozott teória Gary S. Becker (1974; 1977) közgazdasági megközelítésű elmélete, mely különböző szociodemográfiai és szocioökonomiai változók mentén vizsgálja a házasság piacán való érvényesülést. A Parsons (1949) által leírt nemi szerepek specializálódása és differenciálódása Becker magyarázataiban is megjelenik, bár más elméleti keretben. A beckeri hagyományokra vagy azok megkérdőjelezésére számos kutatás is épült (Andersen–Hansen 2012; Foster 1993; Hannan 1982; Huber–Spitze 1980; Lehrer–Chen 2013; Pollak 2003; Westley 2012). Munkáiban a racionális döntések elméletének egy szélsőséges irányát képviseli, ezért jelentős a kritizálók tábora is, azonban a családi instabilitással kapcsolatos munkáit (legalább viszonyítási pontként) mindenképpen szükséges figyelembe venni. A következő, sokat használt elméleti megközelítés a szociálpszichológia területéről importált társadalmi csereelmélet, melyet a családi stabilitásra Lewis és Spanier (1979) alkalmaztak. Az elmélet szerint a párkapcsolattal való elégettségen kívül a kapcsolat lehetséges alternatívái és a különválást akadályozó gátak is hozzájárulnak az instabilitás alakulásához. A megközelítés alapján felállított családtípológia alapján jól megkülönböztethetőek a stabil, de rossz minőségű kapcsolatok is. A párkapcsolati instabilitás pszichológiai megközelítései közé tartozik Gottmann (1993) elmélete, ami a felek közötti interakciókra, a konfliktusokra és a konfliktuskezelés sajátosságaira helyezi a hangsúlyokat. A párkapcsolati konfliktusokra és konfliktuskezelésre vonatkozó kutatások többnyire nem követik a gottmani vizsgálatok laboratóriumi módszertanát, azonban bizonyos fokig viszonyítási pontként jelenik meg (Conger et al. 1990; Kurdek 1995; Wagner–Weiss 2007).

1. ábra. Az elemzésben vizsgált összefüggések

MÓDSZERTAN

A hipotéziseket két kérdőíves kutatásból származó adatbázis alapján vizsgálom: az egyik egy 2008-as országos reprezentatív adatfelvétel másodelemzése, a másik pedig egy 2012-ben lebonyolított kérdőíves kutatás. Az országos kutatás adatainak másodelemzése mellett fontosnak tartottam a kérdéskör felmérését egy kisebb, célzott mintán is. Ennek egyik oka az volt, hogy a család jellemzőit, működését vizsgálva fontosnak tartottam, hogy a párkapcsolat mindkét tagját megkérdezve a felek egymásra hatásáról is legyenek információim. A másik oka, hogy az Életünk Fordulópontjai kutatás során használt széleskörű kérdőív az általam vizsgált témakörök némelyikéről (társadalmi csereelmélet; konfliktusok és konfliktuskezelés) nem, vagy csak kevésbé árnyalt képet tud adni.

A két minta alapvetően eltér egymástól a társadalmi státuszt jelző változók mentén (1. táblázat). Az iskolai végzettség tekintetében láthatjuk, hogy az országos mintában a nőknél az érettségi, a férfiaknál pedig a szakmunkás a leggyakoribb végzettség, míg a családsegítő mintában a módusz mindkét nemnél a legfeljebb általános iskolát végzettek kategóriája. A szakmunkások között 10% különbség mutatkozik, azonban az országos mintában a férfiaknál és a nőknél is közel kétszer annyian érettségiztek, mint a családsegítő megkérdezettek között, a felsőfokú végzettséget szeretteknek pedig még nagyobb a különbség. Ez a különbség a munkaerő-piaci státuszban is jelentkezik: az országos mintában közel kétszeres a dolgozó nők aránya, és a férfiaknál is 22 százalékpontnyi eltérést tapasztalunk. Az iskolai végzettség és foglalkoztatási arányok eltéréseiből fakadóan jelentős jövedelmi különbségek figyelhetők meg a két minta között (még annak ellenére is, hogy az adatfelvételek között négy év telt el). A partnerkapcsolat típusát tekintve az országos minta több mint 80%-a házasságban él,

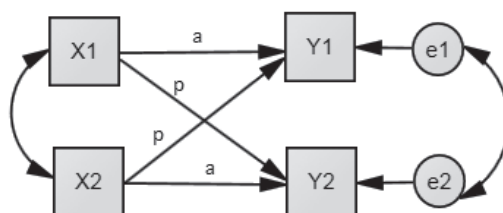
ezzel szemben a családsegítő szolgálatok ügyfelei körében elterjedtebb az élettársi kapcsolat (a házások aránya 57%). Eltérés mutatkozik abban is, hogy van-e gyermek a háztartásban: a családsegítő szolgálatok igénybevevői körében kevesebben vannak, akik nem nevelnek gyermeket, és az átlagos gyermekszám is magasabb náluk (CSSK: 1,77 gyermek; ÉF3: 1,18 gyermek).

1. táblázat. A vizsgált minták főbb szociodemográfiai jellemzői

	Életünk fordulópontjai 2008		CSSK 2012	
	Nők N=2718	Férfiak N=3330	Nők N=175	Férfiak
Iskolai végzettség (%)				
általános iskola	17,4	13,1	52,8	41
szakmunkás	21	42,3	16,9	32,4
érettségi	37,6	27,2	22,7	17,4
felsőfokú	24	17,4	7,6	9,2
Foglalkoztatott (%)	63,2	79,7	31,8	58
Partnerkapcsolat típusa – házasság (%)	82,8	81,1	57	
Van-e a háztartásban gyermek? (%)	65,9	66,6	76	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Életkor	44	12	45,5	12
Mióta élnek együtt?	20,5	13	19,2	12,5
Jövedelem (ezer Ft)	76,5	48,4	102,7	67,9
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
	44	12	39,7	10,5
	43,2	11,1		
	20,5	13	14,4	10,2
	76,5	48,4	55,4	45
			75,2	68,2

A diádikus adatok elemzésénél az Actor-Partner Interdependence Model-t (Kenny 1996) használtam. A modell részletesebb leírását nyújtja Kenny diádkutatásokról szóló kézikönyve (Kenny–Kashy–Cook 2006), valamint a dolgozat függelékében található, *A diádkutatások módszertanáról* című fejezet rövid segítséget ad a modell alkalmazásához és a dolgozatban használt fogalmak értelmezéséhez. Az *Actor-Partner Interdependence Model* (APIM) a diádikus kapcsolatok modellje, ami két válaszadó kapcsolatának konceptuális megközelítését a megfelelő statisztikai eszközökkel teszteli és értékeli. A 2. ábrán látható a modell vázlata, mely négy változót tartalmaz: két függő vagy kimeneti változót (Y1 – a nő kapcsolati instabilitása és Y2 – a férfi kapcsolati instabilitása), és két független vagy prediktor változót (X1 – a nő kapcsolattal való elégedettsége és X2 – a férfi kapcsolattal való elégedettsége).

2. ábra. Actor-Partner Interdependence Model (APIM)

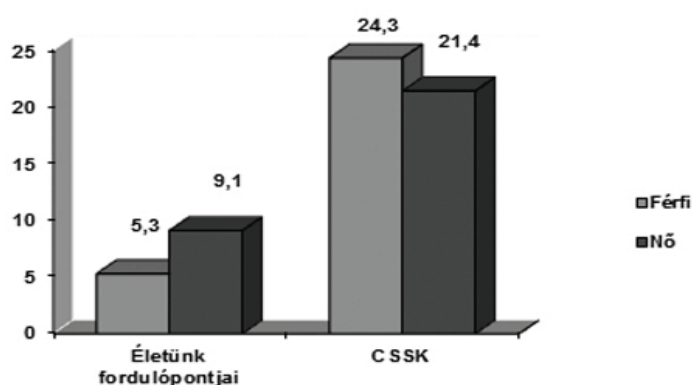

A modell két központi eleme az aktor hatás és a partner hatás. Az aktor hatás azt mutatja meg, hogy a megkérdezett személy munkamegosztás-percepciója hogyan hat a saját kapcsolati instabilitására. Az ábrán az aktor hatást ábrázolják a vízszintes nyilak (a). A partner hatás méri, hogy mennyire befolyásolja a személy érzelmét/viselkedését a partner. Az ábrán a partner hatást az átlós nyilak ábrázolják (p).

EREDMÉNYEK

A 4. ábrán láthatjuk, hogy jelentős különbség mutatkozik a vizsgált minták között az instabilitás mértékében is. A családsegítő mintában többszörös azoknak az aránya, akiknél az elmúlt egy év során felmerült a válás gondolata (a férfiaknál közel ötszörös, a nőknél több mint kétszeres).

3. ábra. A válás/különválás felmerülésének aránya (%)

NÉF = 5388; NCSSK=175

Az instabilitásban mutatkozó különbségek felvetik azt a kérdést is, hogy ennek hátterében milyen tényezők húzódnak meg. A különbség oka elsődlegesen az lehet, hogy a kliensek többsége valamilyen életvezetési problémával kereste fel a szolgálatokat. Kérdés azonban, hogy a társadalmi státusz mutatói (iskolai végzettség, foglalkoztatottság, jövedelem), a családi egyéb jellemzői (párkapcsolat típusa, van-e gyermek a családban) vagy egyéb változók milyen mértékben járulnak hozzá a két minta instabilitása közötti különbség magyarázatához.

A párkapcsolati stabilitásra vonatkozó elméletek és a korábbi kutatási tapasztalatok alapján a következő feltevések alapján vizsgáltam az instabilitást meghatározó tényezőket. Az egyes hipotézisek után közvetlenül közlöm a talált eredményeket és megállapításaimat.

H1. Szociodemográfiai változók

H1.1 Szülői háttér:

A szülők családi állapota – nem éltek együtt, illetve élettársként éltek együtt – a megkérdezett születésekor növeli a párkapcsolat instabilitását.

A szülői háttérre vonatkozó hipotézisem részben igazolódott, hiszen a nőknél a várakozásnak megfelelő hatást találtam (mind a különélő, mind az élettársként együtt élő szülők gyermekeinél nagyobb mértékű instabilitás figyelhető meg), azonban a férfiaknál épp ellentétesen befolyásolja a szülők családi állapota a válási hajlandóságot. Sőt, nem csak az aktor, hanem a partner hatás is eszerint alakul: ha a férfi szülei élettársként

éltek együtt, az csökkenti mindkét fél instabilitását. Az élettársi kapcsolatban élő nőknél destabilizáló tényező, ha a szülők nem voltak házasok, a férfiak viszont mintha pozitív példaként élnék meg.

A szülői családnak a megkérdezett 18 éves kora előtti felbomlása növeli a válási hajlandóságot.

A férfiaknál nem volt összefüggés, a nőknél pedig a hatás iránya függ a család felbomlásának módjától: magasabb az instabilitás azoknál, akiknek szülei elváltak, azonban azoknál, akiknek valamelyik szülője elhunyt, csökken a válási hajlandóság.

H1.2 Párkapcsolat típusa:

A házasságban élő pároknál a házasság előtti együttélés növeli a párkapcsolat instabilitását. A hatás várhatóan erősebb, ha a házasságkötés előtt gyermek született.

A férfiaknál nem befolyásolja az instabilitást a házasság előtti együttélés, a nőknél azonban a várakozásokkal és a korábbi eredményekkel (Bumpass–Martin–Sweet 1991; Földházi 2009; Teachman–Polonko 1990) szemben csökken a válási hajlandóság.

Az élettársi kapcsolatban élőknél magasabb a válási hajlandóság, mint a házastársaknál.

A párkapcsolati forma kapcsán láthatjuk, hogy a családsegítő mintán jóval magasabb az élettársi kapcsolatban élők aránya. Adná magát a magyarázat, hogy a magasabb instabilitás mögött ez állhat, azonban míg az országos mintán erős összefüggést látunk a párkapcsolati forma és az instabilitás között, a családsegítő klienseinél csak a férfiaknál mutatkozik és ott is gyengébb.

H1.3 Gyermek:

A gyermekkel rendelkező pároknál alacsonyabb instabilitást figyelhetünk meg, mint a gyermektelen kapcsolatokban.

Egyik kutatás adatain sem mutatkozott szignifikáns összefüggés a gyermekek jelenléte és a válási hajlandóság között.

A legfiatalabb gyermek életkorával változik a válási hajlandóság is, azonban ez nem lineáris: az iskolás kor alatti és a nagykorú gyermek hozzájárul a kapcsolat stabilitásához, ha a legfiatalabb gyermek 7–18 év közötti, akkor nő a szülők válási kockázata.

A legfiatalabb gyermek életkora tekintetében a korábbi vizsgálatokkal ellentétes eredmény mutatkozik. Az országos mintán nem mutatkozott összefüggés, míg a családsegítő mintában a 6 évesnél fiatalabb gyermekes szülőknél a legmagasabb az instabilitás értéke. A vizsgált adatok szerint nem csak eltűnt a korábbi összefüggés, de részben meg is fordult: a 11 év feletti gyermekek szülei nagyobb stabilitásról számolnak be. A gyermekek családösszetartó erejének gyengülésére utalnak a válással kapcsolatos attitűdökre vonatkozó eredmények is. 2008-ban a megkérdezett nők háromnegyede egyetértett a boldogtalan házasságok felbontásával, a meglévő gyermek ellenére (S. Molnár 2010).

A korábbi kapcsolatokból származó gyermekek jelenléte a háztartásban növeli a felek instabilitását.

Az újrَاهázasodott, illetve újabb párkapcsolatba lépő személyek gyakran nevelnek a korábbi együttélés-

ből származó gyermekeket. A gyakorisági eloszlások alapján elmondhatjuk, hogy a családsegítő kliensei között magasabb a mozaikcsaládok aránya (19,5%, míg az országos mintában csak 7,6%), ahol a családban olyan gyermek (is) nevelkedik, aki a felek korábbi párkapcsolatából származik. Az adatok (mind a családsegítő, mind az országos minta) alapján azonban ez a tényező nem befolyásolja a felek instabilitását.

H1.4 Szocioökonómiai státusz:

A női munkavállalásra vonatkozó versengő hipotéziseket (függetlenség, partnerség, egyenlő függés, szerep-együttműködés) teszteltem, hogy melyik érvényesül leginkább a vizsgált célcsoportoknál. Az alacsony társadalmi státuszú csoportoknál a gazdasági nyomás csökkenése miatt várhatóan a partnerség hipotézis igazolódik.

A szocioökonómiai státuszra vonatkozó hipotézisekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy más feltevést támogatnak az országos minta és mást a családsegítő minta adatai. Az Életünk Fordulópontjai vizsgálat adatai a függetlenség hipotézist igazolják leginkább, azonban az összefüggés nem túl erős. A családsegítő szolgálatok klienseinél viszont az egyenlő függőség hipotézise érvényesült a legjobban. Az alacsony társadalmi státuszú csoportoknál a kapcsolat felbontásának akadálya lehet az anyagi források hiánya. Egy esetleges kapcsolatbomlásnál mind a két félnek meg kell oldani a lakhatását, a külön háztartás vezetését. A különválást nehezítő gáttakat vizsgálva láthattuk, hogy a férfiak 25, a nők 40 százaléka szerint az anyagi források hiánya jelentősen megnehezíti a kapcsolat felbontását. A hipotézis szerint egyrészt a gazdasági függés, másrészt a másik iránti kötelezettség jelenik meg visszatartó erőként (Nock 1995, 2001). Abban az esetben, amikor a nő többet keres, a férfi kerülhet függő helyzetbe. Ezért a nők stabilitása mögött ebben a helyzetben nem annyira a függés, mint a kötelezettség jelenik meg motivációként.

Az iskolai végzettség eltérően hat a férfi és a nő instabilitására: a nőknél a magasabb iskolai végzettség növeli a válási hajlandóságot, a férfiaknál csökkenti azt.

Az iskolai végzettség tekintetében a korábbi hazai kutatások (Bukodi–Róbert 2003; Földházi 2009) ellentmondásos eredményre jutottak. Bukodiék elemzéséhez hasonlóan a vizsgált adatok nem mutatnak összefüggést.

H1.5 Vallásosság:

A vallásosság mutatói (felekezethez tartozás, vallási önbesorolás, vallásos részvétel) kapcsolatban állnak a párkapcsolati instabilitással: a vallásos pároknál alacsonyabb a válási hajlandóság.

A vallásosságra vonatkozó kérdéseket vizsgálva a diádikus dizájnnak köszönhetően részletes kép rajzolódik ki a vallásosság és az instabilitás kapcsolatáról.

Az adatok értelmezésénél mindenképp figyelembe kell venni, hogy a vizsgált minta vallásosság szempontjából (is) jelentősen eltér az átlagtól. A legszembetűnőbb ez a különbség a vallásos gyakorlatnál (illetve annak egyik összetevőjénél, a templomlátogatás gyakoriságánál) adódik.

Alapvető mintázatként fogalmazható meg, hogy a férfiak vallásossága a hipotézisnek megfelelően csök-

kenti a válási hajlandóságot (a partnernél is), azonban a nők vallásossága épp ellenkezőleg hat (a partnernél is). Tomka különböző – főként amerikai – kutatási anyagokra hivatkozva megállapítja, hogy a vallásosság különböző típusaira egyaránt érvényes az erőteljesebb affinitás a közösségalkotásra, a közösségi részvételre, a szociabilitás egyéb formáira, ezen belül a családiasságra (Tomka 1986). A férfiaknál érvényesülni látszik ez, azonban a nőknél inkább felszabadítólag hat, és magasabb válási hajlandóságot mutatnak (különösen a protestáns felekezetekhez tartozóknál).

H1.6 Heterogámia-homogámia:

A felek különböző jellemzői (iskolai végzettség, életkor, vallásosság) közötti jelentős eltérés növeli a válási hajlandóságot.

A felek közötti különbségekre irányuló hipotézist nem igazolják az adatok. Az országos mintán egyik heterogámia-mutató sem befolyásolja a stabilitást, a családsegítő szolgálatok kliensei körében pedig a férfiaknál figyelhető meg egy gyenge hatás: a felekezeti különbség növeli a válási hajlandóságot.

H2. A társadalmi csereelmélet

H2.1 A párkapcsolati minőség növekedésével csökken az instabilitás szintje. A minőség meghatározó szerepe jelentősebb a 30 év alattiaknál, mint az idősebb korcsoportokban.

A társadalmi csereelméletre vonatkozóan először azt vizsgáltam, hogy a párkapcsolat minőségének mutatói hogyan befolyásolják az instabilitást. Az elméletből kiindulva a hipotézisben megfogalmazott irány (az elégedettséggel csökken az instabilitás) evidenciának tekinthető. Az érdekesebb kérdések akörül adódnak, hogy milyen esetekben befolyásolja az elégedettség erősebben az instabilitást, illetve miből adódhat, hogy bizonyos alcsoportoknál nem szignifikáns az összefüggés. Az alcsoportok szerinti összehasonlítás alapján is elmondhatjuk, hogy a nők érzékenyebbek a partnerük elégedettségére – a férfiaknál jellemzően a partnerhatás nem szignifikáns. Különösen érdekes mintázatot láthatunk az élettársi kapcsolatban élőknel, ahol a férfiaknál csak az aktor hatás szignifikáns (ahogy házasság esetén mindkét nemnél), a nőknél azonban csak a partner hatás jelenik meg. Ez alapvetően arra utal, hogy az élettársi kapcsolatban élő nők alkalmazkodó attitűddel vannak jelen a kapcsolatban, de legalábbis nem növekszik az instabilitás az alacsony elégedettség mellett sem.

A Házassági Összehasonlító Szint Index (Sabatelli 1984) itemeit elemezve sokatmondó képet adtak a kapcsolatokról a felek közötti különbségek – azaz, hogy az elégedettség mely aspektusaiban mutatkozik a legnagyobb eltérés. A nők inkább az intimitással kapcsolatos állításokkal elégedetlenebbek, a férfiak pedig a társas dimenzióra (barátok, féltékenység) vonatkozó itemekben mutattak társuknál alacsonyabb elégedettséget. A faktorelemzés alapján elkülönített két elégedettség-dimenzióban (külső kapcsolatok, egymással való kapcsolat) is ez tükröződik. A kapcsolattal való elégedettség általános kérdésének vizsgálatakor a férfiaknál erősebb aktor hatást láthattunk. Az elégedettség egymással való kapcsolatra vonatkozó (az intimitásra vonatkozó állításokat tartalmazó) faktora a nők instabilitását nagyobb mértékben befolyásolta. Az elégedettség külső kapcsolatok összetevője viszont a férfiaknál meghatározta a saját és a partnerük válási hajlandóságát is, miközben a nők pontszáma nem mutatott szignifikáns hatást. Fontos tehát, hogy amikor párkapcsolati elégettségről beszélünk, figyelembe vegyük, hogy annak más összetevői jelentősek a férfiaknál és nőknél, és ezen dimenziók fontossá-

ga eltérő lehet életkoronként, a párkapcsolat formája szerint is. Az élettársi kapcsolatban élők sajátosságának magyarázatához is hozzájárul az elégedettség két dimenziója szerinti vizsgálat, hiszen láthatjuk, hogy a nők instabilitását kizárólag a partnerük elégedettsége, pontosabban a külső kapcsolatokra vonatkozó elégedettsége befolyásolja.

Az elégedettség életkor szerinti hatására vonatkozó feltevésemet is a két faktor figyelembevételével érdemes vizsgálni. Nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a 30 év alattiaknál erősebb az elégedettség hatása az instabilitásra, hiszen az egymással való kapcsolat összetevőt vizsgálva egyrészt azt láttuk, hogy a férfiaknál 30 év alatt és a 46 év felett nő meg ennek jelentősége, másrészt a nőknél csak a legfiatalabb korcsoportban nem volt szignifikáns hatás. Az adatok inkább arra mutattak, hogy az idősebb korosztályban nő meg ennek az elégedettség-összetevőnek a szerepe. A külső kapcsolatok dimenziónál a férfiaknál nem tapasztaltunk szignifikáns hatást a legfiatalabb korcsoportban, míg a nőknél csak a 30 év alattiaknál befolyásolja ez a faktor a saját instabilitást. Elmondható tehát, hogy a nőknél a külső kapcsolatokra vonatkozó elégedettség a legfiatalabb, míg a férfiaknál a középső korosztályban meghatározó.

H2.2 A kapcsolat alternatíváinak (a felek által észlelt/megélt) vonzósága növeli a válás kockázatát.

H2.3 A gátak visszatartó erőként jelennek meg, így csökkentik a kapcsolatok instabilitását. Várhatóan a gyermekek iránti felelősség, a vallás és az anyagi nehézségek jelennek meg a kapcsolat megszakításának legerősebb akadályaként.

A 30 év feletti pároknál a házasság-specifikus tőke (pl.: közös vagyon, közös gyermek) akkumulációja miatt nagyobb szerepet játszanak a gátak, mint a fiatalabb pároknál.

A társadalmi csereelmélet alapján megfogalmazott hipotézisekről általánosságban elmondható, hogy az alternatívák alapvetően az elmélet szerint alakulnak és növelik az instabilitást, a gátak viszont kevésbé jelentősek, sőt ellentmondóak.

A gátaknál látható kétirányú kapcsolat nem igazolja a csereelméletet. Az eredmények egyik fontos tanulsága, hogy eltűntek a gátak, akár a szubjektív (az egyedüllétből való félelem és a vallásos hit hatása szignifikáns, de csak a férfiaknál), akár az objektív (gyermekek jelenléte) tényezőket nézzük. Továbbá az anyagi nehézségek gátként való érzékelése nemhogy csökkenti az instabilitást, hanem növeli azt. Elképzelhető, hogy ennek hátterében az van, hogy az anyagi nehézségeket elsősorban akkor élik meg akadályként, ha csak az anyagi problémák miatt maradnak együtt.

H3. A párkapcsolati konfliktusok, konfliktuskezelés

A családi konfliktusokra vonatkozóan feltett nyitott kérdés (5. ábra) alapvető tanulsága, hogy a családsegítő szolgálatok klienseinél egy meglehetősen agresszív asszociációs tér rajzolódik ki, ami különösen fontos annak fényében, hogy segítők képzettségei ettől jelentősen eltérnek.

4. ábra. Asszociációk a családi konfliktus kifejezésre (CSSK, 2012)

A konfliktusok és konfliktuskezelés témakörében az elemzés fő fókuszja a mediáció³ kérdése volt a családi konfliktus – párkapcsolati elégedettség – instabilitás háromszögében. A konfliktus gyakorisága, a különböző vitatémák és a konfliktuskezelési stratégiák a felek instabilitására kifejtett közvetlen és közvetett hatását minden változó esetén három modell (null-mediáció, teljes mediáció és parciális mediáció) elemzésével vizsgáltam.

H3.1 A konfliktusok gyakoriságának növekedésével várhatóan csökken a stabilitás, bár sokan felhívják a figyelmet arra, hogy alapvetően nem a konfliktusok, hanem azok destruktív kezelése gyengíti a kapcsolatot.

A konfliktusok gyakoriságára vonatkozó feltevésem igazolódott. Az instabilitás növekedéséhez pedig a közvetlen és a közvetett hatás is hozzájárult, szemben Wagner és Weiss (2007) eredményeivel, akik nem találtak direkt hatást. A férfiaknál és a nőknél a direkt és indirekt hatás közel egyforma erősségű volt.

H3.2 A különböző konfliktusforrások különbözőképpen befolyásolhatják a stabilitást. Feltételezésem szerint a mindennapi életvitellel kapcsolatos viták (házimunka, anyagiak, gyermeknevelés) gyengébb hatást gyakorolnak az instabilitásra, mint a valamilyen speciális élethelyzettel kapcsolatos viták (alkoholfogyasztás, féltékenység). A korábbi kutatási eredmények alapján azt várhatjuk, hogy inkább a férfiak instabilitását befolyásolják az alkoholfogyasztás körüli viták.

³ A mediáció kifejezést itt statisztikai értelemben használom: egy oksági kapcsolatot hogyan befolyásol egy közbejövő (mediátor) változó.

A vitatémákra vonatkozó hipotézisem pontosításra szorul. Közvetlen hatása mindkét nemnél csak a féltékenység körüli vitáknak volt, de ezen kívül a férfiaknál az anyagiakkal, a szülőkkel és a közös célokkal kapcsolatos vitáknál láthatunk direkt hatást. A válóokok között gyakran szerepel a másik fél alkoholfogyasztása és a hűtlenség (Kovács 2012), amivel összecseng, hogy a teljes hatást figyelembe véve a nőknél ez a két téma emelkedik ki leginkább. Ezek közül a féltékenység a kapcsolat alapjait érinti, hiszen az egyik fél a partnere elkötelezettségét kérdőjelezi meg. Az alkoholfogyasztás körüli viták feltehetően olyan családokban válnak gyakoribbá, ahol egyfajta kóros alkoholfogyasztás merül fel, ami már problémát okoz a környezetének. Az alkohol családi életre gyakorolt destruktív szerepének alátámasztására számos kutatási és terápiás adat áll rendelkezésünkre (Rice et al. 1995; Slesnick–Prestopnik 2009).

Az anyagi viták a férfiak stabilitását befolyásolják közvetlenül, s a közvetett hatásnál az elégedettséget nagyobb mértékben befolyásolja, mint a nőknél. Az anyagiakon való vitatkozás két fő területre osztható: a jövedelem megszerzése (ki és mennyivel járul hozzá a családi kasszához) és a jövedelem elköltése (pénzkezelés, aránytalanságok a költségekben, a nagyobb kiadásokkal kapcsolatos döntések meghozatala). Ha a modellbe beépítjük az egymáshoz viszonyított jövedelem nagyságát, ugyanezt a kapcsolatot láthatjuk: függetlenül, hogy a nő vagy a férfi keres többet, az anyagiak körüli vitatkozás a férfiak stabilitását befolyásolja inkább. Ez alapján azt feltételezem, hogy elsősorban nem a pénzszerzés, hanem annak elköltése tematizálja az anyagiakkal kapcsolatos vitákat. A hatás alaposabb megértése részletesebb kérdezést, akár más kutatási módszert igényel.

A vitatémák mindennapi életvitel-speciális élethelyzet csoportosítását alkalmazva láthatjuk, hogy a speciális élethelyzetre vonatkozó témák inkább a nők stabilitását határozzák meg, míg a másik csoport a férfiak válási hajlandóságát növeli.

H3.3 A konfliktuskezelés módja tekintetében a korábbi kutatásokkal egybehangzóan azt feltételezem, hogy a kompromisszumos-együtműködő konfliktuskezelési stílus elősegíti a stabilitás növekedését, míg a versengő és elkerülő stílus gyengíti a kapcsolatot.

A párok konfliktuskezelési stílus-kombinációi tekintetében azt várom, hogy ha bármelyik félnél domináns stílusként jelenik meg az együtműködés, az emeli a kapcsolat stabilitását; míg a versengő stílus dominánsként való megjelenése csökkenti azt.

A konfliktuskezeléssel kapcsolatban a korábbi kutatások alapján felállított hipotézisem csak részben igazolódott. Az alkalmazkodó, a kompromisszumkereső és az együtműködő stílusnál a közvetett hatások esetén párorientált modelltől beszélhetünk, azaz mind az aktor, mind a partner hatás szignifikáns. A felek stabilitását befolyásolja a saját és a partner konfliktuskezelési stílusa is. Az első két stílusnál a férfiak konfliktuskezelésének nagyobb hatása van a kapcsolat stabilitására, ugyanis a nőknél az alkalmazkodó és kompromisszumkereső stílusok esetén a partner hatások erősebbek, mint az aktor hatások. Az együtműködő stílusnál azonban csak a nőknél tapasztalunk közvetlen hatást a stabilitására és a teljes hatás is erősebb náluk valamennyivel.

Az eredmények más képet adnak, ha nem csupán az egyes pontszámok mozgását vizsgáljuk, hanem a konfliktuskezelési profilt vagy annak egy jelentősebb momentumát (pl. a személy domináns stílusa). Ebben az esetben az elkerülő és versengő stílusok emelik a válási hajlandóságot, míg az együtműködő stílus csökkenti.

Mindhárom (az instabilitásra szignifikáns hatást kifejtő) stílus a férfiaknál jelez erősebb kapcsolatot a válási hajlandósággal. Ez az eredmény arra utal, hogy kizárólag a nők konfliktuskezelési készségeinek fejlesztése nem megfelelő út a kapcsolat stabilizálásához. Bár a konfliktuskezelési stílusra vonatkozó különböző mérőeszközök alkotói hangsúlyozzák, hogy nincs jó és rossz konfliktuskezelési stílus, az adott stílus alkalmassága az adott szituációtól függ (Rahim 1983; Thomas 1974). Eredményeim egybecsengenek a korábbi kutatások tapasztalataival, miszerint a családi konfliktusok terepén azok a stílusok „teljesítenek jól” (pl. növelik a kapcsolat stabilitását), melyek a kooperáció dimenziójában magas, vagy legalább közepes értéket mutatnak (Greeff–De Bruyne 2000; Van de Vliert–Hordijk 1989).

A korábbi kutatásokban a versengő stílus negatív kapcsolatban állt a stabilitással (Kurdek 1995; Rands–Levinger–Mellinger 1981). A pontszámot vizsgálva meglepő eredmény ezért, hogy a versengő stílusnak sem közvetlen, sem közvetett hatása nem mutatkozott a válási hajlandóságra. Ha a versengő stílus a legjellemzőbb, szignifikáns aktor és partner hatásokat láthatunk. A mérőeszköze vonatkozó tanulság tehát, hogy feltehetően realisabb képet ad, ha a leginkább preferált stílust vizsgáljuk.

A KUTATÁS MÓDSZERTANI HOZADÉKAI

Azon túl, hogy a kutatás hozzájárult a párkapcsolati instabilitás kérdéskörének alaposabb megismeréséhez, a munka jelentős eredményének tartom a Conflict Style Inventory (Levinger–Pietromonaco 1989) kérdőív adaptálását és a felmérés során szerzett ez irányú tapasztalatok dokumentálását. Úgy vélem, ezzel hozzájárultam a konfliktuskezelésre vonatkozó hazai mérőeszközök bővítéséhez.

A diádikus adatfelvétel során lekérdezésre került továbbá a magyarul közölt (Gödri 2001), de eddig hazai empirikus kutatásban nem használt Házassági Összehasonlító Szint Index (Sabatelli 1984). Az eredmények alátámasztják a mérőeszköz kétdimenziós használatát, mellyel pontosabb képet alkothatunk a felek párkapcsolattal való elégedettségéről.

A külföldi családtudományi vizsgálatokban gyakran használt Actor-Partner Interdependence Model (Kenny 1996) hazánkban eddig nem jelent meg a (család)szociológiai elemzésekben. Fontosnak tartom, hogy a párkapcsolati, családi témákban diádikus megközelítésben kerüljön sor a különböző kérdések vizsgálatára. Ehhez megfelelő eszköznek tartom az elemzés során használt modellt, reményeim szerint ez a munka is hozzájárul a módszer és a megközelítés elterjedéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, S. H. – Hansen, L. G. (2012) The rise and fall of divorce: a sociological extension of becker's model of the marriage market. *The Journal of Mathematical Sociology* 2, 97–124.
- Becker, G. S. (1974) A theory of marriage. In Schultz, T. W. (szerk.) *Economics of the family: Marriage, children, and human capital*. UMI, 299–351.
- Becker, G. S. – Landes, E. M. – Michael, R. T. (1977) An economic analysis of marital instability. *The Journal of Political Economy* 6, 1141–1187.
- Bukodi, E. – Róbert, P. (2003) Union Disruption in Hungary. *International Journal of Sociology* 1, 64.
- Bumpass, L. L. – Martin, T. C. – Sweet, J. A. (1991) The impact of family background and early marital factors on marital disruption. *Journal of Family Issues* 1, 22–42.
- Burgess, E. W. (1939) Predictive factors in the success or failure of marriage. *Living* 1, 1–3.
- Conger, R. D. – Elder Jr, G. H. – Lorenz, F. O. – Conger, K. J. – Simons, R. L. – Whitbeck, L. B. – Huck, S. – Melby, J. N. (1990) Linking Economic Hardship to Marital Quality and Instability. *Journal of Marriage & Family* 3, 643–656.
- Foster, E. M. (1993) How Should Sociologists Treat Becker's Treatise on the Family? *Sociological Forum* 2, 317–329.
- Földházi, E. (2009). *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. Budapesti Corvinus Egyetem, Doktori értekezés.
- Goode, W. J. (1963) *World revolution and family patterns*. New York: Free Press.
- Gottman, J. M. (1993) A theory of marital dissolution and stability. *Journal of Family Psychology* 1, 57–75.
- Gödri, I. (2001) *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. Elméleti támpontok és mérési lehetőségek*. Budapest: KSH-NKI.
- Greeff, A. P. – De Bruyne, T. (2000) Conflict Management Style and Marital Satisfaction. *Journal of Sex & Marital Therapy* 4, 321–334.
- Hannan, M. T. (1982) Families, Markets, and Social Structures: An Essay on Becker's A Treatise on the Family. *Journal of Economic Literature* 1, 65–72.
- Huber, J. – Spitze, G. (1980) Considering divorce: An expansion of Becker's theory of marital instability. *American Journal of Sociology* 75–89.
- Kenny, D. A. (1996) Models of non-independence in dyadic research. *Journal of Social and Personal Relationships* 2, 279–294.
- Kenny, D. A. – Kashy, D. A. – Cook, W. L. (2006) *Dyadic data analysis*. New York: Guilford Press.
- Kovács, R. R. (2012) *A házastársi kapcsolatot, a párkapcsolati elégedettség narratív pszichológiai tartalomelemzéssel és pszichometriai eszközökkel történő vizsgálata, tekintettel a családi életciklusokra*. Pécs: PTE BTK Pszichológia Doktori Iskola.
- Kurdek, L. A. (1995) Predicting Change in Marital Satisfaction from Husbands' and Wives' Conflict Resolution Styles. *Journal of Marriage & Family* 1, 153–164.
- Lehrer, E. L. – Chen, Y. (2013) Delayed entry into first marriage and marital stability: Further evidence on the Becker-Landes-Michael hypothesis. *Demographic Research*, 521–541.
- Levinger, G. – Pietromonaco, P. (1989) *Conflict style inventory, Unpublished scale*. Amherst: University of Massachusetts.
- Lewis, R. A. – Spanier, G. B. (1979) *Theorizing about the quality and stability of marriage. Contemporary theories about the family*. 268–294.
- Nock, S. L. (1995) Commitment and Dependency in Marriage. *Journal of Marriage and Family* 2, 503–514.
- Nock, S. L. (2001) The marriages of equally dependent spouses. *Journal of Family Issues* 6, 755–775.
- Parsons, T. (1949) The social structure of the family. In Anshen, R. (szerk.) *The family: its function and destiny*. New York: Harper & Brothers, 173–201.
- Parsons, T. – Bales, R. F. (1955) *Family, socialization and interaction process*. New York: Free Press of Glencoe.
- Pollak, R. A. (2003) Gary Becker's contributions to family and household economics. *Review of Economics of the Household* 1–2, 111–141.
- Rahim, M. A. (1983) A measure of styles of handling interpersonal conflict. *Academy of Management Journal* 2, 368–376.
- Rands, M. – Levinger, G. – Mellinger, G. D. (1981) Patterns of Conflict Resolution and Marital Satisfaction. *Journal of Family Issues* 3, 297–321.
- Rice, J. P. – Reich, T. – Bucholz, K. K. – Neuman, R. J. – Fishman, R. – Rochberg, N. – Hesselbrock, V. M. – Nurnberger, J. I. – Schuckit, M. A. – Begleiter, H. (1995) Comparison of direct interview and family history diagnoses of alcohol dependence. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 4, 1018–1023.

- S. Molnár, E. (2010) Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia* 2–3, 234–275.
- Sabatelli, R. M. (1984) The Marital Comparison Level Index: A measure for assessing outcomes relative to expectations. *Journal of Marriage and the Family*, 651–662.
- Slesnick, N. – Prestopnik, J. L. (2009) Comparison of Family Therapy Outcome With Alcohol-Abusing, Runaway Adolescents. *Journal of marital and family therapy* 3, 255–277.
- Teachman, J. – Polonko, K. A. (1990) Cohabitation and marital stability in the United States. *Social Forces* 1, 207–220.
- Thomas, K. W. (1974) *Thomas-Kilmann conflict mode instrument*. New York: Xicom Tuxedo.
- Tomka, M. (1986) *Vállásszociológia*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Van de Vliert, E. – Hordijk, J. W. (1989) A theoretical position of compromising among other styles of conflict management. *The Journal of social psychology* 5, 681–690.
- Wagner, M. – Weiss, B. (2007) *Frequency of conflict, conflict behaviour and relationship stability*. Fifth Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce.
- Westley, C. (2012) Matrimony and Microeconomics: A Critique of Becker's Analysis of Marriage. *Journal of Markets & Morality* 1, 67–74.

KLASSZIKUS ÉS KÉSŐ MODERNITÁS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYARORSZÁGON²

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.246

ABSZTRAKT

A tanulmányban kísérletet teszünk a rendszerváltás utáni időszak modernizációelméleti értelmezésére, különböző empirikus kutatásokat újraértelmezve. Az elemzési szempontok *A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete* című tanulmányban kerültek kidolgozásra Bourdieu, Habermas, Giddens és Lash elméletei alapján. Az elemzés alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon a klasszikus és késő modernitás integrációs logikái ahelyett, hogy egymás patológikus vonásait tompították volna, sokkal inkább felerősítették. Ennek hatására olyan társadalmi zárványok alakultak ki, melyekben az egyenlőtlenségek, dogmatikus interakciók és az eldologiasodás problémáihoz hozzáadódtak az olyan problémák, mint az ontológiai bizonytalanság, a kockázatok és az identitáskonstrukció nehézségei.

Kulcsszavak: rendszerváltás, modernizáció, kritikai elmélet

ABSTRACT

The paper aims at understanding the post-transition period from a modernization theoretical point of view by reinterpreting various empirical researches. The analytical framework was elaborated in the essay *A unified theory of classical and late modernity* based on the theories of Bourdieu, Habermas, Giddens and Lash. Based on the empirical review, we may conclude that in Hungary the integration logics of classical and late modernity strengthen each other's pathological tendencies instead of counterbalancing them. As a result, segregated social spheres emerged, where the problems of inequalities, dogmatic interactions, reification are added to problems like ontological insecurity, risks and identity construction.

Keywords: transition, modernization, critical theory

A hazai társadalomelméletek többnyire a modernitás klasszikus elméleteiből indulnak ki, ezek perspektívájából jellemezve „felemásként” vagy „megkéséttként” a hazai trendeket. Ez a megközelítés, amellet, hogy sok szempontból termékenynek bizonyult, napjainkra egy sajátos vakfolttal is megterhelte a modernitás helyi sajátosságainak értelmezését. Ebből a perspektívából a késő modernitás azon globális jelenségei, melyek az Európához és a világhoz a rendszerváltás óta egyre több szállal kapcsolódó Magyarországon is megjelentek, háttérbe szorultak. Aligha vitatható ugyan, hogy a késő modernitás jelenségei itthon a klasszikus modernitás felemás vagy

1 ELTE-TáTK Elmélettörténet Tanszék, egyetemi adjunktus

2 A tanulmány elkészültét az OTKA (K 105076) támogatta.

megkésett mintázataira rétegződtek, és ennek megfelelően értelmezésükhöz nélkülözhetetlenek az ezeket leíró elméletek, mégsem szerencsés e mintázatok következményeiként tekinteni rájuk. A hazai késő modernitás jelenségei nem redukálhatók egyszerűen a hazai klasszikus modernitás következményeire, minthogy azok legalább annyira kapcsolódnak a globális hálózatokhoz, mint a helyi társadalomtörténeti előzményekhez. Éppen ezért önálló vizsgálatot érdemel, hogy a hazai viszonyok között pontosan miként rétegződnek egymásra a klasszikus és késő modernitás különböző integrációs logikáihoz igazodó cselekvési szférák.

Az alábbiakban e mintázat feltérképezésére teszek kísérletet, *A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete*³ című tanulmányban kijelölt szempontok szerint (Sik 2014a). A társadalmi integráció egyes aspektusaira vonatkozó hazai trendeket különböző szakszociológiai kutatásokból rekonstruálhatjuk. Ezek a kutatások értelemszerűen a saját szempontjaik szerint szerveződtek. Így ahhoz, hogy felhasználhassuk eredményeiket, interpretációra van szükség. Az alábbiakban ezért arra törekszem, hogy a társadalmi integráció különböző típusaival kapcsolatba hozható kutatásokat áttekintsem és újraértelmezsem. A felhasznált empirikus vizsgálatok kiválasztásakor – tekintve, hogy ez meghaladná a tanulmány kereteit – nem a teljesség igényével járok el, ugyanakkor a modernitás rétegeiről igyekszem átfogó képet alkotni.

Természetesen egy ilyen vállalkozás számos esetlegességgel terhelt, melyek egyfelől az absztrakt elméletek és az empirikus elemzések közti távolságból fakadnak, másfelől a kutatási eredmények újraértelmezésén alapuló módszerből. Interpretatív mivoltukból fakadóan mindkét mozzanat jelentős kontingenciával, valamint elkerülhetetlen sematikussággal terheli meg az elemzést. Ezt figyelembe véve az alábbi gondolatmenetre úgy érdemes tekinteni, mint ami végkövetkeztetések helyett hipotéziseket fogalmaz meg. Ebben az értelemben az alábbi elemzések egyfelől illusztrálni hivatottak, hogy miként közelíthetők a klasszikus és késő modernitás absztrakt elméletei az empirikus elemzésekhez, másfelől további, önálló kutatásokat alapoznak meg.

Első lépésben a magyar társadalom integrációs sajátosságait vázolom fel, rámutatva azokra a tendenciákra, melyek a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai cselekvési szférákat meghatározták. Ezt követően röviden kísérletet teszek e tendenciákból fakadó következmények levonására a klasszikus és késő modernitás egyesített kritikai modellje segítségével.

A KONZERVÁLÓ INTEGRÁCIÓS SZFÉRA EXPANZIÓJA

A konzerváló integrációs szféra jellemzéséhez elsőként a rendszerváltás utáni habitusokat, illúziókat és mezőstruktúrát kell körvonalazni. Ezek jellemzéséhez az egyenlőtlenségi viszonyok elemzése adja meg a kulcsot. Az egyenlőtlenségi viszonyok mindenekelőtt kijelölik a társadalmi gyakorlatok lehetőségterét, vagyis azokat a láthatatlan falakat, melyekbe beleütközve, kialakulnak a különböző habitusok. A vonatkozó kutatásokból kiderül, hogy az egyenlőtlenségek a rendszerváltás óta napjainkig az élet szinte minden területén folyamatosan nőttek (Ferge 2005, 2008, Kovách et al. 2012). Bár a népesség iskolázottsági szintje közép- és felsőfokon folyamatosan növekedett, ez nem az alacsony iskolai végzettségű szülők gyerekeinek beiskolázásából fakadt. Míg a rendszerváltás előtt fokozatosan csökkent az általános iskolát be nem fejezők aránya, a rendszerváltás óta ez a trend megtorpant. Az elmúlt húsz évben folyamatosan újratermelődik egy 20%-os réteg, aki maximum a nyolc

³ Megjelent a socio.hu 2014/4. számában, lásd http://www.socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf.

általános iskolát tudja befejezni, miközben ennek a munkaerőpiaci értéke egyre kisebb. Különösen szembetűnő a roma népesség iskolai esélyeinek romlása, amit elsősorban az iskolák közötti és iskolákon belüli szegregáció fejez ki (Kertesi 2005).

Hasonló irányú folyamatok figyelhetők meg a munkaerőpiachoz való viszony tekintetében is. Nagyjából 56%-ra tehető a munkaképes korosztályon belül a stabil munkaerőpiaci pozícióval rendelkezők aránya, 17% társadalombiztosítási juttatást kap, 12% bizonytalan munkaerőpiaci pozícióban van, és mintegy 14% a munkaerőpiacon kívül rekedt (Ferge 2005: 19). Mindezzel párhuzamosan – és mindezzel összefüggésben – a rendszerváltás óta a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek is fokozódtak, ami kihatott az egészségügyi kockázatok, a lakáshelyzet, a fogyasztási, a térszerkezeti, az infrastrukturális és a társas kapcsolatok szintjén megjelenő további egyenlőtlenségekre is. Ennek eredményeként egyes kutatók egyenesen egy szegregált „underclass” réteg kialakulását jelzik (Ladányi–Szelényi 2004).

Az egyenlőtlenségek fokozódásának trendjei mindenekelőtt arra utalnak, hogy egyre jobban polarizálódik a cselekvések lehetőségtere: az iskolázottság, a munkaerőpiaci pozíció, a jövedelmi és vagyoni helyzet, valamint az ezekkel összefüggő további dimenziók mentén egyre inkább elkülönülnek egymástól a hozzáférhető rutinok szerint a különböző társadalmi csoportok. Az eltérő cselekvési terek határai eltérő habitusként rögzülő rutinokat hoznak létre, mely habitusok messzemenőig meghatározzák az elérhetőnek tartott vágyakat, a bevetendő eszközöket, és az életvezetési stratégia egészét. A leghátrányosabb társadalmi csoportok esetében a rutinok beszűküléséről beszélhetünk, egy – jó eséllyel generációkon átívelő – strukturális kényszerpálya kialakulásáról. Mindez kihat az ontológiai biztonságérzetére is: a strukturális viszonyoknak leginkább kiszolgáltatottak kontrollvesztése az egzisztenciális szorongásnak is könnyen alapjává válik. Az egyenlőtlenségek rendszerváltás óta tartó növekedése ennek a materiális és egzisztenciális értelemben egyaránt kiszolgáltatott rétegnek a növekedését fejezi ki.

Ezeket az összefüggéseket támasztják alá az ontológiai biztonság hiányával szorosan összefüggő pszichopatológiák, a szorongásos és depressziós tünetek alakulása is. Míg 1988-ban csupán a lakosság 2,7%-nál voltak megfigyelhetők ilyen panaszok, addig 2006-ra a népesség 11,2% számolt be a szubjektív kontrollérzet elvesztéséről, krónikus stresszről és a tanult tehetetlenségről. Ráadásul a biztonság hiányához hasonlóan ezek a tünetek sem egyenletesen oszlanak el a populációban: a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek 40%-a, a nyolc osztályt végzettek 20%-a, az érettségizettek 6%-a és a diplomások 4%-a számolt be depressziós tünetekről (Kopp–Martos 2011: 17). Az ontológiai biztonságról összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás után jelentősen és tartósan lecsökkent, továbbá elsősorban azok számára megvalósíthatatlan, akiknek sem kellő gazdasági, sem kognitív erőforrásai nem voltak az új társadalmi viszonyok között rutinok kialakítására.

Mindez alapján úgy tűnik, hogy magán a konzerváló integrációs logika által meghatározott cselekvési szférán belül is paradox tendenciák azonosíthatók. Az egyenlőtlenségek mind arányukban, mind merevségükben olyan szélsőségesek, hogy a hátrányos pozícióban lévőknek nincs lehetőségük otthonosan érezni magukat a hétköznapi cselekvéshelyzetekben. Ebben az értelemben a strukturális kényszerek terében formálódó habitusuk nem válhat olyan rutinná, ami képes az ontológiai biztonságot szavatolni. Annak helyét az alapvető materiális szükségletekkel kapcsolatos szorongások, és ezek hosszútávú fennállása esetén a belőlük kialakuló egyéb

pszichopatológiák veszik át. Annak ellenére, hogy ez a léthelyzet közvetlenül csupán a társadalom leginkább kiszolgáltatott rétegeit érinti, hatása mégsem korlátozódik erre a csoportra. Veszélyként beépül mindazoknak a várakozási horizontjába is, akiknek reális esélyük van hasonló pozícióba kerülni, és ebben az értelemben a bizonytalan anyagi háttérűek szélesebb rétegének nem tudatosuló motivációira is kihat.

A konzerváló integrációs logika tudatosuló szintjén az illúziók gazdag tárházát találjuk, melyek között egyaránt jelentősek a materiális (gazdasági) és a szimbolikus (morális, vallási, tudományos, ideológiai) tőkékhöz kapcsolódók. Ezek hierarchiája és elterjedtsége a XX. században sok változáson ment át, összefüggésben a társadalmat jellemző hatalmi viszonyok dinamikájával. A hivatalos pártállami ideológia, '56 után egyértelműen egy elnyomó hatalom illúziójává vált, melyet elsősorban az anticipált erőszaktól való félelem tartott fenn, nem pedig az elfogadás. Ennek egyfelől az lett a következménye, hogy a hatalom által propagált baloldali közösségi értékek – egyenlőség, igazságosság, szolidaritás, demokratikusság, participáció – hitelüket veszítették, erodálódtak. Másfelől a hivatalos melletti második társadalom nyilvánosságában a pártállam által elfojtott illúziók fennmaradtak. A magánprofit illúziójára egy egész második gazdaság épült rá (Gábor–Galasi 1981). A népi-urbánus ellentétek a demokratikus ellenzékét mindvégig megosztották. Az állampárttal kiegyező, egyháztól független vallási közösségek mindvégig megtalálták közönségüket (Balogh 1997), az etnikai előítéletek pedig egyaránt jellemezték a hétköznapi cselekvőket és a döntéshozókat (Lázár 1996).

A rendszerváltás utáni időszakra ezek a hatalmi torzítások erősen rányomták bélyegüket. A baloldali értékeket ugyan ma is fontosnak tartják az emberek absztrakt formában: európai összehasonlításban élenjárunk az egyenlőtlenségek mérséklését helyeslők között (Lelkes 2009). Ám ez az absztrakt szolidaritás messze nem válik tényleges cselekvési elvvé: nem mutatkozik meg sem a civil aktivitásban, sem pedig az adófizetési hajlandóságban. Az önérdék követésének pragmatikus szempontjai ilyenformán továbbra is felülírják a közérdekre motiváló normákat (Keller 2009b). Úgy tűnik tehát, hogy az államszocializmus évei alatt – a pártállam „támogatásának” köszönhetően – erodálódott baloldali-közösségi-demokratikus illúzióknak a rendszerváltás után sem sikerült megerősödniük. Ezzel szemben a kommunista ideológia által „tűrt” és „tiltott” értékek az egypártrendszer felszámolásával szabadon elterjedtek.

Ezek közül a materiális fogyasztás értékei törtek fel a legelementárisabb erővel. Az értékutalások arról tanúskodnak, hogy a szocialista értékeket részben már a rendszerváltás előtt elkezdték kiszorítani a materiális-hedonista értékek, a rendszerváltás után pedig egyértelmű hegemóniára tettek szert (Füstös–Szokolczai 1999). A gazdasági illúzió ugyanakkor nem csupán azoknak lett sajátja, akik már a Kádár-rendszer második társadalmában elsajátították azt. A piacgazdaság valósága – a munkanélküliség megjelenésével, az inflációval, a társadalombiztosítási háló gyengülésével – objektív kényszer formájában tette sokak számára nyilvánvalóvá a gazdasági illúzió prioritását (Ferge 1996). Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás után, a gazdasági illúzió meghatározóvá vált a társadalom többsége számára, függetlenül a személyes preferenciáktól. Ezt fejezi ki az is, hogy a politikai nyilvánosság egyik központi témájává váltak a gazdasági kérdések, továbbá megnőtt a száma az egyéni felelősségvállalást, a gazdasági szempontok elsődlegességét és a polgárisodás fontosságát hangsúlyozó diskurzusoknak. E témák napirendre tűzése elsősorban a technokrata háttérű baloldali-liberális pártok retorikájában tett szert az identi-

tást meghatározó, központi jelentőségre (Csigó 1998).

Noha a gazdasági alighanem a legáltalánosabb és legjelentősebb illúzióvá vált a rendszerváltás után, korántsem az egyetlen illúzió. A nyilvánosság különböző szintjein mellette számos további kialakult. Ezek között különös jelentőségre tettek szert az országos pártok által zászlóra tűzött valóság-értelmezési minták. A jobb- és baloldali pártok egymástól való identitáspolitikai elhatárolódásának a rendszerváltás óta a nemzettel kapcsolatos diskurzusok váltak legfontosabb terepeivé. A jobboldali pártok identitásukat a nemzettel való azonosságra alapozták. A múltat ebből a perspektívából értelmezték újra, és politikai állásfoglalásukat ebbe a keretbe ágyazták (Szabó 2009). E szimbolikus politika eredményeként, az azt támogatók körében a „nemzet” a valóságot szervező illúzió – kritikailag meg nem vizsgálható – alapjává vált, kijelölve a vágyak, célok és eszközök adott körét.

A nemzeti kérdés mellett, a rendszerváltás óta az etnikai megkülönböztetések is egyre hangsúlyosabbá váltak. Az elsősorban roma lakosságra vonatkozó előítéletek, a rendszerváltás után több mint 15 évig elsősorban hallgatolagos, ki nem mondott tudásként voltak jelen (Erős–Fábián 2005). Ez a helyzet változott meg gyökeresen a szélsőjobboldali retorika közbeszédben való megjelenésével, valamint a szélsőjobboldali politikai pártok és mozgalmak látványos megerősödésével (Karácsony–Róna 2010). Ezek a szervezetek olyan világértelmezést közvetítenek, ami a társadalmi konfliktusok, problémák leegyszerűsített, dogmatikus magyarázatával szolgált. Ezekben a nehézségek, sérelmek okaiként nem ritkán jól beazonosítható társadalmi csoportokat (roma népesség, politikusok) jelölnek meg. Ebből következően megoldásként e csoportokkal szembeni önvédelmet, valamint a csoportok hatalmi eszközökkel történő fegyelmzését javasolják (Grajczár–Tóth 2011). Ez a radikális ideológia ilyenformán egy a valóság értelmezését fundamentális szinten meghatározó alternatív illúziót te-remtett, egyszerre adva világosnak tűnő, ugyanakkor valójában reflektálatlan magyarázatot a sérelmekre és jelölve ki a rájuk adandó válasz kereteit.

Ezen illúziók a rutinok szintjén sérült ontológiai biztonság megteremtése szempontjából kulcsszerepet töltenek be. A valóság értelmezésének olyan magától értetődő, meg nem kérdőjelezendő kereteit jelölik ki, melyek magyarázatot adnak a fennálló egyenlőtlenségekre. Ebben az értelemben, ha otthonosságot nem is feltétlenül képesek teremteni, annak pótlékeként, az otthonosság hiányának okait meg tudják nevezni, és ezáltal képesek mérsékelni az ontológiai bizonytalanságot. Igaz, amiatt, hogy az illúziók valójában nemhogy nem kritizálják a fennálló egyenlőtlenségi viszonyokat, de leegyszerűsítő, dogmatikus magyarázatokat adva, elfedik azok tényleges okait, végső soron naturalizálják a patológikus status quo-t és hozzájárulnak annak fennmaradásához. A konzerváló integrációs logika által kijelölt cselekvési szféra intézményeinek működési logikája is ezt tükrözi vissza, előrevetítve az ontológiai biztonságot biztosítani képtelen, és ebben az értelemben belső patológiákkal is jellemezhető konzerváló integráció dominanciáját.

Az oktatási, segítő és egészségügyi ellátórendszeren belül számos példát találhatunk a reflexivitást és rendszerszerűséget egyaránt felülíró mezőlogikára. Az oktatásban önképe szerint a rendszerszerűséget, ám valójában a mezőlogikát tükrözik a szelekciós mechanizmusok. Az egységesített felvételi eljárások és vizsgák a jogalkotói szándék szerint lehetőséget teremtenek arra, hogy a teljesítmények alapján, automatikus döntési eljárásban történjen a diákok megkülönböztetése. Ugyanakkor ez a szándék gyakran sérül amiatt, hogy a sze-

lekció alapjául szolgáló teljesítményre korántsem egyenlő esélye van a különböző háttérű diákoknak. Ilyenformán mind az otthonról hozott gazdasági és kulturális tőke (Róbert 2004), mind az etnikai szempontok erősen torzítják a szelekciót (Forray 2009, Erőss–Kende 2010, Szalai 2010).

Hasonló összefüggések figyelhetők meg a szociális és egészségügyi ellátórendszerben, valamint a pályázati intézmények esetében is. A jogalkotói szándék szerint ezek is az szakértői semlegesség és az abból fakadó esélyegyenlőség elvét hivatottak érvényesíteni tevékenységükben. Azonban a gyakorlatban a rendszerszerű működési logika, helyét különböző mezőlogikáknak átadva, torzul. A szociális ellátórendszer szelekciós logikáját kapcsolathálózati és etnikai szempontok torzítják (Szalai 2007: 177–192), az egészségügyi ellátórendszer szelekcióját a gazdasági és kulturális tőke egyenlőtlenségei, valamint az etnikai különbségek (Kovács 2006), a pályázati rendszer logikáját pedig egy újonnan kialakult projektosztály szempontjai (Kovács 2012).

E három társadalompolitikai szolgáltató-ellátórendszer sajátosságai pusztán önmagukban aligha érthetők meg. Mindannyian beágyazódnak a gazdasági és politikai intézmények tágabb keretébe, melyek ily módon messzemenőig kihatnak működésükre. A rendszerváltás előtt e két intézményrendszer hierarchikus viszonyban állt egymással: a gazdaság alárendelődött a politikának. A rendszerváltással ez a viszony megváltozott: a gazdaság felszabadult a direkt politikai irányítás alól. A tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet eredményeként a gazdaság autonóm intézményei jöhettek létre, megteremtve egy autonóm gazdasági mezőt. A gazdasági mezőlogika, felszabadulva a pártállami ideológiai elfojtás alól, expanzív tényezővé vált. Mind az oktatási, mind a szociális és egészségügyi ellátórendszer, mind pedig a politikai mező működésére kihat.

A hazai gazdasági intézmények között, beágyazottságuk szerint két nagy csoportot különböztethetünk meg egymástól: az elsősorban multinacionális tőkéhez kötődő szervezeteket és a hazai – privatizáció során újraelosztott – tőkéhez kötődő kis-, közép- és nagyvállalkozásokat (Szalai 2006). A gazdaság e két különböző szegmense elsősorban abban különbözik egymástól, hogy mennyire tekinthető meghatározónak intézményi logikájukban a gazdasági szemantika/illúzió. Az eltérő beágyazottság e tekintetben jelentős különbségeket eredményez. A multinacionális cégekkel szemben a hazai vállalkozásokra az jellemző, hogy sokkal inkább rá vannak utalva helyi környezetükre. A hazai kötődésű vállalkozások egyfelől a működésükhöz szükséges erőforrásként számítanak kapcsolataikra, másfelől potenciális piacként. Az ő működésüket ilyenformán a gazdasági rendszer/mezőlogika mellett a – mérettől függően lokális, regionális vagy országos – politikai mezőlogika megjelenése is jellemzi (Kuczi 2006, Szalai 2001).

A politikai intézményrendszert a rendszerváltás előtt erős centralizáltság és hatalomkoncentráció hatotta át. A rendszerváltással ez több szempontból is átalakult. A centralizáltságot az önkormányzati elv érvényesítése ellensúlyozta, a hatalomkoncentrációt pedig a fékek és ellensúlyok alkotmányos rendszerének kiépítése. Ezáltal a politikai intézmények működését – a korábbi kizárólagos állampárti mezőlogika helyett – a remények szerint kettős logika lett hivatott meghatározni: a pártpolitikai mezőlogika mellett, a kontroll-funkciót betöltő és adminisztratív intézmények rendszerlogikája. Ez a két logika a rendszerváltás óta folyamatos konfliktusban áll egymással, aminek eredményeként elsősorban a pártpolitikai mezőlogika vált dominánssá a közigazgatási és kontroll-funkciójú szervezetek rendszerlogikájával szemben (Arató 2009, Vass 2010). Annak, hogy a mezőlogika hegemoniája elsősorban fenyegetés maradjon, elsősorban a kiegyensúlyozott pártpolitikai erőviszonyok szab-

tak határt: a mindenkori ellenzék ugyanis egyúttal abban is érdekelt, hogy a rendszerlogika fékként működve korlátozza a kormánypártok hatalmát. Ez a pártpolitikai egyensúly a 2010-es választásokon felborult, aminek következményeként a pártpolitikai mezőlogika államszocializmus óta nem látott mértékű térfoglalásának lehetünk tanúi napjainkban (Tóth 2012).

A pártpolitikai mezőlogika – az ellenzéki és kontroll-mechanizmusok súlyának függvényében – a rendszerváltás után nem csupán az adminisztratív és hazai beágyazottságú gazdasági intézmények, hanem emellett az oktatási, szociális és egészségügyi intézmények működésére is kihatott. Ebben az értelemben a pártpolitikai hatalomkoncentráció foka központi jelentőségű minden további intézmény lehetőségeinek számbavételekor. Ahhoz, hogy az oktatási, a szociális és az egészségügyi intézmények reflexív szervezatként tudjanak funkcionálni, és lehetőségük legyen önálló szakmai szempontjaikhoz igazodni arra van szükség, hogy függetlenek maradjanak a gazdasági és politikai mezőlogikától. Erre azonban a rendszerváltás óta csak változó mértékben nyílt lehetőség, és jelen pillanatban sem azonosíthatók olyan jelek, amelyek a függetlenség erősödésére utalnának (Bajomi 2009, Nagy 2009, Szalai 2007).

A helyzetet súlyosbítja továbbá, hogy a politikai és gazdasági mezőlogika szinte átláthatatlanul összefonódott (Hack et al. 2012). Ilyenformán fokozatosan pártok és gazdasági szervezetek olyan hatalmi konglomerátuma jött létre, ami alapvetően meghatározza nem csupán a piacot, a közigazgatást és a redistribúciót, de az olyan, elvileg tőlük független mezők működését is, mint az oktatás, a művészetek, a nyilvánosság vagy a tudomány. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy a konzerváló integrációs logika a rendszerváltás óta nem csupán belső patológiákkal terhelt, melyeket illúziókkal hatékonyan fed el, de emellett expanzív tendenciákkal is jellemezhető. Így végső soron önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert. Politikai és gazdasági dimenziókat egyaránt magában foglaló, domináns hatalmi pozíciójából fakadóan ugyanis nincs semmiféle gátja a korlátlan expanziójának. Így fennáll az esélye annak, hogy elveszi a teret az alternatív integrációs logikáktól: korlátozza a reflexív integrációt és gyarmatosítja az információs társadalmat. Ez amiatt kétszeresen is problematikus, hogy nem csupán a konzerváló integrációs logika cselekvési szférájának belső patológiái – az egyre szélsőségesebb egyenlőtlenségek és az azokból fakadó ontológiai bizonytalanság – maradnak fenn ezáltal, hanem egyúttal a metaintegráció szintjén is patológiák jelennek meg. Természetesen ahhoz, hogy ezeket az aggasztó lehetőségeket pontosabban megítélhessük a többi integrációs típus által meghatározott cselekvési teret is meg kell vizsgálnunk.

A REFLEXÍV INTEGRÁCIÓS SZFÉRA AMBIVALENCIÁI

Az államszocializmus évei alatt a reflexivitás különböző dimenziói a maitól eltérő szerepet töltöttek be. A fennálló politikai rendszer antidemokratikus jellege a reflexivitás kognitív, interaktív és intézményi aspektusait egyaránt blokkolta, aminek következtében ezek csupán beszűkült formában valósulhattak meg. A rendszerváltással a reflexivitás fenti korlátai megszűntek, aminek következtében gyökeres átalakulásra nyílt lehetőség. A diktatórikus keretek felszámolása megnyitotta az utat a nyilvános kognitív, kommunikatív és intézményi reflexivitás számára. Ezek a változások a reflexivitás mindegyik formája számára legalább annyi kihívást és csapdát rejtettek magukban, mint amennyi lehetőséget. Ahogy az alábbiakból kiderül, e célokat csupán felemás módon

sikerült megvalósítani.

A reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési tér nem tudatosuló szintjén a kommunikatív újratermelt életvilágot találjuk. Az életvilág reflexív potenciálja, vagyis nyitottsága, elsősorban az azt újratermelő tudati és kommunikatív folyamatok függvénye. Amennyiben ezek dogmatikusak, vagyis a gondolkodás és a kommunikáció meg nem kérdőjelezhető elemeket tartalmaz, úgy az életvilág is merev. Amennyiben a gondolkodás és a kommunikáció nincs rajtuk kívüli, hatalmi-intézményi korlátok közé szorítva, tetszőleges jelentés szabadon kétségbe vonható és elfogadása igazolási folyamathoz köthető, úgy az életvilág nyitott. Az értékutak alapján az életvilágról megállapítható, hogy a magyar lakosság gondolkodásmódjában a rendszerváltozás a vártnál jóval kisebb változásokat okozott.

Már az államszocializmus éveiben készült vizsgálatok kimutatták, hogy a tradicionális-vallási világkép leépült ugyan, ám ez nem járt egy nyitott, autonóm, toleráns gondolkodásmód kialakulásával (Hankiss et al. 1982). Ez a sajátosság a rendszerváltás után továbbra is kimutatható. Egy 2008-ban készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatból kiderül, hogy bár a vallási-rationális tengely mentén a modernizáltabb nyugat-európai államokhoz hasonló a hazai gondolkodásmód, a gondolkodás zártsága-nyitottsága mentén a kevésbé modernizált országokhoz. Ebben az értelemben a hazai életvilág racionális-zárt karakterűnek tekinthető, vagyis a pre-modern tradícióktól már függetlennek, ugyanakkor a modernitás gondolkodási hagyományait – az igazolások logikáját, a tudás falszifikációs modelljét – még csupán korlátozott mértékben elsajátítónak. Érdekes módon ez a sajátosság – bár természetesen mutat különbségeket mind az életkor, mind a jövedelmi helyzet, mind pedig az iskolázottság tekintetében (a fiatalabbak, gazdagabbak és iskolázottabbak nyitottabb gondolkodásúak), mint-hogy nyugat-európai összevetésben kategóriánként rendre fennállnak a különbségek – általánosnak tekinthető (Keller 2009a).

A reflexivitás tudatosuló aspektusai egy ilyen értelemben zárt életvilággal alkotnak körforgást: rájuk támaszkodnak végső evidenciaként, miközben hosszútávon újratermelik őket. A rendszerváltás után mindekelőtt ezzel a nehézséggel kellett megküzdenie a magyar társadalomnak. Számos jel arra mutat, hogy ez a küzdelem napjainkig sikertelen volt. Ahogy azt Giddens bemutatja, a késő modern reflexivitás növekedésének előfeltétele a szakértői rendszerekbe vetett bizalom megingása. E tekintetben a rendszerváltás után a magyar társadalom élen jár: ahogy az egy 2009-es kutatásból kiderül, európai összehasonlításban a magyarok szakértői intézményekbe vetett bizalmi indexe a legalacsonyabbak között található. Ez legjobban a politikai intézményekre és politikusokra érvényes, ám nagymértékben érinti a – kapitalizmus központi aktoraiént a – bankokat és a – nyilvánosságért elvben felelős – sajtót is. A bizalmatlanság a rendszerváltás óta ráadásul korántsem állandó: a 2000-es évektől folyamatosan romló tendenciát mutat, kifejezve a rendszerváltás utáni világban való csalódást (Tóth 2009: 18–28).

Érdekes módon a növekvő bizalmatlanság ellenére a magyar állampolgárok európai összehasonlításban azok közé tartoznak, akik minél nagyobb állami felelősségvállalást helyeselnének a közfeladatok ellátásában (Albert–Dávid 2009). Ez a sajátos inkonzisztencia arra utal, hogy az intézményekkel szembeni bizalmatlanságból következő reflexió korlátozott maradt. Míg a nyugat-európai államokban a bizalmatlanságtól leginkább az autonóm felelősségvállaláshoz, és az egyéni reflexivitáshoz jutnak el a polgárok, addig itthon a bizalmatlanság nem

implikál konstruktív, autonóm cselekvési mintákat. Ezt támasztja alá a hazai nyilvánosságbeli és civil kontroll hiánya is. A civil társadalmi aktivitás tekintetében Magyarország sereghajtó nem csupán az európai, de azon belül a poszt-szocialista országok között is. Ebből fakadóan az intézményi kontingenciák kezelésének leginkább elterjedt módjai továbbra is a különalkuk és a korrupció maradnak (Keller–Sik 2009).

Ezen adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a késő modern reflexivitás felemás módon valósul meg a rendszerváltás utáni Magyarországon. A cselekvők az intézményekkel és a szakértői véleményekkel szemben bizalmatlanok, ugyanakkor ez nem vezet a reflexivitás kiteljesedéséhez. Nem a nyilvános, civil kontroll, hanem a különalkuk keretében kontrollálják a kockázatokat. Ilyenformán reflexivitásra sor kerül ugyan, ám azt első-sorban az egyéni érdekeket szolgáló stratégiai cselekvés motiválja, nem pedig a nyilvánossá tehető közérdek. Ennek megfelelően a reflexivitás tematikus súlypontjai is mások, mint Nyugat-Európában. Míg ott elsősorban a globális kapitalizmus baloldali és környezetvédelmi szempontok alapján megfogalmazott kritikája tett szert döntő jelentőségre, addig nálunk ezek a kérdések jóval kisebb tömegeket mozgatnak meg.⁴

Mindezek az összefüggések megmutatkoznak a fogyasztói döntésekben is. Míg Magyarországon – hasonlóan egyébként a többi poszt-szocialista országhoz – a fogyasztási döntéseket kimagaslóan az ár határozza meg, addig a nyugati országokban – különösen a skandináv államokban – nagyobb súllyal esnek latba az egészségügyi kockázatok, valamint a termelési körülmények (Gáti 2009: 104). A miliőelméleti alapon szerveződő struktúrákutatások alapján is jól jellemezhető ebből a szempontból a rendszerváltás utáni hazai helyzet. Elkülöníthető egymástól egy mintegy 9%-os réteg, amely kimagasló anyagi helyzettel és intenzív szabadidős-kulturális fogyasztással jellemezhető, egy 31%-os réteg, akik különböző – középestől, alacsonyig terjedő – anyagi helyzetük ellenére identitás alapú, reflexív fogyasztási szokásokkal jellemezhetőek, egy 30%-os réteg, akik közepes anyagi helyzetük ellenére a poszt-materiális helyett alapvetően materiális fogyasztók, valamint egy 30%-os, rossz anyagi körülményekkel és ennek megfelelően kizárólag materiális fogyasztással jellemezhető csoport (Bukodi 2006: 151). Vagyis úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta, a leginkább jómódú decilis mellett, csaknem a lakosság 30%-a mutat sajátosan késő modernitásbeli, poszt-materiális fogyasztási mintázatot.

A fogyasztási szokások mellett az identitáskonstrukció kihívásaira adott válaszokat jól érzékeltetik a párkapcsolati változások is. Ahogy a kutatások kimutatják – bár ez a folyamat már a Kádár-érában beindult – a rendszerváltás óta a házasságok aránya fokozatosan csökkent, miközben a házasság nélküli együttélések és a szingli életforma aránya nőtt, továbbá megjelentek az olyan együttélést is elutasító – és ezáltal az élettársi viszonynál is nagyobb szabadsági fokú –, legújabb típusú tartós párkapcsolati formák mint amilyen a „látogató párkapcsolat”. Azonban ezek a trendek egy lényegi tekintetben eltérnek a nyugat-európaiaktól. Itthon továbbra is a legkívánatosabb együttélési forma a házasság maradt. A szingli lét, a látogató kapcsolat és az együttélés így mind olyan köztes állapotként jelennek meg a bennük élők számára, melyet lehetőség szerint igyekeznek meghaladni. Akik mégis ilyen párkapcsolati formában élnek, azok jellemzően nem önszántukból, hanem strukturális kényszerek hatására – alacsony jövedelem és iskolai végzettség, instabil munkaerőpiaci helyzet – tesznek így (Utasi 2001, Sántha 2006, Szalma 2009). E tekintetben tehát úgy tűnik, hogy – még ha a fiatalokra ez egyre kevésbé jellemző is – alapvetően tradicionális modellt követ a magyar társadalom, csak viszonylag kevesen kísérleteznek új párkapcsolati

4 Természetesen kivételek azért akadnak: a globalizáció kritikai mozgalmakhoz lásd Gagyí 2009, a környezetvédelmi civilekhez lásd Kerényi 2010.

formákkal.⁵ Mindez a reflexivitás szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy a tiszta kapcsolatok kialakítására kevés lehetőség nyílik, aminek következtében az identitás-konstrukcióhoz szükséges reflexivitás és a privát demokratizálódási folyamatok tere egyaránt beszűkül.

Az esztétikai reflexivitás átalakulásának egyik legfontosabb terepe az autonóm világra vetett pillantás intézményesült formája, a tág értelemben vett művészeti tevékenység. Erre vonatkozóan megállapítható, hogy az intézményi háttér leépülésével a rendszerváltás utáni pár évben jelentősen csökkentek mind az amatőr művészeti tevékenységek, mind pedig a művészetfogyasztás lehetőségei. A 90-es évek második felére ugyanakkor ez a trend megfordult, és a művészeti tevékenységek keretei kitágultak: új egyesületi formák, valamint stabil művészeti piac jött létre (Borbáth 1999, Cserta 2002). Igaz, ezek a lehetőségek korántsem függetlenek a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségektől: elsősorban a nagyvárosokban lakók és a jobb jövedelmi helyzetben lévők azok, akik élhetnek velük (Hunyadi 2005). Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy magának a radikális esztétikai reflexi-vitásnak kialakultak az új keretei a rendszerváltás utáni társadalmi konstellációban. Azonban ezek a keretek nem függetlenek az új típusú egyenlőtlenségektől, vagyis a konzerváló integrációs logika expansziójától. Ebben az értelemben pedig az esztétikai reflexivitás is ambivalensnek tekinthető: épp azoktól a társadalmi viszonyoktól válik függővé, melyek meghaladása lenne a célja.

Összességében tehát felemás kép rajzolódik ki a cselekvők rendszerváltás utáni reflexív potenciáljáról. A kognitív reflexivitás legfontosabb előfeltételei – az intézményekbe vetett feltétlen bizalom hiánya, a poszt-materiális fogyasztás és a tiszta kapcsolat lehetőségfeltételei – egy viszonylag széles réteg számára biztosítottak. Ám mindezen feltételek teljesülése mégis ritkán vezet a giddensi értelemben vett autonóm, reflexív ágensek kialakulásához. Úgy tűnik, mintha a reflexivitás különböző történeti okokból kifolyólag „megtorpanna”: az intézmények iránti gyanakvás nem párosul civil kontrollal, a tudatos fogyasztás nem terjed ki a környezetvédelmi, igazságossági szempontokra, a párkapcsolatokban nem új utakkal kísérleteznek, hanem – a flexibilitás hiányából fakadó nehézségei ellenére – házasságra törekszenek a cselekvők. Ezek a tapasztalatok azt fejezik ki, hogy az államszocializmus örökségén felemás módon sikerült túllépni. A kognitív reflexivitás továbbra is beszűkült, torzult formában valósul meg. Az esztétikai reflexivitás pedig, bár megtalálta új helyét, mégis ambivalens lett: épp azok a rétegek nem tudnak jó eséllyel hozzáférni, akiknek deprivált pozíciójuk okán a legnagyobb szükségük lenne a társadalmi viszonyoktól való függetlenség lehetőségét is magában hordozó reflexióra.

A tudat reflexivitása után az interszubjektív reflexivitás, vagyis a kommunikatív cselekvés rendszerváltás utáni sajátosságaira térek át.⁶ Ahogy az a rendszerváltás előtti kutatásokból kiderül, egy ilyen kommunikációs klímának egyáltalán nem kedveztek sem az államszocialista diktatúra infantilizáló, atomizáló, a másikkal szembeni gyanakvásra kényszerítő politikai viszonyai, sem a késő-kádári be rendezkedés alkui (Hankiss 1989). A rendszerváltás után ezt az örökséget kellett volna leküzdeni, ami csupán részben sikerült. Akadtak olyan területek – így például azok a növekvő számú civil szervezetek, amik kimon-

5 A nemi sztereotípiák csökkenő, ám továbbra is jelentős fennmaradása (Gregor 2010), a társadalmi elit konzervatív párválasztási szokásai (Kristóf 2013), valamint a familizmus (Dupcsik–Tóth 2008, Dupcsik 2012) továbbélése különbözőképpen, de egyaránt ezt a képet erősíti.

6 Másból részletesen elemeztem a rendszerváltás és kommunikatív racionalizálódás kapcsolatát, ezért itt csupán a legfontosabb belátásokat foglalom össze (Sik 2012).

dottan a közélet nyilvánosságbeli kontrollját tűzték ki célul – ahol a kommunikatív racionalizálódás jelei voltak megfigyelhetők (Péterfi 2009). Ám összességében mégis sokkal több jel utal arra, hogy mind az intézmények működése terén, mind a hétköznapi életben a pártállami korszakban kialakult beidegződések tovább éreztetik hatásukat. Az általános másikkal szembeni bizalmatlanság a rendszerváltás óta folyamatosan nőtt, függetlenül a nemtől, kortól és településnagyságtól. Egyedül az iskolai végzettséggel mutat kapcsolatot: különösen jellemző a rosszabb társadalmi helyzetben lévő, alacsonyabb iskolai végzettségűekre (Giczi–Sik 2009, Sik 2014b, Tóth 2009: 21). E kutatási eredmények alapján feltételezhető a rendszerváltás utáni nyilvános személyközi viszonyokról, hogy az uralommentes viták helyett, sokszor továbbra is a stratégiai szándékok és hatalmi pozíciók által meghatározott kommunikáció jellemzi őket.

Az életvilág, a kognitív reflexió és a kommunikatív cselekvés – tudatosuló és nem tudatosuló – szintjeinek körforgása termeli újra a reflexív integráció szférájának intézményeit, miközben azok e körforgás környezeti előfeltételéül szolgálnak. Ennek megfelelően az eddig elmondottak sok szempontból meghatározzák az intézmények jellemzőit is, miközben azok visszahatnak rájuk. Ahhoz, hogy e kölcsönhatásokat tisztázhassuk, elkerülhetetlen az intézmények rendszerváltás előtti történetére utalni. Az államszocializmus intézményeiről készült elemzések arra utalnak, hogy a rendszerváltás előtt azok működésében a politikai mező logikája volt meghatározó. Ez egyfelől azt jelentette, hogy sem a szigorú szakmai szempontok szerinti rendszerszerű működésre, sem az intézményi reflexivitásra nem kínálkozott lehetőség. Az állampárt, szabályozás és felügyelet révén, igyekezett centralizálni és lehetőségeihez mérten maximálisan kontrollálni az intézmények működését. E törekvésnek megvoltak a maguk korlátai, a hivatalossal szemben szerveződő „második társadalom” formájában (Hankiss 1986). Ugyanakkor, minthogy ezen alternatív társadalomszerveződési paradigma informális kapcsolatokra épült, definíció szerint nem válhatott a formális intézményi működés meghatározó logikájává. Hiába működtettek adott intézményt akár többségében is olyanok, akik szakmai vagy reflexív logika szerint jártak el, az állampárt politikai felügyelete potenciálisan bármikor felülírhatta törekvéseiket. Ezt a kevert, ugyanakkor a potenciális pártállami kontrollt mindvégig fenntartó állapotot fejezi ki a „hibrid társadalom” modellje (Hankiss 1989).

Az állampárt megszűnésével a politikai mező nyílt hatalma megszűnt. Így tér nyílt a reflexív és a rendszerszerű intézményi logikák számára. Előbbi működési elvek elterjedéséről tanúskodik az oktatási intézményekben – igazából már a rendszerváltás előtt – elkezdődött önállósodás. Az 1985-ös közoktatási törvénnyel kezdődően az iskolák egyre inkább elvesztették korábbi hatósági jellegüket, ami megmutatkozik a hatósági felügyelettől való függetlenedésben, és a számon kérhetőségben egyaránt. Természetesen ezek a folyamatok korántsem voltak konfliktusmentesek, sem egyirányúak. Az iskolák autonómiájának kérdése a rendszerváltás óta folyamatosan napirenden van, annak kíváncsok mértéke a mindenkori kormányzati szándékhoz igazodik (Sáska 2009). Hasonlóképpen az iskolák számonkérhetősége is újra és újra megkérdőjeleződik, ahogy az azzal járó konfliktusok nyilvánossá válnak (Csákó 2008, Sáska 2008).

Ennek ellenére az iskolák között mégis akadtak olyanok, amik a rendszerváltás után többé-kevésbé sikeresen váltottak át a reflexív és rendszerszerű működési logikára. Ez megmutatkozik egyrészt az itthon nagy hagyományokkal rendelkező, '80-as években új erőre kapó reformpedagógiai diskurzusokban (Németh 1996,

Czike 2006), másrészt az alternatív iskolák számának növekedésében (Imre 2004). A reformpedagógiák és az alternatív iskolák kizárólag saját szakmai szempontjaikat igyekeznek érvényesíteni működésük során, függetlenül a környező rendszer- és mezőlogikáktól. Ez alapján értelmezik a velük kapcsolatba kerülő cselekvők viselkedését, és ez alapján reagálnak arra. Ilyenformán a reform és alternatív iskolák működési logikája sajátos értékválasztásaiból kifolyólag, minthogy a diákok és a szülők igényeihez való igazodáson alapul, reflexívként jellemezhető.

Hasonló tendenciák megfigyelhetők az oktatási mellett a szociális ellátórendszer működésében is. A segítő szakmák professzionalizálódásától nem függetlenül a szociális munka is egyre inkább olyan reflexív tevékenységgé válik, melyben az eljárási elvek automatikus alkalmazásának helyét, a kliens és segítő közti interakció veszi át (Fehér 2010, Gakovic 2007, Kerecsi 2007, Varsányi 2007). Kisebb mértékben, de szintén a reflexivitás megerősödése érzékelhető az egészségügyi ellátórendszer működésében, amennyiben a beteg-orvos viszony egyre kevésbé hierarchikus, egyre inkább partneri együttműködésen alapul (Halmos 2006).

Arra a kérdésre, hogy összességében mennyire jellemző a reflexív intézményi gyakorlat, részben az ágensek reflexivitásáról elmondottak, részben az intézményi szabályozás alapján adhatunk választ. Abból kiindulva, hogy a reflexivitás tudatosuló és nem tudatosuló szinten egyaránt korlátozott, arra következtethetünk, hogy ez az intézmények működésére is kihat. Ennek a hatásnak a jelentőségét tovább növeli, hogy az intézményi szabályozás szintjén a reflexivitás kritériumai – bár nincsenek kizárva, de – alapvetően nem jelennek meg. Ez az összefüggés a legjobban talán az oktatási rendszer fent említett példáján világítható meg: a '80-as évek közepében beindult decentralizációs folyamat fokozatosan teret nyitott az intézményi reflexivitásnak, anélkül ugyanakkor, hogy azt a működés alapelvevé tette volna. A szabályozás ilyen értelemben vett ambivalenciáját tovább növelte a különböző kormányok decentralizációhoz való támogatóbb vagy éppen gyanakvó viszonya. Mindennek eredményként az oktatási rendszerben az autonóm reflexivitás lehetőségei és keretei bizonytalanná váltak. Jobb híján a helyi szereplők kezdeményezőkézségén múlik, hogy mi történik, ahelyett, hogy világos, konszenzuális társadalmpolitikai irányelvek érvényesülnének (Bajomi 2006, Tóth et al. 2010). Márpedig éppen az a kezdeményezőkézség az, ami a korlátozott, torzult reflexív potenciál okán jó eséllyel hiányzik. Ilyen értelemben a reflexív ágensek és intézmények patológiái összeadódnak egymással, és egy esetlegesen reflexív cselekvési teret hoznak létre.

A reflexív integráció cselekvési szférájáról összefoglalóan megállapítható, hogy bár az egyéni és interszubjektív reflexió elé a rendszerváltás óta nem gördülnek szisztematikus akadályok, az ebből fakadó lehetőséggel mégis kevesen tudtak élni. A kognitív reflexió azon előfeltétele ugyan általánosan teljesült, hogy a cselekvők kritikusan viszonyulnak a szakértői rendszerekhez, azonban a többség esetében ez valójában egy általános bizalmatlanság, bizonytalanság és anómia része. Ennek megfelelően többnyire nem konstruktív cselekvési minták épülnek rá (civil kontroll, kockázatok közös megvitatása, tiszta kapcsolatok), hanem különböző „fundamentalizmusok”, illúziók (egyéni gazdasági érdekkövetés, nemzeti, radikális ideológiák). Természetesen nem véletlenszerű, hogy mely társadalmi rétegek tagjai válnak nyitottabbá a reflexivitásra, és melyek fogadják el reflektálatlanul a különböző illúziókat. Mind a másíkba vetett bizalom, mind a civil részvétel, mind a fogyasztói- és környezettudatosság, mind a nemi sztereotípiák, mind pedig az esztétikai reflexivitás művészetszocioló-

giai indikátorai szoros összefüggést mutatnak az iskolázottsággal és a vagyoni helyzettel.

Ez az összefüggés különösen fontos, ha a konzerváló integráció szintjén azonosított tendenciákra vizsgálunk. Az ontológiai biztonság hiánya és az egyenlőtlenségek növekedése nem csupán az életvilág flexibilitását gyengíti meg, hanem emellett a reflexivitás egyéni és társas folyamatait is. Az intézményi kockázatok konstruktív kezelését az ontológiai biztonság hiánya rendkívüli módon megnehezíti. E nélkül ugyanis mind az ön-, mind a másokba vetett bizalom alapvetően sérül, ellehetetlenítve mind az önálló, mind pedig a közös reflexiót. Ezek helyére lépnek az értelemkérdést a materiális felhalmozás, rentabilitás kérdésére redukáló egyéni válaszreakciók, melyek megjelennek mind a korrupció gyakorlatában, mind az alacsony civil aktivitásban, mind a fogyasztói környezettudatosság és kritikai potenciál hiányában. Az evidencia stabil bázisának hiányaként értelmezhető ontológiai bizonytalanság a reflexivitást a tiszta kapcsolatok és az identitáskonstrukció szintjén is aláássa. Különböző formában, de mindkét szinten gyakori, hogy a reflexivitás helyett a fundamentalizmus valamilyen formáját választják a cselekvők. A párkapcsolatok esetében ez a tiszta kapcsolat helyett – a válások magas számának tanúsága alapján kevéssé működőképes – tradicionális együttélési formák preferálásában mutatkozik meg. Az identitáskonstrukció esetében pedig az autonómia helyett a nyilvánosságban megjelenő dogmatikus illúziókkal való azonosulásban.

Ezeket a folyamatokat erősíti az egyenlőtlenségek növekedése okán átélt strukturális kiszolgáltatottság tapasztalata is. A cselekvési alternatívájától megfosztott egyénnek kevés oka van önmagában és másokban bízni. Abban az esetben pedig, ha a szabad, önálló reflexióra sincs lehetősége, nagyobb eséllyel fogad el valamilyen, kiszolgáltatottságát egyszerűen megmagyarázó, a felelőst világosan meghatározó világértelmezést. Ez az összefüggés jelöli ki a társadalmitól való függetlenedés ígéretét magában rejtő esztétikai reflexivitáshoz való hozzáférés kiemelt jelentőségét. A művészeti tevékenységekre vonatkozó adatokból kiderül, hogy ezekhez épp azok a rétegek férnek kis eséllyel hozzá, akik számára ez kulcsfontosságú alternatívája lenne a populistá, demagóg világmagyarázatoknak. Ilyenformán a reflexiótól leginkább elzárt helyzetbe épp azok kerülnek, akik a leginkább ki vannak téve a bizonytalanság és elnyomottság tapasztalatának.⁷

A reflexivitás tudatosulás szintjén kimutatható patológiái nem hagyják érintetlenül az intézmények működését sem. Így bár bizonyos esetekben megfigyelhető a reflexív intézményi logika megjelenése, ez mégsem válik olyan stabil koordinációs elvvé, amire számíthatnak a cselekvők. Ennek hiányában pedig a gazdasági, és a pártpolitikai mezőlogika expanziójával kell számolni, ami ha nem is determinálja, de jelentősen befolyásolja az oktatási, egészségügyi, szociális és adminisztratív intézmények működését is. Összességében úgy tűnik, hogy mind a cselekvői, mind pedig az intézményi reflexivitás szintjén ambivalens tendenciák jellemzik a rendszerváltás utáni időszakot. Annak ellenére, hogy az eredeti szisztematikus gátak megszűntek, sem az esztétikai, sem a kognitív-kommunikatív-intézményi reflexivitás vonatkozásában nem sikerült az államszocializmus korlátozott, torzított örökségén maradéktalanul túllépni. A reflexivitás korábban kialakult, ambivalens mintázata önmagában számos patológiát eredményez. Abból fakadóan, hogy nem jött létre egy olyan cselekvési szféra, ami a tár-

⁷ Ezen együttállás legsúlyosabb következményei a szélsőjobboldali illúziót választók példáján szemléltethető (Sik 2014b). Ez a politikai illúzió különbözik a legradikálisabban a többségitől, ez a legnyilvánvalóbban dogmatikus, vagyis ez nélkülözi a leginkább a tényleges reflexió mozzanatát. Ez a világértelmezés azok számára bizonyul meggyőzőnek, akik nem egyszerűen elégedetlenek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójukkal, hanem egyenesen identitásválságot okoz nekik a szubjektíve jogosnak tartott és objektíve megtapasztalt cselekvési tér közti különbség.

sadalmi folyamatok kritikai reflexióját lehetővé tenné, nincsenek stabil keretei az emancipációnak. Erre pedig, ha másért nem, a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szféra patológiái, vagyis az ontológiai bizonytalanság és az egyenlőtlenségek okán kiemelt szükség lenne.

A GYARMATOSÍTÓ-GYARMATOSÍTOTT KIBERNETIKAI INTEGRÁCIÓS SZFÉRA

Szemben a konzerváló és a reflexív integráció által meghatározott cselekvési szférákkal, a kibernetikai integráció által szervezett cselekvési tér döntően a rendszerváltás után alakult ki. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne lennének az államszocializmus éveiből származó előzményei. Hiszen azok a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által koordinált rendszerek, melyek integrációs logikájuk szempontjából a globális információs hálózatok előképének tekinthetők, már a klasszikus modernitásban kialakultak. Minthogy kisebb vagy nagyobb mértékben mindvégig alá voltak rendelve a pártállami kontrollnak, ezért végső soron sokkal inkább sajátos alkuk és küzdelmek terepére emlékeztettek, nem pedig független szakértői logikák által meghatározott gyakorlatok rendszerszerű alkalmazására. Ahogy a konzerváló integráció cselekvési szférájának elemzésekor láttuk, ez a gyakorlat alapvetően a rendszerváltás után is folytatódott. A különböző típusú – oktatási, egészségügyi – szakmai intézmények működését sokkal kevésbé önálló működési elvek, mintsem az összefonódó gazdasági és politikai mező hatalmi tere határozza meg. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a kibernetikai cselekvérendszerek konzerváló integráció általi gyarmatosítása társadalomtörténetileg beágyazottnak tekinthető. Az ugyanakkor nyitott kérdés, hogy mindez az új típusú információs technológia által meghatározott hálózatokra is igaz-e.

Ennek eldöntéséhez első lépésben azt kell megvizsgálni, hogy mennyire szoros a kapcsolat az információ logikája szerint szerveződő hálózatok és a médiumok által szervezett alrendszerek között. Az adminisztratív rendszer példája alapján azt lehet mondani, hogy a rendszerlogika sok szempontból független az információs logikától. Ezt jól kifejezi, hogy mindössze a lakosság egyötöde hallott egyáltalán a kormányzati Ügyfélkapuról, és ezeknek is csupán egy töredéke használja azt. Hasonlóan kevésbé ismert és ebből fakadóan kevésbé használt az elektronikus aláírás intézménye is, ami előfeltétele az információs társadalomban való formális állampolgári cselekvésnek (Csüllög–Varga 2007). Vagyis úgy tűnik, hogy bár a technikai lehetőség adott lenne, a társadalmi alrendszerek talán legtipikusabb terepén, a bürokráciával való interakciókban egyelőre a hagyományos kereteket preferálják a cselekvők. Ennek hátterében elsősorban bizalmi deficit állhat: az állammal való viszony Magyarországon hagyományosan neuralgikus, így egyszerűen túl nagy a tétje ahhoz, hogy az évtizedek során kialakult hivatali személyes interakciók helyét egy virtuális kapcsolat vegye át. Ez a következtetés számunkra elsősorban amiatt fontos, mert rávilágít az információs logika expanziós korlátaira: az korántsem terjedhet ki tetszőleges terepre. Bizonyos alrendszerek fontosságukból vagy történeti okokból fakadóan igénylik a személyközi interakciót, még ha az csupán médiumok által vezérelt kommunikációra korlátozódik is. Ez ugyanis – szemben egy gépire redukált kommunikációval – magában rejtje a személyes valóság-értelmezés és az egyezkedés lehetőségét.

Az adminisztratív rendszernél tapasztaltakkal ellentétes összefüggéseket találunk a gazdasági rendszer-nél. Kis- és középvállalkozások elemzéséből kiderül, hogy míg a '90-es években virágzott az államszocializmus

örökségét továbbvivő „kreácsolás” kultúrája (Kuczi 2000), addig az ezredforduló után gyökeresen megváltozott a helyzet. Az egyéni kreativitásból táplálkozó kreácsolás gyakorlatát egyre inkább felváltotta az információs hálózatokra alapozott innováció. Immár nem azok a vállalkozások tudtak túlélni, amik ügyesen kombinálták a rendelkezésükre álló családi, egyéni és állami erőforrásokat, hanem azok, amelyek az információs társadalom innovációs áramlataihoz tudtak kapcsolódni (Dessewffy–Ságvári 2006). Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy szemben az adminisztratív rendszerrel, ami az információs hálózatok terjedésének korlátaira mutat rá, a gazdasági vállalkozások példája azt fejezi ki, hogy miként válthatja fel az információ logikája a médiumokét. Bizonyos szempontból nem meglepő, hogy épp a gazdasági rendszerben zajlanak le nagyobb eséllyel ilyen típusú átalakulások (még ha ez általánosnak itt sem tekinthető). Egyrészt – szemben az állami szektorral – itt közvetlenebb a hatékonysági kényszer, hiszen a vállalkozó saját jólétét teszi kockára. Másrészt a vállalkozásoknak – a késő kádári második gazdaság formájában – az innovációt támogató társadalomtörténeti előzményei vannak.

A gazdasági alrendszerhez hasonló változásokat tapasztalunk a tömegmédia szerkezetének átalakulása kapcsán is. Miközben az internet használatára fordított idő folyamatosan nő, a televízió, rádió és nyomtatott sajtó fogyasztásával töltött idő csökken. Ebből arra következtethetünk, hogy ha egyelőre csupán trendszerűen is, de az internet fokozatosan kiszorítja a hagyományos tömegmédiumokat. Ilyenformán a tömegmédiumok szintjén is átállást tapasztalunk a rendszerszerűről az információs logikára. Ennek egyik fontos következménye, hogy az információs társadalom kialakulása úgy tűnik, hogy nem vezetett nagyobb mértékű eldologiasodáshoz: a tömegmédiumok új típusának megjelenése nem növelte a társas kapcsolatokkal szemben az információs hálózatokban töltött időt, hanem ehelyett a fogyasztott médiumok arányának átrendeződésével járt (Csüllög 2012).

Természetesen azok, akik kizárólag internetről tájékozódnak, egyelőre kisebbségben vannak. Azonban e réteg jelentőségét nem szabad alábecsülni: ők azok, akik már a valósidejű információs hálózatok lakói, és ebben az értelemben az információs társadalom – egyelőre jobb híján utópisztikus életformáinak – képviselői (Bodoky 2007). A társadalom többsége ugyanakkor továbbra is a hagyományosabb tömegmédiumokra támaszkodik. Összességében a kibernetikai integrációs logikán belül kettősséget találunk. Azokon a területeken, ahol ezt társadalomtörténeti előzmények lehetővé teszik, a médiumok által koordinált rendszereket információs hálózatok váltják fel. Ott pedig, ahol ezt gátolják, maradnak a – konzerváló integrációs logika által jelentősen gyarmatosított – alrendszerek. Ebből következően a kibernetikai cselekvési szféra jellemzéséhez a kulcsot az információs társadalom elemzése rejti.

Ennek kialakulásáról és elterjedéséről az ezredforduló óta számos elemzés látott napvilágot. Ezek alapján mindenekelőtt megállapítható, hogy napjainkra az internethasználók arányát tekintve az ország elérte az EU átlagát (69%). Az internet-használati szokások tekintetében ugyanakkor számos eltérés tapasztalható. Az EU-n belül itthon az egyik legalacsonyabb a mobil-internetet használók aránya (18%), aminek különösen kiemelt szerepe van az információ integrációs logikája szempontjából. Bizonyos értelemben ez fejezi ugyanis ki az információs hálózatba való folyamatos bekapcsolódás utópiáját, ennek segítségével válik ugyanis az információáramlás bárhol és bármikor elérhetővé. Az internetet az EU-átlagnál nagyobb mértékben használjuk hírfogyasztásra és saját tartalmak létrehozására, ami arra utal, hogy a virtuális tér a tájékozódás és önkifejezés

nem-virtuálishoz hasonló felületévé vált. Ugyanakkor az átlagnál kisebb mértékben használjuk pénzügyi tranzakciókra, ami az online biztonsággal szembeni kételyek jele (Európai Bizottság 2013).

Mindezek alapján megállapítható, hogy az európai átlaghoz hasonló mértékben, ugyanakkor eltérő profillal épült ki a hazai információs társadalom. Egy új technológia kiépülésekor döntő kérdés, hogy milyen ágensekhez köthető a folyamat. E tekintetben itthon sajátos képet találunk. Miközben látszólag az állam és a piac közös tevékenységéhez köthető az információs társadalom kiépítése, valójában elsősorban piaci érdekek érvényesülnek benne. Azokban az esetekben is, amikor az állam kimondottan a digitális esélyegyenlőség biztosítása céljából lép fel, végül gyakran kiderül, hogy intézkedései magánérdekeket szolgálnak (Kis 2011). Ez a sajátosság jól szemlélteti a kibernetikai és a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szférák viszonyát. Arra utal ugyanis, hogy az utóbbi jó eséllyel felügyelete alá vonja az előbbit, már annak születésétől fogva. Ebben az értelemben megállapítható, hogy a konzerváló cselekvési szféra nem csupán az alrendszereket, de az információs társadalom kialakulását is döntő mértékben befolyásolja.

A kialakulás pillanatától tetten érhető gyarmatosító hatás értelemszerűen nem korlátozódik pusztán a kibernetikai hálózatok kiépítésére, hanem tetten érhető azok működésének különböző aspektusaiban is. Így mindenekelőtt a digitális egyenlőtlenségekben, továbbá az áramló információk tartalmában. Ahogy arra számos kutatás rámutatott, az információs társadalomban való boldogulás alapkészsége, a „digitális írástudás” tekintetében markánsan elkülönülő rétegek azonosíthatók. Az információs hálózatok, új technikai eszközökhöz való kötöttségük okán, elsősorban az életkorral függenek össze: értelemszerűen más esélyei vannak az internet-használatba belenövő generációknak, mint az azzal felnőtteként kapcsolatba kerülőknek. Emellett materiális és kulturális különbségek is megjelennek az internet-használati szokások magyarázatában. Annak ellenére, hogy az infrastruktúrához való hozzáférés költségei folyamatosan csökkennek, az otthoni internet továbbra sem vált magától értetődő háztartási cikké. További befolyásoló tényező az idegenkedés az új médiumtól, ami egyaránt visszavezethető a szükséges felhasználói képességek vagy a megszerzésükhöz szükséges tanulási kompetencia hiányára (Bernát–Fábián 2008, Dessewffy–Rét 2004).

Önmagukban a digitális egyenlőtlenségek a kibernetikai cselekvési szféra különbségeit és pozícióit fejezik ki. Ezekről éppúgy elképzelhető, hogy az egyenlőtlenségek önálló dimenziójaként működnek, mint ahogy az is, hogy ráépülnek a konzerváló logika által meghatározott hatalmi térre. A vonatkozó adatok tanúsága szerint ebben a kérdésben meglehetősen egyértelmű válasz adható. Akár az elsődleges egyenlőtlenségeket vizsgáljuk – vagyis azt a kérdést, hogy csatlakozik-e valaki az internethez vagy sem –, akár a másodlagosakat – vagyis azt a kérdést, hogy mennyire használja ki az információs társadalom lehetőségeit – azt tapasztaljuk, hogy azok ráépülnek a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék különbségeire (Albert–Dávid–Molnár 2006, Csepeli–Prazsák 2010: 144, Nagy 2007, Galács–Ságvári 2008). Vagyis épp azok szorulnak ki az információs társadalomból, akiknek igazán szükségük lenne a benne rejlő gazdasági, kulturális és társadalmi tőkeszerzési lehetőségére.

Ezek az összefüggések megerősítik a hálózatok infrastruktúrájának kiépítése kapcsán támadt benyomást, miszerint a kibernetikai integráció által szervezett cselekvési szférát a konzerváló gyarmatosítja. Ez a patológus metaintegrációs konstelláció annak ellenére fennáll, hogy látszólag számos társadalompolitikai intézkedés irányul a digitális egyenlőtlenségek csökkentésére. Azonban, hasonlóan az infrastruktúraépítés kapcsán tapaszt-

taltakhoz, ezekről is elmondható, hogy egyrészt esetlegesek, másrészt az egyenlőtlenségek csökkentése szempontjából nem hatékonyak (Kiss 2007). Ebben az értelemben pedig olyan látszatintézkedéseknek tekinthetők, melyek a fennálló patológiák kezelése helyett elleplezésüket és naturalizálásukat szolgálják.

A kibernetikai szféra cselekvései tartalmi szempontból az áramló információ alapján jellemezhetők. Ez egyfelől a – legnagyobb tömegekhez eljutó – televíziós műsorok, másfelől a – virtuális valósághoz legközelebb álló – interneten megjelenő üzenetek révén elemezhető. A televíziók által közvetített tartalmak sok szempontból a hazai mezők logikájának hatását tükrözik. Ez mindenekelőtt a hírek konstrukciójában figyelhető meg. A hírműsorokat egyfelől befelé fordulás jellemzi, vagyis a hazai vonatkozású hírek preferálása a külföldiekkel szemben. Emellett jelentős munkamegosztás figyelhető meg a közszolgálati és kereskedelmi adók műsorai között: előbbiek inkább politikai hírekkel foglalkoznak, melyek ugyanakkor korántsem függetlenek az aktuális kormánypártok hatásától, az utóbbiak bulvárhírekkel, melyeket elsősorban gazdasági érdekek és nem politikai szempontok határoznak meg (Bajomi-Lázár–Monori 2007). A közszolgálati és kereskedelmi televíziók ebben az értelemben a politikai és a gazdasági mezőknek rendelődnek alá. Azok illúzióit tartják fenn, hozzájárulva az általuk folytatott szimbolikus erőszakhoz, elfedve és konzerválva a fennálló egyenlőtlenségeket.

Ezek a hatások különösen látványossá válnak az olyan események kapcsán, melyek erősen megosztják a közvéleményt. Ebből a szempontból a 2006 őszi tüntetések médiareprezentációja kitüntetett jelentőségűnek tekinthető: a különböző csatornák eltérő interpretációja ugyanis világosan tükrözte a politikai elköteleződést (Ságvári–Pillók–Galács 2007). Ugyanakkor a politikai mező hatásai nem csak ilyen kirívó formában mutatkoznak meg. A hétköznapi témákkal foglalkozó magazinműsorokban is számos olyan tartalommal találkozunk, ami a fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket naturalizálja, ezáltal fedve el azok igazságtalan mivoltát. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a többségi társadalom romákkal szembeni sztereotípiáinak megjelenítése a képernyőn. Ahogy a két legnézettebb kereskedelmi adó délutáni beszélgetős műsorának elemzése rávilágított, a roma szereplők között kiugróan felülreprezentált volt a deviáns életmódot megjelenítő aránya. És bár ez önmagában ezen műsorok nézése nem hozott létre előítéleteket, de maximálisan visszaigazolta a már fennállókat (Monori–Kozma 2010). Hasonló összefüggések mutathatók ki továbbá a szegények (Hammer 2004) és a bevándorlók vonatkozásában is (Ligeti 2007).

Mindez arra utal, hogy a televízió hétköznapi működésében mindazok az illúziók megjelennek, melyek a személyes interakciók világának egyenlőtlenségi struktúráját képezik le. Ez alapján arra következtethetünk, hogy a konzerváló integrációs logika által meghatározott cselekvési szféra kiterjeszti hatását az információs hálózatokra is. Nem csupán a hétköznapi gyakorlatok szimbolikus erőszakában hozza létre az egyenlőtlenségeket elfedő jelentéseket, és sulykolja be őket habitusként, hanem emellett azokon a csatornákon is közvetíti őket, melyek az információ valós idejű áramlását biztosítják. Ilyenformán az információs hálózatok felerősítik a szimbolikus erőszak hatását: folyamatosan sulykolva a mezők által megszabott domináns illúziókat, tartalmilag hozzájuk igazodó jelentéseket közvetítenek a teljesen eltérő integrációs logika által meghatározott szférában is. Belátható, hogy az információs hálózatok segítségével a konzerváló integrációs logika minden korábbinál hatékonyabban képes sulykolási funkcióit teljesíteni. Ebben az értelemben a kibernetikai szféra gyarmatosítása nem csupán amiatt patologikus, mert egy alternatív integ-

rációs logika önállósága felszámolódik, hanem azért is, mert a konzerváló cselekvési szféra belső patológiái is felerősödnek.

Ez úgy is igaz, hogy a televízió által közvetített tartalmakra természetesen korántsem tekintenek kritika nélkül a befogadók. Ennek elsődleges oka az, hogy a televíziózás nem fókuszált tevékenység. Maguk a műsorok egyre inkább elvesztik korábban világos műfaji határaikat: a szórakoztatás, az ismeretterjesztés, a vetélkedés, a dráma, a fikció és a realitás keveredik bennük (Pápai 2007). Az esetek többségében ennek megfelelően megosztott figyelemmel követik a műsorokat a nézők, gyakran váltogatva a különböző csatornákat, párhuzamosan monitorozva többet (László 2005). Továbbá a közszolgálati és a kereskedelmi televíziók esetében különböző okokból bár, de a nézők egyaránt hajlamosak kritikusan tekinteni a műsorokra. Az előbbi esetben alighanem annak az államszocializmus éveiben kialakult reflexnek van döntő jelentősége, aminek következtében a cselekvők eleve gyanakvással fordulnak minden hivatalos médiából származó információhoz. Ezen érzékenység miatt a közmédiában gyakran bumerángthatás érvényesül, és például a hírek pártcéloknak megfelelő torzítása a szándékolttal ellentétes hatást vált ki (Tóka–Popescu 2002).

A kereskedelmi televízió műsorai esetében a műsorok társadalmi aluldetermináltsága játszik döntő szerepet. Minthogy ezek a műsorok a lehető legszélesebb kört kívánják megszólítani, ezért folyamatosan arra törekcsenek, hogy a potenciálisan konfrontatív jelentésektől távol tartsák magukat, ugyanakkor a figyelmet leginkább megragadó ingereket hozzanak létre. Az ilyen tartalmak egyrészt óhatatlanul kiürülnek, tartalmilag súlytalanná válnak. Ugyanakkor harsányságukkal, meghökkentő mivoltukkal képesek arra, hogy ideig-óráig magukra vonják a figyelmet. A nézők ehhez a szolgáltatói stratégiához alkalmazkodnak, amikor távolságot tartanak a műsorokban megjelenő információktól: azokhoz semmilyen szinten nem lojálisak, a bennük megjelenő tartalmakat nem veszik komolyan, csupán hagyják magukat szórakoztatni (Csigó 2005). Ebben az értelemben a televízióra úgy tekinthetünk, mint a szimbolikus erőszak olyan terepére, ami – mind a hatás erőssége, mind maga a tartalom tekintetében – a hétköznapi gyakorlatoknál sokkal esetlegesebben közvetíti az illúziókat, ugyanakkor széles tömegekhez jut el, melyeket a domináns illúzióknak megfelelően folyamatosan stimulál.

A televízió fogyasztásától az interneté döntő pontokon különbözik. Egyrészt a felhasználók sokkal aktívabbak a tartalom kiválasztásában, ezért az információ fókuszáltabban kerül befogadásra: nagyobb az alapértelmezett elköteleződés a megértés mellett, és csalódás esetén gyorsabb a tartalom bezárása is. Ugyanakkor ez korántsem jelent feltétlenül koncentrált figyelmet. A szörfözésre fokozottan igaz az, ami a televízió kapcsolgatására, hogy az olvasó szórt figyelemmel, egyszerre tart nyitva több oldalt, pillanatokra korlátozva az elmélyülést (Ságvári 2008). Az internetes médiumok másfelől sokkal sikeresebben valósítják meg a valós idejű információközlést. Ez különösen jól érzékelhető a váratlan, és éppen ezért nagy figyelmet kiváltó esetek kapcsán. Ilyenkor világossá válik, hogy a televízió médiuma milyen lépéshátrányban van az internethez képest: miközben az előbbinek számos technikai problémával kell szembenéznie az élő közvetítés kapcsán (Lampé 2006), addig az utóbbi számára a valós idejű kommunikáció magától értetődő (Bodoky 2005). Annak, hogy az internetfogyasztás a televíziózásnál nagyobb teret hagy az egyéni aktivitásnak ambivalens következményei vannak. Egyfelől, abból fakadóan, hogy az információ szelekciójára és létrehozására a cselekvőknek nagyobb befolyásuk van, az internet nagyobb reflexív potenciállal bír. Másfelől, amiatt, hogy az internethasználat nagyobb bevonódással

jár, mint a televíziózás, a torzított információk kiszűrésére való képtelenség esetén, nagyobb az esély a patológikus tendenciák érvényesülésére is.

Nem meglepő módon a nyilvánosság különböző szereplőit elsősorban ez utóbbi lehetőség vonzza. A nagyobb bevonódást megcélózva nyomtatott és digitális sajtótermékek, valamint a politikusok egyaránt töreksenek arra, hogy az internet segítségével alakítsanak ki szorosabb kapcsolatot fogyasztóikkal. Céljuk minden esetben az, hogy a korábbi közlők és passzív befogadók közti kommunikáció kiüresedő modelljét felváltsák egy olyan hálózattal, melyben az információ oda-vissza áramlik. Az átfogó státus- és életformacsoportok megszűnésével ugyanis csakis alulról felépítve egy tényleges hálózatot nyílik lehetőség arra, hogy a médiumok hatékonyan közvetíteni tudják tartalmukat. Sok esetben – különösen a nagyobb múltú sajtótermékek és a kevésbé fiatalos politikusok esetében – ezek a kísérletek csupán kezdetlegesek és egyelőre nem túl hatékonyak (Balogh 2011, Burján 2010, Ferencz –Rétfalvi 2011). Ugyanakkor számos példát találunk arra is, hogy egy-egy sajtótermék vagy politikai erő kimondottan sikeresen hasznosítja az információs hálózatokban rejlő lehetőségeket (Bodoky–Urbán 2011).

Ezekről a kísérletekről egyaránt elmondható, hogy az internet lehetőségeit kihasználva, a televíziónál hatékonyabb információáramlást tudnak létrehozni. Olyat, melynek közönségét egy olyan célzott társadalmi csoport alkotja, aminek tagjai aktívak és nem csupán fogyasztják, de terjesztik is az üzenetet. E hálózatok a bennük áramló információtól függően patológikus és emancipatórikus potenciált egyaránt magukban rejtene. Előbbire példaként felhozható a Jobbik nemzeti radikalizmus illúziója köré szerveződő információs hálózata (Barkóczi 2010). Meghatározó honlapjai és felületei olyan szintérré váltak, ahol a korábban fragmentált szubkultúraként létező radikalizmus tényleges közösséggé szerveződött. E közösséget immáron nem csupán egy párhuzamos valóságértelmezés jellemzi, de arra ráépülő szabadidős modellek, fogyasztási szokások is létre jöttek. Minthogy a nemzeti radikális narratíva – ahogy korábban kiderült – a reflexivitás imitációján alapul, ezért az arra ráépülő információs hálózat is magán hordozza annak patológikus következményeit. Egészen másfajta patológikus potenciált rejtene magukban az olyan önpusztítást közösségi szintre emelő honlapok, mint az anorexiával foglalkozó fórumok (Bors 2009). Ezek nem politikai síkon, de szintén beszűkíthetik a reflexió lehetőségeit, amennyiben egy az ontológiai biztonság kihívásaira adott patológikus állapotot konzerválnak.

Az információs hálózatokban rejlő emancipatórikus lehetőségekre példaként hozhatók fel a maguk elé emancipatórikus célokat kitűző olyan késő modernitásra jellemző társadalmi mozgalmak, mint a környezetvédelmi, globalizáció- vagy lokális társadalomkritikai közösségek. Tekintve, hogy ezek a hálózatok sok szempontból maguk is fragmentáltak, így szervezésükhöz és működtetésükhöz jól illeszkednek az információs társadalom rugalmas felületei. Ezek ugyanis egyaránt keretet kínálnak a nagyobb fokú belevonódásra és a szimpátia egyszerű kifejezésére, illetve a lokális vagy általános horderejű ügyekben való aktivizmusra. Ily módon különböző elkötelezettségű és érdeklődésű cselekvők közös mozgalomba szervezhetők anélkül, hogy identitásukat részletekbe menően össze kellene hangolnuk (Mikecz 2007). A tekintetben, hogy valaki részt vesz-e ilyen jellegű tevékenységekben, elsősorban két tényezőnek van hatása. Egyrészt magába az internetbe vetett bizalom döntő fontosságú: azok, akik otthonosan mozognak az internetes felületeken, nagyobb eséllyel kezdenek el konkrét, őket foglalkoztató ügyekben is aktivizálódni. Másrészt az internetes cselekvés hatékonyságába vetett hit is meg-

határozó: azok, akik csak a személyes interakciókat tekintik a politikai cselekvés potenciális terepének, aligha élnek az információs társadalom nyújtotta lehetőségekkel (Dányi–Altorjai 2003).

A társadalmi mozgalmak és a civil aktivitás mellett az információs hálózatokban rejlő reflexív potenciál kiaknázására különböző intézményi keretek között is lehetőség nyílik. Így egyaránt találunk olyan kísérleteket az ifjúsági szociális munka (Székely 2010a), az állami gondozottak felzárkóztatása (Szirbik 2012), a köz- (Székely 2010b) és a felsőoktatás világából (Molnár 2012), melyek a reflexív intézményi logikát az információs hálózatokban rejlő lehetőségek irányába terjesztik ki. Ezek a próbálkozások bizonyos értelemben magából a reflexív intézmények működési logikájából következnek. Amennyiben egy olyan intézmény, melynek célcsoportját az információs társadalmat aktívan használók – így például fiatalok – alkotják, igazodni kíván a vele kapcsolatba kerülő cselekvőkhöz, maga is arra kényszerül, hogy nyisson a hálózatok felé. Ugyanakkor ezekről a kísérletekről is hasonló mondható el, mint a reflexív intézményekről: esetlegesen bukkannak fel csupán, elsősorban az őket működtetők reflexív potenciáljától függően.

Az információs hálózatok azon túl, hogy a konzerváló integrációs logika gyarmatosításának áldozatául válhatnak, valamint reflexív potenciálra tehetnek szert, bizonyos helyzetekben maguk is gyarmatosító szerepbe kerülhetnek. Erre elsősorban a reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési szférával való viszonyban nyílik tér. Gyakorlati szinten az információs hálózatok eldologiasító hatása abban nyilvánul meg, hogy a cselekvők nem látják át, és nem kontrollálják a hálózati környezetüket. E tekintetben a megszerzett személyes tapasztalatok, az információs hálózatok csapdáinak és veszélyeinek kiismerése döntő jelentőséggel bír. Az internetes felületeken a társas szabályok kevésbé kiforrottak és gyors ütemben változnak is. Ebből következően alapértelmezésben sokkal nagyobb a cselekvők bizonytalansága, ami nem csupán védtelenné teszi őket az esetleges visszaélésekkel szemben, de korlátozza is kezdeményezőkézségüket (Gayer–Balog 2011). Természetesen ez a fajta technikai bizonytalanság az információs társadalom tereit belakva előreláthatólag fokozatosan csökken, ami korántsem mondható el ugyanakkor az internethasználat kultúrafogyasztást elsorvasztó hatásáról. A 2000-es évek óta, párhuzamosan az internet-előfizetések növekedésével, a kultúra iránt érdeklődők aránya drasztikusan lecsökkent (Kuti 2009). Tekintve, hogy a klasszikus kulturális cikkek az esztétikai reflexivitás kiemelt terepének minősülnek, így háttérbe szorulásuk annak indikátora, ahogy a kibernetikai hálózatok felszámolják a társadalmi független, autonóm reflexió tereit.

Amellett, hogy e gyarmatosító hatásokat feltárjuk, fontos ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy a cselekvők korántsem passzív áldozataik ezeknek. Számos olyan jelenség azonosítható, ami azt fejezi ki, hogy a cselekvők reagálnak az új típusú kihívásokra, és megpróbálják negatív hatásukat ellensúlyozni. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt az információt fogyasztó, passzív szerepeket fokozatosan felváltó információt létrehozó, olyan szerepek elterjedése, mint például a blogok vagy videonaplók vezetése (Bodoky 2007). Ezek olyan tevékenységek, melyekben a cselekvők kilépnek a tömegkommunikáció megjelenése óta rájuk kényszerített fogyasztói keretek közül. Maguk is információs forrássá válnak, és ezáltal a hálózat többé-kevésbé egyenrangú formálói. Ezáltal lehetőségük nyílik a kollektív illúziók helyett egyéni reflexivitásukat, kritikájukat becsatornázni az információáramlásba. A blogok expanziója bizonyos esetekben olyan mértékű lehet, hogy a hagyományos újságírás kereteit is fellazíthatja. Ebben az értelemben beszélhetünk az egyéni reflexivitás információs társadalmat

gyarmatosító potenciáljáról. A hazai internetes sajtóban a blogok és mikroblogok logikája több portál esetében is meghatározóvá vált az újságírás klasszikus formáival szemben. Ebből következően egy a közönség felé maximálisan nyitott, közvetlen, ugyanakkor korlátozott morális felelősségvállalással jellemezhető, az események értelmezése helyett sokkal inkább egyfajta „információmenedzseri” szerepre törekvő szerkesztőségek jöttek létre (Barta 2007).

Ahhoz, hogy a reflexivitás kibernetikai hálózatok gyarmatosításával szembeni védelmére tett kísérletek sikerességéről képet alkothassunk, a lakosság internethasználat szerinti rétegződését kell elemeznünk. Ennek vizsgálata feltárta, hogy a felhasználók csaknem egytizede tekinthető olyan cselekvőnek, aki az információs társadalomban otthonosan mozog, annak számos szegmensét használja és eszközként tud élni az általa nyújtott lehetőségekkel céljai megvalósításához. A populáció csaknem egyötöde egyelőre nem uralja az információs társadalombeli környezetet, de igyekszik kitanulni azt, további kétötöde alapvetően passzív befogadója a tartalmaknak, egyharmada pedig egyáltalán nem internetezik (Csepeli–Prazsák 2010: 80–92). Vagyis ha az internetre mint sajátos cselekvési térre tekintünk, melynek megvannak a megtanulható saját szabályai, azt lehet mondani, hogy a társadalom túlnyomó többsége számára ezek kevésbé vagy egyáltalán nem hozzáférhetőek.

Ennek tükrében nem meglepő az internettel szembeni attitűdök alakulása. A populáció egyharmada semleges az internettel szemben, vagyis azt gondolja, hogy az se nem veszélyezteti a fennálló társadalmi és kulturális viszonyokat, se nem befolyásolja különösebben pozitívan őket. Egyötöde szerint az internet korántsem olyan jelentős fejlemény, mint ahogy hajlamosak vagyunk látni. Egynegyede szerint az internet alapvetően veszélyes találmány, amiatt, hogy felszámolja a kultúrát. És egyötöd szerint az internet nagy lehetőség nem csupán önmagában, de amiatt is, hogy megtermékenyíti a kultúrát (Csepeli–Prazsák 2010: 137–139). Ez alapján úgy tűnik, hogy csupán a társadalom kisebbsége tekint úgy az internetre mint a reflexiót és az emancipációt elősegítő lehetőségre. A túlnyomó többség számára érdektelen, vagy egyenesen veszélyes felületnek tűnik. Ez arra utal, hogy az internet egyelőre korántsem egy kényelmes, természetes területként jelenik meg a cselekvők számára, sokkal inkább olyasvalamiként, ami folyamatosan kihívásokat támaszt a felhasználókkal szemben, veszélyeket rejt magában és reflexiót kényszerít ki.

Pontosabb kép rajzolható e véleményekről az esztétikai reflexivitás indikátorának tekinthető kulturális fogyasztás és az értékrendek, valamint az internethasználati szokások közti kapcsolatot elemezve. A magas kultúrát rendszeresen fogyasztók között kiemelkedően magas, 45% az internethasználatától elzárkózók aránya, a tömegkultúrát fogyasztók között viszont kiemelkedően alacsony, mindössze 20% (Csepeli–Prazsák 2010: 156). Tekintve, hogy előbbiek esetében kicsi a valószínűsége annak, hogy materiális okokból tartózkodnának az internettől, arra következtethetünk, hogy tudatos döntésről van szó. Annak kifejezéséről, hogy az esztétikai reflexió terepének tekinthető magas kultúrát az információs logikával szemben határozzák meg, és attól megvédendőként tekintenek rá. Az információs társadalom magas kultúra nevében történő elutasítása ilyenformán arra tett kísérletnek tekinthető, hogy az előbbiben való részvétel felfüggesztése révén annak gyarmatosító hatásától mentesítse magát az egyén, és fenntartsa az autonóm reflexivitás terét. A tömegkultúrát fogyasztók magas internetezési aránya ezzel szemben arra utal, hogy ők nem érzékelnek ilyen jellegű veszélyt, és gyanútlanul

átadják magukat az információs társadalom újabb formáinak is.

Hasonló összefüggéseket találunk az internetezők értékrendje kapcsán. Azok között, akik első sorban olyan klasszikus értékeket preferálnak, mint a szabadság, igazságosság és harmónia, mindössze 13% az internetet használók aránya. Ehhez hasonlóan alacsony arányt csak az értékvesztettek között találunk, 25%-ot. Az önmegvalósítók és a differenciálatlan értékstruktúrával jellemezhetőek között egyaránt 50% körüli az aktívan netezők aránya (Csepeli–Praszák 2010: 164). Ez arra utal, hogy az információs társadalomból leginkább kétféle értékrend esetén maradnak ki a cselekvők: vagy azért, mert az értékrendjükkel nem összeegyeztethető az információs hálózatok világa, vagy azért, mert olyan deprivált körülmények között élnek, hogy semminek sem tudnak értéket tulajdonítani a világban. Míg az előbbi esetben – hasonlóan a magas kultúrát fogyasztókhoz – tudatos távolságtartásra következtethetünk, az utóbbi esetben kedvezőtlen strukturális pozícióra és abból fakadó általános érdektelenségre. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a kibernetikai integrációs logikából következő kihívásokkal szemben bár a többségnek nincsenek megoldásai, világosan kirajzolódik egy réteg, ami tudatosan törekszik az eldologiasító tendenciák ellensúlyozására. Ennek köszönhetően a reflexív szférát fenyegető gyarmatosítás veszélye, noha sokak számára realitás, korántsem általános érvényességű.

Végigtekintve a kibernetikai integrációs logika által szervezett cselekvési tér sajátosságain, összességében két alapvető tendenciát emelhetünk ki. Egyrészt a konzerváló integrációs logika gyarmatosító hatását, ami a médiumok által szervezett rendszerek vonatkozásában, az információs hálózatok kiépülésében, a hálózatokhoz való csatlakozás egyenlőtlenségeiben és a közölt információ tartalmában egyaránt érzékelhető. Másrészt pedig az információs hálózatok reflexív potenciált veszélyeztető tendenciáját. Természetesen e két hatással szemben egyaránt megjelennek olyan trendek is, amelyek ellensúlyozásukra irányulnak, és a reflexió logikáját viszik be az információs hálózatokba, ezzel potenciálisan emancipálva őket is a konzerváló szféra hatásától. Ugyanakkor e jelenségek esetlegesek és szétszórtaak maradnak, nem állnak össze sem egy autonóm cselekvési szférává, sem szélesebb tömegekre jellemző gyakorlatokká. Ebből kifolyólag pedig sokkal inkább úgy érvelhetünk, hogy a kétféle gyarmatosító hatás felerősíti egymást, kivételes nyomás alá helyezve a reflexív integrációs logika által meghatározott cselekvési teret. A reflexivitást nem csupán közvetlenül korlátozza a konzerváló cselekvési logika, de emellett – a kibernetikai logikát gyarmatosítva – közvetve is. Emellett az információ eldologiasító hatása önmagában is érvényesül, további akadályokat gördítve az emancipatórikus reflexió elé. Mindezen hatások eredményeként a rendszerváltás utáni magyar társadalom metaintegrációja tekintetében különösen rosszak a kilátások. A zárószakaszban ezt vizsgálom meg, visszatérve a kiinduló kérdésfelvetéshez, a rétegzett modernitás hazai kordiagnózisához.

KORDIAGNÓZIS ÉS EMANCIPATÓRIKUS LEHETŐSÉGEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A rendszerváltás óta lezajlott legfontosabb társadalmi változások áttekintése után rátérhetünk az empirikus tapasztalatok következményeinek levonására. Normatív bázisként a rétegzett modernitás modelljére támaszkodhatunk. Eszerint nem csupán az egyes integrációs szférákban, de a szférák közti integráció szintjén is azonosíthatunk patológikus és emancipatórikus potenciálokat. Így egyszerre vethető fel az egyenlőtlensé-

gek, az ontológiai bizonytalanság, a dogmatikus illúziók, a reflexivitás különböző formáinak hiánya, valamint az alrendszerek és információs hálózatok eldologiasító hatása mellett a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai szférák gyarmatosító hatásának lehetősége. A rétegzett modernitás patológikus és emancipatórikus tendenciái egyrészt az egyes integrációs logikák által meghatározott cselekvési szférákhoz köthetők, másrészt a köztük lezajló interakciókhoz. Az alábbi táblázat ezeket a tanulságokat foglalja össze:

1. táblázat. A rétegzett modernitás rendszerváltás utáni tendenciái

	patológiák	emancipatórikus potenciál
konzerváló integráció szférája	egyenlőtlenségek, dogmatikus illúziók, ontológiai bizonytalanság, expanzív gazdasági-politikai konglomerátum	cselekvéskoordináció
reflexív integráció szférája	korlátozott, beszűkült reflexivitás, hiányzó reflektív cselekvéskoordinációs mechanizmusok	esetleges cselekvői és intézményi reflexivitás, esztétikai reflexivitás hagyománya
kibernetikai integráció szférája	régi típusú egyenlőtlenségek felerősítése, eldologiasítás, dogmatikus illúziók közvetítése	esetleges cselekvői és intézményi reflexivitás új formái
konzerváló-reflexív interakció	konzerváló szféra gyarmatosítása: reflexió korlátozása és helyettesítése dogmatikus illúziókkal	illúziók esetleges reflexív kritikája
konzerváló-kibernetikai interakció	konzerváló szféra gyarmatosítása: illúziók információként való megjelenítése	illúziók esetleges reflexív kritikája az információs logika révén
reflexív-kibernetikai interakció	kibernetikai szféra gyarmatosítása: reflexió terének felszámolása	reflexió terének információtól való esetleges védelme

A rendszerváltás utáni rétegzett modernitás karakterét a konzerváló integráció által meghatározott cselekvési szféra dominálja. Ez mindenekelőtt abból fakad, hogy napjainkra egy erős politikai-gazdasági konglomerátum alakult ki, ami messzemenőig meghatározza a hétköznapi gyakorlatokat. Olyan mezőstruktúra jött létre, melyben korlátozott mind a mezőkön belüli, mind a mezők közötti mozgástér. Ebből fakadóan az egyének, valamint a cselekvési szférák között egyaránt tartós, jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki, aminek következtében a játékszabályok olyan rendszerét teszik belsővé, habitusként a cselekvők, ami a gazdasági-politikai tőkékért folytatott harcot teszi a személy-közi viszonyok paradigmájává. Erre a mező- és habitus-struktúrára egyrészt – az egyenlőtlenségek tényleges okát elleplezendő – különféle dogmatikus illúziók épültek rá. Ezek a diskurzusok olyan naturalizált kereteit jelölik ki, melyek nem hagynak teret a reflexivitásnak és a kritikának. Másrészt a társadalmi gyakorlatokat meghatározó struktúra a megjelenő új integrációs formákat is hatása alá vonta. Így az alrendszerek és az információs hálózatok működését saját logikájához igazította.

Ebben a konstellációban a patológiák elsődleges szintjét a konzerváló integrációs logika belső problémái alkotják. Minthogy az egyenlőtlenségek tartóssá és szélsőségesse váltak, így az egyéni mobilitásnak, va-

lamint a különböző mezők autonómiájának az esélyei egyaránt lecsökkentek, és az ontológiai bizonytalanság általános problémává vált. Mind az egyenlőtlenségek, mind pedig az ontológiai bizonytalanság kezeléséhez nélkülözhetetlen a reflexív és a kibernetikai cselekvési szféra önállósága, kiterjedtsége és stabilitása. Előbbi a problematikussá vált identitás konstrukciójához, az elveszett értelem megtalálásához, valamint az egyenlőtlenségek leleplezéséhez és kritikájához nyújthat segítséget. Utóbbi pedig platformot kínálhat mindezen folyamatoknak, miközben lehetőséget teremthet az egyenlőtlenségek csökkentésére, vagyis a mobilitásra. Azonban részben a konzerváló integrációs logika hatására, részben társadalomtörténeti okokból, önálló, stabil, kiterjedt reflexív és kibernetikai hálózatok nem alakultak ki. Ez, vagyis az elsődleges patológiákra esetleges megoldást kínáló emancipáció ellehetetlenülése tekinthető a patológiák második szintjének.

Az államszocializmus évei alatt súlyosan torzult kognitív-interaktív-intézményi reflexív gyakorlatokon a rendszerváltás óta nem sikerült túllépni. A cselekvők továbbra is az egyéni haszon-maximalizálásra és a különálkukra korlátozzák reflexivitásukat, a konszenzus ígérétét magában rejtő nyilvános kritika helyett. Ezáltal továbbra is tág tér nyílik azoknak az illúzióknak, melyeket éppen hogy a nyilvános, kommunikatív reflexió leplezhetne le. Ilyenformán a társadalomtörténeti örökség megteremti azt a vákuumot, amit a domináns mezők által újratermelt dogmatikus világértelmezések könnyedén betöltenek. Ahogy ezen illúziók dominánssá válnak, úgy lesz egyre kisebb az esély a torzított reflexív gyakorlatok meghaladására, hiszen a világ értelmezésére elsősorban a szimbolikus erőszak folyamataiban kerül sor. Ennek megfelelően a reflexió óhatatlanul esetleges, szigetszerű jelenséggé válik, nem lesz sem az egyéni döntések alapja, sem a kommunikáció mintája, sem az intézményi gyakorlatok szabálya. Annak ellenére, hogy a reflexió szórványos megnyilvánulásai arányukat tekintve csekélyek, jelentőségüket mégsem szabad alábecsülni: ezek tekinthetők ugyanis az esetleges emancipáció kiindulópontjainak. Amennyiben sikerül őket stabilizálni, úgy nyílnak lehetőségek elterjedésükre is.

Ezen a ponton a kibernetikai cselekvési tér döntő fontosságú: egyaránt magában rejti annak a lehetőségét, hogy a reflexivitás megerősödjön, és annak is, hogy esélyei tovább csökkenjenek. A tapasztalatok bár vegyesek, alapvetően mégis az utóbbi irányba billentik a mérleg nyelvét. Egyrészt a kibernetikai hálózatok a reflexívhez hasonlóan alárendelődnek a mezőlogikának. A gazdasági-politikai egyenlőtlenségi rendszerben hátrányos pozícióban lévőeknek mind az információs hálózatokhoz való csatlakozási lehetőségük kisebb, mind pedig az azon belüli szerepük korlátozottabb. Továbbá a hálózatokban áramló információ alapvetően a domináns dogmatikus illúziókat tükrözi, erősítve a szimbolikus erőszak hatását. Másrészt a kibernetikai hálózatok önmagukban is eldologiasítják a cselekvőket és ezáltal beszűkítik a reflexió terét. A tömegműkökben folyamatosan áramló információ, akárcsak világszerte, itthon is érezhetően átformálja az egzisztencia alapjait: felszámolja a narratív értelemképződést, valamint az arra épülő identitást, világértelmezést és időtudatot. Ilyenformán annak ellenére, hogy nem példa nélküli az információs logika és a reflexivitás összekapcsolódása, vagy az információs logikától való önvédelem, összességében mégis azt lehet mondani, hogy a kibernetikai szféra tovább szűkíti a reflexió terét. Ez tekinthető a patológiák harmadik szintjének.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az elmúlt húsz évben a különböző forrásból származó patológiák egy különösen stabil rendszerré álltak össze. Az államszocializmus évei alatt felhalmozódott problémák, a rendszer-

váltás politikai és gazdasági kihívásaira adott inadekvát válaszok, valamint a globális információs társadalom kockázatai egymást kölcsönösen felerősítették. Egy olyan állapotot konzerváltak, melyben az egyenlőtlenségek, a bizonytalanság és a dogmatikus világértelmezések dominánssá váltak, beszűkítve a reflexió terét, és saját képükre formálva az új integrációs logika által meghatározott cselekvési szférákat is. A rétegzett modernitás e konstellációjának leglátványosabb problémáit alighanem az elsődleges patológiák adják, vagyis a konzerváló szférát jellemző egyenlőtlenség, illúziók és bizonytalanság.

Mégsem ezek tekinthetők azonban az emancipáció kulcsának, hanem a metaintegráció szintjén értelmezhető másodlagos és harmadlagos patológiák. Vagyis a konzerváló integrációs logika másik két cselekvési szférát gyarmatosító hatása, valamint a kibernetikai hálózatok – ezzel részben összekapcsolódó – reflexivitást gyarmatosító hatása. Ezek ugyanis magát a patológiák megszüntetésének lehetőségét számolják fel. Minthogy az egyes integrációs szférákhoz kapcsolódó elsődleges patológiák megoldásának kulcsa az alternatív integrációs szférákban rejlik, ezért a döntő tényező a szférák közti interakció, vagyis a metaintegráció patologikus vagy emancipatórikus formája. A konzerváló szféra másik kettőre kiterjedő, valamint a kibernetikai reflexivitásra kiterjedő gyarmatosító hatása ebben az értelemben mutat rá napjaink kulcsproblémájára. Mindaddig, amíg erre nem sikerül megoldást találni, az elsődleges patológiák kezelésére is kicsi az esély.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2009) Állami szerepvállalás – egyéni felelősség. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_albert_david.pdf [letöltve: 2014-01-05]
- Albert F. – Dávid B. – Molnár Sz. (2007) Internethasználat és kapcsolati erőforrások időbeni alakulása Magyarországon. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. *Szociológiai Szemle* 17 (3-4), 93–114.
- Arató A. (2009) Sikeres kezdet után részleges kudarc- merre tovább? Posztiszuverén alkotmányozás Magyarországon. *Fundamentum* 3, 5–30.
- Bajomi I. (2006) *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Budapest: Új Mandátum.
- Bajomi-Lázár P. – Monori Á. (2007) Esti főműsoridős híradók a magyarországi televíziókban. *Médiakutató* 3, 101–111.
- Balogh M. (1997) Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet* (9) 34, 69–75.
- Balogh Cs. (2011) A politika közösségiweb-használata Magyarországon. *Médiakutató* 1. Hozzáférhető: http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_02_nyar/03_politika_kozossegiweb [letöltve: 2014-01-05]
- Barkóczi B. (2010) A hazai radikális jobboldal térhódítása az interneten. *Médiakutató* 4, 51–61.
- Barta J. (2007) „Ha nem megy ellenük, csináld velük!” *Médiakutató* 3, 115–123.
- Bernát A. – Fábán Z. (2008) Digitális írástudás, társadalmi szegmentáltság. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI.
- Bodoky T. (2005) A hírportál mint tömegmédiium. *Médiakutató* 2, 67–82.
- Bodoky T. (2007) „Nincs tévém, nem olvasok papírujságot”. *Médiakutató* 2, 97–120.
- Bodoky T. – Urbán Á. (2011) A Facebook hatása a hírfogyasztásra: közösségépítés helyett közösségépítés. *Információs Társadalom* 1–4, 121–135.
- Borbáth E. (1999) Az amatőr művészeti mozgalmak helyzetének vázlatos értékelése. *Szín – Közösségi Művelődés* (4) 1, 1–13.
- Bors R. (2009) Pro-anorexia fórumok. *Médiakutató* 3, 23–34.
- Bukodi E. (2006) Társadalmunk szerkezet különböző nézőpontokból. In Kovács Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–161.

- Burján A. (2010) Internetes politikai kampány. *Médiakutató* 3, 93–103.
- Czike B. (2006) *A pedagógusszerep változása*. Budapest: Eötvös József.
- Csákó M. (2008) A konfliktuskezelés kultúrájának alakulásáról. *Educatio* 3, 356–365.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2010) *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Jászöveg.
- Cserta O. (2002) A kulturális piac kialakulása Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (80) 5–6, 577–596.
- Csigó P. (1998) A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszolidáció diskurzusa. *Szociológiai Szemle* 3. Hozzáférhető: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9803csigo.htm> [letöltve: 2012-01-24]
- Csigó P. (2005) Közéleti diskurzusok és identitások a népszerű média terében. Miért nincs hatásuk a kereskedelmi híradóknak? *Média-kutató* 4, 33–57.
- Csüllög K. – Varga A. (2007) Felmérés a hazai e-közigazgatás lakossági fogadtatásáról. *Információs Társadalom* 1, 86–96.
- Csüllög K. (2012) Szabadidős netezés: társasan vagy magányosan? *Információs Társadalom* 2, 24–40.
- Dányi E. – Altorjai Sz. (2003) A kritikus tömeg és a kritikusok tömege. *Médiakutató* 3, 81–99.
- Dessewffy T. – Rét Zs. (2004) Az info-kommunikációs technológiák terjedése – objektív és szubjektív gátak. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Dessewffy T. – Ságvári B. (2006) Indikátor fetisizmus, avagy az elgörbült méterrúd. *Információs Társadalom* 3, 86–96.
- Dupcsik Cs. (2012) A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia* 2–3, 123–135.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 4, 307–328.
- Erős F. – Fábián Z. (2005) Cigányellenesség Magyarországon. In Tamás P. – Eröss G. – Tibori T. (szerk.) *Nemzetfelfogások – Kisebbség-többség*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 204–211.
- Eröss G. – Kende A. (2010) Sajátos nevelési igény: közpolitikák, tudományok, gyakorlatok. *Educatio* 4, 615–636.
- Európai Bizottság (2013) Digital agenda for Europe – Hungary. A Europe 2020 Initiative. Hozzáférhető: <https://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/HU%20internet%20use.pdf> [2014-11-11]
- Fábián Z. (2005) Szavazói táborok társadalmi, gazdasági beágyazottsága In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány
- Fehér B. (2010) A narratív segítő beszélgetés. *Esély* 3, 66–88.
- Ferencz B. – Rétfalvi Gy. (2011) Közösségi hálózatok és médiadisztribúció: a nol.hu a Facebookon. *Médiakutató* 3. Hozzáférhető: http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_03_osz/03_kozossegi_halozatok_mediadisztribucio/ [letöltve: 2015-01-01]
- Ferge Zs. (1996) A rendszerváltás megítélése. In *Szociológiai Szemle* 1. Hozzáférhető: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9601ferge.htm> [letöltve: 2013-11-01]
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. *Esély* 4, 3–41.
- Ferge Zs. (2008) Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély* 2, 3–14.
- Forray R. K. (2009) Hátrányos helyzet – a cigányság az iskolában. *Educatio* 4, 436–446.
- Füstös L. – Szakolczai Á. (1999) Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle* 3, 54–71.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Galács A. – Ságvári B. (2008) Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon. *Információs Társadalom* 2, 37–52.
- Gagyi Á. (2009) *A civil globalizáció univerzális eszméje a 'periférián'*. Globalizációkritikus csoportok Romániában és Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest – Kolozsvár: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció Program. Hozzáférhető: http://nydi.btk.pte.hu/sites/nydi.btk.pte.hu/files/pdf/GagyiAgnes2010_disszertacio.pdf [letöltve: 2011-11-11]
- Gakovic D. (2007) A tehetetlenség lehetséges okai a gyermekjóléti szolgáltatás területén. *Esély* 3, 84–97.
- Gáti A. (2009) Tudatos fogyasztás. Az élelmiszer-vásárlás és a fogyasztói szokások változása. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gati.pdf [letöltve: 2012-10-12]
- Gayer Z. – Balog Barabás T. (2011) Adatbiztonság, adattudatosság a közösségi hálózatokban. *Médiakutató* 3. Hozzáférhető: <http://>

www.mediakutato.hu/cikk/2011_03_osz/01_adatbiztonsag_adattudatosag [letöltve: 2015-01-30]

- Giczi J. – Sik E. (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_gici_sik.pdf [letöltve: 2014-01-02]
- Grajczár I. – Tóth A. (2011) Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zs. – Szabó A. – Tardos R. (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 57–92.
- Gregor A. (2010) Előíró nemi sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban Magyarországon. In Némedi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2009*. Budapest: ELTE-TÁTK. 69–104.
- Hack P. et al. (2012) *Corruption risks in Hungary 2011*. Berlin: Transparency International. Hozzáférhető: http://www.transparency.hu/uploads/docs/Corruption_Risks_in_Hungary_NIS_2011.pdf [letöltve: 2014-01-10]
- Halmos T. (2006) Partneri viszony az orvos-beteg kapcsolatban és ennek hatása az egészségi állapotra A demokratikus elvek érvényesülése a klinikai gyakorlatban. *Magyar Tudomány* 9, 1099–1105.
- Hammer F. (2004) Közbeszéd és társadalmi igazságosság. *Médiakutató* 1, 7–24.
- Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szokolczai Á. (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss E. (1986) *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető.
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Hunyadi Zs. (2005) *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok*. Budapest: Magyar Művelődési Intézet. Hozzáférhető: http://www.socio.mta.hu/uploads/files/archive/Talalkozasok_a_kulturaval_7.pdf [letöltve: 2014-01-02] Imre Anna (2004) Alapítványi iskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében. *Educatio* 1, 11–26.
- Karácsony G. – Róna D. (2010) A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. In *Politikatudományi Szemle* XIX. 1. 31–63.
- Keller T. (2009a) Magyarország helye a világ értéktérképén. In *TÁRKI – Kutatás a magyar társadalom értékszerkezetéről, gazdasági attitűdjeiről*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf [letöltve: 2012-04-24]
- Keller T. (2009b) A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller.pdf [letöltve: 2012-04-24]
- Keller T. – Sik E. (2009) A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_keller_sik.pdf [letöltve: 2014-02-03]
- Kerényi Sz. (2010) Using Pollution to Frame Collective Action: Urban Grassroots Mobilisations in Budapest. In Dürr, E. – Jaffe, R. (eds) *Urban Pollution: Cultural Meanings, Social Practices*. Oxford – New York: Berghahn Books.
- Kerezi K. (2007) Büntetve gondozni? A javítóintézeti nevelés helye a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatási rendszerében. *Esély* 3, 36–54.
- Kertesi G. (2005) *A társadalom peremén: romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- Kis G. (2011) Az állami beavatkozás szerepe az infokommunikációs infrastruktúra kialakításában. *Információs Társadalom* 1–4, 102–120.
- Kiss M. (2007) A digitális esélyegyenlőség helyzete Magyarországon. *Információs Társadalom* 3, 83–101.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum – MTA TK SZKI.
- Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK SZKI.
- Kopp M. – Martos T. (2011) *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya*. Készült a Jövő Nemzedékek Állampolgári Biztosának megbízásából. Hozzáférhető: http://beszamolo2010.jno.hu/cd/fuggelek/2_kutatasok_eredmenyei/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf [letöltve: 2014-08-20]
- Kovács K. (2006) *Egészség-esélyek*. KSH-NK Műhelytanulmányok 6. Hozzáférhető: <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Muhelytanulm/muhan5.pdf> [letöltve: 2012-02-02]
- Kristóf L. (2013) Párkapcsolati formák a magyar elitben. *socio.hu* 4, 91–115.
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozások és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Kuczi T. (2006) Kisvállalkozók a magyar társadalomban. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 449–479.
- Kuti É. (2009) A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján. In Antalóczy T. – Füstös L. – Hankiss E. (szerk.) *[Vész]jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: MTA Politikai

Tudományok Intézete, 151–201.

- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lampé Á. (2006) Hazai „breaking news”. *Médiakutató* 4, 29–39.
- László M. (2005) Hírműsorok generációs szemmel. *Médiakutató* 4, 59–74.
- Lázár G. (1996) A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Lázár G. – Lendvai J. – Örkény A. – Szabó I. (szerk.) *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Új Mandátum.
- Lelkes O. (2009) Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése. In *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_lelkes.pdf [letöltve: 2014-03-01]
- Ligeti Gy. (2007) Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató* 3, 27–40.
- Mikecz D. (2007) Az internet szerepe az alternative mozgalmak dinamikájában. *Információs Társadalom* 3, 70–82.
- Molnár Gy. (2012) A technológia és hálózat alapú tanulási formák és attitűdök az információs társadalomban, különös tekintettel a felsőoktatás bázisára. *Információs Társadalom* 3, 61–77.
- Monori Á. – Kozma K. (2010) „Ezek az emberek nem tudják elfogadni a szabályokat, nem képesek a beilleszkedésre”. *Médiakutató* 2, 19–33.
- Nagy P. T. (2009) Pártok az oktatáspolitikai erőterében. *Educatio* 4, 447–460.
- Nagy R. (2007) Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság? *Információs Társadalom* 2, 17–30.
- Németh A. (1996) *A reformpedagógia múltja és jelene*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pápai J. (2007) Áll az alku, avagy a televíziós műfajhatárok összerosódásáról. *Médiakutató* 4, 63–78.
- Péterfi F. (2009) Érdekképviselet, érdekvédelem, hatalomkontroll – mi végre? *Civil Szemle* 1–2, 78–94.
- Róbert P. (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 193–205.
- Ságvári B. (2008) Az IT-generáció – Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. In *Új Ifjúsági Szemle* 4, 47–56.
- Ságvári B. – Pillók P. – Galács A. (2007) Az erőszak képei a magyar médiában. *Médiakutató* 3, 69–81.
- Sántha Á. (2006) *Szingliéletforma Budapesten*. Kézirat. Hozzáférhető: http://andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Santha_Agnes.pdf [letöltve: 2010-11-06]
- Sáska G. (2008) A veszélyes iskola. *Educatio* 3, 331–345.
- Sáska G. (2009) Nevelésügyünk húsz éve. *Educatio* 4, 492–508.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE-Eötvös.
- Sik D. (2014a) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu* 4, 150–181.
- Sik D. (2014b) *Demokratikus kultúra és modernizáció – Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó I. (2009) *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai B. (2011) *Kevéssé bízunk egy(s)másban*. In <http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110822.html>
- Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai E. (2006) Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 349–375.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai J. (2010) A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély* 3, 3–22.
- Szalma I. (2009) Az iskolai és munkaerő-piaci státusz hatása a párkapcsolat-formálódásra. *Demográfia* 2–3, 175–205.
- Székely L. (2010a) Útikalauz a digitális benszülöttek világába. *Új Ifjúsági Szemle* 3, 42–63.
- Székely L. (2010b) Internetcsizma az iskolapadon. *Új Ifjúsági Szemle* 4, 79–87.
- Szirkik G. (2012) Az információs társadalom árnyékvilágához. Az állami gondozottak és a tudástechnológiai kihívás. *Információs Társadalom* 1, 44–64.

- Tóka G. – Popescu, M. (2002) Befolyásolja-e a szavazókat a Magyar Televízió kormánypárti propagandája? *Médiakutató* 1, 21–38.
- Tóth I. Gy. (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei* című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI. Hozzáférhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf [letöltve: 2012-03-01]
- Tóth K. – Szabó V. – Bajomi I. – Berényi E. – Neumann E. – Vida J. (2010) *The intertwining of knowledge and politics in the policy connecting to teachers in-service training in Hungary*. Know&Pol kutatási jelentés. Hozzáférhető: <http://www.knowandpol.eu/IMG/pdf/o32.hungaryeducation.pdf> [letöltve: 2012-10-12]
- Tóth G. A. (2012) *Constitution for a Disunited Nation: On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Budapest – New York: CEU Press.
- Utasi Á. (2001) A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 113–134.
- Varsányi E. (2007) Tartalmak és formák egysége a szociális munkában. *Esély* 3, 67–83.
- Vass L. (2010) A politika és a közigazgatás viszonya. *Politikatudományi Szemle* XIX 3, 65–80.

VÁLASZTÁSOK ÉS KÉNYSZEREK

Sik Domonkos (2014)
Demokratikus kultúra és modernizáció
Állampolgári szocializáció 20 évvel a rendszerváltás után
Budapest: L'Harmattan

A „mire használható a szociológiában az elmélet?” kérdésre adott (rekonstruált) „válaszok” egy olyan skálán helyezhetők el, amelynek, paradox módon *mindkét* végpontja körül a határozott „*semmire!*” válasz található. Az indokok persze nagyon is különböznek: az egyik „*álláspont*” szerint „*semmire, mivel mi a tényeket és a tények közötti valódi kapcsolatokat vizsgáljuk, ehhez nincs szükség spekulációkra*”, míg a másik „*tábor*” szerint „*semmire, mivel a társadalomelmélet művelése önértékkel bír, nincs szüksége arra, hogy az empirikus szociológiának nyújtott szolgáltatásokkal legitimálja magát.*”

Az első bekezdésben nem „csak” azért idéztem fel – némileg átdolgozva – egy korábbi recenzióm (Dupcsik 2013) egyik gondolatát, mert jelen írásnak is ugyanazon szerző a tárgya, hanem azért is, mert Sik Domonkos, korosztályának egyik legtehetségesebb teoretikusaként, már a *Modernizáció ingája* (2012) írásakor is arra törekedett, azóta pedig még nyilvánvalóbban, hogy felderítse: milyen pozíciók elfoglalására képes – vagy „*hivatott*” – a szociológiaelmélet (illetve Sik elmélete konkrétan), analitikusan a fenti skála extremitásai között, „*ténylegesen*” pedig a szociológiai tudástermelés komplexumán belül.

Hosszútávú projektről van szó, ennek ellenére szerzőnk nem kényelmeskedni el a tempót, csak az elmúlt három évben számos publikációja jelent meg. Talán legitim az elfogultságom, ha ezek közül a *socio.hu*-ban megjelent kétrészes tanulmányát emelném ki: a tavalyi utolsó, 4. számban (Sik 2014) megjelent első részben magas elvonatkoztatási szinten mozogva bontja ki az integráció elméletével kapcsolatos nézeteit, majd a jelen számban (Sik 2015) megjelent második részben a kortárs és közelmúlt magyar társadalmáról született empirikus kutatások és középszintű elméletek hozadékát próbálja újraértelmezve egy koherens keretbe illeszteni.

Sik Domonkos itt recenzálandó művében¹ más úton indul el: nem „csak” elemez egy kutatást,² hanem

¹ A továbbiakban: *Demokratikus kultúra*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok e kötetre vonatkoznak.

² A családi állampolgári szocializációról szóló kutatás 2009 és 2011 között zajlott, Csáky Mihály vezetésével, az OTKA és az EU FP7

maga is részt vett abban. A kutatók 15 középiskolás fiattal és szüleikkel készítettek félig strukturált interjút, és az ezekből készített esettanulmányok (amelyek említésekor Sik saját, egyedüli szerzősége alatt megjelent tanulmányára hivatkozik, 14) után „4100 végzős középiskolai tanulót kérdez[tek] meg, egy 45 perc hosszú, önkitöltős kérdőív segítségével... régiók és az iskolatípus szerint rétegzett, országosan reprezentatív minta alapján” (14). A szerző többes számból egyes számba vált, amikor arról ír, hogy a „kitöltött kérdőívekből létrehozott adatbázist főkomponens elemzéssel, lineáris regresszióval és klaszteranalízissel elemeztem” (14). Sik tehát, úgy tűnik, elméletész³ indíttatásával együtt is jól integrálódott egy empirikus kutatásba, s így akaratlanul is lehetőséget nyújt a recenzensnek arra, hogy a recenzált mű segítségével demonstrálja: a szociológia gyakorlata minden ízében elmélettől átitatott, kezdve a 1.) paradigmaticusnak tekintett adatgyűjtési technikán, a *kérdezésen*, folytatva 2.) a *változók* létrehozásával és 3.) a *változók közötti kapcsolatok értelmezésével*, végezve 4.) az *eredmények beillesztésével* valamely, a vizsgálati terepen túlnyúló hatáskörű értelmezési keretbe. Az ezzel ellentétes nézetekkel szemben a „szociológiai üzem” működésének minden szintjén *folyamatos értelmezési szükséglet mutatkozik*, ami felértékeli az elmélet jelentőségét az üzem egésze szempontjából (még ha a konkrét elméleti művek vagy „elméletészek” jelentőségét ez természetesen nem is biztosítja automatikusan. Az 1 → 2 → 3 → 4 láncolat elemeit az elmélet hegeszti... de ez mégsem jó metafora: illeszti össze; vagy talán egy más kifejezést kellene találni, ami érezteti, hogy ez a lánc még annál is több helyen sebezhető, ahogy azt a nyilak száma sugallná.

Ahhoz, hogy hinni tudjunk abban az illúzióban, hogy egy *survey* kérdéseire adott válaszok természetudományos értelemben vett *tényeket* jelenítenek meg, el kell felejtünk a legegyszerűbb kérdésekbe is beépített elméletet. Igaz, ez a „felejtés” jelentős részben intézményes: a szociológiai üzem százhusz éves gyakorlata ugyanis gyakran reflektálatlan rutinná tette, hogy például a hajszínre és a cipőméretre nem érdemes rákérdezni, a vagyoni helyzetre és az iskolai végzettségre viszont igen; vagy, ha kamaszokról van szó, akkor a szülők vagyoni helyzetére és iskolai végzettségére. Rutinná vált már az is, hogy nem elég az apa iskolai végzettségére rákérdezni, ahogy a 20. század közepén még hitték; és nem „csak” a korrektség jegyében kell foglalkozni az anya iskolai végzettségével, hanem azért is – a *Demokratikus kultúra* is kimutatja (pl. 47–48)⁴ – mivel az anya és az apa iskolai végzettsége szignifikánsan más-más hatást gyakorolhat és időnként gyakorol is gyermekeikre.

Az operacionalizálás rutinná vált, de azért természetesen speciális szakértelmet kíván a szakmán belül is, mely szakértelemnek a recenzens nem érzi, hogy birtokában lenne – ezért a kutatásban feltett kérdésekkel kapcsolatban egyetlen bátoritan „laikus” megjegyzést tenne: őt például zavarba ejtené, ha megkérdeznék tőle, hogy hány könyve van (még a „körülbelül” kifejezés beszúrásával együtt is). Számolgatnia kellene, körülbelül hány könyv fér el egy-egy polcán (a sarokpolcokon különösen), s még a becslés után sem tudná, hogy beleszámolhatja-e azokat a könyveket, amelyek az utolsó felújítás óta dobozokban várják a sorsukat az előtérben? Esetleg azokat, amelyektől az elmúlt évtizedekben több körben kénytelen volt helyhiány miatt megválni vagy

támogatásával; a résztvevők közül a *Demokratikus kultúra* Szabó Ildikót és Murányi Istvánt nevesíti, illetve Zakariás Ildikónak fejezi ki köszönetét (10–12).

3 A kifejezés jól illik nyelvújítási nemzeti *hagyományainkhoz*, miközben az alternatívák (a „teoretikus” vagy az „elméletíró”) nehezebbeknek tűnnek. Javasolom az eddig csak tréfás-szlanges alakként használt *elméletész* kifejezés terminusként való bevezetését a magyar társadalomtudományos diskurzusba.

4 A hivatkozott oldalakon a demokratikus értékekkel való azonosulás különbségeiről volt szó; másutt viszont – éppen ezért – már reflexióra érdemes összefüggés, hogy az antidemokratikus értékek esetében „a két szülő hatása egyformának bizonyul” (53).

amely rokonoknál landolt? Arról nem is beszélve, hogy 42 éve könyvtárat valahol, s az általa olvasott könyvek nagy többségét sosem birtokolta, vagy hogy még viszonylag kevés, de tendenciaszerűen gyorsan gyarapodó olvasmányegyüttessel rendelkezik elektronikus formában.

A könyvek száma természetesen nem önmagában érdekes, hanem mint mutató: a kutatók ugyanis a szülők iskolai végzettségének és a könyvek számának kombinációja segítségével kívánták megkonstruálni a „kulturális tőke” kategóriáját (14). Nyilván a kutatók is tudták, hogy a mérce nem tökéletes, de az logikusan hangzik, hogy pusztán az iskolai végzettség – legalábbis napjainkban – erre már nem elegendő, a kulturális tőke más „mértékegységét” pedig nem lenne egyszerű kitalálni. Bár a könyvek számát az „objektívált” kulturális tőke kifejeződésének minősíteni nem problémátlan, annyiban jogosult a használata, hogy a kutatók időnként találtak szignifikáns különbséget a kulturális tőke két meghatározójának hatása között.⁵

Igaz, előfordulhat, hogy ezen hatások különbsége váratlan mintát mutat: példának okáért, amikor kiderül, hogy a szülők magasabb iskolai végzettsége pozitív, az általuk birtokolt könyvek száma negatív összefüggést mutat a másokba vetett bizalom szintjével. „...[A]zok a gyerekek, akiknek szülei⁶ magasabb iskolai végzettségűek, alighanem részletesebb, megnyugtatóbb magyarázatot kapnak az őket foglalkoztató kérdésekre, és kevésbé maradnak magukra esetleges dilemmáikkal. Az objektívált kulturális tőkét kifejező könyvek száma ezzel ellentétes hatást mutat: minél több könyvet birtokol egy család, annál kisebb az esélye, hogy az ott felnövő gyerek bizalommal lesz mások iránt. Ennek hátterében az állhat, hogy az objektívált kulturális tőkét felhalmozó családok abban az értelemben eltávolodtak a társadalomtól, hogy a hétköznapi interakciók helyett a könyvekkel való viszonyukban konstruálják valóságukat. Ez az eltávolodás, mint minden egyéb izoláció, bizalmatlanságot szül, ami a családban felnövő fiatalra is átöröklődhet” (102). A recenzens nagy önuralommal legyűri ironikus megjegyzésekre irányuló, amúgy is erős hajlamát, s csak annyit jegyez meg, hogy nem tartja meggyőzőnek a „magasabb iskolai végzettség” → „részletesebb világmagyarázat” összefüggést sem, azt pedig különösen nem, hogy a „részletesebb/kidolgozottabb” magyarázat okvetlenül „megnyugtatóbb” lenne. (Sőt). Ha pedig azt a régi – de e sorok szerzőjének rokonszenves – mítoszt, mely szerint a könyvek közelebb visznek a társadalomhoz, hisz’ olyan emberekkel „hoz minket össze”, akikkel a hétköznapi életben sosem találkozánk, s ezáltal növeli másság-kezelő potenciálunkat, nem is kell okvetlenül elfogadni, azért a másik végletbe még kevésbé kell beleesni – a valóság mindig konstruált, s ha ez konstrukció könyveken keresztül (is) történik, akkor ez a valóság csak gazdagodhat általa.

A recenzió gondolatmenete szempontjából az utolsó bekezdés tanulsága: a korábban említett *értelmezési szükséglet* nagyon gyakran *értelmezési kényszerré* alakulhat, miközben a szerző nem okvetlenül érdekelt abban, hogy minden összefüggéshez, vagy minden lehetséges, de a kutatásban nem kimutatható összefüggéshez azonos színvonalon álló magyarázatot dolgozzon ki.

Megtévesztő látszat, ha az utolsó fejtegetésekből úgy tűnhet, hogy komoly kifogásaim lennének a *Demokratikus kultúra* változóképző technikáival szemben. Inkább csak egy általános bizonytalanság van bennem,

5 „...Míg az objektívált kulturális tőkét kifejező könyvek számával pozitív összefüggést mutatott a nemzeti szimbólumok használata, addig az iskolatípussal negatívat: a szakiskolások között a legnagyobb a valószínűsége a nemzeti szimbólumok lakáson belüli használatának” (66).

6 A táblázatban viszont, amelynek kommentárját idézem, csak az apa iskolai végzettsége szerepel (31. ábra, 101) [DCs].

amely nem a konkrét műnek, mint inkább tudományunk bizonytalan alapjainak szólnak, valamint néhány konkrét változóval kapcsolatban vannak kisebb problémáim.

Az általános bizonytalanságot az okozza, hogy hiába „védjük le magunkat” azzal, hogy nem vizsgáljuk, hogy „objektíve volt-e” valamilyen esemény vagy olyan módon történt-e, ahogy azt az adatközlő elmeséli, hanem „sokkal inkább” az érdekel bennünket, „hogyan a családi emlékezet ezt számon tartja-e” (24), és ha igen, akkor milyen módon. Sajnos azonban, sosem lehetünk biztosak abban, hogy az ilyen szociálkonstruktivista érvelések mikor válnak a szociológusok „savanyú a szőlő”-típusú racionalizálásává (Elster 1983). A *Demokratikus kultúra* alapját képező kutatás vezetője, Csákó Mihály egy publikációjában – amely, hogy, hogy nem, ismét a *socio.hu*-ban jelent meg – elismeri, hogy a gyerekek válaszai alapján a következő kép rajzolódik ki: a Kádár-korban

– szüleik 3,8%-a (a rokonaik 8,7%-a) „vett részt ellenzéki tevékenységben”, ugyanakkor

– szüleik 1,9%-a (rokonaik 7,2%-a) volt párttag (Csákó 2014: 105.) Csákó itt kénytelen megjegyezni, hogy 1986 végén a párttagok száma elérte a 883 ezer főt, míg ha azt is az „ellenzéki tevékenységhez” számítjuk, hogy valaki egyszerűen elolvasott legalább egy szamizdat kiadványt – akkor az „ellenzékiek” száma 1986 végéig maximum ezres nagyságrendű lehetett. Csákó óvatosan idézőjelbe tett „óvatos feledékenységről” ír – én inkább úgy fogalmaznék, hogy a múlt megkonstruálása nem csak a politikai/ideológiai nagyüzemekben, hanem csak az 1984 orwelli világában, hanem a mai magyar demokrácia családi „fusijaiban” is folyamatosan zajlik; az idézett cikk címeként „Családi emlékezet és történelem” helyett a „Családi múltkonstruálás” pontosabb lett volna.

Konkrét problémáim gyökere bizonyos mértékben szintén szakmánk alaplilemmáival kapcsolatos: ma már nyilván komolytalan lenne egy olyan vizsgálat, amely komplex attitűdöket, jelen esetben a demokráciához való viszonyt egyetlen dimenzió mentén, egyetlen változóval összevetve vizsgálná. A változók szaporítása viszont a kapcsolati rendszer kezelhetetlenségével fenyeget: a *Demokratikus kultúra* – 22 változócsoporthoz összesen – 57 változóval dolgozik⁷ (14–20). Nem csoda, ha grafikusán ábrázolva, a „kutatás hipotetikus oksági modellje” (1. ábra, 13) a szó hétköznapi értelmében nem segíti a könyvben feltárt összefüggések megértését, mint inkább demonstrálja az elemzés szakmai kiforrottságát. Hasonló funkciót töltenek be a további ábrák (45, 79, 96, 112, 132) – legalábbis erre utal, hogy a szerző ezeket már nem oksági modelleknek, hanem útmodelleknek nevezi, miközben már a bevezető oldalakon leszögezi: „Ezek abban a szigorú módszertani értelemben nem útmodellek, hogy célom nem a hatások összeadó erősségének pontos kiszámolása. Ennek, a szerteágazó és bonyolult összefüggéseket figyelembe véve sem értelme, sem realitása nem lenne. Ehelyett pusztán arra töreksem, hogy az állampolgári kultúra különböző aspektusainak kialakulásában szerepet játszó tényezők oksági térképét felrajzoljam, és bemutassam, hogy miként befolyásolják a független és közbenjövő változók a politikai szocializáció folyamatát” (20).

A változók szaporításának másik következménye, hogy a „45 perc hosszú, önkitöltős kérdőív” (14) átlagosan 47 másodpercet biztosít egy-egy változóhoz felhasznált kérdés(ek) megválaszolására. Persze, az olyan

⁷ Az „antidemokratikus értékekkel való azonosulás főkomponensét” egy változócsoporthoz vettem, noha kétszer egymás után, két sorban is szerepelt; az egyik sorban szereplő kérdésnél nem volt ugyan változónév megadva, de feltételeztem, hogy itt is változóról van szó; apróság, de a kisebbségekkel és a külföldi másságcsoporthoz kapcsolatos ellenérzések nem azonosak az „antidemokratikus értékekkel” (bár gyakran együtt járnak azokkal) (mindhárom esetben 19).

kérdések megválaszolására, mint – genderkutató olvasóimat kérem, ugorják át ezt a mondatot – *a nem*, feltehetően kevesebb idő is elegendő. Maradtak azonban szép számmal olyan kérdések is, amelyek megválaszolására elvileg egy hosszabb időtáv, esetleg a kérdezett egész addigi életének, bizonyos típusú interakcióinak vagy viszonyainak reflexív minősítését igényelné – mindenekelőtt a nevelési szokásokra, a nevelési klímára, a családi érzelmi struktúrára, a családi kommunikáció racionalitására vonatkozó kérdésekre gondolok. Nyilvánvaló, hogy az ilyen kérdésekkel kapcsolatban az egyének már a kérdőív kitöltési szituáció kialakulása előtt kialakították a véleményüket, de ez, nem hogy nem okvetlenül segít, hanem kifejezetten zavaró is lehet: ezek a vélemények ugyanis gyakran, talán tipikusan beépülnek az egyének identitásába és hosszútávú játszmáiba, amelyből ugyan miért lépnének ki egy anonim kérdőív kedvéért. Valószínűleg mindannyian tapasztaltuk már, hogy időnként akár családtagok is képesek egészen elképesztő mértékben másként interpretálni a kapcsolatukat (és ezek a különböző interpretációk ugyanazon kapcsolat esetében is szélsőségesen változhatnak a szituációk és az idő változásával), de szerencsésebb, ha szakmai tapasztalatokra hivatkozunk. Kitűnő példa a *Demokratikus kultúra* egyik esettanulmánya: itt az interjú készítője azonnal észrevette, hogy adott kérdésre „magától értetődő igenel felel az anya (hisz ez a »normális«), a következő válaszában azonban kifejti, hogy...” a tényleges válasz a kérdésre határozott „nem” (174) kellett volna, hogy legyen. De különösen ez a helyzet a családi viszonyok, azon belül az anya és lánya közötti viszony kérdésében: „olyan érzésünk támad, mintha egy tankönyvből mondaná fel az ideális család képletét az anya” (174). Mivel ebben az esetben a nagylánnyal is készült interjú, nyilvánvaló, hogy „a valós viszonyok helyett... normatív képzetek alkotják a családi önképet” (174), de ilyen differenciált kutatói észrevételt csak a 15 esettanulmány esetében lehetett tenni, a 4100 interjú 57–57 változója rejtett ellentmondásait azonban már nem lehetett ilyen könnyen kiszűrni.

Sőt, rendszerint észrevenni sem – miközben a változók között lehetséges igen nagy számú kapcsolat esetében újra meg újra fellép az, amit korábban *értelmezési kényszernek* neveztem. Példának okáért, Sik elméleti megközelítése szempontjából roppant lényeges mind a *családi kommunikáció racionalitása*, mind a *családi érzelmi struktúra* főkomponens (tehát a 22 változócsoporthoz kettő). A kereszthatásokat vizsgálva azonban a szerző kénytelen azzal szembesülni, hogy „a család érzelmi struktúrája számos csapdalehetőséget rejt magában, amelyek elkerülése kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy racionális vitában döntenek-e el a vitatott kérdéseket a családtagok. Ennek megfelelően kiemelt fontosságú az a kérdés, hogy milyen feltételek fennállta esetében alakulnak ki a fent említett érzelmi patológiák. Az alábbi regressziós táblázatok ezt a kérdést vizsgálják...” (35.) Majd következik 3 táblázat („a szeretethiányos apa regressziós modellje”, „a szeretethiányos anya regressziós modellje” és az „agresszív nevelési klíma regressziós modellje”), mely táblázatokban 24 változó bétája (35–36) olvasható. Ezek értékeit a szerző maga azonnal így kommentálja: „Végigtekintve a fenti regressziós modelleken, mindenekelőtt az alacsony megmagyarázott négyzetösszegekre kell felhívni a figyelmet. Tekintve, hogy ez egyik esetben sem éri el a 10%-ot, az eredményeket óvatosan kell interpretálni, az összefüggést mutató változókra legfeljebb mint bizonyos tendenciák indikátoraira tekinthetünk” (36). 10%-nál kevesebb – nagyon kevés, főleg azzal összevetve, hogy értelmezési kényszer a 100% felé lökné az összefüggések interpretáltságának „mutatóját”.

Egy kiragadott, de az utolsó bekezdés idézetével kapcsolatban álló példa: „[a] család nagysága... több változón keresztül összefügg az antidemokratikus értékekkel: a nagyobb családokban nagyobb az esélye a nem-

zeti szimbólumok használatának, a vallásosságnak és a családi szabadidő eltöltésének, amik egyaránt valószínűsítik az azonosulást az antidemokratikus értékekkel” – majd a következő mondatban a szöveg már „a hétköznapi élet szintjén hozott családtervezési döntésekről” szól (82.), mintha kizárólag ezekből következne, hogy adott család hány tagból áll. Recenzens szerint a „családtervezési döntések” hatása a családok méretére nagyon változó (még az egyes családok esetében is, életciklusokként), mértéke időnként a nullához közelít; másrészt, akár e „döntések”, akár a realizálódott családméret (kölcson)hatása bármilyen más tényezővel külön vizsgálatok tárgyát képezhetné – az együttjárásokhoz (ráadásul statisztikailag nagyon kis relevanciával bíró korrelációkhoz) fűzött egy-két mondatos értelmezések nem okvetlenül győzik meg az olvasót, hogy valós „oksági” kapcsolatról van szó. Még akkor sem, ha ezek a gyorsinterpretációk időnként jó meglátásokat tartalmaznak – márpedig számos ilyen magyarázat olvasható a *Demokratikus kultúrában*. Az értelmezési kényszer azonban olyan sok interpretációt követel, hogy óhatatlanul becsúszik néha egy-egy gyengébb magyarázat is, lásd például, a nagycsalád példájánál maradva: „[a]z átlagnál nagyobb családokban az agresszív megnyilvánulások gyakorisága megnő, aminek a hátterében az állhat, hogy a nagyobb családokban sokkal nagyobb a potenciális súrlódások felülete, ami nagyobb arányban vezet agresszióhoz is” (37). Ha a több családi kapcsolat = több konfliktus, több agresszió tételt névértéken elfogadnánk, akkor ebből a család intézményének egy olyan kritikus képe rajzolódna ki, amelyet a szerző nyilvánvalóan nem vallhat magáénak (legalábbis, a műve egésze nem erről szól).

Vagy mégis? „Azokban a családokban, ahol a fiatalok szabadidejük nagy részét töltik otthon, beszélgetéssel, közös TV-nézéssel, nagyobb a stratégiai kommunikáció aránya. Ez az összefüggés arra utal, hogy maga a – tanulás vagy szórakozás helyett – családdal töltött szabadidő bizonyos mértékben óhatatlanul magával vonja a kommunikáció stratégiaivá válását. Az intenzívebb együttlét ugyanis nagyobb felületet kínál a nyílt és rejtett konfliktusoknak. Ennyiben nagyobb próbatétel elé állítja a családtagokat, amelyen nagyobb esély van elbukni is és az uralommentes vita gyakorlata helyett annak korlátozott racionalitását, instrumentális változatát megvalósítani” (33). Az idézett – és feltehetően az értelmezési kényszer „oksági hatása” alatt született – mondatok nyomasztó képet sugallnak a családi életről, míg más szögből rápillantva nyilván Sik Domonkos is elismerné, hogy a „több otthon töltött idő” és a „nagyobb eséllyel stratégiai kommunikáció” csak látszólag mutat összefüggést, mert valamilyen közös okra (példának okáért a fiatal korcsoportján belüli marginalizálódására) vezethetők vissza.

Ha már a család témájánál tartunk, szóba hoznék egy apróságot: a „*családszerkezet és demográfia*” változócsoporthoz egyik kérdése így szerepel a kötetben: „*Jelöld be⁸ mindazokat, akikkel itt együtt élsz!*” Majd a szerző két változót rendelt egy kérdéshez: „*együttlakók száma*” – ami teljesen rendjén is van – és „*elváltak-e a szülők*” (15). Lehet, hogy e szempontból felületesen olvastam a könyvet, de nem emlékszem rá, hogy az „*elváltak-e*” dimenzió szerepelt volna az elemzésben – ha igen, akkor a szerző és az olvasók elnézését kérem; ha viszont nem, akkor kíváncsi lennék rá, hogy miért nem? Ha az elvált családban élők semmilyen dimenzióban nem különböztek szignifikáns mértékben a többiekől, akkor ez bizony információértékű a kortárs hazai szakmai és szakmán túli diskurzusok számára. Ha a szerző „*nem akart belemászni*” ebbe a kérdésbe, azt igazán meg

8 Szóban ugyan általános, hogy *tanáraik* letegeznek a középiskolai diákokat, de írásban – pl. dolgozatban – ez már sokkal ritkább, az érettségi feladatok pedig hangsúlyozottan magázzák a tanulókat.

tudom érteni,⁹ ugyanakkor kíváncsiskodnék, hogy vajon miért csak a házasságok megléte/felbomlása érdekelte őket, ha családszerkezetről van szó? Magyarországon 1990-ben a gyerekek 13,1%-a született házasságon kívül, 1999-ben 27,9%, s ha a tendencia folytatódik (2013-ban a mutató már 46% fölé volt), akkor a *Demokratikus kultúra* válaszolóinak gyermekei között a házaspárok gyerekei és az elváltak gyerekei még együtt is kisebbséget fognak jelenteni.

Félreértés ne essék: a fentiekkel nem azt akarom sugallni, hogy a szimplifikált, néhánydimenziós magyarázatokat részesíteném előnyben a *Demokratikus kultúrában* bemutatott bonyolult megközelítéssel szemben. Roppant érdekesek például azok az oldalak, amelyeken Sik vitába száll azokkal a megközelítésekkel, amelyek a kortárs antidemokratikus radikalizmust kívánják magyarázni, rendszerint bizonyos leegyszerűsítésekkel (85–89). Mindezt azonban nem akarom ismertetni, mivel inkább a könyv elolvasására biztatom e recenzió olvasóit.

Ezen kívül reményeimet fejezném ki, hogy végül a következő benyomás alakult ki e sorok olvasóiban: a recenzens dicsérte a szerzőt, elismeréssel illette a kötetet, és kritikáját, illetve bizonytalanságát fejezte ki – a *szociológiai tradíció* néhány előfeltevésével és technikájával szemben. E kételyeket remélhetően ugyanazok fogják „értékelni”, akik a *Demokratikus kultúrában* is fontos és hasznos olvasmányt fognak látni. Kedves Sik Domonkos, várjuk a folytatást.

HIVATKOZÁSOK

- Csákó M. (2014) Családi emlékezet és történelem. *socio.hu* 1, 81–107. Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2014_1/4csako.pdf [letöltve: 2015-02-20]
- Dupcsik Cs. (2013) Mire jó a szociológiaelmélet? Sik Domonkos: A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. *socio.hu* 3, 71–76. Hozzáférhető: <http://socio.hu/9pdf/7dupcsik.pdf> [letöltve: 2015-02-20]
- Elster, J. (1983) *Sour grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sik D. (2014) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu* 4, 151–181. http://socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf [letöltve: 2015-02-20]
- Sik D. (2015) Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *socio.hu* 1 [jelen számban].
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE Eötvös.

⁹ A *Demokratikus kultúrában* elemzett kutatás vezetője, a már idézett Csákó Mihály megtette, a *socio.hu* hasábjain, egy olyan vitában, amelyet a recenzens (még a lap főszerkesztőjeként) kezdeményezett; a recenzens is tervezett hozzászólást, de ezt végül – a vitacikkek gyűjtése közben beszerzett, hm, szakmai traumák hatására – sosem írta meg.

A SZOCIOLÓGIÁN INNEN ÉS TÚL

ZOMBORY MÁTÉ INTERJÚJA HANKISS ELEMÉRREL *

Hankiss Elemér: Jézus Mária. Hogy kerültem a szociológiába? Irodalomtörténészként még irodalomelmélettel foglalkoztam ifjúkoromban. Volt egy csapatunk akkor, mi csináltuk a magyarországi strukturalista forradalmat, szemben a hagyományos és szocialista, vagy nem tudom, milyen irodalomelmélettel, irodalomtörténetírással, mondván, hogy nem történelem kell, nem életportrék kellenek, hanem a műalkotás belső struktúráit, belső hálózatait kell elemezni. Többek között azt is néztük, hogy a műalkotásban milyen értékstruktúrák vannak, hogyan váltakoznak a negatív és pozitív és más típusú értékek. És akkor azon kezdtem egy bizonyos ponton túl gondolkodni, hogy miért az adott műben keresem ezt, miért nem magában a társadalomban, az emberi tudatban. Miért egy tükrözésben, egy másodfokú anyagban keresem ezt. Meg egy olyan szempont is volt, hogy már akkor olyan kérdések merültek föl, amik nagyon a filozófia területén mozogtak. És mivel, egyfelől, nem volt kellő filozófiai képzettségem, másfelől olyan mértékben támadtak a pártideológusok, nem is igen volt bátorságom belemenni a filozófiai vagy ontológiai kérdésekbe. Gyakorlatilag lassanként átcsúsztam az irodalompszichológiába, majd innen a társadalomlélektanba, vagy mondjuk a szociológiába. A szociológiának kizárólag a társadalmi tudattal kapcsolatos területei érdekeltek mindig. Egyszer vettem részt survey kutatásban, amikor értékszociológiai felméréseket szerveztünk. És tulajdonképpen ez volt a fő szakmám 15 éven keresztül, hogy egymás után csináltuk az országos survey-eket, részben kooperálva amerikaiakkal és másokkal. Így próbáltuk elhelyezni a magyar társadalom értéktudatát a nemzetközi térben. Ez volt a fő dolgunk, úgy hívtuk magunkat, hogy Értékszociológiai Műhely. Manchin Róbert, aki most a *Gallup Europe* igazgatója és egy másik kiváló ember volt ebben a csoportban, Szokolczai Árpád, aki most Írországból a cork-i egyetem szociológiaprofesszora. Egészen kiváló képzettségű közgazda volt, de nagyszerűen értett a komputer problémákhoz. Volt néhány segítők, akik nem tudományos kutatók voltak. Tulajdonképpen mi hárman dolgoztunk ezeken a survey-ken, sok segítséggel, és nagyon nagy kérdezőbiztosi gárdával. Amiből kinőtt egy csomó ember, akik ma nagy emberek, mint Bruszt László, aki Firenzében az Európai Egyetemen professzor.

Írtunk egy nagy könyvet, 600 oldal, az volt a címe, hogy *Folytonosság és haladás*, amiben azt mutattuk ki, hogy a magyar társadalom individuálisabb, mint az amerikai. Nagyon negatív és rossz értelemben az. Azt a fogalmat használtuk, hogy negatív individualizálódás. Egyfajta önzőség a felelősségteljes polgári individualizmussal szemben. Ez a könyv elkészült, elvittem a Magvető Kiadóhoz, majd három hét múlva rájöttem egy hajnalon, hogy van benne egy számolási hiba. Visszakértem, és nem volt energiánk megcsinálni. Úgyhogy a könyv megvan kéziratban, de az új változat nem készült el, és nem jelent meg. Se magyarul, se angolul. És akkor nagyon meguntam és megutáltam ezt a survey világot, mert nagyon lélektelennek tartom és nagyon alacsony hatékonyságúnak. Szükség van rá nagymértékben, tudni kell, hogy az emberek mit gondolnak, milyen az egészségi állapotuk, tehát survey-k nélkül nem létezhet a szociológia, de elképesztő mennyiségű üresjárat van, tehát

*A szakmatörténeti interjú a 2012 óta zajló 101046 számú, *A 20. század hangja – A magyar szociológia kvalitatív forrásai* című OTKA kutatás keretében készült 2013-ban. Az itt közölt szöveg a teljes interjú Zombory Máté által megszerkesztett változata, az eredeti felvételt és leíratot a 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely őrzi (<http://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>).

amíg elkészülnek a kérdőívek, meg a lekérdezés technikája, bejön a rengeteg kódolás, végtelen adattömeggel kell kínlódni évekig, amíg kijön belőle majdnem semmi. Nem akarok bántani senkit, mert csinálni kell, de 10–14 év elég volt ebből.

És akkor elkezdtem írni a szociálpszichológiai vagy társadalompszichológiai esszéimet, amelyeknek az első kötete, ha jól emlékszem, a *Társadalmi csapdák*,² a második a *Diagnózisok*,³ a harmadik a *Diagnózis 2*⁴ volt. Majd a kilencvenes években kint voltam Amerikában, ott írtam meg egy könyvet azzal a címmel, hogy *Kelet-európai alternatívák*,⁵ itt, szűkebb hazám területén, amely összefoglalta azokat az elképzeléseket, utópiákat és terveket és igényeket, amelyek a nyolcvanas években fogalmazódtak meg a reformértelmiség köreiben. És nagyjából ezzel hagytam igazán abba a szociológiai tanulmányokat, illetőleg aztán még egy kötetben visszatértem rá, a 2000-es évek elején, ez volt az *Új diagnózisok*,⁶ illetve a *Csapdák és egerek*, 2009-ben.⁷

Tehát kettős életet éltem, mert már kilencven óta nem igazán érdekelt a magyar társadalom, meg a kelet-európai problémák. Egyrészt rengetegen foglalkoztak vele, nálam bölcsebb emberek is, másrészt nem tudom mért, de az érdeklődésemet elvesztettem. Egyre inkább kezdtem átcsúszni abba, amit úgy neveztek a németek, most már az amerikaiak is, hogy *philosophical anthropology*. Tehát az emberi élet problémái empirikus alapokra építve, de filozófiai értelemben. Arnold Gehlenék és Max Schelerék kezdték el ezt csinálni, és ennek és sok másnak a szellemében már az kezdett érdekelni egyre inkább, hogy az embernek mi a helye a világban. Mi az élete értelme, hogyan tud megküzdeni azzal, hogy egy kis jelentéktelen pont egy végtelen univerzumban, és hogy tudja megteremteni a maga saját világát. Ez a *building a human universe* probléma, ugye a Peter Bergerék és mások gondolata, hogy hogyan lehet ebben a végtelen üres térben egy olyan emberi teret, egy olyan emberi burkot magunk köré teremteni szimbólumokból, vallásból, ideológiából, művészetből, tudományból, intézményekből, amely azt hirdeti, azt az érzést kelti bennünk, hogy biztonságban vagyunk, hogy van szabadság, van az életünknek értelme, méltósága. Úgyhogy, azért mondom, hogy nem sokat tudsz tőlem megtudni, mert elhagytam a szociológiát. Csapodár ember vagyok, mindig új területre merek váltani, ami nagyon önromboló, mert nem lehet az ember *Harvard* professzor, hogyha témát vált egy életben háromszor-négyszer. El kell kezdeni gyerekkorban a cserebogarat vizsgálni, és azért kell Nobel díjat kapni 70 éves korban. Aki sokat vált, az nem kap, de az érdekesebb.

Zombory Máté: Az egyik kötetedben azt mondd, hogy mégiscsak van egy bűvópatakszerű mögöttes állandó, ami meghúzódik a különböző témák mögött.

HE: Igen. Erről bővebben írok az *Egy ország arcai*⁸ című könyvemben. Azon kezdtem el gondolkozni most,

2 Társadalmi csapdák. Magvető, Budapest 1979.

3 Diagnózisok. Magvető, Budapest 1982.

4 Diagnózisok 2. Magvető, Budapest 1986.

5 Itt Hankiss minden bizonnyal a *The Woodrow Wilson International Center for Scholars*-ban, Washington DC-ben töltött időszakra utal (1987–88). A könyv a kilencvenes években tett amerikai tanulmányútjai (Stanford Egyetem, Georgetown Egyetem) előtt már megjelent: *Kelet-európai alternatívák*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.; *East European Alternatives*. Clarendon, Oxford 1990.

6 Új diagnózisok. Osiris, Budapest 2002.

7 Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben – és tovább. Manager Budapest, 2009.

8 Egy ország arcai: válogatott szociológiai írások, 1977–2012. L'Harmattan, Budapest 2012.

hogy már lassanként elpatkolok, hogy mit is csináltam én ebben a száz évben, és hogy van-e valami, ami összefogja ezt az egészet. És három-négy dolgot találtam. Egyrészt a kívülállás. Ugye 16 éves koromig boldog gyerekkoromban éltem, a debreceni Nagyerdőben rongáltam biciklivel az ösvényeket. Azt hittem, hogy én vagyok a királyfi. Aztán jött a háború és teljesen lezuhant az egész családuknak a mélységbe, és attól a pillanattól kezdve az életet, vagy a világot, ahogy anyám nevezte, idegen világnak tekintettem. Ma is annak érzem. Nemcsak személyesen, hanem úgy hiszem, az egész emberiség egy eléggé idegen világban él, ahol nehéz emberként élni. Nehéz megteremteni a saját emberi világunkat. És ez a kívülállás nagy sokk volt a háború után, majd jött a kommunizmus, amikor osztályellenségként, ugye, teljesen kizártak, és nem értem el vele semmit, nem mentem bele párt- és egyéb dolgokba. Mindig kívülállóként, megtűrtként kellett dolgozni, itt is [MTA Szociológiai Intézet] egyébként. Befogadtak. Vitányi Iván először befogadott a Népművelési Intézetbe, majd bekerültem az Irodalomtudományi Intézetbe, szerencse folytán, máig se értem. Onnan kerültem át ide a Szociológiai Intézetbe, mert egyre inkább a szociológia érdekelt. De itt is csak megtűrt voltam, szóval, igen, még mindig kívül voltam: jött egy pasas kívülről, zavaros a múltja, 56-ban börtönben volt, gyanús pasas, a szülei polgárok voltak, szóval nem ide való. Jött 1989, amikor bekerültem a tévé elnökségbe két és fél évre, mert azt hittük, hogy valamit csinálni kell az országért – nem nagyon sikerült. És nem léptem be egyik pártba sem, és tulajdonképpen az egyik párt azért utál, mert azt hiszi, a másikhoz tartozom, a másik meg azért, mert azt, hogy az egyikhez. Ez a középen állás, ez mulatságos. Szerintem nagyon fontos, de hát nagyon sokba kerül. Sokba kerül.

A másik az az, hogy Eötvös kollégista voltam, még a gimnáziumi Eötvösben, negyvennyolc és ötven között, amíg ki nem rúgtak. Fantasztikus hely volt. Erről is írtam már egy pár dolgot, nem túl sokat, őszintén szólva. A francia *École normale supérieure* volt a mintája, teljesen szabad gondolkodású volt. Francia, angol, amerikai, német filozófiai, szociológiai gondolkodás, meg a természettudományok, a fizika. Együtt voltunk ott nagyjából ötvenen, csupa fiatal ember, mind jelesen érettségizettek. Azt tanították nekünk, hogy próbáljuk meg fölfedezni a világban az újabb titkokat. Szóval az élre kell kerülni, meg kell tudni, meg kell ismerni a létnek a nagy titkait. Hosszú éveken keresztül, nagyszerű könyvtárral, zseniális tanárokkal, mint Keresztury Dezső, Kosáry Domokos, Pais Dezső, meg Horváth János. És mindenki azt hitte, hogy ő a következő Nobel-díjas, így voltunk nevelve.

A harmadik gondolat, a világ rosszasága. Az álszocializmus borzalmaival nehéz elviselni. Szóval az ember mindig szeretett volna foglalkozni a tudománnyal, mert az izgatta igazán, a titok kérdése. De mindennap annyi borzalom volt, annyi ember szenvedett, annyi tanárunk került börtönbe, annyi baj volt, hogy nem lehetett nem foglalkozni a bajokkal és nem írni róluk. És így kerültem közéleti szerepbe, főképp a *Valóság* körébe, meg egy kiváló folyóirat, a *Kritika* korábbi változatának a körébe. Közöltek olyan dolgokat, amelyek nem illettek bele a szocializmusba, de metaforikus nyelven rengeteg mindent el lehetett mondani. Tehát például a *Diagnózisok* minden sora a rendszer ellen szól, de úgy volt megírva, hogy megjelenhetett. Azon versenyeztünk, ki tud megírni olyat, amit nem szabadna megírni. Gyenge volt, lukacsos volt ez a cenzúra nagyon. Rengeteg ember érezte, hogy rossz a világ és próbáljunk ezen javítani. Erre nagy lehetőség volt. Egyfajta baloldali béklyóban táncolás volt, de egy hasznos táncolás volt. Elmondani a közéletben, hogy mi a rossz, és mit kell másképp csinálni. Rettentő erős hajtóerő volt.

A negyedik vonal pedig a miért kérdése, tehát hogy miért is csináljuk mindezt. Mert az tudható, hogy

igen, küzdeni kell mindenért, főképpen az emberi szenvedés ellen. De rengeteg értelmetlen dolog van a világban. Elmennek emberi értelmek, 70–80 évek, és amikor az ember visszatekint 70 év múlva, hogy mit csinált az életével, Jézus Mária, elment a semmivel. Ez volt a negyedik ilyen hajtóerő, az elmúlt 15 évben pedig fölerősödött ez az életértelem keresése.

ZM: Úgy fogalmaztál, hogy ti csináltátok a magyarországi strukturalista forradalmat. Hogyan talákoztál a strukturalizmussal?

HE: Hát az úgy volt, hogy először voltam külkereskedő, akkor ötvenháromban bekerültem Keresztury Dezső mellé a Széchényi Könyvtárba. Ott kezdtem el a strukturalista kérdéseket, a műalkotás belső mozgásait vizsgálni. És egyszer valahogy kikerültem egy konferenciára, nem vettek le a vonatról, mert máskor meg levettek, de akkor nem vettek éppen véletlenül le, és valahol Svájcban, a hatvanas évek közepe táján, találkoztam Bíró Lajossal, aki az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott. Ő az orosz formalistákat ismerte jól. Elbeszélgettünk egy-egy este, sétáltunk. És akkor ennek alapján megkeresett engem fél év múlva, hogy nem mennék-e oda neki dolgozni. Hát mondtam, persze, boldogan.

ZM: Volt kapcsolatod a strukturalistákkal?

HE: Személyes kapcsolatunk nem volt. Olvastuk a strukturalistákat, de az orosz formalisták is rettentő fontosak voltak. Blockék és mások, a tartui iskola, a spanyolok, a csehek. Az osztrák formalista iskola is roppant fontos volt. A leghíresebb talán Roman Jakobson volt mint személy, és Roland Barthes mint francia szerző.

ZM: De ez akkor már eleve nem tisztán csak irodalom volt.

HE: Nem csak irodalom volt, mert ugye a strukturalista felfogásnak nagyon erős ága volt az antropológiában, Claude Lévi-Strauss vitte a vonalat, de máshol is, a művészettörténetben, nagyon erős volt zenében, Vitányi Ivánék például a zenében dolgoztak strukturalista jelleggel. Volt egy vándorcirkuszunk, összeálltunk négyen-öten, strukturalisták, minden héten találkoztunk, és tanultunk egymástól. Ott volt a Szépe György, aki nemrég halt meg, Vitányi Iván, Voigt Vilmos, Bojtár Endre, részben Pléh Csaba és én. Bekapcsolódott kicsit távolabbról, óvatosabban Szegedy-Maszák Mihály, és jártuk az országot, és mindenkit megbotránkoztattunk, a különböző irodalomtörténész, meg más urakat és hölgyeket, hogy olyanokat mondunk, ami életveszélyes volt. Nagyon jól szórakoztunk.

ZM: Megosztanál egy emlékezetes alkalmat a vándorcirkusz működéséből?

HE: Hát, például megkerestem Kassák Lajos özvegyét – Kassák akkor feketelistán volt. Valahol Óbudán lakott, ott volt egy csomó kép, raktárszerűen, és mondtam, hogy csinálnánk belőle kiállítást. Boldog volt, és az MTA valamelyik itteni termében, a falra kiragasztottuk a Kassák képeit, miközben mi beszélünk a strukturalizmusról. Nem kértünk engedélyt, és nem volt belőle nagy zűr. Bár nagyon sokan voltak, de valahogy a hivatalos művészettörténészek, azok más világban éltek, és nem vették kellőképpen észre. Szóval ilyen dolgokat csináltunk. Nyilván maga a tény, hogy „strukturalista gazemberek” voltunk, elég volt a lázadáshoz. El is ítélték minket, engem elítéltek személy szerint egy párthatározatban. „Értéknihilisták” voltunk. Mi nem tudtuk, mit jelent az, de annak nevezték minket.

ZM: Mi nem tetszett a rendszernek strukturalizmusban?

HE: Semmi nem tetszett, mert nem volt benne történelem, nem volt gazdaság, tehát nem volt az, hogy a gazdaság meghatározza a szellemi létet, hogy a történelem meghatározza az irodalmat, vagy az irodalom a történetnek a dokumentuma. Nem volt benne az, hogy az irodalom legfeljebb emberi értékeket ábrázol, vagy hogy a magyar irodalom tulajdonképpen a szocialista ember propagandája. Nincs történelem, nincs ember, nincs szocializmus, hanem a műalkotás autonóm valami. És ez nagy dolog volt, mert akkoriban abba voltunk be-lepréselve, hogy minden egy determinált történelmi folyamat. És ennek volt egy mellézköngése, amit halkabban lehetett csak mondani, hogy tudniillik az embereket is ilyen autonómokká kell tenni, nemcsak a műalkotást. De a műalkotás eleve már létező, mert más szabályok szerint működik, mint az ember, mint a társadalom, meg a történelem. Az autonómia fantasztikus nagy győzelme a műalkotás. Hogy vannak időtlen autonóm dolgok, miközben pofáznak a szocializmusról, ezt akkor nagyon fontosnak éreztük. A szabadságnak egyik alapvető horgonya volt számunkra. Ezért nem bírták elviselni. Érthető volt, én is gyűlöltem a helyzetet. Teljes mértékben.

ZM: Mire gondoltál konkrétan, amikor azt mondtad, hogy támadtak a pártideológusok?

HE: Hát például volt az a párthatározat, az írásban is megjelent. Meg különböző pártkorifeusok megtámadtak minket folyóiratokban. Ezek pártemberek voltak, akik nagyon durván, keményen megtámadtak minket mint osztályellenségeket, vagy mint ideológiailag elhajló veszélyes elemeket. Ez folyt, ezt tudtuk. Az Aczél-féle hármass politika [tiltás-támogatás-tűrés, a „három T”] a hatvanas évek második felében, a hetvenes években már létezett, és döntenie kellett. Volt egy tiltott, az úgynevezett demokratikus ellenzék, Kis Jánosék, volt egy megtűrt, és volt egy támogatott. A támogatottak voltak az Illyés Gyuláék, Németh László és társai, és mi voltunk a megtűrt, állandóan a határán annak, hogy kinyírnak. És lehet, hogy erkölcsileg nem volt kellő, de én akkor úgy éreztem, hogy nem lehet úgy leélni egy életet, hogy semmi hatásom nincsen a társadalomra, ha abban hiszek, hogy lehet javítani valamit. Tehát meg kell próbálni, amit lehet, metaforikus nyelven elmondani a nyilvánosságnak. Ez egy álláspont, ennél egy fokkal bátrabb erkölcsi magatartás volt a tiltottaké, hogy ők csak a szamizdatba írnak, és nem állnak szóba a rendszerrel. Én ma is tulajdonképpen hídembernek tekintem magamat, mert nem tudom elviselni, hogy az országot tönkreteszi két nagy párt a borzalmas veszekedésével, ostoba gyűlölködésével, ahelyett, hogy gondolkoznának és együttműködnének. Ahol lehet, meg kell próbálni hidakat verni közöttük. Lehet, hogy tévedés, de a mai napig ebben hiszek.

ZM: Érdekes, hogy mindenki külföldön van azok közül, akikkel együtt dolgoztál ebben a műhelyben.

HE: Igen.

ZM: Te viszont itthon maradtál. Ez véletlen, vagy hogyan történt?

HE: Nem, ez az én hülyeségem volt. Már 1948-ban volt egy ösztöndíjam, nem engedtek ki, akkor 1956-ban kimehettem volna, de nem is tudom, hogy miért, családi okokból, nem mentem ki. Később, mikor már kiengedtek konferenciákra a hatvanas évek közepe táján, akkor kinn maradhattam volna, sok helyre hívtak, vártak ki a *Harvardra*, mégsem mentem. Aminek komoly hátránya volt, mert bár Magyarországon komoly munka folyt, de egyfajta szellemi sivatagban léteztünk. Voltak kis műhelyek, amelyek nagyon kiváló dolgokat csináltak, de a gondolkodók egy jelentős része marxizmust csinált, ami szerintem teljesen steril volt. Akik nem, azok próbáltak

óvatosan jót és mást csinálni, mint például a Szelényi-Konrád könyv, az ugye akkoriban készült, de az a kivétel volt. Tehát az a szellemi pezsgés, ami, ha kimentem volna... Párizsba volt lehetőség kimennem, meg Amerikába is. Párizsban ugye akkor az ember hallhatott volna sokakat, akkor még Adorno is élt, és Horkheimer, és Foucault-ig bezárólag mindenki ott volt, aki számított, Lévi-Strauss és mások. Vagy Amerikába kimenni egy jó egyetemre, egy *Stanfordra*, vagy egy *Yale-re*, ahol hát sokkal inkább bekerültünk volna a modern gondolkodásnak az áramlataiba. Erről hallottunk távolról, de nagyon távolról. És borzasztó mértékben, hogy mondjam, szellemi vérszegénységben éltünk, ami nagyon nagy csapás volt. Szóval, ilyen szempontból rossz döntés volt nem kimenni. De volt előnye is. Előnye az volt, hogy itt minden vérre ment. Ha Amerikába kimentem volna, akkor most itt ülnék veled, ugyanerről beszélgetnénk, elhízott harvardi professzor lennék és akcentussal nagyképűsködnék, nagyon emberségesen, udvariasan, de azért a felhangjaiban leereszkedve beszélnék veled. Vagy ellenkezőleg, eltúloznám, hogy egyenrangúak vagyunk. Itt minden mondatért, amit leírtunk, vállalni kellett a felelősséget. Itt nem lehetett elszállni a levegőbe és írni szép dolgokat, azt nem. Minden mondatnak volt társadalmi súlya. Ez óriási előny volt. Tehát tulajdonképpen egzisztenciálisan a gondolkodásunk elmélyült, a tudományos elmélyülésre nem volt elég időnk és tudásunk, és nem volt elég szellemi közegünk, hogy igazán világszínvonalat csináljunk, ami nagyon nagy baj. Egy-két kivétel volt, de nagyon ritka. A másik, hogy itthon állandó kettősségben éltünk, mindig úgy éreztük, hogy valamit tenni kell a társadalomért. Tehát az ember elkezdett reggel dolgozni otthon, és jött egy hír délben, hogy már megint valami szörnyűség történt, és akkor muszáj volt írni valamit, egy közéleti cikket, és nagyon sok időnk ment el arra, hogy a *Valóságba* és más nagyon jó folyóiratokba írtuk ezeket a közéleti elemzéseket. Amik azért fontosak voltak, bár ma is lehetne ilyeneket írni! Később, a hetvenes években engedtek rádióműsort is néha. Szóval, voltak hátrányai és voltak előnyei annak, ha az ember itthon maradt. Utólag megítélve mindenképpen el kellett volna mennem, már legkésőbb 1956-ban, tudományosan többre vittem volna, biztosan.

ZM: A börtönről is mesélnél? Többször megemlítetted.

HE: Ez talán annyiban tartozik a szociológiához, hogy a Kemény Pistát ott ismertem meg. A börtön annyiban volt jó emberileg és tudományosan is, tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy egy jó próbatétel volt, hogy mit bírsz ki. Amikor vittek be hajnalban, akkor remegtem a félelemtől, hogy most mi jön, a hírek borzalmasak voltak. Előtte bujkáltunk, mégis elkaptak. Nem vertek meg, csak folyt a pszichológiai kínzás három-négy hónapig. És nemcsak a sajátod volt rossz, hanem a melletted lévő zárkatársaké, azoknak a kezelését borzalmas volt nézni. Időnként még a sajátodnál is rosszabb volt, ahogy rettegtek a haláltól. Igen, nagyon nehéz ítéletek vártak rájuk. A börtön arra volt jó, hogy kipróbáltatott az, hogy mit bírsz ki. Tehát, hogy tudsz-e úgy viselkedni, mint ahogy az írásodból sugárzik, ahogy egy embernek viselkednie kell. Én nem tudom megítélni, hogy ha fizikailag kínoztak volna, bírtam-e volna, de azt meg tudom ítélni, hogy a pszichológiai kínzásoknak a széles skáláját bírtam. Ez egy jó dolog, hogy az ember kipróbálja magát, hogy nemcsak dumálni tud, hanem helyt tud állni a gondolataiért. Ilyen szempontból, tudományos szempontból is hasznos volt. Ennyit ér, a többi nem érdemes elmesélni.

ZM: Miért nem?

HE: Mert ezek ilyen frontharcos sztorik, és nem érdekelnek bennünket.

ZM: *Rendben. Viszont Kemény Istvánról szeretném, ha beszélénk még.*

HE: Azt sem tudom, hogy előtte én igazán ismertem-e, azt tudtam, hogy ki ő, de azt hiszem, személyesen nem találkoztam vele. Mind a ketten félszegen mosolyogtunk és a vállunkat vonogattuk, hogy itt vagyunk. És ott sokat beszélgettünk, de ez nem volt több, mint néhány hét, mert utána szétdobtak minket, és egész más típusú embereket raktak mellém. Vagy engem mások mellé raktak. Ott alakult ki szellemi kapcsolat közöttünk. Mesélte, hogy miket csinál, ő akkor már benne volt a szegénységkutatásban, már kezdte próbálgatni. Akkor én még irodalomelméletes fiatalember voltam. És őtőle hallottam először, hogy milyen izgalmas a társadalomnak a vizsgálata, és főképp a társadalom alsó rétegeinek a vizsgálata, mik a problémák. Tehát a szegénység, mint alapvető döbbenetes probléma – magyarázta el nekem ez az ember életemben először, és ez a későbbiek szempontjából fontos indítás volt a számomra. És utána aztán gyakran találkoztunk a vizsgálatok alkalmával is, meg miután disszidált, akkor Párizsban is találkoztunk többször. Tehát elég intenzív szellemi kapcsolat volt közöttünk. Azt tartom, hogy ő mint szakszociológus valószínűleg kicsit lemosolyogta az én amatőr szociológiai kísérleteimet. Az ő helyében én megmosolyogtam volna azt, amit én próbáltam csinálni.

ZM: *Úgy fogalmaztál korábban, hogy megutáltad a survey világot. A te utad hogyan vezetett kifelé ebből a világból?*

HE: Megvilágítom neked az átmenetet az irodalomtudományból a szociológiába. Megjelent egy irodalomtudományi könyvem, az a címe, hogy *A népdaltól az abszurd drámáig*⁹. Csupa irodomelemzés, azt vizsgáltam, hogy Kosztolányinak az *Októberi táj* című háromsoros versébe hogy lehet annyi információt belerakni, hogy ha valaki elolvassa, az őszi táj élménye föltámad. És azért vacakoltam vele, mert rímekben, ritmusokban, hangokban, szimbólumokban hihetetlen gazdag belső szerkezete van. Félelmetes szerkezete van. Egy másik tanulmányban azt vizsgáltam, hogy kihez szól a vers. Megnéztem, hogy a versek, magyar és nem magyar versek, kit szólítanak meg. A költő és a megszólított kapcsolata az egy társas kapcsolat, itt már bejön egy társadalmi mozzanat. Vagy van egy elemzésem, az a címe, *A halál és a happy ending*,¹⁰ ami a tragédiák katarziséjáról szól. A doktori disszertációmban, amelynek az a címe, hogy *Az irodalmi mű, mint komplex modell*,¹¹ van egy hosszú fejezet a hatásról. Hogyan hat az irodalmi hatás? Itt bejöttek a társadalmi mozzanatok. Vagy elemeztük, strukturalista módon, az előadott művek belső értékstruktúráját. Azt néztük, például O'Neill darabjaiban, hogy pillanatonként vált a pozitív-negatív élmény, pillanatonként! Boldogság-boldogtalanság, remény-reménytelenség, kapcsolat-semmi, értelem-értelmetlenség. Ha megnézed, nincs olyan bekezdés, hogy ne lenne benne egy-két váltás. Ez értékváltás. Alapvetően az emberi értékek nagyon fontosak.

És akkor megismerkedtem pszichológusokkal, bekerültem egy pszichológus körbe, és kezdtem azon gondolkodni, hogy nem kéne-e megnézni most már a társadalomban, az emberi anyagban direkt, nem az irodalmi műveknek közvetítésével, az értékek villódzását. Hogyan alakul ki az emberi agyban az értékeknek ez a struktúrája? Ezért volt jó a zseniális Füstös László, akinek hála, modern módszerekkel csináltunk háromdimenziós értéktérképeket. Meg is csináltunk piszkafákkal, gömbökkel, napokat vacakoltunk vele vagy heteket, hogy mely

9 A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Magvető, Budapest 1969.

10 Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Magvető, Budapest 1977, 203–231.

11 Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető, Budapest 1985.

értékek egymástól milyen távolságra vannak. És ebből jöttek – már korábban vannak ilyen tanulmányaim a síkváltásról – hogy milyen síkváltások vannak. Ugye azt mondom, hogy „a király ül a hintóban”, akkor ez sima dolog. De ha azt mondom, hogy „a királyné a szenes-targoncában”, ott van egy síkváltás. És rengeteg ilyen síkváltás van az irodalmi művekben, és az emberi agyakban is, pláne most, hogy a kvantummechanikát olvasom, hát fantasztikusan érdekes dolgok vannak benne. Az oszcilláció. Hogy minden igazi irodalmi műben, mindegyikben, amit én bíráltam, igazi értékek vannak. Meddig van oszcilláció különböző értékek és főképpen ontológiai létsíkok között. Lét-nemlét, idő-időtlenség, mozgás-mozdulatlanság, halál-élet, szép-csúnya. Állandó oszcilláció van. Mondjunk bármilyen verset. „Íme, hát megelétem hazámat,/ a földet, ahol nevemet, /hibátlanul írják fölémbem,/ ha eltemet, ki eltemet”. Most „nevemet” és „eltemet”, vagy „földemet” és „eltemet”, nincsen kauzális kapcsolat. A szöveg megy kauzálisan, lineárisan, és bejön egy analóg kapcsolat. Egy digitális meg egy analóg szerkezet egymásba villószik állandóan. Ez a villódzás, ez az oszcilláció, ez a szépség forrása. És ezt megkerestem drámákban is, meg versekben, regényekben is. Hihetetlen gazdag ez a villódzás. És azért hagytam aztán abba az irodalomtudományt, mert az oszcilláció annyira izgalmas volt, annyira filozófiai volt, hogy át kellett volna mennem filozófiába, és semmit nem értettem hozzá, meg nem is lehetett, mert a pártelvtársak már így is irtottak. Nem engedték, ez már olyan főben járó bűn lett volna a zsdanovista világban, hogy nem lehetett megcsinálni. De nem is mertem. Aztán később, a legutolsó könyvemben már megpróbáltam megalkotni ennek a filozófiáját is. De ehhez egész életemben ezen kellett volna dolgoznom, mert ez kapcsolódik – most nevetni fogsz – a fizikához. Remélem legalábbis, mert lusta voltam leülni fizikusokkal, de ők használják az oszcilláció szót. Nagyon fontos az oszcilláció fogalma, és le kell velük ülnöm előbb-utóbb most már, hogy van-e valami köze egymáshoz ennek a két típusú, a tudati és a fizikai oszcillációnak.

Tehát, a társadalomban lévő értéktudatot kezdtem vizsgálni, részben ezekben a survey-kben, részben pedig a *Diagnózis*-tanulmányokban. De mondom még példát. Csináltunk saját kísérleteket, mint például a kukás kísérlet, amiről annyit beszélnek, de nem olyan fontos, mint amennyit emlegetik. Itt volt egyszer egy zseniális osztály kolléga, és elkezdtünk beszélgetni a társadalmi csapdáról. Amiről akkor még nem hallottunk. Itt mesélt nekünk órákon át. És utána olvastam erről, és írtam egy kis könyvet a társadalmi csapdáról. Ebben az egyik csapda, nem tudom, hol találtam, hogy mennek az autók vasárnap este haza, az országút tele van, mindenki ideges. Az egyik autó tetejéről leesik egy nyugágy, és gátolja a forgalmat, de mindenki kikerüli és senki nem áll meg, nem száll ki, nem teszi félre, pedig semmibe se kerülne. Szóval, a magányos hős hiányzik. Mindenki türelmetlen, már nem vár, nekimennek hátulról, ha megállna, miért ő csinálja? Nincs magányos hős. Megismételtük Pesten, kiraktunk egy kukát a Szép utcánál. Bementünk egy lakásba, filmesekkel voltunk, és egy erkélyről fönt-ről filmeztük, hogy mi történik. A kuka ott volt. És az autók kerülgették, kerülgették. És mindenki azt mondja, aki most nézi, hogy milyen nagyszerű, a végén egy fiatalember jött és elhúzta, végül nem autós volt, de valaki elhúzta. Ez hőstörténetként fut ma, pedig nem így történt. Hanem a fiatalember kijött, fölkapta a kukát és elszaladt vele. Elcsórta. Nem baj, de hát a kérdés megoldódott. Szóval, efféle dolgokról lehetett írni egy kis könyvet, mert tudtuk a szakirodalomból, hogy ez nagyon fontos, és ilyen kísérletekkel próbáltuk földúsítani.

ZM: A Társadalmi Csapdák meg a Diagnózisok óriási sikert arat. Megtalálsz egy hangot, ami nagyon jól működik. Mégis, úgy fogalmaztál az imént, hogy a kilencvenes években egyre kevésbé érdekelt a magyar társadalom, meg a kelet-európai történetek. Megírod a Kelet-európai alternatívákat, kimész az Amerikai Egyesült

Államokba, és utána mintha ezzel pontot tennél valaminek a végére.

HM: Ez jó kérdés, mert nem tudom a választ rá. Tulajdonképpen 1995–96-ban volt egy komoly váltás. Kikerültem a *Georgetown* Egyetemre Washingtonba.¹² Ott nagyon kemény meló volt, és őrült verseny az ottaniak között. Két kelet-európai volt még rajtam kívül. Az egyetemen az egyik kollégiumon még a kelet-európai problémák voltak, a másik kollégiumon már a szeminárium a szabadság problémájáról. Ami eszembe jutott még Kelet-Európával kapcsolatban, ahogy akkor mondtuk, a kelet-európaiak ironikus szabadsága, de az már tulajdonképpen egy fogalomelemzés volt, egy tudománytörténeti, eszmetörténeti fogalomelemzés. A *Stanfordon* a szeminárium megint csak erről, az igazságkérdésről szólt, a másik pedig a nyugati civilizáció átalakulásáról az elmúlt ötven évben. Valahol '94–95 környékén megtörtént a váltás, nem tudom, hogy miért. Hát ilyen felöltlen, csapongó az agyam, úgy látszik, hogy nem láttam eléggé érdekesnek a szociológiát. Túl kevés, úgy éreztem. A szociológiában, és főleg a politológiában nagyon kevés változókombinációt kell vizsgálni egy-egy tanulmányban. Míg egy olyan kérdés, mint a szabadság, olyan bonyolult, hogy változók tucatjainak az összjátékát kell elemezni. És ez jobban érdekelt. És pláne még bonyolultabb egy teljes civilizáció átalakulása néhány évtized alatt. Olyan izgalmas összekötések vannak benne, hogy ez jobban kezdett érdekelni. És tulajdonképpen még innen is továbbmentem *Az emberi kaland*¹³ című könyvemben. Igen, kinn voltam egy évig Stanfordban egy ösztöndíjjal, a világ legjobb helyén, a *Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences*-ben. Az egyetem mellett van, fönny a dombokon, egy gyönyörű helyen. És ott nagyon sok pszichológus volt, meg történész, meg mindenféle igazi értelmes ember, akikkel mindig együtt ebédeltünk, és ott olyan forgalma, olyan pezsgése volt a gondolatoknak, hogy ezáltal, és részben önmagamtól is, tulajdonképpen ott írtam meg *Az emberi kaland* első változatát. Akkor fedeztem fel azt, amit filozófiai antropológiának hívnak. Itt tulajdonképpen már nem annyira a társadalmak mozgása és szerkezete érdekelt, hanem az emberi élet kérdései. Ez nyilván összefügg a korról, az öregedéssel is. Vagy azzal, hogy tulajdonképpen mindig ez érdekelt. Csak ráakódtak olyan rétegek, amelyeken keresztül ez átsejlett, és lehetett efelé is gondolkozni, és mélyfúrni. Az irodalmi művek elemzésében ezek a filozófiai mélységek már ott voltak. Az érték dologban kevésbé, de ott voltak. A *Diagnózisokban* néha felvillantak. *Az emberi kaland* pedig már kifejezetten arról szól, hogy az ember, az emberiség, az emberi kultúrák hogyan alakítják ki maguk körül ezt a szimbolikus védőréteget, amin belül megvan a szabadság, az egyenlőség és az igazság illúziója. Egyfajta biztonság, szabadság, és az a remény, hogy értelme van az életünknek, hogy a világban szerepünk van. És hát itt ragadtam a mai napig. Az utolsó könyvemben, ami már megjelent, *A Nincsből a Van felé*,¹⁴ ugyanez a kérdés. Ott már közvetlen a rákérdés az emberi értelem megtalálásának lehetőségére vagy lehetetlenségére. Itt már kimentem a szociológiából.

12 Az ott 1995-ben szervezett konferencia előadásai kötetben is megjelentek, vö. Elemér Hankiss (ed.) *Europe After 1989: A Culture in Crisis?* (Ed.) Georgetown University, Washington 1999.

13 *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlata.* Helikon, Budapest 1997.

14 *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről.* Osiris, Budapest, 2012.

„TÖBBÉ ÉN APPARÁTUSBAN NEM DOLGOZOM.

FÜGGETLEN ÉRTELMISÉGI AKAROK LENNI!”

SZABARI VERA INTERJÚJA SZÁNTÓ MIKLÓSSAL¹

Szántó Miklós: 1960-ban két feladat várt. Az egyik a Magyarok Világszövetségének a kéthetenként megjelenő színes lapja, a Magyar Hírek, amely annak ellenére jutott csődbe, hogy a főszerkesztője Szakasits Árpád volt, aki volt köztársasági elnök, a Népszava legendás főszerkesztője is, de erre az időre már egy kifáradt ember lett, és a lap, amit vezetett, csődbe jutott, ezért arra gondoltak, hogy vegyem át. A másik a Lenin Intézetbeli munkám volt, amit egy dolgozat zárt a magyar ipari városokról. Várpalota, Komló és Sztálinváros kulturális szociográfiáját csináltam meg interjúkkal anélkül, hogy fogalmam lett volna, mi az, hogy szociológia. Ezt elfogadták évfolyamdolgozatnak, és amikor a Magyar Hírek főszerkesztője lettem, akkor a volt tanszékvezetőm (Szigeti József – szerk.), aki előbb miniszter-helyettes, majd miniszter, aztán a Filozófiai Intézet igazgatója lett, azt a feladatot kapta, hogy szervezzen egy szociológiai részleget. Ő rám gondolt, miután ez a dolgozat megszületett. Behívott magához és fölkért, hogy vállaltam. Elvállaltam. Egy munkatársam volt, Márkus Mária, aki a Filozófiai Intézetben dolgozott, és elkezdtek szervezni a szociológiai részleget. Ez volt a csíra-formája a későbbieknek. 1960-ban, három hónappal az után, hogy a megbízást megkaptam, megtartottuk az első országos szociológiai értekezletet, amelyen mindenki, aki szociológiával a legkisebb mértékben is foglalkozott, jelen volt. Kulcsár Kálmán kezdte, Hegedüs András, Szalai Sándor, mindenki hozzászólt. Én tartottam referátumot arról, hogyan keletkezett az összejevetel. És elindult a szociológiai részleg munkája. Szerveztünk publikációs lehetőséget, a Filozófiai Szemle kapott egy rovatot, aminek én voltam a vezetője, és az szociológiai publikációkat hozott. Lét-rejött az Akadémiai Szociológiai Bizottság, ennek lettem a titkára, és elkezdtem tanulni a szociológiát menet közben. És akikkel együtt dolgoztam: Márkus Mária, Kulcsár Kálmán és Hegedüs András. Úgy fölfejlődött ez a munka, hogy 1963-ra az Akadémia úgy határozott, hogy önálló Szociológiai Kutatócsoportot hoz létre. Először engem kérdeztek, hogy vállalom-e? A munkát, amit csináltam főszerkesztőként a Magyar Híreknél, azt olyan fontosnak találta a vezetés, Kádár, Szirmai és a többiek, hogy úgy döntöttek, nem engednek el. Erdei Ferencnek pedig Hegedüs András volt a jelöltje, és Erdei volt az Akadémia főtitkára. Úgyhogy megbeszéltük hármasban Erdeivel és Hegedüssel, hogy Hegedüs veszi át a kutatócsoport vezetését. Ez annál is inkább fontos volt a vezetésnek, mert demonstrálni akarták, hogy ha a Rákosi-féle csoportból valaki tisztességesen dolgozik, akkor előréviszi. Ez volt Hegedüs, aki ugye miniszterelnök volt 1956-ban. Hegedüssel igen szoros baráti kapcsolatban dolgoztunk. A kutatócsoportban kvázi helyetteseként dolgoztam szerződéssel, mert közben 25 éven keresztül egészen nyugdíjig a Magyar Hírek főszerkesztője voltam. De emellett végig a Szociológiai Kutatócso-

¹ Az interjú a 2009–2011 között zajló 77566 számú, „A 20. század hangja- pilot kutatás” című OTKA kutatás keretében készült 2010-ben Szántó Miklós budapesti otthonában életéről, munkásságáról és a szociológia hazai történetéről. Az itt közölt szöveg a teljes interjú Szabari Vera által megszerkesztett változata, az eredeti felvételt és leíratot a 20. század hangja Archivum és Kutatóműhely őrzi (<http://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>).

portnak is standard tagja voltam. Egy ideig nem volt például a Tudományos Minősítő Bizottságnak szociológiai részlege. Aki fokozatot szerzett, mint például Hegedüs, az vagy közgazdasági fokozatot kapott, vagy, mint Kulcsár, jogtudományit. A harmadik a filozófiai volt. Az első, aki szociológiai fokozatot kapott, én voltam. Megírtam egy kandidátusi dolgozatot, ez volt az *Életmód, művelődés, szabadidő*. Én voltam az életmódos, kultúrával, művelődéssel, életmóddal foglalkoztam az intézetben belül. (...)

Erdei volt lényegében a magyar szociológia újjáteremtője. Az, hogy kutatócsoportot kell csinálni, hogy ebből intézet lett, az Erdeinek köszönhető. Erdei volt a Szociológiai Bizottság elnöke, Molnár Eriktől vette át ezt a posztot. Molnár Erik kitűnő történész volt, ő volt Huszár Tibor főnöke. És azt a bizonyos első országos értekezletet, amit összehívtunk, azt Molnár Erik vezette, ő tartotta a bevezetőt és az összefoglalót. Molnár Erik rendkívül okos ember volt, nagyon képzett. Azon az állásponton volt, hogy a marxizmusnak van szociológiája, s úgy hívják, hogy történelmi materializmus. Ami gyakorlatilag azt is jelentette, hogy mint külön szaktudomány legfeljebb felvételeket készítsen, de intézményesíteni nem kell. Ő képviselte az ideológiai ellentétet, de iszonyú sok volt a munkája. Ő volt az Interparlamentáris Unió magyar tagja, a Történettudományi Intézet igazgatója, tanszékvezető, amellet képviselő, így teljesen ránk bízta a dolgot. Tehát képviselt egy álláspontot, de nem harcolt érte. Mi pedig szaktudományt akartunk Hegedüssel, és ebben Kulcsárral is teljesen egyetértettünk. Erdei pedig ezt a legmesszebbmenőkig támogatta. Erdei a maga részéről, amit én borzasztóan sajnálok, túlvállalta magát, és ezért aktív szociológiai kutatómunkára nem vállalkozott már. A nagy álma, célkitűzése tulajdonképpen a Magyar Szövetkezeti Mozgalom megteremtése volt. A magyar falu fölemelése egy szövetkezeti mozgalom által. (...) Mint a Szociológiai Bizottság elnöke, ameddig élt, kiterjesztette a védelmét a szociológiára és ezt a vezetés is tisztelte. Erdei nélkül a szociológiát megfojtotta volna a dogmatikus szárny.

Szabari Vera: Szigeti József hogyan viszonyult a szociológiához? Hogyan viszonyult ahhoz, hogy az intézetben belül létrehoznak egy részleget?

SZM: Szigeti volt a Filozófiai Intézet igazgatója. Ő kapta a feladatot, hogy szociológiai részleget kell létrehozni.

SZV: Ezt kitől kapta?

SZM: A Kádár-rendszer elszigetelt volt a világban. Tüntetések voltak mindenfelé a nagykövetségek körül. E teljes elszigeteltségben egyszer csak a Nemzetközi Szociológiai Világszervezet meghívója érkezett Magyarországra. A vezetés úgy döntött, hogy ezen részt kell venni. A kongresszuson két küldött vett részt. Molnár Erik, és Friss Istvánnak kellett volna menni, aki a IX. Osztály vezetője, vagy egyik vezetője volt akkor, de neki valamit elő kellett készíteni, és egy Fukász György nevű fiatalembert küldtek ki, akinek nem volt semmi köze a szociológiához, történelmi materializmust oktatott. Molnár Erik kiment és beválasztották egy vezető testületbe és azzal jött vissza, hogy most már benne vagyunk egy nemzetközi szociológiai szervezetben, de szociológia nincs! Úgyhogy meg kell szervezni utólag legalább egy szociológiai részleget. Tehát először voltunk a világszervezet tagjai, és csak aztán lett szociológiai részleg. Szigeti volt a Filozófiai Intézet igazgatója, ő volt a tanszékvezető a Lenin Intézetben, ismert engem, mert ő kapta kézhez a dolgozatomat. Ezért engem hívott be és megkért, hogy vállaljam el a szociológiai részleg vezetését. Azt mondhatom, hogy a gombhoz készült a kabát.

SZV: Említette, hogy a '60-as évek a tanulás időszaka volt. Miből és kitől lehetett tanulni a szociológiát?

SZM: Akkor ismerkedtem meg közelebbről Szalai Sándorral, aki nagyon képzett szociológus volt, ő ajánlott könyveket. Például Duvergernek a szociológiáról szóló könyvét, amit lefordítottuk magyarra.² A Duverger könyvből tanultunk, és amit Szalai ajánlott irodalmat, azt vettük át. Tulajdonképpen egy önképzés volt. Hegedüs együtt dolgozott Márkus Máriával. Hegedüs, akit az emigrációból '58-ban engedtek haza, a Közgazdaságtudományi Intézetbe került, ott bérezési kérdésekkel, üzemi problémákkal foglalkozott. Összekerült Márkus Máriával és közösen végeztek felvételeket, így kerültünk mi össze Hegedüssel. Tehát akkor már hárman voltunk és együtt dolgoztunk Kulcsárral. '61-ben például Hegedüst és engem az Akadémia kiküldött a Szovjetunióba, hogy nézzük meg az ő konkrét szociológiai vizsgálataikat. Kiderült, hogy tulajdonképpen ott nincs semmi. Lenin-grádban volt egy Harcsev³ nevű szociológus, aki családszociológiával foglalkozott és egy szabadidővel foglalkozó szibériai hely. Más nem volt. Amit mi találtunk, az reménytelen volt. Hegedüssel két hétig kutattunk. A második héten azonban óriási szerencsénk volt. Teljesen véletlenül, szinte bejelentés nélkül megérkezett Adam Scharpf vezetésével egy lengyel szociológuscsoport. Ennek tagja volt Zygmunt Bauman is. Mi részt vettünk a szovjet és lengyel szociológusok beszélgetésein, és rájöttünk arra, hogy szociológia Lengyelországban van. Külön is találkoztunk a lengyel csoporttal, Scharpffal beszélgettünk és ő meghívott bennünket Lengyelországba. Úgyhogy 1963-ban kiment egy akadémiai küldöttség Lengyelországba: Hegedüs, Márkus Mária, Kulcsár, meg én. Akkor ismerkedtünk meg közeli a lengyel szociológiával Krakkóban és Varsóban, és kialakult egy rendkívül szoros kapcsolat a lengyelekkel. Én különösen Baumannel lettem nagyon jóban. Ennek a következménye, hogy megjelent Magyarországon Bauman kötete a szociológiáról.⁴ Tehát az önképzés, az így is ment, hogy hoztuk haza a lengyel szociológiát. Ez alatt a három év alatt egymástól tanultunk és együtt tanultunk. Közöttünk talán a legképzettebb Kulcsár volt, de nagyon zárkózott ember lévén nagyon nehezen adta át a tudását. Kialakult egy olyan furcsa páros, hogy mi Hegedüssel nagyon jóban voltunk, én Kulcsárral is nagyon jóban voltam, szoros barátságban, volt közös kutatásunk is. Hegedüs és a Kulcsár viszont nem bírták egymást. Úgyhogy ott nem alakult ki semmiféle közeledés, a távolságtartás végig megmaradt, pláne, hogy végül Kulcsár vette át Hegedüstől az intézetet.

SZV: Azt, hogy ki mit kutat, kellett valakivel egyeztetni? Hogy kinek mi volt a kutatási témája, az hogyan dőlt el?

SZM: Világos volt, hogy én szabadidővel foglalkozom, kultúrával és életmóddal, mindig ezt csináltam. Amit a Vasasoknál csináltam, meg amit '45-től csináltam, végig kulturális menedzsermunka volt. Tehát nyilvánvaló volt, hogy szabadidővel foglalkozom. Szabadidővel, kultúrával, életmóddal. Kulcsár jogász volt a Jogtudományi Intézetben, tehát jogszociológiát csinált, Hegedüs és Márkus Mária iparszociológiát csináltak. Tehát tulajdonképpen ez a három volt. Aztán terjedt a híre annak, amit csinálunk. Egyszer kaptam például egy levelet valakitől, Szesztay Andrásnak hívták, a Vízügyi Igazgatóságnál dolgozott és arra kért, hogy mivel ő járja a vidéket és megismerkedett a gátőrökkel, szeretne csinálni a gátőrökről egy szociológiai vizsgálatot. Leül-

2 Duverger M.: Politikai szociológia, 1967 (fordította Andorka Rudolf).

3 Harcsev, A.G.: A marxista családszociológiai kutatás. Korunk 1963/12.

4 Bauman, Z.: Általános szociológia. Budapest: Kossuth Kiadó, 1967.

tünk a Filozófiai Intézetben, megismerkedtünk, kért módszertani tanácsot, megbeszéltük, hogyan kellene egy gátőri szociológiát csinálni. Megcsinálta és lehoztuk a *Filozófiai Szemlében*.⁵ A Tervhivatal akart csinálni egy új ösztöndíj-rendszert, kidolgoztak egyet. Engem bíztak meg vele, hogy készítsek egy vizsgálatot az egyetemeken. Én azonban tele voltam munkával, akkor csináltam az ízlésszociológiai munkát, meg az életmód felvételeket, úgyhogy Szesztayt bíztuk meg. Kivettük egy évre a Vízügyi Intézettől és a felügyeiletem mellett Szesztay megcsinálta az egyetemi vizsgálatot. Megjelent a *Szociológiai Kiskönyvtárban*.⁶ Ez olyan jól sikerült, hogy Hegedüs felvette őt a kutatócsoportba. Így került Szesztay a kutatócsoportba. A kutatócsoport emberei a legkülönbözőbb helyekről kerültek be. A Lukács-tanítványok el voltak tiltva. Heller Ágnes például egy gimnáziumban tanított, de Márkus Györggyel nagyon jó barátok voltak, Márkus Máriával is, és amikor a kutatócsoport megalakult, akkor felvetődött, hogy vegye föl Hegedüs őt a kutatócsoportba. Úgyhogy a filozófus Heller Ágnes átjött a kutatócsoportba és terepen végzett munkát.

Csak mint érdekesség: egyik nap cseng a telefon nálam a szerkesztőségben. Hegedüs van a vonal másik oldalán, és azt mondja, hogy „van egy probléma, amit meg kéne beszélünk. Föl tudnál jönni hozzám?” Fölmentem és mondta, hogy a pártközpont titkára, Szirmai István fölhívta azzal, hogy a börtönből most szabadult Lőcsei Pál. Arra gondoltak, mi lenne, ha a szociológiai kutatócsoportba kerülne. Hegedüs azt kérdezte tőlem, hogy mint újságíró ismerem-e Lőcseit? Véletlenül együtt voltunk egy évig iskolán és az én tankörömbe tartozott 1949-től ’50-ig, tehát közeli ismertem. Mondtam Hegedüsnek, hogy feltétlen föl kell venni, egy rendkívül okos ember, nagyon nehéz ember, de egészen kiváló agy. Még egy státuszt is kaptunk. Amikor aztán kialakultak az ellentétek a dogmatikusokkal, akkor az egyik vád az volt, hogy rossz a kutatócsoport összetétele (*nevet*). Veszélyes emberek, Lukács-tanítvány, Nagy Imre embere dolgozik ott, és ez veszélyessé teszi az egész helyzetet. Tehát a kutatócsoportot úgy támogatták, hogy végül hozzájárultak, hogy ott dolgozzon Heller, még ők ajánlották Lőcseit, aztán később ez egy vádpont lett. Nem volt egy húsvéti vagy pünkösti gyönyörűség. Mert egy nyomás alatt lévő politikai térben dolgozott végig a kutatócsoport. Folyton rajtunk volt a gyanú, hogy a rendszer ellenzéke vagyunk. A reform elkötelezett támogatói voltunk. Szemben álltunk mindenkivel, aki reformellenes volt. A dogmatikusok nem akarták a reformot, így ez nagy harcot jelentett állandóan. [...]

Amikor botrányok következtében a Szociológiai Kutatócsoport vezetése ellehetetlenült, Hegedüst leváltották. Egyébként a Filozófiai Intézet igazgatóját is leváltották. Egyet jobbról, egyet balról. A Filozófiai Intézet igazgatóját baloldali elhajlás miatt, Hegedüst jobboldali elhajlás miatt váltották le. És akkor megint felmerült, hogy az intézet vezetését vegyem át. Ugyanaz játszódott le, mint ’63-ban. A vezetés közölte, hogy nem engednek el, maradnom kell és felkértek, javasoljak valakit. Kulcsár Kálmánt javasoltam, elfogadták. Volt egy mentora, az Akadémia alelnöke, Szabó Imre, a IX. Osztály vezetője, úgyhogy Kulcsár átvette a kutatócsoport vezetését. Még két évig volt kutatócsoport és ’70-ben intézet lett. Én mellette maradtam és csináltam tovább az intézetben ugyanazt, amit a kutatócsoportban. Életmóddal foglalkoztam és volt egy sor csodálatos feladat, mint az ízlésszociológiai kutatás, amelyekre komoly támogatást kaptunk, és egészen egy reprezentatív felvétel küszöbéig jutottunk. Azonban a ’68-as nagy botrány közbeszólt. Amikor Hegedüs Franciaországban volt a ’68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutató-

5 Szesztay A.: Egy üzemszociológiai vizsgálat módszertani tapasztalatai. *Filozófiai Szemle* 1962/2.

6 Szesztay A.: *Az egyetem után...* (Szociológiai tanulmányok) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

csoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez '68 tavaszán volt. Döntetlenül végződött a nagy csata, viszont a megbeszélést vezető Aczél György, aki egyébként az ízlésszociológiai kutatást nagyon támogatta és időnként beszámolókat kért róla, ebben a helyzetben azonban, amikor ő volt a felelős azért, hogy döntsön, búcsúzóul közölte: „Miklós, nem kapsz egy fillért se.” A történetet megírtam a *Társadalomkutatásban*, a címe *Egy kudarc anatómiája*.⁷ Megjelent, olvasható, nem érdemes belemenni. A lényeg, hogy folytattam a munkámat. Most már nem ízlésszociológiát csináltam, hanem életmódkutatást. (...)

SZV: Miután leváltották Hegedüst az intézet éléről, változott a helyzet Kulcsár alatt?

SZM: A kutatócsoport egy fantasztikus alakulat volt. Hegedüs hagyott mindenkit dolgozni. Mind rendkívül elkötelezett emberek voltak, akik nem ismerték a lógást. Képezték magukat, tanulták a szakmát és dolgoztak látástól vakulásig. Nem kellett őket hajtani. Az intézet vagy kutatócsoport élete abból állt, hogy amikor valaki elkészült valamivel, akkor letette az asztalra és akkor megvitattuk. (...) Teljesen szabad munka folyt. Nem voltak osztályok, nem voltak részlegek, szinte szervezetlen volt. Mindenkinek megvolt a témája. Akinek valami problémája volt, szólt a másiknak, hogy gyere, üljünk le, itt van egy gondom, beszéljük meg. Rendkívül szoros baráti, munkatársi viszony alakult ki, amelyik máig eltart, az életünket végigkísérte. Most is, Losonczi Ágival, H. Sas Judittal, Ferge Zsuzsával, Rozgonyi Tamással, Szelényi Ivánnal, ma is naponta váltunk üzenetet. Egy rendkívüli helyzet ez, ha ismeri Losonczit, Fergét, akkor tudnia kell, hogy egészen kiváló agyak. Szelényiről nem is beszélve, szóval kitűnő erők. Ezek spontán együttműködése valami szédületesen jó volt. Kulcsár jövelete, az egy teljesen új helyzetet jelentett. Kulcsár szervezetet csinált, intézményt osztályokkal, részlegekkel, beszámolókkal, kemény feltételekkel. A társaság nem szívesen fogadta Kulcsárt. Az intézet érdeke az volt, hogy fogadjuk el és mindenki csinálja tovább a maga témáját, az intézményi, szervezeti fölépítést elfogadva. Ez sikerült és egy nagyon eredményes korszak jött, amelyben virágoztak az emberek, és bár sohasem szerették a fegyelmet, elfogadták a szabályokat. Ez a változás ment végbe addig, ameddig Kulcsár aztán az Akadémia főtitkár-helyettese lett és Cseh-Szombathy vette át tőle az intézetet.

SZV: Említette, hogy volt egy retorzió '68 tavaszán, ami miatt Ön nem kapott támogatást végül az egyik kutatására, és ehhez Aczélnek köze volt. Aczél hogyan viszonyult a szociológiához?

SZM: Ő volt az ideológiai főnök. Hozzá tartozott a tudomány, a művészet és szívügye volt a társadalomtudomány. Volt affinitása a filozófiához, a szociológiához és a politológiához. Szorosan magához kötött egy agytrösztöt. Ebbe az agytrösztben olyanok voltak, mint Huszár Tibor, Vitányi Iván, Pataki Ferenc. Tehát a filológus Pataki, a Népművelési Intézet igazgatója, Vitányi, a tanszékvezető, Huszár, és olyanok, mint Kolosi Tamás. Aczélnek megvoltak a sajátos módszerei, mindenről tudni akart és mindenről tudott is. És nem választott rosszul, mert nagyon jó fejnek kellett lenni, hogy valaki az Aczél-körhöz tartozzon. Aczél egy házban lakott Heller Ágival és Fehér Ferencel. Aczél beteg ember volt, aki nem tudott aludni, két órát aludt egy nap. Előfordult, hogy éjjel

⁷ Szántó M: Egy kudarc anatómiája ("A művészi közízlés és az életmód" című kutatás sorsa 1963–1968 között). *Társadalomkutatás* 2004/1, 103–116.

egy órákor becsöngetett Hellerékhez, hogy ő beszélgetni akar. Fehér Ferenc is az Aczél-féle környezetbe tartozott. Huszár és a többiek a Valóságnál a reformpártnak voltak az emberei, akiket a dogmatikusok ellenzékieknek tartottak és Aczél is gyűlölték. Aczél állandó keresztűzben volt, Kádár legközelebbi munkatársa, reformer és a dogmatikusok gyűlöletének célpontja. Neki kellett egy hátvéd. De azért ez nem jelentette azt, hogy nem volt az ideológia parancsnoka, de ezt összeegyeztette ezzel a baráti modorral. Úgyhogy az, hogy tőlem megvonta a támogatást, nem jelentette, hogy többet nem állt szóba velem, hanem azt jelentette, hogy valami problémája volt. Ilyenkor azt mondta, hogy gyere be hozzám, és beszéljessünk róla!

Tűzön-vízen keresztülvitte a párt akaratát, amikor satuba fogták Kádárt is, akkor megszervezte a Heller, Hegedüs elleni koncepciót valamit, amelyik állásvesztéssel járt. Szeretném, ha érezné is, nemcsak értené, hogy ez a rendkívül furcsa ország a Szovjet Birodalom része volt. A tábor része volt. És állandóan följelentették az NDK-ból, Lengyelországból, hogy a reformok előbb-utóbb revizionizmusba fognak fordulni. Brezsnyevék két dolgot láttak. Hogy ez egy sikeres valami, látták a mezőgazdaságot, ez egy sikeres ország, tekintélye van nyugat felé, hiszen Kádár Kreiskyvel, Brandttal vagy Thatcher asszonnyal partnerként szót értett. Tehát volt tekintélye nyugaton, ugyanakkor egy veszélyes és gyanús ország. Ez a kettősség, ez rajtunk volt. Ha ezt nem érti, vagy nem érzi az ember, akkor nem ért semmit ebből. A könyvemben megpróbáltam érzékeltetni, hogy pl. egy ideológiai titkári értekezlet után hogyan vitték le az irányvonalat.⁸ Magyar módra hogyan formáltuk át, hogy végül ennek a legvidámabb barakknak megfeleljen. A parancsokat módosítottuk. Nehéz időszak volt. Nem volt ez könnyű. Súlyos.

SZV: Hogyan értelmezhető, hogy a '70-es években létrejött például az ELTE-n a Szociológiai Tanszék, a Szociológia című folyóirat, vagy megalakult a Magyar Szociológiai Társaság?

SZM: Elismerést és elfogadást jelentett. Tíz évig tartott, ameddig a Társaság létrejött. '68-ban vetődött fel egy társaság létrejötte, és csak '78-ban jött létre. A tanszék létrehozása már a kutatócsoport idején, '65-ben fölvetődött és csak a '70-es években került rá sor. Semmi nem ment olajozottan. Ha Hegedüs marad, akkor sose lesz belőle semmi. Kulcsár vezetése alatt bizalmi légkör volt. Akkor megengedték, hogy létrejöjjön a folyóirat. Akkor lehetővé vált, hogy Huszárék létrehozzák a tanszéket. Tehát a vezetés engedélyével és bizalmával, de lépésről-lépésre az ellenállást is leküzdve.

SZV: Milyen volt a kapcsolat a Lakos-féle Társadalomtudományi Intézettel?

SZM: Amikor a kutatócsoport körül összesűrűsödtek a bajok, a Társadalomtudományi Intézet a párt Agit. Prop. Osztályának intézete volt. Egy pártintézmény volt, Lakos vezette. Elhatározták, hogy létrehoznak egy szociológiai csoportot, egy szociológiai osztályt. Ehhez azonban kellett ösztöndíjakat adni, segíteni, összehozni azokat a fiatalokat, akiket a legtehetségesebbnek tartottak. Mulatságos és furcsa, hogy Szelényi például segítette a Lakos-féle szociológiai részleg létrehozását.

SZV: Miért?

SZM: Mert megbízták vele és megkérték. És ezzel egyetértett az intézet. Nem konkurenciát, hanem társat láttunk benne. Minden erőből segítettük, hogy létrejöjjön. És amikor létrejött, Huszárt bízták meg azzal,

⁸ Szántó M.: A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.

hogy szervezzem meg egy egyéves tanfolyam az Intézetben. Ott emelkedett ki Kolosi is. Lakoson keresztül, aki meglehetősen balos volt, a dogmatikusoknak egyik ideológusa, azután ez egy kutatócsoport ellenes ellenintézeté vált, amelyik tulajdonképpen elérte Hegedüs leváltását.

SZV: Hogyan érték el?

SZM: Kellett persze, hogy '68-ban Hegedüs levelet írjon. De a Társadalomtudományi Intézet készített egy anyagot, amelyikben az volt, hogy a Szociológiai Kutatóintézet, az jobboldali, revizionista nézeteket vall.

SZV: Mennyire saját ötlet volt egy ilyen jelentést készíteni? Azt mondta, hogy végül is a munkatársak és a kutatócsoport között jó volt a kapcsolat. Kik és miért készítették ezt a jelentést?

SZM: Közeledett a reform bevezetése és kitört az ellentámadás. Alkalmasnak látszott a helyzet, hogy a reformelkötelezett csoportot a fejétől megfosszák. Akkor ez egy harci helyzet volt. Hegedüst leváltották a Valóság éléről és a dogmatikusok egyik vezéralakja, Wirth Ádám lett a főszerkesztő. Más kérdés, hogy azok az emberek, akik a Valóságnak dolgoztak, satuba fogták Wirthtet. Tehát a Valóság továbbra is reformer volt, Wirth tehetetlen volt velük szemben. Minden lépés, minden intézmény, minden orgánus harci terep volt.

SZV: '68 után, miután Hegedüst leváltották, milyen marad a viszonya Önnel és a csoporttal?

SZM: A csoporttal nem maradt kapcsolata. Nem is lehetett volna. Márkus Máriával igen. Ők folytatták a kutatásaikat. Más a baráti viszony. Hetenként találkoztunk a Greshamben és tartottuk a baráti kapcsolatot. Rozgonyi kapcsolata Hegedüssel változatlanul megmaradt, besegített a kutatásaiba. De tiszteletben tartotta azt, hogy mint csoport, mint intézmény, neki nincs többé köze hozzánk. Fegyelmezetten tudomásul vette. Dolgozott a maga munkáján tovább. A bürokrácia témán, meg a többin.

SZV: Azt mondta, hogy az életmód volt az Ön kutatási témája, hogyan alakult ez a terület?

SZM: A Tervhivatal készített egy előterjesztést, amelyik megpedzette, hogy a szombati napot, amelyik munkanap volt addig, azt pihenő napnak adja és ennek a társadalmi következményeire volt kíváncsi. Ezért felkérték az intézetet, hogy egy országos reprezentatív vizsgálatot végezzen a szabad szombat esetleges társadalmi kihatásairól. Kulcsár engem bízott meg ezzel a munkával, ezt a munkát végrehajtottam, és a jelentésnek az alapján a szabad szombatot megadták. A kutatás az Akadémiai Kiskönyvtárban megjelent.⁹ Ezután azonban mindenki életmódot akart kutatni az intézetben. Leültünk, hogy akkor mi legyen, csináljam-e tovább, amikor mindenki ezt csinálja. Ott volt már Cseh-Szombathy, Losonczy Ágnes, Ferge Zsuzsa, úgyhogy mindenki életmódos volt. Végül abban maradtunk, hogy minthogy az én újságom a Magyar Hírek, és a Magyarok Világszövetsége az emigrációval foglalkozott, és közben én lettem ennek a területnek az elméleti szakértője, aki elemezte az emigráció helyzetét, ezért az a gondolat merült fel, hogy nincs Magyarországon emigrációs szociológia. Mint-hogy úgys ez a területem, álljak át és legyek emigrációs szociológus. Ezt csináltam, ebből lett a nagydoktori disszertációm, '82-ben védtem meg.

Közben az idő elment, én voltam a legidősebb a csoportban, kb. 15–20 év volt köztem és az átlag között az én hátrányomra. 1986-ben már Cseh-Szombathy vezette az intézetet, Kulcsár Kálmán főtítkárhelyettes volt,

⁹ Szántó M.: Munkaidő csökkentés és életmód. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

Hegedüs eltűnt a süllyesztőben, Szalai Sándor és Erdei meghaltak, már egy új generáció dolgozott. '89-ig voltam az Akadémia Szociológiai Bizottságának tagja és Szerkesztő Bizottság tagja, a rendszerváltás után megköszönték mindkét munkámat, és minthogy '86-ban nyugdíjba mentem, előlről kellett kezdeni, és arra kellett gondolni, hogy tulajdonképpen milyen adósságaim vannak szellemi téren. Az első, amit úgy éreztem, hogy a legendás kutatócsoportnak tartozom ezzel, megírni a kutatócsoport történetét. Egy OTKA pályázatot adtam be, ezt végül elfogadták valamikor, évek után, én már elfelejtettem, hogy a pályázatot beadtam, és akkor meglepetésszerűen megérkezett, hogy a pályázatot elfogadták. Három évig dolgoztam ezen a munkán, elkészült, ez *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas évtizedben*. Úgyhogy javasolták az Akadémiai Kiadónak a kiadást. Az Akadémiai Kiadó vállalta, az intézet támogatta, akkor már Tamás Pál volt az intézet igazgatója. Még korábban, amikor elkezdtem foglalkozni a Szociológiai Kutatóintézet történetével, akkor rögtön az merült fel, hogy a még meglévő, életben lévő és dolgozó régi munkatársakkal mélyinterjút kellene csinálni a Szociológiai Kutatóintézet korszakáról. Cseh-Szombathy támogatta ezt az elgondolást. Megcsináltam az interjúk nagy részét, amikor 1988-ban Cseh-Szombathy szólt, hogy nincs pénz, adjam le a teljes anyagot és keressék valami más munkát. Az interjúkat leadtam, a szalagokat, mindent, a teljes anyagot fegyelmezetten, szépen, ami aztán ott pihent. Amikor azonban nekiálltam csinálni ezt a könyvet, akkor nem gondoltam, hogy ebből könyv lesz, csak megírni ezt a dolgozatot, akkor kínálkozott az a lehetőség, hogy az adatokra, a fellelt dokumentumokra és ezekre a mélyinterjúkra lehetne építeni. Visszakaptam munkára és ennek egy részét beépítettem a könyvbe. Amikor az OTKA találkozott ezzel a könyvvel, akkor közölték, hogy jelentkezhetek egy új témával. Az új téma, az a másik szociológiai munkaterületemen adódott, ez pedig az emigrációs szociológia volt. Még a lapnál indítottunk egy pályázatot, amelynek az volt a címe, hogy *Írja meg!* Azt kértük az olvasóktól (ez egy nagy példányszámú lap volt, amelyik nyugatra ment az emigrációról), hogy írják meg, hogy miért emigráltak, milyen volt a beilleszkedés öröme, nehézségei, hogy érzik magukat, milyen a magyar identitásuk. Nagyon nagyszámú életrajz érkezett be, amely annyira izgalmas volt, hogy az életrajzok közül kettő könyvalakban megjelent. Nagy sikerrel mind a kettő. Nagyon magas színvonalú, érdekes anyag volt. Később megcsináltuk ennek a második pályázatát. Erre is rengetegen írtak. Ti. az volt az érdekessége, hogy az első pályázat túlnyomó többségét az öreg magyarok írták, akik 1914 előtt vándoroltak ki, az volt a nagy, milliós kivándorlás, amit József Attila írt, hogy kitántorgott másfél millió emberünk Amerikába. Ezt követte egy másik nagy több százezres kivándorlás Kanadába, ez a '20-as években történt. Ez a csoport adta a zömét ezeknek az életrajzoknak. A '60-as pályázat azonban már zömében az '56-osoktól érkezett be, hiszen az öregek egy nagy része kihalt. Úgyhogy megváltozott az összetétel. Ezekből az életrajzokból készült *A magyar emigráció szerkezeti változásai*, elfogadták, kiadásra ajánlották és meg is jelent. Akkor az OTKA felszólított, hogy pályázzak újra. Indítottunk annak idején egy érdekes akciót még a lap keretében, ahol nyugaton élő kiemelkedő magyar értelmiségiekhez fordultunk három kérdéssel. Hogy milyen a magyar identitása, milyenek látja az emigráció beilleszkedési lehetőségeit és mit tanácsol a kint élőknek. Ez már egy az ún. anyanyelvi mozgalom korszaka volt, amely '70-ben indult el, nagyon sok rendkívül érdekes anyag jött be. A teljes anyag feldolgozatlan maradt, úgyhogy azt javasoltam az OTKA-nak, hogy ebből csináljunk egy *Levelek a magyarságtudatról* című dolgozatot, elfogadták. Egy éves OTKA-munka volt és a Társadalomkutatás hozta a dolgozatot teljes terjedelmében. Innentől kezdve lettem a Társadalomkutatásnak állandó munkatársa és azóta évről évre egy-egy tanulmányt elkészítek. Itt tartunk.

„MINDIG EGY KICSIT KÍVÜLÁLLÓ VOLTAM”

BÖGRE ZSUZSANNA ÉS KOVÁCS TERÉZ ÉLETÚT-INTERJÚJA BELUSZKY PÁLLAL I.¹

*„Mindenhol és mindig egy kicsit kívülálló voltam
és ez adott nekem olyan szabadságot és lehetőséget,
hogy én a dolgokat jobban megítéljem...
mintha tartoztam volna valahová.”*

Budapest, 2012. szeptember 22.

K.: Arra kérem, hogy meséljen a gyerekkoráról, milyen volt az a világ, ahonnan indult?

V.: 1936-ban születtem. Egyedüli gyerek voltam. Az a környezet roppant változatos volt, ugyanis én gyermek- és ifjúkoromban az ország nagy részét végigjártam. Ez annak volt köszönhető, hogy édesapám a 20-as évek végén Csermajorban, Kapuvár egyik majorjában felsőfokú tejipari szakiskolába járt és – ha jól tudom – mind a mai napig fennáll ez az iskola, különböző névváltoztatások után; volt tejipari technikum, most pedig tejipari szakközépiskola. Tehát ezt az iskolát végezte el és utána egy OMTK nevű céghez került (Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ). Ez akkor egy prosperáló és terjeszkedő vállalat volt. Úgyhogy ők nagyon sok tejfeldolgozó üzemet létesítettek akkor, a két világháború között. És volt egy bizonyos szakmai hierarchia, apám is végigjárta ezt a számléltrát; tehát kezdődött valahol a tejkezelőnél, aztán a vajmester, üzemvezető, telepvezető és még nem tudom, hogy közte volt-e fokozat. Az történt, hogy ha valahol felépült egy új üzem, és épp úgy alakult, hogy ezen a számléltrán valaki léphetett előre, akkor léphetett, ha átköltözött ebbe az új üzembe, az üzemnek a székhelyére. Így aztán én Szolnokon születtem; Szolnokról semmiféle emlékem nincs még. A következő állomásunk Orosháza volt. (Előzetesen jegyzem meg, hogy néha ha a beszélgetés során ezt végigsorolom, akkor mindig mondják, nyilván azért lettem geográfus, mert hogy ismertem a fél országot és kíváncsi lettem a másik felére. Nem ezért lettem geográfus, de azt majd később mondom.) Orosháza, amikor én 1937 táján odakerültem, egy eléggé prosperáló mezőváros volt, községi rangban persze. Erről írta Darvas József „A legnagyobb magyar falu” című szociográfiáját. Az az igazság, hogy Orosházáról sincsenek emlékeim, legfeljebb a saját udvarunkról, ahol laktunk – nem a saját udvarunk volt, mert béreltünk a lakást. Persze ilyen vándoréletmód mellett saját lakásra nem törekedtünk. Tehát innen is továbbálltunk Szegedre. Szegedről már vannak bizonyos emlékképeim. Ugye Szeged akkor egy felkapott város volt, manapság a regionális központnak mondanánk, akkor is valami ilyesmi szerepet töltött be az épülő egyetemével. Akkor, amikor én ott kisgyerek voltam, akkor még ott volt professzor Szentgyörgyi Albert, aki aztán amikor megkapta a Nobel-díjat, ha végigment az utcán, a fél város mutogatott rá, hogy ez az az ember. Valami homályos emlékem van is róla. Nyitott sportkocsit vett a Nobel-díj egy részéből és

¹ Első rész. A második részt a következő számban közöljük.

Az interjút Beluszky Pál lakásán készítettük, egy teljes napon keresztül. Az élettörténeti részt inkább Bögre Zsuzsanna kérdezte, a szakmatörténeti fejezetet Kovács Teréz. A „munkamegosztást” előre megbeszéltük, amit az interjú során igyekeztünk betartani. A hangfelvétel anyagát szó szerint leírtuk, amelyet némi szerkesztés, lábjegyzetelés után visszaadtunk áttekintésre. Az interjú „A magyar falvak erőforrásai a XX. század közepén, a vidéki Magyarország kutatóinak élettörténete alapján” című, és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat 2015-2/2012 számú szerződése által támogatott pályázat keretén belül készült.

azzal hajtott végig a városon pipázva. Szegeden anyám háztartásbeli volt, csak a háború után, rövid, átmeneti ideig, amikor a körülmények nagyon szorongattak, akkor ment el dolgozni. Úgyhogy még Szegedről sincsenek igazán benyomásaim. Mondhatom, olyan „igazi” otthon, meg családi környezet ezen életmód mellett nem alakult ki. Következő állomásunk Devecser volt. Ez akkoriban kisváros, járási székhely, ma én úgy emlegetném, ha írnék róla, hogy piacközpont, egy olyan 4-5 ezer lakosú kisvároska volt. Nagyon élénk város. Én emlékszem, hogy abban a mellékutcában ahol mi laktunk volt például 3 órás mester. Devecserből már sok emlékem van, részben azért, mert a háború és a front Devecserben ért, és ezek elég markáns benyomásokat szolgáltatnak már a kisgyerekeknek is. Én ott kezdtem iskolába járni; a Katolikus Elemi Népiskola első osztályait Devecserben jártam. Ha azt gondolnánk, hogy tényleg a vándorút miatt lettem én geográfus, akkor innen már vannak emlékeim és hozzáteszem, ezek az emlékek későbbi pályámon valóban hasznosultak. Nekem ezek a különféle településkategóriák, meg a különböző foglalkozási csoportok nem valami elvont statisztikai adatként jelennek meg, hanem Devecserben például, ahol az Esterházy családnak nagy birtoka volt, kastélya is, ott az egyik majorjuk vagy pusztájuk közvetlen a városka szélén volt. Nem valahol messze a határban, úgyhogy az osztálytársaim közül jó néhányan, 6-an, 8-an, 10-en innen kerültek ki, tehát cselédgyerekek voltak. És máig emlékszem például arra a permanens éhezésre, amit én az iskolában tapasztaltam. Nekem olyan alsó-középosztálybeli gyerekként a mamám reggelente csomagolt tízórait, és ha én azt elővettem, akkor 8-10 gyerek körülvett és epekedő szemmel nézett rám. Egyszer kettétörtem ezt a kenyeret és odaadtam az egyiknek, öltre mentek ezek a fiatal fiúk azért, hogy egy falatot kapjanak abból a zsíros vagy vajas kenyérből, amit én vittem. Egy-kettőt meg is látogattam, akikkel többé-kevésbé baráti viszonyba kerültem, ezekben a tipikus, szokásos cselédházakban, 6-8 lakás, közös konyha ez az, amit irodalomból olvas az ember. Ha erről olvasok, nemcsak statisztikai adat számomra, hanem megélt valóság is.

K.: A háború mit jelentett Devecseren?

V.: A háború elég mély nyomokat hagyott, tudniillik Devecser a Bakony mögött fekszik, és ott a Bakonynál karácsony tájától március végéig állt a front. Devecser közvetlen háttországa volt a frontnak, mi például '44 karácsonya előtti időktől '45 májusáig vagy júniusáig nem jártunk iskolába egyrészt az állandó légítámadások miatt, másrészt az iskolánkba egy német katonai kórház, segélyhely települt. Eléggé nyomasztó emlékek maradtak ebből az időből. Mi gyerekek azért mászkáltunk a faluban, és láttuk például, hogy ebbe a kórházba közvetlenül a frontról hozták a katonákat teherautóval. Volt olyan, hogy mire a kórházhoz értek, meghalt valaki közülük. Úgyhogy végignézték, aki meghalt, kidobták, ott volt a templom az iskola mellett, a templom oldalába, akik még éltek, azokat vitték erre a kötözőhelyre. Vagy egyszer – ez már '45 tavaszán volt –, egy magyar katonai alakulat, amely éppen visszavonulóban volt, és egy repülőtérmegrozdulás érte őket, nagyon sokan meghaltak. Devecser mellett megy el most is a szombathelyi, grazi országút – ott támadták meg őket. Viszont, hogy a falu temetőjéhez eljussanak, a mi utcánkon kell átmenni, és hosszú ideig hordták szekereken a falu szekeres gazdái – kirendelve – a halottakat a temetőbe.

Apám a tejüzemben – nem gondolná az ember – hadiüzemben dolgozott. Teljesen komolyan mondom, hogy hadiüzem volt olyannyira, hogy amikor a német megszállás bekövetkezett, mellette volt egy olyan nagy malomépület, ott berendeztek a németek egy vágóhidat, húsfeldolgozó üzemet. Ez a két üzem, a tejüzem meg

a húsüzem közvetlenül a német katonaságnak szállított. Német őrök voltak éjjel-nappal a tejüzemben, meg a mellette lévő másik üzemben. '44 legvégén lehetett, karácsony előtt (ugye akkor már a Szálasi-féle hatalomátvétel után vagyunk) megjelent egy plakát, hogy mindenki, mindenre való tekintet nélkül 18 és 50 év között másnap jelenjen meg Ajkán felkoncoltatás terhe mellett. Anyám sírdogálva levágta a karácsonyra hizlalt kacsát vagy libát, megsütötte éjjel, mert hajnalban indult az apám, aki addig mentességet kapott a katonai behívás alól, és nagy szomorúan átadta, mert ugye 48 órára való hideg ételmezt is követelt a plakát. És elment az apám Ajkára, úgyhogy bizonytalan volt, hogy egyáltalán viszontlátjuk-e még. Én akkor már iskolába se jártam.

Ebédre készülődtünk, amikor egyszer csak – a konyhaablakon keresztül lehetett látni – az apám bejött az udvarba. Kiderült, hogy reggel elkezdődött a műszak és a németek keresték az apámat, aki a műszaki vezetője volt ennek a vajat meg sajtot gyártó üzemnek. Mondták nekik, hogy bizony el kellett neki mennie Ajkára, behívták őt is. Erre a német őrség autóba szállt, bement Ajkára, az összehajtott nép közül kiemelte apámat és visszahozta. Úgyhogy az apám végig megúszta a katonaságot.

K.: Zsidódeportálás volt Devecserben? Vagy tudtak erről valamit? Mit lehetett látni ebből?

V.: Volt. Hát én keveset észleltem ebből. Volt egy osztálytársam, aki közel is lakott hozzánk – második osztályba jártunk –, akivel jó barátságban voltam én. El is jártam hozzájuk. Arra emlékszem – talán már csak az anyám mesélte –, hogy átjöttek a szülei és nagyon köszönték, akkor már sárgacsillag-viselés volt, hogy én eljártam ehhez a fiúhoz. Nekem ez nem valami vállalás volt, ismerősöm, barátom, osztálytársam volt, úgyhogy amíg el nem vitték őket, és az ő hiánya volt az, ami megdöbbentett, rádöbbentett arra, hogy mi történik. Még arra emlékszem, hogy 1944-ben elég súlyos tüdőgyulladást kaptam, s már valahogy az orvosokat is elvitték a faluból, és volt egy zsidó orvosnő, helybéli volt, de akkor már nem gyógyíthattak. Miután rosszul lettem egy este, apám elindult orvoshoz, az orvost elvitték valahova a katonák és a végén ehhez az orvosnőhöz ment. Tudja Beluszky úr, hogy nem gyógyíthatok és mind a kettőnknek baja lesz. Apám azt mondta, hogy lehet hogy anélkül is meggyógyultam volna, de mindenesetre ő volt az, aki eljött hozzánk és akkor pár napig, amíg túl nem estem ezen a tüdőgyulladásán, ő kezelte. És hát őt is elvitték. Arra még emlékszem, hogy ott is egy bérlakásban laktunk, a tulajdonosa a helyi banknak vagy takarékszövetkezetnek a vezetője volt, aki szintén zsidó volt, őt is elvitték. De én akkor azt nem tudtam felmérni, hogy ez mit jelent, hogy hová vitték, eléggé próbálta mindenki, mármint a lakosság ezt nem emlegetni. Még arra emlékszem, akkor értesültem, mint gyerek, hogy mi történhetett (ez még '45-ben volt valamikor nyáron vagy ősszel), amikor visszajött két férfi a deportálásból. Nem is devecseriek voltak, de nem tudom, hogy miért nem mentek a lakóhelyükre, és mondom, ez egy nagyobb földszintes ház volt, ahol mi is béreltünk lakást, és volt ott még egy lakás, és oda költöztek be, és ők meséltek mindarról, ami – azt hiszem – Auschwitzban történhetett. De ezt nem tudom pontosan. Én inkább utólag döbbsentem rá, hogy mi történt, mert borzasztó dolgokat meséltek. Mindkettőjüknek a teljes családja odaveszett, tehát egyedül jöttek valami távoli unokatestvérrel voltak, összetalálkoztak – már nem tudom. De ott laktak pár hónapig. Úgyhogy így értesültem én, inkább mozaikszerűen, az egészet nem átlátva és felmérve, hogy mi történt. Egyébként épp azért, mert Devecser viszonylag élénk forgalmú kisvároska volt, meglehetősen sok zsidó lakosa volt, a bankigazgatótól az óráskig. Ez a fiú is, akivel – mondhatnám, hogy nemes elhatározásból –, míg el nem hurcolták, barátkoztam, de hát nem így volt természetesen, az ő édesapja is órásmester volt.

K.: A felnőttek nem tárgyalták meg ezt a gyerekek előtt?

V.: A gyerekek előtt biztos nem.

K.: Senki nem jött vissza a zsidók közül Devecserbe?

V.: Hát erre nem emlékszem. Ez a banktulajdonos család, bankigazgató, nemcsak azért, mert ő volt a háziúr, hanem a szomszédban laktak, ők nem jöttek vissza, arra emlékszem. Meg a barátomé is jöttek vissza. Hát én nem emlékszem, de ez nem jelenti azt, hogy nem jött vissza senki. Egyszer, jóval később már, pár éve jártam Devecserben, bementem a könyvtárba is, ott mondtam, hogy valamikori devecseri vagyok. Ők mutattak egy könyvet, amit egy devecseri zsidó orvos (Devecserben kórház is volt) írt, akit szintén elhurcoltak, de visszajött, aztán Kanadába távozott, és ezt a könyvet is Kanadában írta a devecseri emlékeiről. Úgyhogy ő visszajött – ezek szerint, de ezt csak évtizedekkel később tudtam meg véletlenül.

K.: A háború után hogyan kezdődött az élete?

V.: A háború után apám továbbra is tejüzemben dolgozott, ahol – későbbi fogalommal élve – „meleg csákányváltás” történt, az orosz katonaság vagy a szovjet hadsereg vette birtokába átmenetileg, úgyhogy apám ott dolgozott. Hozzáteszem, több hónapig nem fizettek a sajtért, vajért az oroszok, aztán egyszer valahogy szóltak az apámnak, miután a tejüzemben az apám volt az üzemvezető, és felette volt a telepvezető. A telepvezető azonban távozott a front elől, tehát elmenekült és nem is jött vissza, úgyhogy az apám volt az „alkalmi főnöke” az egésznek, a pénzügyekért is ő felelt. Behívták a kommandóra, mert volt egy kis helyőrsége a városnak, és mondták, hogy fizetnek. Valamit kiszámítottak, akkor talán már kezdődött az infláció, de még nem szabadult el teljesen, de már így is egy elég nagy tömegű magyar pénzt adtak. Emlékszem, ez egy este történt, az oroszok általában szerették késő este intézni az ügyeiket. Apám megjelent nálunk, otthon a lakáson egy zsák pénzzel – tényleg egy nagy zsák pénz volt –, és ez valamikor úgy nyáron lehetett, mert akkor kezdtek Devecseren keresztül is, nem a helyőrség, amely egy konszolidált állapotot teremtett, hanem azok a frontról hazafelé tartó katonák, akik még ebben a harctéri stresszben voltak, és ott megállapodtak és éjszakáztak, egy-két napot Devecserben töltöttek, amikor újra természetesen ők fizetség nélkül próbáltak szert tenni, amire kedvük támadt. És ebben az üres házban mellettünk, ahol a banktulajdonos család élt korábban és nem jött vissza, oda is beszállásolták magukat, és roppant megijedtünk. Ha ezek átjönnek hozzánk és elviszik a pénzt, az apám soha életében nem mossa le magát, hogy tőle a pénzt elrabolták. Úgyhogy szaladt el a kommandóra, azt mondta, ez van, mit csináljon. Adtak mellé a helyőrségből két katonát, két fiatal orosz katonát. És még arra is emlékszem, hogy ez volt az első alkalom, hogy a mamám valamilyen csere útján hozzájutott cukorhoz, az apám révén vajhoz, úgyhogy krémes lepényt sütött. Hosszú hónapok után. Éppen elkészült a krémes lepény, amikor megjött a két orosz katonát, leültek a konyhába, mondták, hogy akkor ők itt töltik az éjszakát és vigyáznak a pénzre. Anyám, hogy jobb hangulatba hozza őket, elővette a tepsiből a krémet és megkínálta őket. Ők ezt maguk elé vették, és megették. Mi meg szórtanul, vágyakozva néztük, ahogy egy év utáni első krémet megették. Nagyon barátságosak voltak. A konyhaablakunk nézett a szomszéd házra, ahol folyt az italozás, ordítozás, az egy másik orosz katonai társaság volt. Az egyik hozott egy golyószórót, az ablak előtt volt az asztal, arra fölállította, mi csak nyugodtan aludjunk, ha ezek átjönnek, lelövik őket. De nem jöttek. Még ezt elmondom, aminek semmi köze a tudományhoz, hogy

én Devecserben szereztem az első benyomást a szocialista tervgazdálkodásról. Ez az ottani orosz társaság úgy berendezkedett, hogy egy üzletet is működtetni kezdtek saját maguknak, de bemehetett bárki. Volt mindenféle cserekereskedelem, meg pálinkát lehetett adni nekik. Apám szert tett valamennyi orosz pénzre, rubelre. Ugye akkor áru nem volt, magyar boltok még nem nyitottak, nagyon boldogok voltunk, mind a hárman elindultunk és elmentünk az orosz boltba. Elővette apám a 10 rubelesét vagy 20 rubelesét, mutatta, hogy neki van pénze. Orosz katona volt az eladó is, odanyúlt egy dobozhoz, ezek feltehetően olyan rekvirált, unortodox módon jutottak hozzá ezekhez az árukhoz, amiket árultak, benyúlt egy dobozba, kivett olyan hosszú szipkát, amiket akkori filmekben lehetett látni. Valamilyen fából készült szipka volt, faragással, nagyon előkelő szipka volt. És elkezdte számolni, és leszámolt 20 darabot a 20 rubelért. Mondta apám, hogy nem kell. Tiltakoztunk, ő meg magyarázta, hogy 1 db 1 rubel, nekünk 20 rubelünk van 20 darab. Hozzá voltak szokva, később mi is megtapasztaltuk ezt a szovjet „kereskedelmi formát”. Egy alkalommal a GUM² áruházban tartózkodtam épp, amikor jött például magyar cipő, akkor az eladók anélkül, hogy érdeklődtek volna, hogy hányas lábuk van a vevőknek, osztották a cipőket. Az eladók kiosztották, a vevők kifizették, és akkor ott az áruház folyosóján az emberek elkezdtek cserélni. Van nekem 42-esem, de 44-es kéne. Úgyhogy, visszatérve a szipkákhoz, karácsonykor hosszú évekig apám mindig ajándékozott szipkát, de évekig, amit ő nem is használt, mert ez olyan filmsztáros volt.

Ez volt Devecserben. Ez az állandó vándorlás azt okozta, hogy mi igazán nem épültünk bele sehol egy társadalom szövetébe, tehát én egy kicsit mindenhol olyan idegen voltam. Ezt a szót említettem, hogy idegen. Nem hiszem, hogy csak emiatt alakult ki bennem, hanem nyilván valami alkati adottság is közrejátszott abban, hogy én meglehetősen zárkózott voltam, és távolságtartó. Később sem igyekeztem valahová tartozni, úgy éreztem (kezdetben, fiatal koromban teljesen tudatlanul vagy ösztönösen), hogy ez a bizonyos kívülállás nekem valami olyan szabadságot ad, valami lehetőséget, hogy én a dolgokat jobban megítéljem, mintha belekeverednék, és ez még a tudományos pályámon is részben tapasztalható volt. Lehet, hogy ennek egyik összetevője ez volt, hogy én mindig a vándor, a kívülálló, a jött-ment voltam, merthogy Devecserben is alig jártam ki az elemi iskola alsó tagozatát, továbbmentünk Nagykanizsára.

Nagykanizsa egy nagyon érdekes város volt, egy polgári város, tehát míg egy Kaposvárt, egy Zalaegerszeget a megye, a vármegye, a vármegyei tisztviselők, az adminisztráció köré szerveződött középosztály alkotta a vezető réteget, Nagykanizsán ott volt a MAORT³-telep, amit az amerikaiak építettek és a nagykanizsai lakosság a csodájára járt, hogy milyen szolgálati lakásaik vannak az amerikaiaknak. Tehát átkerültünk ebbe a polgári városba, ez ugye még a koalíciós években volt, még pislákolta a lehetősége a polgári életvitelnek. A zsidók elhurcolását Nagykanizsa rendkívüli mértékben megszenvedte; háromezer-valahány zsidót hurcoltak el a talán 25-30 ezer lakosú városból. Fejtő Ferenc, a Párizsban élő magyar író is nagykanizsai születésű volt, a szülei papír- és könyvkereskedők voltak a városban. A holokausztot tehát nagyon megsínylette a város, pont a polgári rétegét veszítette el, de még valahogy élt a régi városi életforma is, jellegzetes figurái voltak a városnak, akik ezt a valamikori polgári attitűdöket mutatták. Én egyébként a piarista gimnáziumba jártam – akkor még volt –, később, még az én ott tartózkodásom alatt, következett be az államosítás. És ehhez a kívülálláshoz hadd mondjak el még

2 A Glavnij Univerzalnij Magazin (Központi Nagyáruház) Moszkva hatalmas (ám majdhogynem egyetlen), legendáshírű áruháza volt a „szovjet időkben”, a Vörös Tér Kremllel átellenes frontján.

3 Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság.

egy dolgot: ez egy színvonalas, jó gimnázium volt. Én utólag úgy érzem, hogy nagyon erős versenyszellemet tudtak kialakítani az iskolában, az osztályokban, tehát nagyon igyekezett mindenki. Én ezt részben teljesítettem, miután jó tanuló voltam. Tüskés Tibor⁴ Pécsről ugyanakkor volt ott, csak ő idősebb nálam, felettem járt. Ezt utólag fedeztem fel, mert vannak valahol évkönyveim, mert a polgári időkben minden iskola kiadott legalábbis egy évkönyvet. No tehát a kívülálláshoz visszatérve, az egyik lehetőség az volt, hogy az ember az iskola krémjéhez tartozzon, hogy jól tanul, ezt teljesítettem. Voltak különböző kerülők meg mellékutak. Ilyen volt például, ha valakit a paptanárai kiválasztottak ministrálni. Ez megtiszteltetés volt, közelebb került a tanári karhoz, mondjuk az iskolai elitbe való tartozáshoz és az osztálytársaim azért törekedtek a lehetőségért egyrészt, hogy elsajátítsák a ministráláshoz szükséges tudnivalókat, másrészt, hogy őket válasszák. Tényleg nem dicsekvésként, tényként mondom csak, hogy két év alatt egyetlen egyszer sem voltam ministráns. Ezt nem valami antiklerikális beállítottság mondatja velem, de valahogy nem törekedtem rá, teljesen ösztönösen – feltehetően. És valahogy ez úgy alakult, hogy nemcsak én nem törekedtem, de nem is éreztem, hogy engem ebbe be akarnának vonni. Ezt később is tapasztaltam sokszor. Tehát én nem emlékszem arra, hogy engem – noha mondom, hogy jó tanuló voltam – győzködtek volna, hogy menjek ministrálni. Egyébként jó szívvel emlékszem vissza erre az iskolára. A piaristák – csak zárójelben jegyzem meg – nem volt az a magába forduló szerzetesrend, úgyhogy a tanáraink nagyon élénk társadalmi életet éltek a városban: eljártak hangversenyre, színházba, családokhoz, részt vettek a város életében az iskola falain kívül is.

K.: A vallásossághoz milyen viszonya volt egyébként?

V.: Azt mondtam az előbb, hogy én olyan kívülálló voltam, másrészt soha sem voltam, nemcsak vallásos értelemben, egyébként sem hívő alkat. Ez sok kellemetlenségtől is megkímélt. Hogy egész konkrét választ adjak, én nem hiszem, hogy vállaltan ateista lennék, azzal kapcsolatban is vannak fenntartásaim. De a tételes vallásokkal szemben is, most nem érdemes arra kitérni, hogy miért, pl. sohasem tudtam elfogadni azt a teológiai tételt, amit a kereszténység vall, hogy csak a megkeresztelt ember üdvözülhet, ugye az juthat a mennyországba. Miért – mondom én? Ha egy nagyon becsületes buddhista él valahol a földön, akinek soha nem volt alkalma arra, hogy megkereszteljék, mert nem került kapcsolatba ezzel, akkor miért van őelőtte elzárva az üdvözülés útja?

Tehát a piarista gimnazistaként eleget tettem annak, hogy vasárnap mentünk közösen, osztálykeretekbe szervezve templomba, előáldoztam is, de valahogy ez a kétség meg ez a fenntartás motoszkált bennem. Előreugorva az időben, egész hasonló szituációba kerültem Tiszafüreden a négyosztályos gimnázium felső tagozatában – majd visszatérek Nagykanizsára –, ahol szintén a jó tanulók közé tartoztam, de a négy év alatt semmilyen tisztséget nem töltöttem be az akkori DISZ-ben – ezt nem azért mondom, hogy én ezzel jó pontot szerezsek, – egyedül talán még úttörőkoromban az úttörőcsapat-napló vezetését, az írással nem rossz kapcsolatban lévén, azt rám bízta nyolcadikban.

A tiszafüredi gimnázium akkor szerveződött, amikor én első osztályos lettem. Tehát ilyen felmenő rendszerben futott aztán ki, én mindig a legidősebb évfolyamnak a hallgatója voltam. Tehát jó eséllyel indulhattam volna például azért, hogy az egész iskola DISZ-szervezetében valami funkciót elnyerjek. De ami érdekes és az

⁴ Tüskés Tibor (Szántód, 1930 – Pécs, 2009) író, szerkesztő, irodalomtörténész.

előbb már említettem, hogy nem is emlékszem – lehet, hogy volt ilyesmi –, hogy engem olyan nagyon rá akartak beszélni, hogy én legyek az osztály DISZ-titkára. Nem tudom, miért, mert egy-két esettől eltekintve az én kívüllásomnak meg ellenérzéseimnek hangosan nem, vagy tevőlegesen nem adtam hangot. Egy afférom volt, ha érdekel, később elmesélem.

Visszatérve Kanizsára, ott is ugyanez volt a helyzet, bérelt lakásban laktunk, szert tettem ugyan egy-két jobb ismerősre, baráttra, osztálytársra, de mielőtt igazán gyökeret eresztettünk volna, továbbköltöztünk Budapestre.

K.: Nagykanizsán az iskola államosítását még ott megélte? Van valamilyen emléke?

V.: Az utolsó év piarista gimnazistaként már zűrzavaros állapotban telt.

K.: Második osztály ugye?

V.: Igen. Például ott minket átkereszteltek 6. osztályos tanulónak papíron. Aztán mi diákok elkezdtünk latint tanulni és az utolsó néhány hónapban eltörölték a latint, még megmaradt piarista kézen a gimnázium, de már nem tanultunk latint. És egyre több ilyen jel mutatott arra, hogy hát ezt nem is prognosztizáltuk mi 5-6.-os diákok, de egyértelműen látni lehetett. Én cserkész lettem, no talán ez ellentmond a mindenből kimaradásnak és kívüllásnak. Cserkész lettem, és amikor pár hónap után elkezdtünk érdeklődni, hogy akkor a szükséges felszerelés, egyenruha, cserkészöv, stb. hol szerezhetnénk be, akkor azt mondták, hogy erre már ne is költsenek a szüleim. A cserkészek – ezt is a paptanárok vezették –, akkor már tudták, hogy nincs nagy jövője sem a cserkésznek, sem az iskolának. A tanáraim közül néhányan disszidáltak, nyilván ők nem disszidálásnak tartották, de külföldre távoztak, amit hosszan tárgyalt az akkori Nagykanizsa közössége. Akkor már kezdődött a határzár kiépítése, pedig a fordulat még meg sem történt ugye Titóval kapcsolatban. A jugoszláv-magyar határ – minden bizonnyal még a mai napig is – egy rövid szakaszon a Nagykanizsa–pécsi vasútvonalon futott úgy, hogy a vasút egyik oldala magyar, a másik oldala jugoszláv terület volt. Akik tudták, megvesztegették a mozdonyvezetőt, lelassított a vonat és a jugoszláv oldalon ugrottak ki és tűntek el. Egyik paptanárunk is ezt az utat választotta, úgyhogy érzékelhető volt a változás, ebből az épületből egy állami általános iskola lett. Azon a nyáron, vagy amikor elkezdődött a következő év, bementem valamiért az iskolába, akkor meszelték át a folyosókon lévő szentképeket. Ez az emlék olyan erős volt bennem, hogy amikor én négy évig, 90 és 94 között arra a tévútra kerültem, hogy fővárosi képviselő voltam, s szóba került a közgyűlésen az elmúlt rendszer jelképeinek az eltávolítása, szobrok, egyebek. Én emlékszem, noha szabaddemokrata képviselő voltam, tehát tulajdonképpen akkor még élesen szocialista-ellenes, felszólaltam, hogy azért gondoljuk meg, hogy kiknek a szobrát távolítjuk el, így például a Margit híd pesti hídfőjénél állt a Marx és Engels szobra, ami szobornak egy jó szobor volt, s mondtam, hogy gondoljuk meg, hogy végül is Marx Nyugat-Európában sem olyan üldözött személy, tanítják a tanait, és akkor elmeséltem nekik, nehogy úgy járjunk, mint piarista diák koromban amikor láttam azt, hogy a következő rendszer leszedte a kereszteteket. Volt a rendháznak egy kertje kőkeresztel, mindent eltakarítottak és meszelték le a képeket, ez olyan élénken megmaradt bennem, hogy ezzel érveltem, sikertelenül. A Marx–Engels szobrát is lebontották.

Így éltem én. Akkor következett Budapest. Az egy nagyon rövid epizód volt, talán másfél év, továbbra is a tejipari vonalon működő apámat követve jutottunk Pestre. Én akkor Pestet nagyon nem szerettem. A fordulat évében vagyunk, 1948–49. Budán laktunk, természetesen bérházban, akkor még átmenetileg Szent Imre herceg út, aztán Villányi útnak keresztelt út és a Fadrusz utca sarkán, ahol a tenispálya van most. Nem szerettem Budán lakni, mert egyrészt egy roppant zaklatott időszak volt. Ott jártam egy évet általános iskolába. Akkor volt a tanárok B-listázása, év közben küldtek el tanárokat, jöttek új tanárok, volt akik – idősebb tanár nénijeink természetesen olykor még titokban, – a régi elvek és ideák szerint tanítottak minket, voltak, akik az új szerint, tehát egy zűrzavaros időszak volt. Másrészt az emberek bezárkóztak, például ez volt a kitelepítések kezdete. Nekem is volt olyan osztálytársam, aki eltűnt. Egyébként is zaklatott időszak volt, családon belül is. Emlékszem egy veszekedésre családon belül, ami a békekölcsön jegyzésével kapcsolatos. Jön haza apám, kiderült, hogy egyhónapi fizetését fel kellett ajánlania a békekölcsönre. A mamám, aki háztartásbeli volt, tehát kevésbé érzékelte azt a légkört, ami volt: hogy tehettél ilyet, amikor úgyis elég nehezen élünk? Egy havi fizetésedet felajánlottad? Tehát mindenképpen egy nehéz időszak volt. Még nem annyira, de azért éreztem valahogy az iskolában is, a családi környezetben is ezt a feszültséget. Egyébként – mondtam talán – itt, a pesti tartózkodásunk alatt szembesültem azzal, hogy megtörtént a fordulat. Ez egy kocsmában történt, a körtéren volt egy kocsmá. Még a polgári szokások közül megtartottuk azt, hogy vasárnap valami ünnepi ebédet próbált a mamám teremteni, és ennek a része volt, hogy engem egy vizes kanccsával elküldtek ebbe a kocsmába, hogy vegyek sört, ez 48 nyarán volt és a kocsmá falán egy nagy új felirat jelent meg, ez volt rajta: Ne lopd el a poharat, mert magadat károsítod meg! És valahogy ez nem értettem meg teljesen, hát poharat lopni nem szép dolog, de hogy magát károsítaná meg az ember? Mentem haza, itt a sör mondtam, de magyarázzátok már meg nekem, hogy ez mit jelent? Nem igazán kaptam megnyugtató választ, úgyhogy lehet, hogy ez is hozzájárult a különállásomhoz.

K.: A szülei hogy viszonyultak a fordulathoz?

V.: Apám átmenetileg párttag lett.

K.: Volt korábban valamelyik pártnak a tagja?

V.: Nem.

K.: Meggyőződésből lett párttag, vagy...?

V.: Most azon gondolkodom, hogy lehet, hogy nem mondtam pontosat, mert lehet, hogy előtte szociáldemokrata volt, de ez is már csak a háború után, tehát a két világháború között – nem emlékszem, hogy bármilyen pártnak a tagja lett volna. A 45 előtti rendszerben némi ellenzékiességgel rendelkező újságokat olvastunk, meg hát hallgattuk az angol rádiót a háború alatt. Ez volt a politikai szerepvállalása apámnak. Sajnos nem is tudom pontosan, lehet, hogy a háború után a szociáldemokrata pártba lépett és így lett akkor a dolgozók pártjának tagja igen, párttag volt. Nem tartozott azok közé, a visszaemlékezésekben gyakran hallani, amin én elcsodálkozom, hogy meggyőződésből, lelkesen lett valaki párttag. Ő kényszerből vagy érdekből, lehet, hogy nem kényszerítették.

K.: Hogy megmaradjon az állása?

V.: Telepvezető volt, a Rottenbiller utcában volt egy tejüzem, annak a vezetője volt, tehát érdekből, biztonságérzetből.

K.: Ekkor már állami vállalat volt?

V.: Ekkor már állami. Az OMTK-t azt hiszem, már a nagykanizsai tartózkodásunk alatt államosították. És ennek a pesti tejipari vállalatnak volt a vezetője. Volt aztán egy Budapesti Tejipari Vállalat, tehát ő ennek a telephelynek volt a vezetője, nem a legfelsőbb vezetésnek. Párttag volt, de otthon nem igazán kaptam buzdítást arra, hogy az újrászervezkedő rendszernek a részese legyek. Azt hiszem, hogy az apám ennek az ideológiai alapjait sem ismerte. Lehet, hogy beiratkozott, persze hogy beiratkozott vagy beíratták különféle tanfolyamokra, de erről én otthon nem nagyon hallottam.

K.: Nem beszéltek erről?

V.: Nem emlékszem rá, hogy erről beszéltek volna, de mondom az apám életében ez a munkájának egy olyan kényszerű része volt. Ez a budapesti tartózkodás nem tartott sokáig. Akkor jöttek a tiszafüredi éveim.

K.: Mielőtt rátérünk a tiszafüredi évekre kérem mondja el történt-e még valami fontos dolog azokban az ifjúkori éveiben, amit eddig bemutatott?

V. Az ifjúkori állomásaim legfontosabbjáról még nem beszéltem. Ez egy Piszke nevű község volt, ami ma már nem létezik, mert Lábatlanhoz csatolták, Komárom megye, a Duna mellett lévő ipari város – miután már városi rangot kapott –, cementgyár is volt ott. Azért mondom, hogy talán a legfontosabb, mert ott laktak az anyai nagyszüleim. Míg a többi helyről mindig azt mondtam, hogy két-három év, az ember nem igazán szerve-sült az ottani világgal, ide én nagyon hosszú ideig, még egyetemi éveimben is visszajártam. A nyár nagy részét ott töltöttem. Egy falusinak nevezhető házban, mindenesetre hatalmas kerttel, amin a nagyapám építkezett, pontosabban nem építkezett, hanem úgy örökölte meg azt a házat, az 1600 négyszögöl volt, egy hold szőlője is volt ott, akkora szőlője volt, hogy olyan 500–700 liter bora termett évenként. Tehát én, aki Nagykanizsán, Budapesten mindig csak városi környezetben éltem, de a Piszke az az állandóság volt. Ugyanaz a vödör volt a következő évben is, ugyanott volt mindennek a helye, mint régen. Bementem a kamrába, tudtam, hogy a nagy-mamám melyik polcra rejtette el a manduláját, a lekvárt. Ez egyrészt ezt az állandóságot jelentette. Egy nagyon érdekes község volt ez a Piszke, iparosok faluja volt, nem munkások, iparosok. Én kíváncsiságból néztem a népszámlálást 1910-ben, olyan 24-25% volt az agrárkereső, már akkor. Főleg kőművesek, de nem is ők, hanem a kőfaragók voltak a legnagyobb számban. Hatalmas kőfaragó dinasztiák éltek a faluban.

K.: A kőfaragók mit is takar az?

V.: Az elsősorban temetőekben síremlékeket faragtak, de ilyeneket is, hogy például nagyobb épületek-hez lépcsősorokat, kőkorlátokat a lépcsőfeljáróknál. A nagyapámmal szemben lévő kőfaragó mindig arra volt büszke, hogy a Szegedi Fogadalmi Templom kőből lévő oltárait ő faragta. Tehát egész dinasztiák voltak. Volt egy család, Vénusz kőfaragó, és látom még egyes temetőkben, például az óbudai temetőben ott van, hogy Vénusz kőfaragó, Gerendaiak, Starkok, volt egy olasz család is, akiket a helyiek – nyilván nem helyes olasz kiejtéssel – Giacintaéknak neveztek.

K.: Az, hogy ez iparos falu volt, más légkört jelentett?

V.: Teljesen más légkört, ez egy polgári falu volt. A nagyapám kőművesmester volt, ma inkább azt mondanák, vállalkozó, de olyan vállalkozó, aki maga is felment az állásra és rakta a falat, mégpedig terméskőből.

K.: Voltak emberei is?

V.: Voltak. Ez persze a pillanatnyi konjunktúrától, dekonjunktúrától függött. Most nem akarom mondani, hogy szegény nagyapám nagyon rosszkor élt, mert az első világháborúban lehúzott négy évet, lovas tüzér volt a Komáromi Fogatolt Lovasezrednél – ahogy hivatalosan nevezték. Aztán jött a világválság, amikor senki nem építkezett, a második világháború, és a végén, miután az 50-es évek elején elvették az iparendélyét, papírgyári munkásként fejezte be, s ez nagy visszaesés volt.

K.: Említette, hogy más légkör. Mi az a más? Hogyan tudnánk ezt ma elképzelni, összehasonlítva egy tipikus mezőgazdász faluval?

V.: A környezet nyilván más volt. Már csak azért is, mert a Gerecse hegység a falut rászorította a Dunára, tehát egy nagyon szűk terület volt. Ezért meglehetősen sűrűn, és mondjuk, mint a kisvárosoknak a földszintes negyedei, az utcával párhuzamos tengelyű házakat építettek. Kő volt bőven. Van most is. Tehát kőből épült kapubálványok, kapufélfák, kerítések, tehát a megjelenése is más és az ellátottsága is. 1200 lakosú volt akkor Piszke, volt benzinkút – jó akkor az volt a bécsi út –, volt vaskereskedés, volt ilyen, hogy trafik, és hát ezek az iparosok vállalkozók voltak. Tehát a kőfaragók nem éltek volna meg egy temetőből, nagyon messzi területekre jártak, vitték az elkészült sírköveket. A nagyapámnak volt egy igen közeli barátja, ő is kőfaragó volt, Stark bácsi. Ő például – tudom – Kisbér környékére rendszeresen járt ki – fel volt osztva a piac közöttük – és szállította az elkészült sírköveket.

K.: Mivel szállították? Autóval?

V.: Autóval szerintem nem, vonattal.

K.: A beszélgetéseiből is látszott az, hogy ez egy nyitottabb világ volt...

V.: Igen. Ugye nagyapám, mint kőműves-inas meg segéd Pesten tanulta a szakmát, de a nagyapám bejárt kerékpáron munka után Esztergomba, ott volt valami iparos körben dalárdája. Tehát vette a fáradságot, akkor még busz nem járt, vonatok jártak ugyan, de ő biciklin járt olyan 20-25 km-re volt Esztergom. Megvette a Tolnai Világlexikont, járt a Tolnai Világ Lapja, ami egy olyan populáris lap volt. A nagyapám egy csomó tisztséget is viselt, ő volt az önkéntes tűzoltóság parancsnoka, nem is lehetett más, mert ő volt a lovas tüzér. Vett egy versenykerékpárt – még én is kerékpároztam rajta –, és bejárt vele Esztergomba a dalárda kedvéért. Volt mozi a faluban. És nem valahonnan távolról jött egy vállalkozó, hanem a faluban élő egyik hentesmester alapította a mozit. Volt egy kis megtakarított pénze, megvett egy parasztházat, kivette a válaszfalakat, és ott volt a mozi.

K.: De hányban?

V.: A harmincas években.

K.: A háború alatt is működött?

V.: Működött – gondolom én, arra már nem emlékszem. Még annyit teszek hozzá, hogy a falunak tulajdonképpen sváb eredetű lakossága volt. A mozitulajdonos Hoffmann volt, a nagyapám barátja volt a Stark; aki Vénusz meg ilyen neveket viselt, az már javított név volt.

K.: De már ekkor magyarul beszéltek?

V.: Magyarul beszéltek. Nagyon érdekes volt, de ezt máshonnan is lehet tudni, hogy maradt a faluban 10-12 sváb parasztgazda. Ők svábul beszéltek. A nagyapámék otthon is magyarul beszéltek, a gyerekekkel is magyarul beszéltek. Velem is, az iparos társaival is. Ha az utcán összetalálkozott egy sváb gazdával, ő is németre váltott vagy svábra váltott. Ez annyira élesen elkülönült, tudom, mikor nagyapámmal szemben lakott egy sváb gazda, ő volt a Hánzi, nagyapám volt a Jani bácsi, de aki megmaradt parasztnak, az volt a Hánzi bácsi. A Havasi⁵ elvtárs is pizskei kőművesből lett nagy pártember Pesten.

K.: Kitelepítés volt?

V.: Kitelepítés nagyon kevés volt. Érdekes módon az én dédnagyapámat akarták kitelepíteni, de ő lábatlani volt. Kádármester volt. Furcsa volt, mert ő 40-ben, 41-ben meg is halt, nem tudták kitelepíteni. Csak jöttek a nagyapámékhoz a határozattal, hogy hol van a Marhold bácsi (anyai ágon) – már évek óta a temetőben, mondtuk. Lábatlan, ahol a cementgyár működött, is egy sváb eredetű falu volt, csak ott megmaradt a lakosság vagy parasztnak, vagy elment a cementgyárba dolgozni, munkásnak. Tehát sokkal kisebb volt ez az iparos vállalkozói réteg, mint Pizskén.

K.: A nagy kertnél tartottunk

V.: Meg a nagyapámnál, akire én felnéztem, olyan példakép volt. Ugye megedzette az első világháború is, és mindenféle tisztséget töltött be a falu életében. Mondom, ő volt a tűzoltóparancsnok. Amikor szegény meghalt és temettük, az egyik legemlékezetesebb mozzanata a temetésnek az volt, amikor eljött az akkor már megszűntetett, mert ugye a gyári tűzoltóság vette át az önkéntes tűzoltók szerepét, és akkor eljöttek olyan 75-80-90 éves bácsik, előkaparták valahonnan az egyenruhájukat (nekem is van még egy kitüntetésem a nagyapámtól – megőriztem) és hozták az önkéntes tűzoltóság zászlaját, kopott, rojtos, minden, sorban álltak a sír mellett.

K.: Hányban halt meg?

V.: A 60-as évek második felében. Egy temetés ugye szomorú dolog, de ebben én ott ennek az életformának a végnapjait láttam, ahogy ezek az öreg, kiérdemesült tűzoltók ott sorba álltak. Ezen kívül a nagyapám volt az iparos kör elnöke is, amíg meg nem szüntették természetesen. Még a 30-as években adtak ki egy vármegyei kötetsorozatot, abba be is került fényképpel együtt, úgyhogy meg tudom nézni a könyvtárban, mint az iparos kör elnöke. Ott, abból a kötetből tudtam meg például, pedig sokat mesélt nagyon, de erre valahogy nem emlékeztem, tényleg, amikor jobban ment neki, akkor komoly vállalkozó volt, mert a kötetben említették,

⁵ Havasi Ferenc (Pizske, 1929 – Tata, 1993) 1956 után az MSZMP Komárom megyei pártbizottságon dolgozott, ahol 1966-tól első titkár lett. 1966–1988 az MSZMP Központi Bizottságának a tagja (1975-től a gazdaságpolitikáért felelős titkár), 1980–1988 között az MSZMP Politikai Bizottságának is tagja lett.

hogy ő építette a Dorogi Szénbányák nem tudom milyen irodaházát és raktárait. Tehát Dorogon is dolgozott a szénbányáknál. Ez volt nekem az állandóságnak a letéteményese.

K.: És ő hogy viszonyult a rendszerhez? A nagypapa?

V.: Úgy viszonyult, hogy nemcsak ő volt a tűzoltóparancsnok, meg az iparos kör elnöke, hanem a helybéli piszkei szociáldemokrata pártnak is valamilyen vezetője, egyszer még képviselőjelöltnek is indult a Horthy-korszakban a szociáldemokrata párt jelöltjeként, de nem nyerte meg természetesen, hanem a gyárigazgató nyerte meg a választást. És még a szociáldemokrata pártnak alapszervi elnöke vagy titkára is volt, tehát vezetője volt Píszkén. Még a háború után is ezt a tisztséget töltötte be, amikor egyszer megkapták az értesítést, hogy össze fog olvadni a két párt és ez alkalomból lesz a kommunista párt székházában az egyesülési ceremónia. Nagypapám tudomásul vette, kihirdette, hogy ekkor és ekkor a szociáldemokrata párt helyiségében gyülekeznek a párttagok, viszik a „levéltárat” (nem tudom, mennyi volt a levéltár, talán egy dosszié), a pecsétet meg a zászlót, és úgy fognak átvonulni a kommunista párt helyiségébe. Így is történt, csak amikor összegyűltek, a tagságnak a fele nem ment el. Nagypapám ezért kicsit megorrolt rájuk, átvonultak a tervek szerint, és akkor látta, hogy ezek már ott ülnek. Tehát előzőleg egyénileg átjelentkeztek a kommunista pártba. Nagypapám, aki meglehetősen kemény ember volt, erre elővette a szociáldemokrata pártnak a tagkönyvét, odavágta az asztalra, mondta, hogy csináljatok, amit akartok, elvonult, azóta sem lépett be. Persze el is vették az iparendedélyét ezután, úgyhogy így viszonyult a rendszerhez.

K.: Különbben is elvették volna.

V.: Persze, a többiekét is elvették. Érdekes módon a kőfaragókéét nem. Emlékszem, hogy az a pár ismerős kőfaragó, a Stark bácsi is például élete végéig dolgozott, sőt például az a Stark-féle kőfaragóüzem egy elég komoly manufaktúra volt. Két felnőtt fia volt, azok is ott dolgoztak, a Stark bácsi volt az, aki az üzletet szervezte. Tehát utazott Kisbérre stb. És élt még az apja, aki a finom munkát végezte, ő véste a betűket. És még volt egy-két segédmunkása, akik a nehéz köveket emelgették, szállították.

K.: Erről még egy kérdés jut eszembe, hogy a nagypapa miért nem állt be a barátja mellé, ha tőle elvették az iparendedélyt?

V.: Hát mert nem volt kőfaragó. A kőfaragó munkához nem értett.

K.: Idős volt már, nem? És akkor elkezdte a kertet művelni?

V.: A szőlőt. A többi nem érdekelte. És nem ismerték el akkor, az 50-es évek végén kisiparosként töltött időt munkaviszonynak. Úgyhogy őneki a papírgyárban le kellett húznia néhány évet, akkor amikor már jóval túl volt a nyugdíjkorhatáron. Ez volt az élete egyik tragédiája. A másik az, hogy a fia az orosz fronton meghalt, a sírját természetesen nem találták meg, de belevésték a nevét a piszkei temetőben, ott van az ifj. Multner Jánosnak neve is. Ő is kőművesmesternek tanult, igaz, hogy aztán valamilyen felsőbb iskolába kezdett járni, de behívták katonának. Ő volt az, aki az akkor még remélt családi vállalkozást továbbvitte volna. Én Píszkét nagyon szerettem az állandóság miatt, a környezet miatt és a nagypapám miatt. Tulajdonképpen ő bennem látta a fiát.

K.: A nagyapjának két lánya volt és egy fia?

V.: Igen. És a fia 43-ban a Don-kanyarnak nevezett helyen halt meg. A fiára azért is büszke volt ő, a lovas tüzér, mert a fia légvédelmi tüzér lett. Úgy gondolta, hogy folytatja katonai pályafutását, amiben nem vitte sokra a nagyapám, Zugsführerként szerelt le a háború után. Körülbelül Piskéről ennyit. – A falu polgári vonatkozásairól sokat mesélt a mamám is, szegény. Mindig a tűzoltóbálokra emlékezett. A Nagykoszmának nevezett kocsmát, éttermet kibérelte ekkor az önkéntes tűzoltó-parancsnokság, ott volt a nagy tűzoltóbál, és ő, mint a tűzoltóparancsnok lánya, a falu ifjúságával állandóan végigtáncolta a bált. A mamám mindig, később is, mikor az Alföldre került (nem szerette az Alföldet), mindig a Dunántúlra emlékezett, és mindig büszkén mondta, hogy ő sváb konyhát visz. Például hurkát is „svábosat” csinált – ebből következően.

K.: Azt nem említette, hogy az édesanyja hogyan viszonyult ehhez a vándorláshoz?

V.: Érdekes módon ez sohase okozott konfliktust számára. Az az érdekes, hogy annyira beleélték magukat ebbe, hogy voltak nagy faládáik pánttal, és azokat be lehetett lakatolni. Úgyhogy megvolt mindennek a helye. Jött a parancsolat, hogy holnapután nem Devecserben, hanem Nagykanizsán lakunk, felhozták a pincéből vagy a kamrából a ládákat, és tudták, hogy ebbe a ládába szoktuk az ágyneműt rakni, abba meg a tányérokat...

K.: Az édesapja hova valósi?

V.: Ő rákospalotai. A Bocskai utcában laktak a nagyszüleim, csak szétbombázták a házat, úgyhogy elköltöztek onnan. Az apai ágról sokkal kevesebbet tudok, mert meg is halt a nagyapám 44-ben. És ugye 43–44-ben Pestre nem látogattunk már, mert háborús állapotok voltak. Csak nagyon homályos emlékeim vannak róla. Apámék hatan voltak testvérek. Apai nagyapám a fővárosi bíróságon volt tisztviselő, úgyhogy mindennap járt be oda a Nyugatiig villamossal, és onnan a Markó utcában lévő bíróságon dolgozott.

K.: Akkor térjünk vissza Tiszafüredre...

Ott jártam négy gimnáziumot egy akkor alakuló gimnáziumban, tehát mi voltunk mindig a legfelső évfolyam. A tiszafüredi éveimre esnek ennek a korszaknak a legsötétebb évei. Hozzáteszem rögtön, hogy ennek ellenére én Tiszafüredre és az iskolára is igen jó szívvel emlékezem vissza. Bármilyen történt akkor, de 14-16-18 évesen az életnek más oldalai is feltárultak az ember előtt, és valahogy ez nem nyomasztott engem túlságosan. Habár érdekes mód én mindig elgondolkodom azon, hogy amikor különböző értelmiségiek visszaemlékeznek ezekre az évekre, az idősebb korosztály persze, akik részt vállaltak akár a párt, akár egyéb szervezetek munkájában, vezetésében, kinyilvánították odatartozásukat és hívő voltukat, és ezekben a visszaemlékezésekben gyakran elhangzik az, hogy tulajdonképpen nem tudtuk, hogy mi történik az országban. Mondják ezt azok, akik ifjúként élték át ezeket az éveket. Én ezt nem nagyon akarom elhinni. Mi ugyanis Tiszafüreden pontosan tudtuk, legalábbis ami a környezetünkben történik. Más ugye hogy egy kis, tízezer lakosú városkában mindenről lehetett tudni. Mi tudtuk azt például, hogy Pestről vagy a nagyvárosokból kitelepítettek emberek és azok ott vannak a Tiszafüred határához tartozó Óhat- meg Pócspusztán és embertelen körülmények között, juhodályban meg istállóban tartják ezeket az embereket.

K.: Honnan tudták?

V.: Ott, abban a gazdaságban dolgoztak tiszafüredi emberek is, ugye ezeket mezőgazdasági munkára fogták, ott a művezető, brigádvezető Tiszafüredről járt ki Óhatra, tehát látták. Én is voltam egyszer, mert ugyan nem Óhaton, hanem Hortobágyon volt egy sajtüzeme a tiszafüredi tejüzemnek. És én csak úgy szórakozásból felszálltam egy teherautóra, amivel hordozták az árut, és kimentem. És én is láttam. De igazán azoktól tudtuk, akik ezekkel érintkezésbe kerültek. Mi nagyon jól tudtuk, hogy mi a beszolgáltatás. Hogy tényleg előfordult, hogy a parasztgazdáknak mástól kellett vásárolni disznót, egyebet, hogy teljesíteni tudják a beszolgáltatást.

K.: Ezt kitől tudta? Az osztálytársaitól?

V.: Az osztálytársaimtól, vagy attól, hogy akkortájt illendő volt, vagy kötelező volt az iskolai szünetekben munkát vállalni. Én egyszer valamilyen véletlen folytán egy ilyen termékforgalmi vállalatnak lettem valamilyen irnokféléje, tehát annak a cégnek, szervezetnek, ahol a begyűjtés is folyt. Én írtam az elismervényeket, szóval könyveltem. Jöttek idős parasztgazdák, nem kiabáltak, nem veszekedtek, átadták a papírjaikat, leültek, vártak és csendesen sírtak. Emlékszem. Még azt is mondhatnám, hogy én is részese voltam a beszolgáltatási rendszernek, mert részt vettem arra az egy hónapra. Mi tudtuk, mert kiszivárgott, ilyen kis helyen nem lehetett titokban tartani, hogy X-et meg Y-t bevitték a rendőrségre és az ÁVO-sok megverték. Ezt lehetett tudni. Lehetett érzékelni a gazdaság működését, mert hetekig nem volt egy szem hús sem az akkor még mezőgazdasági jellegű településben. Sőt a szocialista gazdaságról szerzett benyomásaim, a ne lopd el a poharat után további adalékokkal bővültek, ugye ott voltak a húsboltok, hentesboltok, hetekig egy szem hús nem volt, egyedül étolajas üvegek porosodtak a polcokon, de akkor magyar ember, még ha éhhalál szélén is volt, étolajat nem vásárolt. És ebben az üres boltban ott támaszkodtak ezek a markos legények és várták a kuncsaftokat, akik nem mentek be, nem volt mit venni. De őket fizették, a boltot fenntartották, ez egy adalék a szocialista gazdálkodás, a gazdaság működéséhez. Tehát Tiszafüreden sok mindent jól lehetett tudni. Lehet, hogy ami a legfelsőbb régiókban történt, azt már nem, de ami úgy a mindennapi életben történt, azt igen. Jegyre adták az élelmiszerek egy részét, a cukrot, olykor még a kenyeret is. Kenyér még jegyre sem mindig volt. Hogy plantateát ittunk és borspótlóval főztünk.

K.: Mi az a plantatea?

V.: Azt hiszem a szederfa leveléből szárították. Van egy musical, egy énekes magyar darab (már a háborús években kitalálták, tehát 43–44-ben is plantateát ittunk), ennek egy dalbetétje: mind nyaranta, mind telente, legjobb ital, sej a plente, mert összekeverték a rímet, mind telente, mind nyaranta, legjobb ital sej a planta. Ez volt a hirdetés. Borspótlót használtunk, ezt valamilyen erős paprika magjából készítették. Sőt, egy pillanatra visszaugorva még a budapesti tartózkodásra, már akkor kezdődött ez a hiánygazdaság. Eltűnt például egy időben a köménymag. Akkor egy ilyen körfolyosós bérházban laktunk, úgyhogy jött a híradólánc, a szomszédok jelentették, hogy a körúti boltban lehet kapni köménymagot. Ez a körúti bolt még ma is ott van, ugyanazon a helyen, a Villányi út és a Bartók Béla út sarkán. Hát a mamám rögtön a kezembe nyomott valami pénzt, hogy vegyek minél több köménymagot. Nem is a boltban árulták, hanem az udvaron, ahol hosszú-hosszú sor képződött percek alatt. Lassan ment a sor, mert ugye nem kimérve volt a köménymag, hanem stanicliba mérték. Egy idő után a tömeg, akkor még nem voltak igazán a szocialista viszonyokra bedresszírozva, méltatlankodni kezdett. Miért ilyen lassan? Már a köménymagot is így... meg minden. Megijedt a hölgy, aki ott méricskélte, bement a boltba, kijött a boltvezető. Feltehetően, ezt csak feltételezem, hogy a boltvezető már valamilyen sze-

mináriumot végigjárt, felállt a székre, és mondta, hogy micsoda dolog az, hogy türelmetlenkedik a nép, és azért lehet csak öt deka vagy két deka köménymagot venni, mert vegyék tudomásul, hogy a köménymag nemzeti kincs. Ezt jól megjegyeztem. Tehát ilyen viszonyok voltak, és ez Tiszafüreden még inkább kiéleződött. Mindezt azért mondtam el, hogy a nyomasztó környezetet érzékelt az ember, de én ezen belül viszonylag jól éreztem magam. Kaptam egy kerékpárt, a Tisza-gáton hosszú kilométerekre el lehetett kerékpározni, az egyik oldalon a Tisza ártere szép erdőkkel, nagyon kellemes volt, kifejezetten jó emlékeim vannak Tiszafüredről. Hát a gimnázium már messze nem volt olyan színvonalú, mint a piarista gimnázium, hiszen akkor szerveződött, alakult, a tanárokat is akkor szedték össze. És hogy egy kicsit ugráljak az időben, lehet, hogy a tudományos pályám egyik nagy hiányossága a gyatra nyelvtudásom. Soha nem sikerült egyetlen nyelvet sem oly szintig elsajátítani, hogy könnyedén tudtam volna vele érintkezni. Vagy előadásokat tartani szabadon. Ennek elsősorban a lustaságom az oka, mert hát meg lehetett volna tanulni. De hát azok a viszonyok is, ahol nekem el kellett volna kezdeni nyelvet tanulni. Az orosz tanár akkor még a nagyvárosokban is alig akadt, nemhogy a tiszafüredi gimnáziumban. Úgyhogy egy olyan hölgyre osztották ki ezt a szerepet, aki azért látszott alkalmasnak az orosz nyelv tanítására, mert azokban az években, amikor Kárpátalja visszatért Magyarországra, akkor vagy Munkácsra vagy Ungvárra helyezték tanítani, mégpedig voltak olyan gazdaasszony-tanfolyamok, és ugye bevonult a magyar hatalom és mondta, hogy akkor őket most, úgy mint volt Aranykalászos Gazdaasszony-tanfolyam résztvevőit, tanító néni-nek rendelték ki oda. Róla gondolták aztán, ha mást nem, a piacon csak hallott ukrán szót. Nem olyan idegen neki az orosz nyelv, tanítsa ő. Aztán be is írátkák az ELTE-re, levelező szakra, mindig egy-két leckével járt előtünk. Úgy tanította az orosz, ahogy ilyen feltételek mellett lehetett. Ragozni még mindig el tudom a stolt meg egyebeket, ez volt a legegyszerűbb, ragozd el ezt, ragozd el azt, de hogy abból egy társalgás kialakuljon, addig sose jutottunk el. Itt már egy kicsit oldódott ez a kívülállásom, noha olyan szempontból nem, mint mondtam, engem senki nem kapacitált különösképpen arra, hogy valami ifjúsági vezetőféle legyek. Nem is tudom, hogy miért, tényleg nem tudom. Meg is lehettem volna sértődve. Volt egyetlen afférom, kisebb, nem komoly, akkor még pártunk, kormányunk, közigazgatásunk vezetői is olykor ellátogattak iskolákba és előadásokat is tartottak. Emlékszem, hogy a járási DISZ-bizottság titkára jött ki és a keresztény egyházak szörnyű, átkos működéséről tartott előadást. Mondom, én nem kapcsolódtam szorosan az egyházhoz, de mint aki olvasgatott ezt-azt, felálltam, hozzászóltam, ecseteltem, hogy jó-jó, de mennyi mindent köszönhet az európai vagy egyáltalán a társadalom, az emberiség az egyházaknak. Művészet terén, a zene terén, a tudományok ápolása, szorgalmasan másolták a kódexeket, meggyéb. Nem lett nagy botrány, mert a tanáraim kiálltak mellettem. Az előadó beszámolt az iskolavezetésnek, hogy micsoda ember van itt a tanulók között, de nem lett belőle semmiféle botrány. Lehet, hogy valamit beírtak és az igazgató, akit én nagyon tiszteltem, igazán kiváló tanár volt, figyelmeztetett, hogy vigyázzak ezzel. De aztán nem lett semmi. De nem hiszem, hogy ezért nem, valószínű, hogy a ránézésre is tapasztalható hitetlenség meg kívülállás mentett meg attól, hogy ebben részt kelljen vennem.

K.: Hogyan bontakozott ki az egyetem, milyen irányba indult el, ki segített-e, volt-e valami tanári kapcsolata?

V.: Teljesen véletlenül kerültem Debrecenbe. Tiszafüreden érettségiztem 1955-ben. A pályaválasztást illetően az ember nyilván olyan pályát választ, amelynek képviselőit látja, ismeri a mindennapokban. Különösen

Tiszafüred; mondjuk meg őszintén, az egy isten háta mögötti hely volt az 50-es években. Orvos nem akartam lenni, pedig hát az volt a menő, akkor a jogászok még elég szerény pozícióban voltak az értelmiségi rangsorban. Meg a katonatiszt. Nem akarok csúnyát mondani, de a kevésbé tehetségesek előtt a katonatiszti pálya állt nyitva. Jöttek is katonák toborozni tiszti iskolába. Meg a tanári pálya. Én igazán egyetlen tantárgy mellett nem köteleztem el magam. A társadalomtudományok érdekelték inkább, de nem volt különösebb bajom, legfeljebb untam a kémiát, de megtanultam annyira, hogy ebből nem lett problémám. Úgy éreztem akkor, hogy valami irodalommal kapcsolatos dolog lenne kíváncsú a számomra. Nagyon sokat olvastam.

K.: Miket?

V.: Mindent. Tiszafüreden volt egy polgári olvasókör a háború előtt, és elég gazdag könyvtára volt, és az igazgatóm, akit – említettem – nagyon tiszteltem, ő tanította egyébként a földrajzot, de nem volt földrajzszakos, csak a tanárhiány következtében lett az, és ő volt ennek a polgári olvasóköri könyvtárnak a vezetője, mielőtt igazgató lett. A polgári olvasókör természetesen megszűnt a polgár voltunkkal együtt, de a könyvtárat valahogy átmentette. Ott például volt egy hatalmas sorozat, azt hiszem, Világjáróknak nevezték, a Magyar Földrajzi Társaság adta ki őket. Vörös vagy piros kötésben volt, de rengeteg. Én azt végigolvastam az első kötettől az utolsóig. Kedvenc íróm volt, csak nem nagyon lehetett akkor hozzájutni, Karinthy. Tehát irodalom környékén gondolkodtam. Még a tanáraimról hadd szóljak egy-két szót. Főleg később vált érdekessé, hogy az egyik fiatal tanárom, aki közvetlenül a debreceni egyetemről került oda, azt nem lehetett tudni, én sem tudtam, hogy a népi irányzatnak volt a híve történelemtanárként. Für Lajosnak volt az évfolyamtársa, és tartotta vele a barátságot. Én 55-ben végül is Debrecenben kötöttem ki, egyszer bejött az egyetemre és bemutatott Für Lajosnak, hogy ez egy kiváló tanítványom volt és figyeljen rám. Ő kiváló tanár volt, és talán ha nem is nyíltan, de ő azért eltért ettől a marxista történelemoktatástól. Olvasott olyan könyvrészleteket, ami még a háború előtt íródott meg, úgyhogy kedveltem a történelmet. Az igazgatónk volt az irodalomtanár, meg földrajzot is tanított. Ő egy rendkívül szigorú, de rendkívül korrekt ember volt. Elég tragikus sorsa lett, fiatalon meghalt, 56 után kitették az állásából, meghurcolták, de én akkor már nem voltam tiszafüredi diák.

K.: Mit tanított az osztályfőnök?

V.: Az osztályfőnököm matematikát tanított. Vele nem voltam túl jó viszonyban, az igazgatóval igen. Volt még egy érdekes figurája a tantestületnek, egy Gráf Ottó nevű, soproni családból származó tanár, 3.-ban vagy 4.-ben ő vette át a magyartanítást. Közutálatnak örvendett a diákság és a szülők körében, azért, mert rendkívül következetes, szigorú, rendszerető ember volt. Csomó olyan magyartalanságra figyelt fel és hordta le az osztályt, ha ilyeneket mondtunk: „ez alatt azt értjük”, ezt én most is mindig kijavítom, bárki írását olvasom, hogy „ezen azt értjük”. Ilyeneket tanított, de én éppen ezt a szigorúságát, meg a következetességét, meg ezt a színvonalat kedveltem benne. Ha valaki tanácsot adott, az ő volt, nem fogadtam meg végül is teljesen. Egyrészt a tanári pályától is el akart tanácsolni, másrészt, eldöntöttem, hogy én az ELTE magyar-újságíró szakára – volt akkor ilyen, most nyilván kommunikációs szak lenne – jelentkeztem, mert írogatni szerettem, és az újságírónak muszáj írni, tehát ez lesz a megfelelő helyem. Az újságírósokról mindenképpen le akart beszélni, de ennek ellenére oda jelentkeztem, ahová helyhiány miatt nem vettek föl. Többszöri fellebbezést lehetett az egyetemhez beadni, azt elutasították, aztán azt hiszem a minisztériumhoz, hosszas huzavona után vettek fel Debrecenbe magyar–orosz szakra.

K.: Még egy pillanatra visszatérnénk az igazgatóra? Annyit mondott, hogy meghurcolták. Ennek a történetéről tud valamit? Mi volt ennek az oka?

V.: Azt hiszem, hogy részben alaptalan vádaskodás.

K.: Az 56-ban betöltött szerepe?

V.: 56-ban ugye ő volt az iskola igazgatója, én nem tudok arról, hogy Tiszafüreden bármi komoly atrocitás lett volna, nyilván az iskolában napokig szünetelt az oktatás, sőt én akkor egy vagy két napra visszatértem Debrecenből és elmentem az iskolába, ahol valamelyik osztály, amelyiket én ismertem behívott, hogy meséljek, hogy mi történt a világban. És akkor én meséltem. És ilyenek történtek az iskolában, meghurcolták, fegyelmit kapott, elbocsátották az igazgatói, sőt az iskolai állásából, nem is vették aztán vissza. Ráadásul, nem állítom, hogy emiatt, de úgy 59–60 táján meg is halt. Részben ezek méltatlan vádak miatt, de én úgy gondolom, hogy inkább védte az iskolát, igyekezett a diákságot valami szélsőséges megnyilvánulástól visszatartani. Még annyit, noha én nem tudom, a név szerint említett Gráf Ottó nevű tanárom él-e még vagy nem, állítólag ő volt az – a szüleim még ott maradtak Tiszafüreden, tehát én hazajártam –, aki tanúskodott ellene. Amit igazolni látszik, miután az igazgató urat felmentették, ő lett az iskola igazgatója.

K.: Akkor Debrecen, az egyetem. Magyar–orosz szak? Hogy kerültél oda?

V.: Az ELTE-re jelentkeztem magyar–újságíró szakra. Nem vettek fel helyhiány miatt. Föllebbeztam, az ELTE-n elutasítottak, aztán a minisztériumba kellett mennem, és ott gondolták, hogy magyar orosz mert egyéb szak nem volt a magyarral párosítva. 55-ben vagyunk, amikor a debreceni egyetemen összesen négy szakpárosítás volt: magyar–orosz, történelem–földrajz, fizika–kémia, matematika–ábrázoló geometria – megkeletésre. Ez a négy szak volt. Engem Debrecenbe vettek fel, magyar orosz szakra, örüljek neki. Hogy én mennyire tudtam oroszul négy évi tanulás és orosz érettségi után – amit jelesre abszolváltam, megjegyzem némi előkészítés után. Később, szeptember egy-két-harmadik napján megindult az oktatás az egyetemen, de én akkor még nem kaptam meg a fellebbezés eredményét, úgyhogy úgy (1955) szeptember 10–15. között jött a minisztériumból az értesítés, hogy felvettek a magyar–orosz szakra. Én másfél-kéthetes késéssel kapcsolódtam be az oktatásba. Felutaztam Debrecenbe, jelentkeztem a dékániban, ahol elvégezték a papírmunkát, index, ahova kellett beírtak, és megnézte a dékáni hivatal valamelyik munkatársa, úgy látom, hogy a maga csoportjának most a harmadik emeleten a hányasban lesz oroszórása. Szünet volt. Megyek lelombozódva, ott álltak körben a szünetben diákok és beszélgettek. Aztán csöngettek, bementek, beültem. Szemináriumi óra volt, egy nagy asztal körül ültünk, aztán elkezd az egyik – úgy véltem – hallgatónő beszélni oroszul. Micsoda stréber, még itt sincs a tanár, oroszul beszél még magunk között is. De hát egy Tiszafüreden végzett falusi hallgatónak milyen volt az egyetem tanára? Hát valami öreg, szemüveges férfi, szakállas. De csak beszél ez a nő, aztán az egyik fiú meglökött, te figyelj már oda, ez neked beszél! Nem figyeltem oda. Kiderült, hogy a hölgy volt a tanárnő. Kérdezte, hogy kerültem oda, mert ismeretlen volt az arcom, mert a többiekkel már találkozott. Úgyhogy én nem értettem meg, nem fogtam fel, hogy hozzám beszél. Az egyetemen nagyon szigorú dolog volt kilógni a sorból, például nem volt több szak, nem volt ilyen szabad szakválasztás, mint manapság. Nem volt lehetőség, hogy mondjuk a magyar mellé felvegyem a történelmet. Ennek ellenére elkezdtem, noha nem vagyok olyan rámenő, szerencsére volt egy társam,

aki ugyanilyen cipőben járt, az Ikvai Nándor nevű társam, aki néprajzos lett végül, ő szintén nem boldogult az oroszral, ketten kezdtünk járni a dékáni hivatal nyakára, hogy mehessünk át – ha más nincs – az egyetem történelem–földrajz szakára. Hosszú hetekig tartott ez a hercehurca, míg részben a későbbi általam tulajdonképpen kedvelt professzor, Kádár László⁶ (azért mondom, hogy általam, mert azért ő sem volt a kedvence főleg a munkatársainak, a hallgatóinak még kevésbé). Azt mondták a dékániban, hogy tulajdonképpen át is tennének, de elfogadja-e Kádár László, ő volt az intézeti igazgató, hogy két ember megy oda félév közben. Akkor elküldtek a Kádár Lászlóhoz, hogy kérdezzük meg, fogad-e minket. Kádár hosszasan elbeszélgetett velünk. Mindig a javára írom, hogy ő a későbbiek során is hosszasan foglalkozott a hallgatókkal, megkérdezte az érdeklődési körünket, családi körülményüket. Elbeszélgetett velünk, és azt mondta, jó, ő beszél a hivatallal, ő támogatja, hogy átkerülhessünk. Átmentünk aztán már október vége felé, és így lettem én történelem–földrajzos. Hozzáteszem, hogy hosszú ideig e kényszerű váltás után én úgy gondoltam, ha én valamivel jobban, behatóbban foglalkozom, az a történelem lehet. Szakdolgozatomat is úgy választottam meg negyedikben, hogy tulajdonképpen mindkét irány nyitva maradt, mert a földrajztudomány történetének a köréből, ami részben történelem volt, részben földrajz, ebből írtam a szakdolgozatomat. Így október végén átkerültünk Ikvai Nándival.

K.: Örömmel?

V.: Örömmel, eltekintve attól, hogy a többiek másfél-két hónapja tanultak, úgyhogy elég sok hátralékunk volt. Még egy rövid epizódot említek meg, oroszot ott is tanulnunk kellett természetesen, az volt az egyetlen kötelezően oktatott idegen nyelv. De akkor már nem az orosz intézet, hanem a nyelvi lektorátus munkatársai okítottak. Jött az első oroszóra, bementünk a Nándival, az orosz tanárunk – de ő magyarul, ez volt a szerencsénk – kérdezte, hogy mi kik vagyunk. Hát most jöttünk az orosz szakról. Jaj, végre két ember, aki tud oroszul! Tanár úr, ne tessék azt gondolni, hogy tudunk, azért jöttünk el, mert nem tudunk. Így kerültem én a történelem–földrajz szakra. Talán először azt mondom el, hogy én Debrecenben az egyetemen, noha 55-ben vagyunk még mindig, nagyon jól éreztem magam. Ennek egyik oka az volt – most lehet, hogy furcsán hangzik, amit mondok –, hogy ott jöttem igazán rá, meg érzékeltem, hogy olyan egyértelmű, kanonizált tudás nincs, ami a középiskolában a tankönyvben van, azt kell tudni, más nem is említődik. És abban az időben, amikor mindent uniformizáltak, kötelező és egyetlen filozófiai irány volt, én a szaktárgyakban jöttem rá, érzékeltem, hogy milyen sokféle lehetőség van a dolgok magyarázatára. Igaz, hogy csak orosz lehetett tanulni, igaz, hogy különféle marxista–leninista tanszék által tanított tantárgyakban azt tanultuk, amit, de amikor földrajzból vagy éghajlatból az éghajlati tájakat tanultuk, akkor csak elmondták, hogy van olyan tudós, aki úgy gondolja, hogy az éghajlati tájakat elsősorban a hőmérsékleti viszonyok, az évszakok váltakozása stb. jelöli ki, ő a Köppen⁷ nevű úr, és van egy Trewartha⁸ nevű úr, aki elsősorban a csapadék mennyiségét veszi figyelembe, aztán vannak olyanok, akik nem is közvetlenül az éghajlati elemeket, hanem a következményeit nézik, és az ott dívó vegetációról, sivatagi éghajlat, szavannai éghajlat, sztyepp, tundra, és akkor rájöttünk, hogy az, ami adott, például, hogy milyen ott az

6 Kádár László (Ósod, 1908 – Debrecen, 1989) 1938-tól Teleki Pál mellett dolgozott. 1939-1940 között Győrffy István halála után a Tájéztető és Népkutató Intézetet vezette. 1942-től az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola tanára, 1947-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi tanára volt.

7 Köppen, Wladimir (1846–1940) Oroszországban született német–osztrák meteorológus, földrajztudós. 1931-ben publikált összefoglaló művében (Grundriss der Klimakunde) publikálta az éghajlattípusok rendszerét.

8 Trewartha, Thomas (1896–1984) amerikai geográfus, az University of Wisconsin professzora.

éghajlat, azt lehet sokféleképpen magyarázni. Most is tájakkal próbálok foglalkozni, és néha a természeti földrajz területére is át kell olvasgatnom, nincs két egyforma olyan könyv, ahol a geológiai korszakbeosztás azonos lenne. Ha az ember egymás mellé tette – ez most is állandó problémát okoz nekem – a geológiai korbeosztást, néhol több, másutt kevesebb, így nevezik, úgy nevezik. Az, hogy a pleisztocén határát van, aki egymillió-hatszáz-ezer évre teszi, más meg 2,4 millióra, ez teljesen közönséges, és engem néha zavar is, mert kinek higgyek, mit írjak le ebből? De akkor ez nekem szenzáció volt és nagyon élveztem. Igen, lehet így is, lehet úgy is. Emlékszem, ez akkor is elbűvölt, meg úgy jó visszaemlékezni rá. Még egy dolog, a debreceni könyvtár: a debreceni könyvtár nekem igen nagy élményt jelentett, jó szívvel gondolok rá vissza a mai napig. Hatalmas olvasó, rengeteg könyv a szabadpolcokon, nagyon sok folyóirat. Az ember bement, akár lyukas órája volt, és olvashatott nagyon sok mindent. Nekem szerencsém volt olyan szempontból is, hogy volt egy könyvtáros fiú, a Merényi Lacika, aki történész volt, de a könyvtárban kapott állást. Valahogy miért, miért sem, nem állítom, hogy ez a kívülről látszódtott rajtam, ugye a debreceni könyvtár köteles könyvtár, vagy nemzeti könyvtár, tehát gyűjtötte a hungarikumokat is, úgyhogy a Merényi Lacika úgy más folyóiratokba belefoglalva például Jugoszláviában kiadott magyar sajtót is, meg magyar emigráns sajtót is kihozta nekünk óvatosan, hogy ne lássák. Ami ott a polcon legálisan ki volt rakva az is kinyitotta az ember előtt a világot, olyan folyóiratokat is olvashatott, kézbe vehetett, amit előtte nem is ismert. És jó hangulatú volt az egyetem, sok mindentől eltekintve. Mondjuk az egyetem, akkor egy roppant kicsi intézmény volt. Említettem, amikor én 55-ben odamentem csak négy tanszék volt, még nem volt germanisztika, francia tanszék, angol tanszék. Egy csomó tanszéket meg is szüntettek, volt amelyik csak tengődött, például a néprajzi tanszék ott volt Gunda Bélával,⁹ de hallgatói nem voltak. Pontosabban, fel lehetett venni, hallgatni órákat, de nem volt kötelező. Később aztán alakult a néprajzi tanszék. Volt olyan év, most nem tudom, melyik, amikor nyolcszáz hallgatója volt, csak a tudományegyetemnek, nem az orvostudománynak. A teológia szintén levált szervezetiileg. Olyan nyolcszáz körüli hallgatói létszáma a mai tízezres létszám mellett az kicsi. Úgyhogy nagyjából ismertük egymást, egymás munkáit is.

K.: Engem még az 1956 érdekelne. Arról milyen emléke van a debreceni egyetememen?

Én ugye 55–56-ban voltam elsőéves. Ahogy mondtam már, meglehetősen lekötött a világ kinyílása a könyvtár révén, az ellentétes vélemények, értelmezések megismerése révén. Igazából ez kötött le és foglalkoztatott. Ugye 56 tavaszán azért – legalábbis Pesten – már voltak jelei valahogy az erjedésnek. Írószövetség gyűlései, Petőfi-kör stb. Én ezekről tulajdonképpen nem tudtam és nem is éreztem, hogy készül valami. Az első gyanús jeleket a katonaságnál láttam. Akkor az volt a divat, hogy az embereket a nyári szünetekben hívták be egy-egy hónapra katonának. Honvédelmi tanszék volt az egyetememen, és a honvédelem komoly tantárgy volt, ami még az átlagba is beszámított. Úgyhogy jártunk órákra, és nyaranta egy-egy hónapra behívtak katonának, amikor elvégezte az ember az egyetemet, akkor három hónapra, utána tartalékos tiszt lehetett. Tehát én 56 nyarán katona voltam egy hónapig. És valahogy, érdekes módon, nem tudom, hogy miért, a tiszt kar tájékoztatóbb volt, mozgékonyabbak voltak, mint mi, voltak, akik a jugoszláv határon is szolgáltak, és akkor elmesélték, hogy ott mik történtek. Ami meglepő volt, hogy fraternizáltak velünk. Tehát gyakorlat közben pihenés volt, amikor leültek és meséltek. És olyanokat is meséltek, hogy mi azt kérdeztük, mi lenne, ha ezt a Honvédelmi

⁹ Gunda Béla (Temesfüzes, 1911 – Debrecen, 1994) etnográfus, akadémikus, 1934–1939 Györfy István mellett volt tanársegéd, 1943–1948 a Kolozsvári Egyetemen, 1948-tól a Kossuth Lajos Egyetemen generációkat tanított.

Minisztérium vagy egyéb szerv meghallaná...

Az 56-os emlékeimben odáig jutottam, hogy a katonaságnál kezdett gyanús lenni, hogy itt valami változás történik, és amikor 56 szeptemberében visszamentünk az egyetemre, akkor már több információnk volt. Idősebb évfolyamtársaim, illetve egyetemi társaim közül feljártak többen már Pestre, részt vettek különböző rendezvényeken. A debreceni egyetemen is mindenféle 12 pont és ehhez hasonló szövegek sokfelé keletkeztek. Azt lehet tudni például, hogy a Műegyetemen is, de szinte minden egyetemen a kezdetben még inkább az egyetemi élethez kapcsolódó követelések voltak, így pl. a kötelező orosz nyelv tanulásának az eltörlése, az, hogy bizonyos tanszabadság lehessen az egyes szakok között is, szabadabban mozogni. Még olyanok is előkerültek, hogy a menzakereszt minőségének vagy mennyiségének a javítása. Tehát eléggé kötődtek még az egyetemi élethez, s Debrecenben is ilyenek formálódtak, és valamiféle kapcsolat is kiépült, legalábbis valamilyen információs kapcsolat a Budapesten történő eseményekkel. Azt hiszem, akkor vette kezdetét Debrecenben 56, amikor híre jött, hogy Budapesten 23-ára tüntetést szerveznek. Akkor volt egy ilyen bizonytalan időszak, hogy betiltották, vagy hogy engedélyezik-e. Amikor mi összegyűltünk, spontán összejövetelek voltak, az aulában elég nagy tömeget befogadva beszéltünk erről. Arról folyt a vita, hogy várjuk-e meg, míg eldől, hogy Pesten lesz-e tüntetés, vagy attól függetlenül, Debrecenben legyen-e tüntetés? Nem igazán jutott a társaság valami egyöntetű véleményre, ahogy én emlékszem. Úgyhogy másnap, 23-án teljesen szabályszerűen elkezdődött az oktatás. Arra emlékszem, hogy a mi évfolyamunknak 8 órától éppen Kádár professzorral volt órája. De teljesen bizonytalan volt, hogy most mi lesz a nap folyamán. Míg Kádár tartotta az órát, még 9 óra előtt, egyszer csak felhangzott a főépület előtt az ének. Kinéztünk, hát az akadémisták jöttek, tehát a mezőgazdasági akadémiának a hallgatói. Korán kelő nép, reggel 8-kor találkoztak, és azt mondták, hogy nem várunk mi a pesti hírekre, engedélyezték vagy nem, Debrecenben legyen tüntetés. A Böszörményi úton volt az Akadémia, a kertek alatt átjöttek a Kossuth egyetem elé, és mondom, ott jelszavakat kiabáltak. Kádárral óránk mindig a 15-ös tanteremben, a negyedik emeleten volt és amikor táblához fordult, mindenki fölemelkedett, és nézett ki, hogy mi van lent. Észrevette, nem tudom mit mondott, valami olyan szöveget, hogy nem áll ellen a történéseknek, és abbahagyta az órát, kiment. És akkor mi is, és nyilván a többi évfolyam is lementünk az egyetem elé, és némi várakozás után (azért kellett várakozni, mert az orvostanhallgatók szétszórta, a klinikák különböző épületeiben tanultak, tehát őket bevárva indultunk el, mint mondtam, gyönyörű időben a Nagyerdei körúton és a Simonyi úton a város felé. Akkor még kizárólag a három egyetem hallgatóival mentünk. Hát ahogy ilyenkor szokásos egy tüntetésnél, Kossuth-nótákat, Marseillaise-t meg hasonlókat énekelve vonultunk a megyei pártbizottság elé. Kifejezetten egyetemi hallgatókból álló menetoszlop volt. És ezeket az emlegetett pontokat, amit az egyetemen összeállítottak, ezeket kívánták benyújtani a megyei pártbizottságon. Hozzáteszem, minden ellenállás nélkül az a két-három ember, akiket küldötteknek választottunk, azok bemehettek. A Hajdú megyei pártbizottságot Komócsin elvtárs vezette, a nagy Komócsin Zoltán, ő volt a megyei pártbizottság első titkára. Mi ott először énekelünk, mögöttünk volt egy általános iskola, ott is megszűnt a tanítás, mindenki az ablakban volt. Akkor kezdték kiadogatni a Petőfi- meg Kossuth-képeket a falról. Ez a megyei pártbizottság a Déri Múzeum és a kollégium közti rövid kis utcában volt, egyemeletes épület, most valamilyen pártok háza van benne. Miután elhúzódtunk az a tárgyalás, az első emeleten volt egy erkély, ott egy darabig színészek tartottak szóval minket, verseket mondtak. Többek között előtte való évben mutatták be a Petőfi-filmet, az egy nagy propagandafilm volt akkor, Görbe

János színész játszotta Petőfit, aki akkor debreceni színész volt. Hát ő mit tehetett mást, elszavalta a Talpra magyart. Egy darabig vártunk, és akkor valaki kiadta, hogy menjünk valami nagy gyárba, hogy a „munkásosztály” is bekapcsolódjon a mozgalomba, és – mint említettem, én úgy emlékszem, nem a gördülőcsapágy-gyárba mentünk, hanem a járműjavítóba. Ez, legalábbis az én gondolkodásomban akkor nagy változást jelentett. Tudniillik addig valami olyasmi volt a követelések lényege, amit később aztán emberarcú szocializmusnak vagy minek mondtak. Tehát az, hogy ne legyenek koncepciós perek, az ártatlanul elítélteket engedjék szabadon, szűnjön meg a beszolgáltatás, ilyenek. De mondjuk gyökeres változás nem hiszem, hogy egyértelműen deklarálva lett volna mondjuk a többpártrendszer. Tehát tényleg egy ilyen jobbított szocializmus. Én úgy emlékszem, hogy körülbelül én is azt hittem, hogy ez az, ami elérhető, vagy egyáltalán ez az, ami reális. Kiértünk a járműjavítóba,¹⁰ ahol egyetemisták kinyitották a kapukat, ott volt egy ilyen nagyobb tér, ahová gyülekeztek szépen a munkások. És valaki elkezdte az egyetemisták közül, valami felső évfolyamos ismertetni egyrészt ezeket a pontokat, követeléseket. A munkások egy darabig hallgatták, ez volt az a pillanat, amikor az emberarcú szocializmus volt napirenden, és akkor megjelent néhány ott dolgozó ezekkel a hosszú nyelvű kalapácsokkal, amikkel a vasutasok a kerekeket szokták kopogtatni, és a bejáratnál szemben ott voltak ilyen élmunkások, munkaversenyek eredményei, nagy vezetőink üvegtáblák alatt, és se szó, se beszéd odaálltak mellé, és ezekkel a hosszú nyelvű kalapácsokkal kezdték szétverni őket. Én akkor kezdtem azon gondolkodni, hogy mi lehet ebből. Na igen, amikor idevonultunk, akkor már a korábban kizárólag egyetemistákból álló társasághoz kezdtek mások is csatlakozni, elsősorban középiskolások, mentünk a Szent Anna utcán, amit akkor Béke utcának neveztek, ott volt a Csokonai gimnázium, meg volt egy másik, a Tóth Árpád gimnázium, a diákok is csatlakoztak, meg néhány bátrabb járőrelő is, és így mentünk ki a járműjavítóba. És amikor egy idő után visszamentünk onnan a pártház elé, mondván, hogy mire jutottak a küldötteink, akkor a városban azért már más szelek fújtak. Például elmentünk a városháza előtt a Piac utcán, az akkori Vörös Hadsereg utcán, és ott volt a földön egy óriási vörös csillag leverve. Én nem is hittem, hogy akkora vörös csillag van az emeleteken, kicsinek látszott. Egy kis park volt ott előtte és a vörös csillag szétverve, szétkalapálva már nagynak tűnt. Addig ez olyan – hogy is mondjam – majális valami volt, majdnem hogy azt mondanám, vidám felvonulás. És akkor néhány évfolyamtársam, akikkel közben folyton beszélgettünk, túlmentek ezekben a beszélgetésekben, kezdték mondogatni, hogy hát itt többpártrendszer, miegyéb

10 Mielőtt rátérnék 56-ra, említek egy dolgot. Olvastam a Berényi Pistával készült interjút, aki elég hosszan beszélt 56-ról. És én nem győztem csodálkozni, hogy az ő emlékei mennyire mások. Noha Debrecenben volt, földrajzos volt, előttem egy évfolyammal járt, ugyanabban a kollégiumban laktunk, tehát tulajdonképpen mindent együtt éltünk át. Én a saját emlékeimet tartom fontosnak, nyilván nem biztos, hogy így van. Nem tudtam magamnak megmagyarázni, hogy a Pista kimondva kimondatlanul egész másként emlékezett a dolgokra. Még olyan magyarázatot sem kaptam, hogy lehet, hogy valaki a forradalmi múltját manapság fényezni akarná, vagy ha az ellenkező oldalon állt, akkor épp ellenkezőleg, próbálja elkenni a dolgokat. De a Pista egyik sem. Ez az emlék nagyon átformált. Nem tudom én jól érzékeltetni, azért ő egy kicsit csökkentette a jelentőségét ennek. Hogy nem is tudtak róla, meg volt valami – én nem tudom, hogy miért. Jó, hát az ember bizonyos dolgokra nem emlékszik. Pista említi, hogy október 23-án, amikor a városi tüntetés befejeződött, a tüntetők kimentek a GÖCS-be, a Gördülőcsapágy-gyárba. Én megesküszöm arra, hogy a járműjavítóba utána mentünk. Még egyet a Pistával – ezt csak az ördög mondatja velem –, Pista már az 56 időkről szólva mondta, hogy sok mindent nem lehetett tenni, de ő nem írta le utána soha, hogy felszabadulás. És piszkált bennem a kisördög, odamentem a sárga kötetekhez, Tokajhoz, Pista szerkesztette és írta a bevezetést. Bevezetés. Célkitűzés és módszer. Első mondat: A felszabadulás után bekövetkezett gyors gazdasági fejlődés és átalakulás szükségképpen átformálta az ország korábbi gazdasági-társadalmi térszerkezetét. Egyébként egy időben nem mondtam, csak gondoltam, hogy én sem írtam le. Aztán valami egész más okból, valami Cserehátról írt tanulmányomat utólag olvastam – dehogynem, leírtam. Ennyit mondok előljáróban.

is kell. Arra emlékszem, nagyon jóleső érzés volt, hogy amikor már másodszor vonultunk végig a városon, akkor már egyre többen odajöttek, már majdnem sorfal volt az utca két oldalán. És jöttek hozzánk idős nénik, teljesen ismeretlenül persze, és ölelgettek, hogy fiúk jól van, csak csináljátok. Valahogy az ember úgy érezte, legalábbis a lakosság egy része támogatja ezt, amit ebből sejt. De nem lehetett tudni, hogy igazán mi ez. Visszamentünk az egyetemre, a többség. Igen, ilyen rendezett körülmények voltak, mondták, hogy most van a menzán a vacso-raidő, menjünk vissza az egyetemre, és majd a vacsora után megint megtárgyaljuk, hogy hogyan tovább. És ekkor, a vacsora közben vagy a tárgyalás közben jöhetett – nem tudom pontosan – a hír, hogy ugye az egyetemisták elvonultak, de maradt egy spontán tüntetés, akik ott a Csokonai színház mellett, ahol a helyi ÁVÓ-nak a központja volt (lehet, hogy nem így hívták, rendőrkapitányság vagy valami) és hát ott elkezdtek ablakot betörni, miegyéb, és hát közéjük lőttek. Ez volt az egyetlen igazán véres incidens Debrecenben, azt hiszem, két ember halt meg. Egyik sem volt egyetemista, az egyetemisták döntő többsége kiment megint az egyetemre, hanem akkor már azok, akik összeverődtek, azok folytatták a tüntetést.

K.: Pali eddig milyen szerepet töltött be, követte az eseményeket, vagy kicsit irányította?

V.: Én követtem az eseményeket. Érdekes módon ekkor, még az első napokban igazán szervezettségről, hogy kik a vezetők nem volt szó, később kiderült néhány emberről, illetve kialakult, hogy kik azok, akik vezetői ennek. Én a tömeget alkottam, mentem velük. Így végződött aztán 23. Amikor mi bementünk másodszor a városba, az már olyan rendezetlen volt, menjünk, lövik az embereket, csináljunk valamit – körülbelül ilyen, de különösebb szervezettség nem volt. Tudom, hogy még a villamosok mintha jártak volna, úgyhogy egyesek onnan kintről bevillamosoztak a városközpontba. Füst, meg ilyenek voltak, összetört ablakok, üvegek, de a tömeget fölöslatták gyakorlatilag. Mellékutcák sarkain gyülekezett kisebb tömeg, de akkor véget ért a 23. Debrecenben. Persze sok minden egyéb is történhetett, amiről én nem tudok. Utána összefolynak előttem az események, egyes epizódokra emlékszem. Például, amikor Komócsin elvtárs kijött a Benczúr utcai kollégiumba, ez olyan 25. lehetett, de lehet, hogy 26. volt. Próbálta lecsillapítani a hangulatot, nagyon kevés sikerrel, úgyhogy később, mikor kiadtak ilyen fehér könyvet, vagy mit, abban írták, hogy Komócsin elvtárs illegalitásba vonult, valahogy eltűnt a városból. Debrecenben igazán harcokra nem került sor. Egyedül az okozott feszültséget, hogy akkor még Záhony vagy a határátkelők felől vezető út a városon keresztül ment, mert nem volt meg ez a körgyűrű, a Kossuth utcán és a Széchenyi utcán, az volt a főút, ott vonultak napokig befelé az orosz tankok, teherautók. Még egy epizódot elmondok – utólag persze szidhatom is magam –, valamikor, amikor még ez a bizonytalan állapot volt, ekkor még működött pár napig a pártbizottság, meg egyáltalán a rendszer, vonultak át az oroszok. Október végére úgy tűnt, hogy valami rendeződik, de az még nem történt meg. Akkor egyszer jött a hír, meg néhány teherautó az egyetemhez, hogy szerveznek polgárőrséget, vagy nemzetőrséget, úgyhogy egyetemisták is jelentkezzenek, én a Benczúr utcai kollégiumban voltam akkor. Emlékszem, hogy nagy tülekedés támadt, hogy felférünk-e a teherautóra? Én is ott tülekedtem. Utólag gondoltam, hogyha valami bajom történik, a család egyetlen fiú gyermeke, nem lehettem valami nagyon megfontolt. Felkerültem a teherautóra, be is vittek a városháza alagsorába. Azért kerültem be egyébként, mert az említett könyvtáros, a Merényi Lacika valami felkelővezér lett és őt jól ismertem, és akkor az ő protekciója révén felkerültem a teherautóra. Ott várakoztunk, hogy hozzák a fegyvereket, de a fegyverek – nem tudom, hogy miért – valahogy nem kerültek elő. Most az

volt – utólag visszagondolva – az egészben kissé pikáns, hogy ennek az alagsornak, pincének az ablakai arra az utcára néztek, a Kossuth utcára, ahol az orosz tankok meg vonultak. Utólag elgondoltam, hogy ha hoznak oda fegyvereket, és valamelyik társam esztelenül elkezd ott lövöldözni, nem tudom, mi lett volna. A másik az, hogy az ember, amikor nézi a háborús filmeket meg egyebeket, mindig nehezen tudja elképzelni, hogy lehet valakit rávenni arra, hogy kiugorjon a lövészárokból, és elkezdjen rohanni az ellenség állásai felé, s közben lövik. Hogy ilyen nincs. És ebből értettem meg, noha szerencsére ilyesmire nem került sor, hogy van valami olyan háborús pszichózis, hogy én arra nem gondoltam, hogy amikor beverekedtem magam ebbe a kontingensbe, hogy akkor mi van, ha tényleg fegyvert adnak. Lövünk meg minden. Engem csak az vezetett, hogy én ott lehessenek. Ez volt az egyetlen, ami az átlagos aktivitáson túl ment, aztán egy idő után kijelentették, hogy nem, majd máshogy megoldjuk. Akkor visszagyalogoltunk. Ez az egyetlen aktívnak ígérkező megmozdulásom így véget ért. Az egyetem védelmére valami erőket mozgósítottak, volt katonai tanszékünk, mint minden egyetemen és érdekes módon akkor a tanszék vezetője, az ő nevére még, emlékszem egy Nagy Imre százados nevű úr volt (Nagy Imrével csak névrokonság), ő megszervezte az egyetem védelmét. Nem próbálódott ki ez a védelmi rendszer. (Az egyetemnek vastag falai vannak.) Egy idő után a városnak is megszerveződött valami forradalmi bizottsága, ahova az egyetem is delegált embereket. Körülbelül ezekre korlátozódott a debreceni tevékenység. Debrecenben is szerveződött Szabad Debrecen Rádió, vagy, hogy hívták, de miután Debrecenben nem volt olyan antennatorony meg rádióstúdió, az orvosegyetem fizika tanszékén szerveződött egy rádió és volt egy tanár Debrecenben, Durkó Mátyásnak hívták, még magnetofonja sem volt a stúdióknak, és Durkó Mátyás volt a szünetjel. Amikor nem jöttek a hírek, vagy hézag volt, ott bent ült a stúdióban a Durkó, és furulyával eljátszotta, hogy „Debrecennek van egy vize...” és utána, 56 után ezért komoly fegyelmit kapott. De aztán a népművelési tanszéknek a vezetője lett. Amikor november 4-én az oroszok bejöttek, volt a városban néhány ilyen tankágyú, valószínű, hogy a forradalmi tankönyvekben tanulták, hogy a postát kell először lőni vagy elfoglalni. Úgyhogy a posta épülete kapott ott egy belövést, meg egy-kettő épület, de nem volt ellenállás. A postára lőttek, de mellette a püspöki palotának nevezett bérházára és annak az egyik lakásába lőttek be, most nem tudom, hogy az Újvári Zoli (a néprajzi tanszék) vagy a Szabadfalvi Jósának volt a lakása, de ők nem tartózkodott otthon. A lakás eléggé tönkrement.

K.: És a megtorlásból valamit tapasztalt-e?

V.: Bírósági tárgyalásra gondoljak? Jártunk a bírósági tárgyalásokra, el lehetett menni. A Pista azt mondja, hogy nem engedtek be, de beengedtek. Néha zárt tárgyalást rendeltek el, amikor rosszul viselkedtünk, füttyültünk, dobolt valaki. Elítélték például a Buda Feri nevű, nem évfolyamtársam volt, hanem magyar–orosz szakos volt. Buda Feri jeles magyar költő volt.

K.: De ez már 57?

V.: Azt hiszem a tárgyalás, 57 tavaszán lehetett. Voltak aztán, akiket komolyabban megvádoltak, ilyen volt egy tanársegéd a kémiai intézetből.

K.: Buda Ferencet elítélték, mennyit kapott?

V.: Olyan másfél vagy két évet.

K.: És miért? Mi volt a vád?

V.: Semmi nem volt, írt egy verset a forradalomkor, annak kapcsán, ami érdekes módon talán meg sem jelent akkor, de valahogy mégis, biztos, hogy valaki, akinek nem volt kedves ismerőse Buda Feri, eljutott a hatóságokhoz. Aki úgymond a vezetőjévé vált ennek, az egy kémikus tanársegéd volt, őt olyan 20 év körüli börtönbüntetésre ítélték, Dede – úgy hívták.

K.: Annak is voltál a tárgyalásán?

V.: Voltam, azt nem tudom, hogy az ítélethirdetésén voltam-e. Az egyetemisták közül – mondtam, jelentéktelen valaki voltam, a tömeget adtam – sokakat hívtak tanúskodni, és meg kell, hogy mondjam, amit mi hallottunk a bíróságon nagyon bátor kiállásúak is voltak. A bíróságnak a hozzáállása nyilvánvaló volt, az ügyész például egy olyan fiatalember volt, aki még nem végezte el a jogi egyetemet. Vállalta ezt a feladatot.

K.: A tanúkat ilyen esetben nem bántották?

V.: Nem tudok róla.

K.: És retorzió, hogy kirúgták volna az egyetemről? Az sem érte őket?

V.: Az érte, a Buda Ferit is kizárták.

K.: De ő elítélt volt. Most a tanúkra gondolok.

V.: No, ezt nem tudom biztosan. Volt néhány kizárás, attól függetlenül valahogy a nevük közkézen forgott. Nagyon mély benyomást keltett ez, minden tárgyalás több napig tartott, mindig megtöltötték, főleg az egyetemisták a tárgyalótermeket. Volt olyan, hogy valaki elkezdett fütyülni, akkor kivezettették.

K.: Most, hogy 56-nak nagyjából vége.

V.: Ez után, november 4-én a társaságot szélnak eresztették, és csak márciusban kaptunk aztán levelet, hogy mehetünk vissza. Az első félévnek vizsgái sem voltak, törölték, az a félévünk kiesett, és csak a második félév végén vizsgáztunk. Igen, március első napjaiban tértünk vissza. Az egyetemet eléggé feldúlták, már a berendezést, házkutatás címen. Amikor visszamentünk, a diákotthonban is tartottak néhány házkutatást, razzíát, el is vitték néhányukat. Biztos az volt a helyzet, hogy előre valaki a kollégium padlásán elrejtett egy pisztolyt és akkor ezt megtalálták, de őket nem ítélték aztán el. Az egyik fiú egy matematikus volt, évfolyamtársam, akkor volt ő is másodéves. Márciusban még volt némi utólagos próbálkozás olyan szempontból, hogy 56 őszen megalakult a MEFESZ-nek hívott, Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, ez még működött egy darabig.

K.: Azt szeretném még kérdezni, hogy tanárok, mondjuk ez a Kádár professzor, hogy viselkedett, mit gondolt, látták őt?

V.: Hogyne, kijött hozzánk a kollégiumba két vagy három nappal 23. után, ott összegyűltünk, és biztosított az együttérzéséről, tud-e segíteni? Érdekes módon a tantestületnek legalábbis az a része, aki támogatta mind ezt, azok a hallgatóktól várták, hogy csináljanak valamit. Emlékszem, hogy az első napokban, amikor még ez a kialakulatlan, bizonytalan helyzet volt, hogy most rögtön vége lesz, vagy tovább történik valami, és a különféle

megbeszéléseken is inkább a hallgatók voltak. Emlékszem még a testnevelési tanszék vezetőjére, mentünk át ott hátul a tornaterem felé, hogy na fiúk, mit intéztetek? Bízattott, hogy csak így tovább. Ilyen szurkolók voltak azok is, akik egyébként nem vettek részt semmiben.

K.: Vajon miért?

V.: Arról nem tudok Debrecenre visszaemlékezve, hogy az idősebb korosztály egyértelműen a nevét adta volna hozzá. Mondom, kivétel a Dede tanársegéd.

K.: A Kádár professzor nem Pestről kiutasított tanár volt?

V.: Nem Pestről kiutasított tanár volt, Újvidékről, az Újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskoláról kellett eljőnie. Én egész más forrásból tudom, kollégánk a Győri Robi most olyasmivel foglalkozik, hogy a földrajz berkein belül ez a III/3-as ügyosztály mit ténykedett, és nem tudom, hogy titok vagy nem titok, a Kádár nagyon előkelő helyet foglalt el a megfigyelték között. Kádárról jelentettek.

K.: Igen, mert aki népszerű volt azt figyeltették, hogy az miket mond, mire oktatja a fiatalságot.

V.: Igen, Kádár nem volt a kor kedvezményezett tudósai között, annak ellenére érdekes módon 54–55-ben vagy 53–54-ben egy évig ő volt a rektora a Debreceni Egyetemnek. Akkor még intézetvezető volt

K.: Nagyon nagy tekintély volt.

V.: Igen. Mondom, hogy keményen megfigyelték. A Győri Robi mesélte az ügynöki jelentésekről, ahol természetesen az ügynök nevét nem tudta ő meg – utólag, valahogy – és elmondta, hogy miket jelentett ez. Akkor én megmondtam, te Robi, nem X volt? Robi egy pár hét múlva mondta, hogy de igen. Büszke voltam magamra, hogy kisütöttem, hogy ki lehetett az, aki rá volt állítva Kádár professzorra.

K.: Debrecenben van, túl '56-on, az egyetem vége felé melyik tanárával alakult ki jó kapcsolata? A tanáraidról és az ottani életéről mit tart érdemesnek elmondani?

V.: Én két tanszékkal vagy intézettel voltam kapcsolatban. Valahogy úgy alakult – nyilván nem véletlenül –, hogy én is, meg a legtöbb évfolyamtársam is szorosabb kapcsolatba kerültünk a földrajzi intézet tanáraival. Ez olyanokból is adódik, hogy mi az egyetemi évek alatt kétszer is voltunk elég hosszú terepgyakorlaton. Másodév után háromhetes terepgyakorlaton voltunk tanárokkal is, az utána következő évben az már egy rövidebb, de két ízben, és elég sok tanulmányi kirándulást vezettek a földrajzosok. Tehát elég sokat voltunk együtt, viszonylag kis helyre összehámozva a földrajzi tanszéknek a dolgozóival. Meg olyan apróságokon is sok múlt, hogy a földrajzi intézetnek volt egy szemináriumi helye, ahol – miután akkor nagyon kevés hallgatója volt – mindegyikünknek volt egy asztala fiókkal.

K.: Hányan voltak az évfolyamon?

V.: Valamivel többen kezdtük, de végezni 16-an végeztünk. Egypáran lemorzsolódtak, illetve 56 után, amikor már lehetett egy kicsit mozogni, és új tanszékek is létrejöttek, még az én ott tartózkodásom alatt például ismét elindultak a nyelvi tanszékek. Volt olyan hallgatótársam, aki történelem–latin szakos lett. Volt egy-kettő,

aki történelem–pedagógia szakos lett, ugyanis a mi történelem–földrajzi kombinációnkban az igazi rostát a földrajzi tanszék jelentette. Arról nem nagyon tudok, hogy a történelmi tárgyakból valakit is véglegesen elhúztak volna, a földrajzból előfordult, hogy második vagy harmadik alkalommal sem felelt meg, azok elmentek a pedagógiai tanszékre. Az olyan könnyű tanszéknek tűnt, az is volt. Mi is tanultunk pedagógiát, ők is annyit körülbelül, mint mi. Szóval 16-an végeztünk, és 5-6-an különböző helyekre elkerültek tőlünk. A földrajzi intézetnek a vitathatatlan és egyszemélyes vezetője Kádár László volt. Akkor nem is olyan idős, de a tekintélye miatt sokkal öregebbnek tűnő, megjelenésében is. Visszagondolva, amikor én odakerültem, akkor még jóval az ötvenes évei előtt kezdett tanítani. Én az előbb tettem valami olyan megjegyzést, hogy sok rossz élményt is hallani a Kádár-ról, nem volt egyértelműen közkedvelt és szeretett. Főleg a munkatársai körében, mert ő egy meglehetősen öntörvényű volt az intézetvezetésben is – hát azt nem mondom, az túlzás, hogy despotikus, paternalistának sem mondanám –, olyan autoriter természete volt. Csak egy apró jellemzője, hogy az íróasztalán volt egy csengőgomb-sorozat, és mindenkinek oda volt írva a neve. Ezek a csengők az íróasztalánál szóltak. Ha valami elintézni valója akadt, vagy valamit közölni akart a tanszékkel, fölállt, rátenyerelt, és az egész intézet remegni kezdett a csengőktől. Tehát minden szobában, könyvtárban csengett. És akkor mindenki ment hozzá. (Nem akarok pletykálni, de nem is ültette le őket.) Ő bement, ült az asztalánál és akkor a 6-7 oktató ott állt – ha nem is vigyázban, de ott álltak az íróasztala körül. Ő általában nem beszélt meg velük valamit, hanem kiadta az utasításait. Nekem nem volt igazán rossz véleményem róla, mert mint hallgató, nem kerültem ilyen helyzetbe vele. Miután először akkor is a történészekhez húztam, aztán a társadalomföldrajzhoz, én például a szakszemináriumait, vagy speciálkollégiumait sem látogattam. Gyakran, nagyon szoros kapcsolatba nem igazán kerültem vele. Ő annak az előadói gárdának volt az egyik tagja, ha nem is az utolsó, de az utolsók egyike, akit még a régi professzori légkör vette körül. Nem tudok elképzelni ma – akiket én ismerek – olyan tanszékvezetőt földrajzból, olyan professzort, aki olyan tekintéllyel rendelkezne, olyan respektus venné körül, mint a Kádárt. Ha ő végigment a folyosón, akik szünetben ott álltak, trécseltek, akkor egy percre mindig csend lett. Ebbéli tevékenységében tényleg volt benne túlzás, volt egy-két embere, akire nagyon kirúgott, és ki is rúgta őket végül, tehát ilyen szempontból ő ellentmondásos személy volt. Most is, ha a régiekkel találkozom és szó esik Kádárról, akkor majdnem mindenki ezt mondja, nemcsak földrajzosok, történészekkel is szoktam találkozni, azok is. Kövér György is Debrecenben végzett, a Gyáni Gábor is, a Gyarmati György, mind debreceni. És néha, ha beszélgetünk, akkor én nem szoktam kikelni a Kádár ellen, megkérdezik, hát te szeretted? Pedig milyen szörnyű ember volt. Nem volt olyan szörnyű, mert egyrészt jól tanított.

K.: És Önnek ez volt a legfontosabb.

V.: Talán ez is volt a legfontosabb. És még azt sem mondom, hogy a hallgatókkal szemben nem lett volna korrekt. Olyan nem volt, hogy ő valakit nem szeretett, vagy időnek előtte eltávolította.

K.: És a társadalomföldrajzot ki oktatta?

V.: Az volt az érdekes, hogy akkor, amikor én ott hallgató voltam, igazán erős oldala az intézetnek a természeti földrajz volt. Kádár mellett volt még egy professzor, a Kéz Andor¹¹, aki talán kevésbé ismert, és még két

¹¹ Kéz Andor (Déva, 1891 – Budapest, 1961) geográfus, egyetemi tanár.

ifjú – később mind a kettőből professzor lett –, adjunktusi rangban a Pinczés Zoltán¹² és a Borsy Zoltán¹³, akik akkor is már – mint adjunktusok – nem voltak teljesen kezdők. A társadalomföldrajzot ketten vagy hárman oktatták, az egyik egy Csinády Gerő¹⁴ nevű bácsi volt (mondhatom), akinek a neve alig merül fel manapság, nem is ismerik a fiatalabb geográfusok. Nem is igazán volt tudós vagy író alkat, de nagyon jó tanár volt. Hozzáteszem, hogy negyvenvalahány éves koráig középiskolában tanított, a pályájának a derekán került az egyetemre, akkor ahogy nevezték, leíró földrajzot tanított – nagyon jól. Amit én a világ földrajzáról tudok, azt elsősorban neki köszönhetem. Akkor, amikor más egyetemeken a társadalomföldrajz egy statisztikai adathalmaz volt, ugye Markos György¹⁵-féle könyvekkel meg hasonlók. Például a közgazdasági egyetemen egy ottani földrajzi vizsga abból állt, hogy tesztlapokat töltöttek ki, hogy sorolja fel az óntermelésben élenjáró első három országot. Akkor Csinády Gerő bácsi megpróbálta nekünk a tájaknak, országoknak a lelkét tanítani. Hogy mi az, hogy Andalúzia, hogy Katalónia, hogy Itáliában Toscana, meg minden. Én a számokat nem tudom, ő nem is kérdezte, hogy hány tonna szenet bányásznak Spanyolországban, de valami maradandó kép kialakult, függetlenül a változó statisztikai adatoktól ezekről az országokról. Ma már alig ismert a neve, ráadásul mozgássérült volt (biológia–földrajz szakos volt), ezért egy olyan ágat művelt, hogy pollenanalitika. A pollenanalitika a természetföldrajzhoz tartozik, annak ellenére, hogy ő társadalomföldrajzot tanított. És az egyes geológiai korszakokból szedett mintákat, a virágpolleneknek az arányát, hogy ez fenyő, hogy ez nyír, ez bükk stb., és ezzel az éghajlatra lehetett következtetni. Mert hogyha tölgyerdő, tölgyfa pollenjei voltak túlsúlyban, akkor ott tölgyerdő volt, és akkor ez ilyen és ilyen éghajlatra utal, a földtörténeti korok finom tagolódását tette lehetővé.

Volt még egy másik tanárunk, aki nem volt elég lelkiismeretes, el is küldte őt a Kádár, és ott volt a két adjunktus a természeti földrajz szakon.

K.: A történészek közül, tanárok közül senki nem hagyott mély nyomot Önben? ...

V.: Történelemben az intézet meghatározó, talán nem is meghatározó, hanem köztisztelőnek örvendő, valóságos etalonja Szabó István¹⁶ volt. Na ő volt az, akit tényleg száműztek Pestről – most nem tudom pontosan, hogy '49-ben, vagy mikor. Ő nem is költözött le, ő büntetésből volt Debrecenben, mint a polgári történetírásnak egy makacs képviselője, aki nem volt hajlandó előadni a Léderer Emma¹⁷ és Andics¹⁸ egyetemi jegyzeteit. Ő annak ellenére, hogy eléggé távolságtartó volt, meg nem is volt ott állandóan a tanszéken, azért a többi dolgozó meg a hallgatók körében is egyértelmű, kissé távoli, de nagy tisztelet és szeretet vette körül. Nagy tudású volt,

12 Pinczés Zoltán (Balmazújváros, 1926 – Debrecen, 2011) geográfus, egyetemi tanár, intézetigazgató.

13 Borsy Zoltán (Debrecen, 1926 – Debrecen, 1997) geomorfológus, tanszékvezető egyetemi tanár.

14 Csinády Gerő (Nyárádszereda, 1902 – Debrecen, 1970) biológus, geográfus, egyetemi docens.

15 Markos György (Budapest, 1902 – Budapest, 1976) a két világháború között főleg emigrációban élt, 1948-ban részt vett a Marx Károly Közgazdasági Egyetem megszervezésében, a gazdaságföldrajzi tanszék vezetője volt. Egyetemi jegyzeteivel (1950–1965) kialakította Magyarország és a világ gazdaságföldrajzának marxista értelmezésű tananyagát.

16 Szabó István (Debrecen, 1898 – Budapest, 1968) történész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1941), posztumusz Széchenyi-díjas, Agrártörténeti munkássága iskolateremtő.

17 Léderer Emma (Budapest, 1897 – Budapest, 1971) történész, egyetemi tanár, 1945 után a magyar polgári történetírás fejlődését „tanulmányozta”.

18 Andics Erzsébet (Budapest, 1902 – Budapest, 1986) történész, 1945-ben tért haza bécsi és moszkvai emigrációból, a Rákosi korszak ismert politikusa, az MTA tagja (1950), 1950–1958 között a Magyar Történelmi Társaság elnöke.

s rendkívül korrekt. Ha nagyon nagy butaságot mondott neki az ember a vizsgán, akkor feldühödött, de azt mondta, kolléga, most hagyja abba, várjunk egypár percig, mert ha most még ilyen marhaságot mond, kirúgom magát, de azt nem akarom.

K.: A hallgatóknak, tetszett az, hogy egy ilyen ember tanít, akit elűztek? Számított az akkor?

V.: Tudott dolog volt.

K.: És az pozitívum volt az Önök szemében?

V.: A mi szemünkben is, de a tanártársai között is – nem mondom, hogy mindenkiébe, de – a többségnek az volt. Már az nagy szó volt, hogy amikor én elsőéves koromban vizsgázni mentem, ő Beluszky úrnak nevezett. Első éves hallgatót. Abban az időben ugye, tehát ő makacsul ragaszkodott az ő polgári történetírási és polgári életviteli szokásaihoz. Jók voltak az órái. Úgy kikészítették őt az előbb említett jegyzetek, ott nem voltam jelen, de mondták, hogyha valamiért fellapozott valamilyen jegyzetet, és abból mondta, hogy mit kellene ehhez olvasni, megakadt a szeme valamilyen kitétlen, amely kitétel pont őt ócsárolta, ott a hallgatók szeme láttára kétfelé tépte a jegyzetet, és odaadta egy hallgatónak, hogy dobja ki ezt a szemetet a papírkosárba. Ő tényleg kiemelkedő tagja volt a történelmi tanszéknek, szigorú volt, de korrekt, igazságos. Én kétszer vizsgáztam nála. Először jelesre, másodszor, ugye két tétel volt, az egyiket elmondtam jól, mondjam a másikat, és az volt a balszerencsém, hogy nagyon pontosan emlékeztem rá, hogy erről a jegyzetből mit tanultam. De az a jegyzet Léderer Emma jegyzete volt, és én akkor azt mondtam. Na, Beluszky úr, gondolkodjon! Én olyan biztos voltam a tételben, de valahogy nem gondoltam, hogy itt is különféle nézetek vannak, amit én úgy csodáltam és szerettem. Vizuális típus vagyok, megjelent ott az oldal előttem, elmondtam újra. De sajnálom, mondta, a múltkor ötöst kapott, most is jól kezdte, de amit a végén mondott, azért négyest adok. Tanított engem a Niederhauser Emil¹⁹ is. Ő akkor még fiatal, úgymond lejárá tanár volt, aki szintén roppant nagy tudású ember volt, de roppant rossz előadó. Lehet, hogy azóta változott, de amikor lejárt, bejött az órára, ráadásul az is rontott még a helyzeten, hogy ő Pestről járt le, délelőtt vagy déltájban odaért és délután tartotta nekünk az órákat. Úgyhogy ősszel meg tavasszal valamikor öt órakor elkezdte az órát, sötét volt. És akkor egy sötét tanteremben villanyfénynél beültünk, beült a katedrához, kiválasztott egy pontot a tanteremben, azt nézte, és elkezdett folyamatosan beszélni, semmiféle gesztikuláció, semmiféle hanglejtés nem volt. Mondott nagyon érdekes dolgokat. Amíg az ember tudta követni a fonalat, addig jó volt, mert érdekes volt, de ha pár percet kihagyott, akkor lehetetlen volt belekapcsolódni az előadásába. Állandóan csökkent a létszám. Egyszer odamentünk négyen, sose tartott katalógust egyébként, ami pedig akkor még többnyire divat volt, körülnézett és csak ennyit mondott (ez már tavasszal volt, nyitva volt az ablak): „számítani lehet arra, hogy az idő javultjával tovább csökken a létszám”? – de aztán ugyanúgy elmondta a magáét. Órá szívesen emlékszem. Nem mindig tudtam követni, két órát tartott egyfolytában, akkor még 50 perces órák voltak, 100 percig nem mindig sikerült.

Folytatás a 2015/2-es számban

¹⁹ Niederhauser Emil (Pozsony, 1923 – Budapest, 2010) Széchenyi-díjas történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja (1993) rendes tagja, neves Kelet-Európa-kutató.